PANAIT ISTRATI

CUM AM DEVENIT SCRITOR

CUPRINS

PANAIT ISTRATI
CUM AM DEVENIT SCRIITOR

Reconstituire pe bază de texte autobiografice, alese, traduse şi adnotate
de ALEXANDRU TALEX

Ediţia a II-a, revăzută şi adăugită
EDITURA MINERVA Bucureşti, 1985

„Am conceput, totdeauna, frumuseţile artistice ca pe nişte divinităţi menite să facă pe om mai bun, să civilizeze lumea. De asemenea, niciodată n-a sălăşluit în cugetul meu ideea de artă pentru artă sau artă pentru nimic.

În negura vieţii, arta este singura noastră lumină şi poate unica nădejde de desăvârşire universală (...) în stare să poată schimba, în curgerea veacurilor, faţa urâtă a lumii. Dintre toate valorile sentimentale şi spirituale care stau la baza vieţii superioare, arta este aceea care cuprinde mai multă dragoste, mai multă puritate şi sinceritate. Ea este singura care nu ne înşală niciodată.”

PANAIT ISTRATI (Les Arts et VHumanite d'aujourd'hui)

POPAS LÂNGĂ O MARE AMINTIRE...

Am fost martorul ultimilor ani de viaţă ai lui Panait Istrati. Perioadă dintre cele mai agitate şi mai controversate. O întâmplare obişnuită a creat împrejurarea de a fi implicat în biografia sa: Într-o revistă ce abia apăruse, scrisesem o „cronică” despre Biroul de plasare, – reflecţii de cititor despre un autor în a cărui gândire şi aprecieri despre lume şi viaţă mă regăseam, dându-mi răspunsuri pe care le căutam. În plus, îl iubeam şi pentru faptul de-a fi declarat că rostul scrierilor sale nu e de a distra pe oameni sau a le specula – cu profit – metehnele, ci de a-i educa frăţeşte cu exemplele propriei sale experienţe.

Panait Istrati a citit rândurile mele şi – gest puţin obişnuit la scriitorii noştri – mi-a trimis ultima sa carte apărută la Paris (Mediterranee, lever du soleil) cu o dedicaţie: „Lui Alexandru Talex, cu amicală stimă pentru felul cum a înţeles să judece un om şi viaţa în critica Biroului de plasare. Panait Istrati, 3 decembrie 1934”.

Nu-mi închipuiam că l-aş fi putut cunoaşte. Care scriitor de al nostru ar fi catadixit să-şi piardă vremea cu un începător în ale vieţii? Destinul sau întâmplarea avea să mă dezică.

„Vânător” de oameni, el m-a căutat la tipografia unde lucram revista – două zile după ce primisem cartea. Îmi amintesc cum toţi lucrătorii mă strigau exaltaţi: „La telefon! Te caută Panait Istrati!”

Nu bănuiam că în acele clipe mi se hotăra soarta. Am vorbit cu el... Eram eu, cel care-i răspundea? Şi m-a poftit la el acasă, în strada Paleologu nr. 3, nu departe de Calea Moşilor, unde ocupa un mic apartament, la etajul cinci.

Şi în seara lui 6 decembrie 1934, când împlineam douăzeci şi cinci de ani, i-am păşit pragul. Mă aştepta în camera sa de lucru, lungit pe un divan-studio. În stânga patului, biroul pe care se aflau frumos rânduite uneltele de scris, iar înapoia lui biblioteca, de mărime medie, pe ale cărei rafturi se aliniau diferite titluri ale operei sale, tipărite în mai toate limbile pământului. O lumină molcomă îmbrăţişa încăperea, îndemnând la lung taifas sau spovedanie, la visare cu ochi deschişi; într-o altă seară mi-a şi

spus: „Visătorul e o vestală; fără el pământul ar fi pustiu. Visătorii sunt sarea pământului.”

Dar să nu mă depărtez. M-a întâmpinat cu vorbele: „Haide, măi frăţioare, de când te aştept!”... S-a scuzat apoi că tuberculoza nu-i îngăduia să stea decât lungit în pat; că se sufoca după prima sută de paşi; că termometrul o lua razna, îndată ce se înfierbânta la vorbă sau la scris. Şi m-a poftit la spovedanie. Cum aveam o puzderie de proiecte, dar neînsemnate realizări, excursia prin înlăuntrul meu a fost scurtă. Ceva ce mocnea nerostit în mine, i-a aţâţat interesul, dezlănţuind avalanşa destăinuirilor sale: despre „fericirea” de-a fi scriitor, tipărit în aproape toate limbile şi ignorat în ţara sa, unde în zece ani nu-i apăruse decât vreo patru-cinci cărţi; despre „lumea scriitoricească a Occidentului” care făcuse din artă „un mijloc de îmbogăţire, descriind în mod neutru, dar cu sos excitant viciile stăpânilor”; despre prăbuşirea credinţei sale în destinul mai bun al omenirii. „Am vagabondat, ca să aflu în oameni un pic de adevăr... Lumea nu piere atât de foame, de boală, de războaie, cât piere din neputinţa de a-şi da inima pe faţă.”

L-am părăsit târziu, după miezul nopţii. La plecare, mi-a spus, zâmbind: „După cele scrise în revistă, te credeam mai în vârstă”.

Am revenit a doua zi şi în fiecare din cele următoare, până la începutul acelui întunecat şi hain april 1935. Cu pasiunea ucenicului devotat, i-am ţinut tovărăşie credincioasă, fascinat de vorbirea lui, care îmi împărtăşea experienţa unei vieţi dăruite generos setei de Frumos, de Dreptate şi Libertate, de Prietenie şi Dragoste pentru om. Întâlnisem în sfârşit un reazim în viforniţa vieţii, prietenul hărăzit de soarta oricărui muritor, pe care îl aştepţi încordat şi el dă peste tine, dacă ai şansă. Prietenul „care îţi uşurează povara inimii, dându-ţi-o în schimb pe a sa”.

Eu am avut această şansă. Povara inimii lui Panait mi-a fost uneori peste puteri. I-am făcut faţă, învăţând tot din experienţa lui. „Spune-mi ce eşti în stare să sacrifici pentru dragostea ta, şi am să-ţi răspund dacă iubeşti cu adevărat sau e simplă vorbărie”.

Avea o vitalitate fără seamăn. Contagioasă. A suferit cumplit pentru credinţa sa în artă. Socotea suferinţa „focul purificator” care ne curăţă de humă, mântuindu-ne de „grijile mărunte”, dându-ne „putere şi libertate”. Într-un cuvânt, numai calea suferinţei duce nemijlocit către fericirea şi durerea de a fi om. „Inima noastră – spunea Panait Istrati – nu bate pentru noi, ci pentru toate câte se află dincolo de noi”.

Mi-l reamintesc, de parcă ne-am fi despărţit ieri. Înalt, scheletic. Pe obraz, cu însemnele încrâncenărilor de pe parcursul vieţii, iar sub bărbie uşoara dâră a trecerii pe lângă moarte, la început de ianuarie 1921; ochii căprui – cale regală spre inima-i îmbrăţişată de un foc nestins; mâinile, cu degete lungi şi subţiri, ale căror palme – arate parcă cu plugul – speriau pe chiromanţi; părul bogat, dat pe spate, din care o şuviţă i se prelingea pe tâmpla stângă, atunci când discuţiile urcau spre piscuri sau când însingurarea îi amurgea luminile feţii.

Într-o seară, a scos din sertarul biroului o lungă spovedanie către un prieten din ţară. Pagini tulburătoare despre ce însemna viaţa lui de om şi de artist, în acei ani – drama singurătăţii unui om calcinat şi nedreptăţit de propria-i încredere şi dragoste în oameni. Un „simplu şi anonim oftat de om” – cum o spunea el însuşi – şi pe care posteritatea este bine să-l cunoască în cruda lui realitate: „Ah, ce trist e să-ţi smulgi singur frumoasele pene de struţ, cu care ai plecat în viaţă! Ce trist e să-ţi dărâmi idolii, să constaţi hidoşenia firii umane şi să-ţi întorci faţa cu dezgust! Şi dacă cel puţin ai putea trăi ultimile-ţi zile de deznădejde, bucurându-te de o sănătate care să-ţi îngăduie să-ţi mai îneci amarul într-un pahar cu vin, ori în fum de ţigare... Eu n-am mai pus ţigăruşe în gură de la Crăciunul anului 1931. Mă înşel în schimb cu o pipă, căci nu pot scrie o linie, fără să trag un fum, fie şi numai cu buzele... Cât despre băutură, numai cu un prieten beam un pahar de inimă albastră, nu pentru plăcerea băuturii. Astăzi nu-mi mai e îngăduit.

Din martie[{1}], am simţit că trupul meu intră în ultima fază a bolii. Până în iunie, am mai târât-o, jumătate în pat, jumătate pe picioare. Din iulie însă, când am venit aici[{2}], iată şapte luni de boală la pat. Ba am mai îngropat în pustiul ăsta şi o biată fiinţă tânără, plină de legitime dorinţi de viaţă orăşenească, obligând-o să-şi întrerupă studiile, să-şi nimicească o speranţă de viitor şi să lâncezească lângă un ofticos, uitat de lume, veşnic pornit pe harţag şi care, murind mâine, nu-i va lăsa decât vreo trei sute de mii de lei datorii la «Rieder» şi alte două sute în ţară. Totuşi, lumea mă crede bogat, văzându-mă darnic...

Sunt de trei ani în ţară, şi se zice că am prieteni, nu numai duşmani, prieteni buni ca Mihai şi alţii, care au condei şi editori, dar care din ei s-a gândit să mă reamintească, din vreme în vreme, publicului cititor sau să mă recomande unei edituri? Nici unul! O tăcere de mormânt domneşte la noi deasupra numelui meu, chiar şi atunci când în străinătate ziare europene vorbesc de mine, cum e cazul de câte ori public o carte, ori ţin o conferinţă.

Aşa că e natural ca un Georgescu de la «Cugetarea» sau cei de la «Eminescu» să-mi spună: «Nu mai putem publica nimic de dumneata, fiindcă nu exişti pentru nici un ziar, nici o revistă de la noi.

Desigur, am lovit şi lovesc mereu în tagma fabricanţilor de artă. Dar eu lovesc cu inimă de om cald şi fără ură permanentă. Izbesc şi uit, ba chiar întind repede mâna către cel lovit prea tare sau pe nedrept. Ei mă lovesc rece şi cu ură de moarte. În străinătate, aceiaşi oameni, aceeaşi ură. De la Romain Rolland şi până la ultimul «rollandist» în care am lovit după reîntoarcerea mea din Rusia, o ură vânjoasă mă urmăreşte. Această ură nu încetează nici azi, când se ştie în Franţa, în mod public, că sunt greu bolnav... Foştii prieteni nu mi-o iartă, deşi le-am dat semne vizibile că nu-s om care clocesc în puful înăbuşitor al urii.

Aşa trăiesc de trei ani încoace. Am fost respins de la porţile Egiptului, am fost dat jos din tren, de lângă nevastă, în vara lui 1931, la Postumia şi refulat la Liubliana, când am rămas fără bilet... N-am avut în toată vremea asta un om, unul singur, căruia să-mi deschid sufletul. Toţi erau ori ocupaţi, ori indiferenţi, ori duşmani."

Iată imaginea adevărată – eroică în suferinţă, în puritatea şi credinţa neabătută în om, în prietenie – a celui ce a fost Panait Istrati în perioada anilor 1930-1935.

Şi totuşi – încolţit de boală, de lipsuri materiale şi de neprieteni – el a avut puterea fizică şi forţa artistică, ca în aceşti ultimi ani de viaţă să înceapă un nou ciclu al operei (Viaţa lui Adrian Zografi), din care au apărut patru volume[3]; să transpună în româneşte alte cinci cărţi[4], scrise în limba franceză; să desfăşoare o susţinută şi valoroasă activitate de publicist în presa literară română şi franceză (interviuri, profesiuni de credinţă, evocări, articole de opinie), care îi aduceau zilnic un impresionant număr de scrisori de pretutindeni, – oameni simpli ce îşi mărturiseau bucuria de a-l fi citit. Să fie, oare, aceasta imaginea unui „om sfârşit care nu mai putea scrie", imagine pe care unii dintre exegeţii săi s-au străduit să o încetăţenească?

Era obsedat să-şi termine opera. N-a putut s-o facă, din cauza tuberculozei care l-a secerat la 16 aprilie 1935.

Nu obişnuia să „înceapă" o carte. Toate au dospit mai întâi în conştiinţa sa, l-au opresat şi când perioada de gestaţie s-a încheiat, le-a aşternut pe hârtie „dintr-un foc". Ameliorându-i-se sănătatea la începutul anului 1933, a simţit nevoia de a scrie şi l-a anunţat pe editor: „De ce? Pur şi simplu pentru că, la fel cu toţi imbecilii de artişti, îmi închipui că am o

operă de terminat. E o stupiditate, dar mi-a intrat în cap. Sunt obsedat de ea. De multă vreme. Din totdeauna. În momentul de faţă, trei lucrări sunt gata în mintea mea şi nu-mi dau pace: volumul 3 din Mediterranee (Adrian şi Mihail vagabondează timp de cinci ani pe malurile Mediteranei; va fi o feerie povestită chiar de Adrian); volumul 4 în derivă (Mihail moare, iar Adrian devine o epavă între anii 1909-1919, dată la care îşi pierde mama şi-l descoperă pe Jean-Christophe) şi volumul 5 Mama (roman semi-ţărănesc, semi-orăşenesc al vieţii unei sărmane mame). Vor mai fi încă două volume, în Care Adrian devine scriitor francez şi se duce în Rusia, de unde se înapoiază spre a muri. Dar, în acest răstimp, el a scris şi a lăsat o operă în cinci-şase volume: Operele postume ale lui Adrian Zografi (romane în care descrie, între altele, „muncitorul ajuns la putere şi spune cu acest prilej şi bune şi rele”).

Aprilie 1935.

Bolnav mai grav ca niciodată, Panait Istrati se zbătea, strângând în mâini crispate de febră firul chinuitei sale vieţi. Ani de-a rândul trăise învecinat cu moartea. Dar, aşa veşnic umbrit de ea, Panait avea nu ştiu ce curaj, nu ştiu ce nădejde, de care încă se agăţau privirile sale de bolnav, tare îndrăgostit de viaţă.

Îl revăd parcă aievea...

Venisem în după-amiaza aceea, la sfârşit de martie... Trecuse cu bine criza de sciatică. Întins pe patul de suferinţă, ochii îi alergară spre ai noştri, ni-i sfredeli cu sufletul pe buze, cercând parcă să surprindă din tristeţea ce ne podidea lacrimile, gândul că-l socoteam poate învins de aceea cu care se luptase treizeci de ani în şir şi o ţintuise locului...

— „Nu! Nu! Nu am să mor! Nu vreau să mor! Am scăpat din strânsoarea primejdiei! Mi-e mult mai bine! Ţin, cu orice preţ, să sărut un mugure al acestei primăveri!”

Apoi, adresându-mi-se:

— „Să dai la gazetă ştirea că Panait Istrati a învins şi de astă dată moartea!”

Am rămas singuri. Mă uit în ochii lui. Slăbit amarnic, vigoarea îi e intactă. Neras, barba i-a albit. Zâmbeşte încurcat. Din cochetărie? Poate! Avea în înfăţişare nu ştiu ce „distincţie, moştenită de la vreun strămoş îndepărtat. Mă aşez lângă el, pe marginea patului. Deodată pieptul i se învolburează, ca valurile unei mări ce prevestesc furtuna, îi simt mâna cum i se înnoadă, ca o iederă sprintenă, printre degetele-mi înfiorate şi,

răspunzând unui apel nerostit, mă aplec, îi sărut pleoapele ostenite şi-mi culc capul îngreunat de spaime pe braţele sale.

Ah, braţele acelea de proletar trudit
Ce au zugrăvit
Au scris şi au logodit

Pe Chira Chiralina
Cu Orientul roş şi cu lumina...

În România dintre cele două războaie, Panait Istrati a fost atacat de presa reacţionară, hăituit de bandele huliganice şi de Siguranţă, ameninţat cu arestarea sau expulzarea, ţinut în carantină la hotarele literaturii române, cedat literaturii franceze cu destulă grabă şi uşurare. Un ziar din epocă, analizând „cazul” său, preciza între altele: (...) „ceea ce i se reproşează, mai ales şi nu i se va ierta niciodată, este faptul de a fi reuşit el, un simplu om din popor, acolo unde universitari de-ai noştri şi câţiva pretinşi literatori intelectuali au eşuat lamentabil”.

Dreptate a început să i se facă lui Panait Istrati, în zilele noastre. Reeditarea operelor sale a fost precedată de apariţia articolului Valorificarea moştenirii literare („Scânteia”, 26 septembrie 1956), care aprecia că „deşi scrisă în limba franceză, opera lui Panait Istrati poartă un puternic caracter naţional (...) şi merită interesul corespunzător al editorilor şi istoricilor literari.”

Ca urmare a acestei recomandări, apar – la sfârşitul anului 1957 – primele două reeditări din opera lui Panait Istrati: Chira Chiralina şi alte povestiri şi Ciulinii Bărăganului, prefaţate, respectiv de Ioan Roman şi Mircea Zaciu. Cum era şi firesc, reeditările au restituit versiuni româneşti datorate autorului, cu excepţia Ciulinilor Bărăganului, unde doar primul capitol fusese tradus de autor.

În următorii ani, au apărut alte câteva reeditări din operă, tot versiuni româneşti aparţinând autorului: Ţaţa Minca, Nemurire, Cine e autorul lui „Hamlet” (în colecţiile „Romanul de dragoste”, „Biblioteca şcolarului”, „Biblioteca pentru toţi copiii”). Iar în anul 1969 sunt reunite, în culegerea antologică Pentru a fi iubit pământul, articole şi reportaje apărute în presa timpului (română şi franceză). De asemenea, trebuie menţionat ca un fapt pozitiv şi importantul număr de scrisori şi manuscrise inedite publicate postmortem în presa noastră literară, care au îmbogăţit istoria literară cu preţioase date despre viaţa şi opera scriitorului brăilean. (Vezi bibliografia de la Addenda prezentei ediţii.)

În 1964 apare prima monografie românească: Al. Oprea – Panait Istrati. Dosar al vieţii şi al operei, amplificată şi reeditată în 1976 şi 1984.

Cu ocazia documentării monografice, Al. Oprea descoperă în Arhiva CC. al P.C.R. (fond 95, dosar 5796) un document de excepţională însemnătate: Dosarul de la Siguranţă al lui Panait Istrati, publicat – din păcate – parţial în revista „Manuscriptum” (nr. 3/1974) şi care cuprinde note şi rapoarte ale faimoasei poliţii politice secrete, care l-a supravegheat cu rigurozitate timp de zece ani (1925-1935). Supravegherea a continuat şi după moartea scriitorului, fiind urmăriţi toţi cei ce s-au ocupat de comemorări, aniversări, articole în presă etc.

În comentariul ce însoţeşte publicarea acestui „dosar” se apreciază că documentele descoperite atestă „negru pe alb” nu numai că Panait Istrati nu a fost un „provocator”, un „vândut”, un „agent secret” şi „trădător” – cum s-a afirmat în epocă şi mai târziu – ci că era urmărit nemilos de poliţie, care îi spiona orice mişcare, îi viola corespondenţa, fiind considerat „un ins de o periculozitate extremă pentru siguranţa statului burghez”. În concluzie se apreciază că „dosarul” reprezintă „noi dovezi pe care le invocăm în faţa tribunalului imparţial al istoriei, în vederea unei definitive şi drepte judecări a cazului său”, creat cu premeditare de campania calomnioasă a lui Henri Barbusse, prin faimosul său articol Le Haidouk de la Sigouranza („Monde”, 22 februarie 1935).

Judecata imparţială a istoriei are loc patru ani mai târziu de la publicarea acestui „dosar”. La propunerea lui Marcel Mermoz, preşedintele asociaţiei „Les amis de Panait Istrati”, am tradus în limba franceză toate documentele apărute în revista „Manuscriptum”, însoţindu-le şi cu o minuţioasă „radiografie” care analizează netemeinicia acuzaţiilor lui Barbusse. Ambele texte au apărut în publicaţia trimestrială a asociaţiei „Les Cahiers Panait Istrati” (numerele 3 din 1976 şi 7 din 1977). Apariţia lor, împreună cu reeditarea primului volum din trilogia Vers Vautre flamme, provoacă reviziuirea fundamentală a poziţiei de până atunci a Partidului Comunist Francez, privitoare la mult controversatul „caz Panait Istrati”.

Astfel, în ziarul „L’Humanité” (21 aprilie 1978), # apare articolul Sur le nouveau Gorki balkanique (autor: Claude Prevost), care blamează incriminările lui Barbusse şi reabilitează memoria scriitorului român. Citām: „Fie că o vrem sau nu, Panait Istrati face parte din istoria noastră, în aspectul ei cel mai dureros (...). Istrati a fost socotit un «renegat» (...). El este atacat, în special de Barbusse, cu o violenţă în injurie care ne uimeşte astăzi. La aceasta se adaugă calomnia: Înapoiat în România, (...) Istrati este catalogat dintr-o dată fascist, în timp ce el trăia rău acolo, la cheremul

hărţuielilor, al persecuţiilor şi al spionajului poliţienesc (...). Desigur, va trebui să recunoaştem lui Panait Istrati rolul glorios (dar ingrat!) de pionier”.

Calomnia a pornit, acum o jumătate de secol, din Franţa. Şi tot acolo, ea a fost pusă la zid, în zilele noastre. Este reparaţia meritată a unei injustiţii care a dăinuit atâta amar de vreme![5]

Era de aşteptat ca startul bun, dat la noi în 1957, să-şi fi continuat ritmul, valorificând integral opera lui Panait Istrati, revendicând-o patrimoniului literaturii române. În plus, s-ar fi ocazionat noilor generaţii să cunoască şi să preţuiască creaţia unui mare înaintaş, care a integrat sufletul şi peisajul românesc în literatura universală.

„Eu sunt şi ţin să fiu scriitor român, declara Panait Istrati în prefaţa la primul volum, scris direct în româneşte. Ţin la aceasta nu din cauză că mi s-a contestat acest drept – el mi s-a contestat de oameni care n-au nici o cădere! – ci fiindcă simţirea mea, realizată azi în franţuzeşte printr-un extraordinar hazard, izvorăşte din origine românească, înainte de a fi «prozator francez contemporan», aşa cum se spune pe coperta colecţiei lui „Rieder”, eu am fost prozator român înnăscut”.[6]

Aceste aprecieri nu sunt doar o simplă dorinţă legitimă a scriitorului brăilean. Ele au fost confirmate şi de critici cu mare prestigiu ai culturii noastre (G. Ibrăileanu, Tudor Vianu, Perpessicius, Pompiliu Constantinescu), care l-au considerat scriitor român, „posedând organic limba maternă, în expresivitatea ei neaoşe, pitorească”[7], cu concluzia că „opera lui Panait Istrati întregeşte peisajul literaturii româneşti din ultimii douăzeci de ani, căci, dimpreună cu Mihail Sadoveanu şi Liviu Rebreanu, autorul Chirei Chiralina alcătuieşte treimea cea de-o fiinţă a celei mai unitare substanţe epice[8].)Inexplicabilă rămâne, în epocă, lapidara caracterizare – după noi, neîntemeiată – pe care o dă criticul G. Călinescu în Istoria literaturii române, unde îl califică drept „emigrant” literar, „ignorat de istoriile literare franceze”.[9]

De aceeaşi părere par a fi şi autorii unor istorii literare contemporane, care îi ignoră apartenenţa la patrimoniul nostru cultural. Doar arareori câte un îndrăzneţ se încumetă a-i consacra un capitol în cartea sa sau îl menţionează în notele de la subsolul paginilor. Considerăm că monografiile existente nu sunt edificatoare. În multe din paginile lor se află aprecieri care

în loc să reconstituie realitatea aşa cum a fost, s-o explice, să-i deznegureze unele „umbre” create de defăimători, s-a spus doar atât cât convenea autorului respectiv.[10] Încă nu s-a scris la noi şi nici aiurea studiul de proporţii sau monografia care – aşa cum spunea Joseh Kessel, undeva – „să ne conducă până în străfundurile povestirilor româneşti ale lui Panait Istrati, să le definească sursele, să ne înfăţişeze tonalitatea lor unică, să le reaşeze pe treapta prestigioasă ocupată în epocă, în literatura franceză şi a lumii – o exegeză unde biografia, climatul epocii, influenţa locurilor şi a mediului să ajute şi să înlesnească cititorului închegarea unei imagini cât mai cuprinzătoare a vieţii şi operei acestui scriitor”.

Ori de câte ori se dezbate – la radio, la televiziune sau în presa literară – creaţia românească în „perspectivă universală”, lipseşte de regulă tocmai numele celui care a reprezentat-o cu atâta strălucire. Nu e lipsită de învăţăminte, într-un fel dureroase, concluzia pe care a tras-o poetul Marin Sorescu, în urma participării la Colocviul internaţional de la Zagreb (1973), asupra literaturii mediteraneene. Cităm: „Trăgându-şi substanţa din viaţa unui popor care s-a dezvoltat în condiţii deosebite faţă de istoria popoarelor occidentale, literatura noastră pare (şi este) nouă, inedită, în ochii lumii. Când un scriitor ca Panait Istrati ajunge să fie bine cunoscut, uimeşte prin forţa de evocare şi mai ales prin materialul extrem de dens şi de colorat al lumii evocate, ajungând să fie decretat «cel mai mare scriitor al zonei mediteraneene», cum am avut ocazia să constat la Colocviul internaţional de la Zagreb, consacrat acestei teme. Din păcate, nu acelaşi destin au avut romanele lui Sadoveanu ori Rebreanu, descoperirea lor în străinătate rămânând încă o problemă de viitor”.[11]

Şi totuşi, Panait Istrati nu-şi are realizată sau măcar începută ediţia Opere complete, aşa cum o au toţi scriitorii români reprezentativi dintre cele două războaie mondiale. Este drept că în 1966 s-a iniţiat realizarea ediţiei bilingve Opere alese, care, potrivit precizărilor îngrijitorului ei (Al. Oprea), trebuia să repună creaţia scriitorului brăilean, „în totalitatea ei, la dispoziţia marelui public din ţara noastră”. În plus, ediţia bilingvă promitea să includă în seriile ei: publicistica, corespondenţa (cu scriitori români şi străini), primele schiţe (publicate în presa muncitorească), scrierile beletristice (apărute postum, sau rămase în manuscris), un dicţionar de personaje, un glosar cu expresiile şi cuvintele româneşti interpolate textului francez etc, – într-un cuvânt, această ediţie bilingvă să fie şi o sursă exhaustivă pentru cercetarea literară, nu numai pentru cititor.[12]

Ne aşteptam să regăsim în această ediţie toate versiunile sau adaptările în româneşte din operă, făcute de autor, mai ales că două dintre ele (Chira Chiralina şi Moş Anghel) – după propria-i mărturisire – le considera re-create în limba maternă, egale originalelor franţuzeşti![13]

Se ştie că Panait Istrati a luat hotărârea de a-şi traduce singur opera, în urma apariţiei Chirei Chiralina (la editura „Adevărul”, în 1924), „trădată pe româneşte” de un traducător anonim.[14] El a protestat public printr-o scrisoare-prefaţă, apărută în deschiderea volumului Trecut şi viitor, arătând cu exemplificări concludente cum îi fusese masacrată povestirea. („Cum aş putea îngădui oare ca eroii mei care au trăit şi grăit româneşte, adevărat româneşte – ca moş Anghel, de pildă – să fie înfăţişaţi românilor vorbind o limbă caraghioasă şi tâmpă”?). Reproşuri a făcut Panait Istrati şi lui N. D. Cocea, care a tradus şi publicat Codin, în foiletonul „Faclei”, cu titlul Pe malurile Dunării.[15]

În concluzie, tot ce a aşternut Panait Istrati pe hârtie, în româneşte (creaţie originală sau traducere), reprezintă moştenirea culturală pe care a lăsat-o posterităţii, actul său de identitate ca scriitor român. Posteritatea are dreptul de-a discuta şi aprecia acest legat, dar şi datoria de a-l conserva şi transmite întocmai generaţiilor viitoare. Deoarece a murit înainte de a fi terminat traducerea întregii sale opere, este de la sine înţeles că această muncă a sa poate fi continuată de oricine se simte în stare s-o facă, preferabil tot un scriitor. Însuşi Panait Istrati a prevăzut această situaţie, lăsând viitorilor săi traducători un model de felul cum se voia transpus în româneşte. Este vorba de Casa Thuringer, în a cărei „prefaţă” aprecia că o consideră „o largă adaptare, tot respectând textul francez”, în ciuda a numeroase dificultăţi ce i-au dat de furcă pe parcurs: „Cred, totuşi, că, cu greu ar putea cineva să mă traducă mai bine decât am făcut-o singur. În orice caz, dacă mi-e scris să n-am răgaz să mă redau eu însumi limbii materne, ar fi bine ca adaptarea de faţă să fie luată ca model”.[16]

Cum au procedat alcătuitorii ediţiei bilingve?

Ei nu au dat notă de trecere lui Panait Istrati, nici la limba română, nici la cea franceză. În consecinţă, traducerile făcute de autor sunt declarate rebut (În acelaşi sac sunt aruncate şi povestirile scrise «direct în româneşte), sub pretext că „au fost făcute, chipurile, în mare grabă, cu destule impurităţi de stil (...) greşeli de limbă, unele vânate pe drum, altele uitate în pagini”.[17] Suntem asiguraţi apoi că noua traducere este făcută „cu mijloace literare

mai complete”, că s-ar impune prin „deplina fidelitate faţă de textul autorului, fără omisiuni sau ajustări”.[18] Mărturisim că tocmai atari aprecieri şi asigurări ne-au ademenit a face confruntări între traducerea lui Panait Istrati şi aceea a noului traducător. Să luăm, de exemplu, volumele 1 şi 2 ale ediţiei bilingve. Iată ce am constatat:

— A dispărut complet stilul şi atmosfera cunoscută. Cuvinte sau expresii care păstrau în traducerea autorului pitorescul şi plasticitatea în vorbire a ţăranului nostru, de pe Bărăgan sau dinspre bălţile Dunării, au fost înlocuite cu exprimări frecvente la periferia marilor oraşe şi uneori chiar greşite ca înţeles, faţă de textul original. Câteva exemple, noua traducere fiind reprodusă între paranteze: chisea cu tutun (taşca de tutun), clondirul cu rachiu (sticla cu rachiu), clisa (pământul), puişorule (puştiule), cătină (mărăcine), pocitanii (neisprăviţi), vrăjmaş (mardeiaş), crăpăturile dintre scânduri (căscăturile dintre scânduri), ardeau tainic (pâlpâiau încet), jefuiesc ca-n codru (prea merg cu jecmăneala, dincolo de margini), făcu mâna streaşină ochilor (Îşi acoperi faţa cu mâinile), îi sări repede ţandăra (Îi sări repede muştarul), îşi înnodă mâinile sub cap (Îşi prinse braţele deasupra capului) etc.

— Numele unor cunoscute personaje au devenit: nea Anghel, nea Dumitru, moş Cosma, Costea Piele-Lungă...

— Abundă trivialităţile şi înjurăturile ca pe maidan, cu adausuri de cuvinte inexistente în textul autorului. Această „voluptate” stilistică transmite cititorului nu numai dezgust, dar şi impresia (falsă) că, aşa se exprima autorul.

Nu o dată Panait Istrati a evocat cu dragoste, cu recunoştinţă şi chiar căinţă, chipul şi viaţa de trudă a mamei sale. Într-una din paginile de la începutul povestirii Stavru, sunt pomeniţi părinţii lui Adrian Zografi, care-i însuşi povestitorul: „fils d'une amoureuse roumaine et. d'un aventurier cephalonite”. Istrati a tradus: „pui de vântură lume”, iar noul traducător: „pui de curvuliţă română şi de hăndrălău chefalonit”! Ce ar zice Panait Istrati, dac-ar trăi, văzându-şi mama batjocorită în văzul lumii, sub propria sa semnătură?! Tot în aceeaşi povestire, cuvântul „amoureuse” este tradus de Panait: „o drăgăstoasă”, iar în ediţia bilingvă: „o fată iubeaţă”... Câteva pagini mai departe, scriitorul spune că Adrian „se avântase nebuneşte în mişcarea socialistă”. Noul traducător: „se băgase ca un zăpăcit”. În prefaţa la Chira, Panait Istrati reproduce cuvintele lui Romain Rolland, care-l îndemna într-o scrisoare să realizeze opera, mai esenţială, mai durabilă „ca

d-ta, care eşti pojghiţa ei”. (Que vous, dont vous etes la gousse). În noua traducere: „decât d-ta care îi eşti păstaie”...

Afirmaţiei că noua traducere este făcută „cu mijloace literare mai complete”, îi alăturăm textele de mai jos, pentru ca din cele câteva exemple cititorul să-şi poată da seama unde este adevărul:

Panait Istrati

— de la tot ce linguşeşte (tout ce qui flatte)

— sosi ştirea la curte (la nouvelle arrive à la cour)

— Pământul se învârtea în jurul meu, drumul alb părea că fuge ca într-o lume de basme

— ei par mai viteji în ochii femeii, cu privirile lor de tauri întărâtaţi ce farmecă, cu mustăţile lor răsucite ce împung de departe, cu bărbile lor unduioase care dezmiardă puful, cu iţarii întinşi pe coapsă şi acea blestemată pungă cu sămânţă nepotolită

— sângele mă podidi şi pe nas şi pe gură

— sălbatecul contrabandist

— dezgustătoarele vânzătoare de dragoste se făcură nevăzute

— ca un stejar (comme un chene)

— tăcu (se tut)

— pace ucigătoare

— Ochi plesniţi (yeux crevés)

— să dorească răzbunarea

— Alviţă şi speranţă pentru gurile amare (Alvitz et espérance pour les bouches amères)

— Cei trei muşterii vorbeau în dorul lelii, de lucruri care n-aveau nici cap nici coadă

Ediţia bilingvă

— de la tot ce-i desfătare

— sosi vestea la curte

— Înghiţeam pământul de sub mine

— ei arată şi mai dihai în ochii femeilor, cu privirea lor de tauri stârniţi, cu mustaţa răsucită şi ascuţită, cu barba flocăită de vânt, cu nădragul întins pe coapsă şi cu blestematele boaşe pline de sămânţă

— Îmi curgea borşul şi pe gură şi pe nas

— hoţul necioplit

— ştoalfele scârboase fugiră

— ca un brad

— tăcu din gură (!?)

— pacea morţii

— ochi scoşi

— să-şi scoată pârleala

— Hai la alviţă şi la nădejde dulce pentru gurile de amărâţi
— Oamenii băteau câmpii cu glas tare.

Ne oprim aici cu exemplificările, deşi numărul lor este nemăsurat de mare.

Ne aşteptam ca în ediţia bilingvă să fie restituite măcar cele două povestiri (Chira Chiralina şi Moş Anghel), aşa cum autorul lor le-a recreat în româneşte. Ar fi fost o mărturie în plus că Panait Istrati este recunoscut scriitor român, cărţile sale fundamentale putând sta alături de cele ale altor mari clasici ai noştri.

Apariţia ediţiei bilingve a reactualizat o discuţie mai veche în jurul rapacităţii lui Panait Istrati de a stăpâni limba franceză în procesul creaţiei literare. S-a invocat, cu acest prilej, că în condiţiile „cunoaşterii sumare a limbii franceze, în care continua să se găsească Istrati”, scriitorii francezi care i-au corectat sau revizuit manuscrisele înainte de-a fi date la tipar, în realitate i-ar fi „rescris total” cărţile.[19] Însuşindu-şi această „versiune”, împrumutată din revista „Europe”, îngrijitorul ediţiei bilingve mărturiseşte în prefaţă greutăţile întâmpinate în stabilirea textelor originale, tipărite la Rieder: „...În lipsa textului iniţial (?!) nu se poate şti cu siguranţă dacă cutare sau cutare cuvânt, expresie sau întorsătură de frază aparţine lui Istrati sau corectorilor, care – să se reţină – nu erau redactori obişnuiţi de editură, ci scriitori francezi cu puternică personalitate”.[20]

Se pune, pe drept cuvânt, întrebarea: În ce anume a constat munca de „revizuire” sau de „corectare” a manuscriselor istratiene şi care sunt scriitorii francezi cu „puternică personalitate” care au efectuat această muncă?

Răspunsuri clare, precise, fără nici un dubiu, ne sunt oferite de corespondenţa dintre scriitorul român cu Romain Rolland şi Jean-Richard Bloch, care i-au citit şi corectat manuscrisele.

Cu îngăduinţa cititorului nostru, vom face puţină dar foarte utilă istorie literară.

La stăruinţele lui Romain Rolland, care în primăvara anului 1921 încerca să-l convingă pe Istrati că trebuie să-şi scrie opera, acesta îi trimite două „probe” literare, scrise direct în franţuzeşte: O întâlnire (triste amintiri din perioada vagabondajului său prin Elveţia anilor 1916-1919) şi în timpul traversării (evocarea primei sale călătorii clandestine – împreună cu Mihail – în Egipt, 1906), cerându-i să spună, cu toată francheţea, dacă trebuie să se

agaţe de ideea de-a scrie, şi încă în limba franceză. „N-am nici o încredere în franceza mea”, îl previne el în scrisoarea din 26 martie 1921. „Şi dacă d-ta eşti de aceeaşi părere, îmi plec capul şi las drumul liber (...). Te voi iubi şi asculta, chiar dacă mi-ai spune: «Dragă Istrati, aruncă-te în mare»„.

Între timp, „L’Humanité” îi publică (la 27 martie 1921) schiţa Nicolae Ţiganu – un episod din timpul marii greve de la Brăila (1910).. Apariţia acestei evocări se soldează cu un eşec care îl descurajează: titlul greşit (Nicolai Iziganov), iar textul cu numeroase greşeli de ortografie şi sintaxă franceză, deşi îl rugase pe Fernand Despres, care lucra, în redacţia ziarului, ca „o mână franceză” să-i recitească povestirea gândită şi scrisă în româneşte” (după propria-i mărturisire). Contrariat, el îl previne pe Rolland că renunţă la scris, în atari condiţiuni:,Dacă aş fi ţinut să devin un zgârie-hârtie, aş fi putut publica până acum, în limba mea, volume întregi de asemenea literatură, ba chiar mult mai îngrijite ca prezentare. Eu însă am vrut perfecţiunea, în toate actele mele, perfecţiunea cât mai posibil cu putinţă. Totul sau nimic!” (Scrisoare din 30 martie 1921.)

Romain Rolland îi răspunde (la 29 martie şi 17 aprilie 1921): „Nu te nelinişti de franceza d-tale. Ai greşeli mari, dar uşor de corectat. Esenţialul este că ai darul de-a scrie; cât priveşte unele inversiuni de Construcţie în franceză, ele sunt bune de păstrat, calchiindu-se cu supleţe pe meandrele gândirii d-tale (...). Povestirea (O întâlnire) este bună şi poate fi publicată fără modificări (...). Am citit celelalte amintiri (În timpul traversării), cu aceeaşi plăcere. Ceea ce mă farmecă în scrisul d-tale este o sensibilitate plină de prospeţime, sănătoasă, care aminteşte – în cele mai bune pagini ale d-tale – pe aceea a lui Rousseau (Rousseau din Confesiuni). Cât despre greşelile de franceză, nu-i Ceva grav. E nevoie de o simplă lectură, pentru a le corecta (...). Important este să ai dorinţa de a scrie – în indiferent ce limbă – pentru Că d-ta posezi darul (adesea greu de suportat) al unei inimi bogate în emoţii, arzând de dorinţa de a le împărtăşi”.

Aşa s-a născut mult controversata problemă a corectării manuscriselor lui Panait Istrati, din punct de vedere al gramaticii franceze. După cum se ştie, prima „mână franceză” care a corectat capitolul Chira Chiralina a fost Romain Rolland, îndreptând – după propria-i mărturisire (scrisoare din 21 august 1923) – „greşeli de ortografie şi sintaxă, pe cele mai mari” sau schimbând „cuvinte incorecte sau greşite ca ortografie şi înţeles”. Starea sănătăţii şi munca de creaţie nepermiţându-i să continue acest ajutor prietenesc, Rolland îi propune o altă „mână franceză”, prietenă. Este vorba

de Jean-Richard Bloch, care îndată după apariţia Chirei Chiralina (în „Europe”) se arătase un admirator fără rezerve, înflăcărat chiar, al noului „Gorki balcanic”: „Vreau să-mi pun întreaga autoritate (de co-director la editura «Rieder»), în sprijinul lui Istrati. «Europe« mi-a adus prima mărturie a artei sale (...). Toate trăsăturile măreţiei se găsesc acolo (...) ori de câte ori voi avea manuscrisul unui volum al său, îl voi publica”. (Scrisoare către Romain Rolland, 6 septembrie 1923.)

În faţa unei atari mărturisiri, de sinceră preţuire a forţei creatoare a scriitorului român, Rolland îl îndeamnă să accepte ca Bloch să-l înlocuiască în pregătirea manuscriselor pentru tipar. „De vreme ce Bloch se interesează, în chip deosebit, de scrisul d-tale – îi scrie la 6 decembrie 1923 – te sfătuiesc să-l preferi, deoarece el ştie să apere ceea ce iubeşte. Să ai un editor care se pasionează după cartea ta, iată un lucru important şi rar”.

Jean-Richard Bloch a citit şi revizuit manuscrisele Stavru, Moş Anghel, Moartea lui Moş Anghel, Cosma, Dragomir, Haiducii, Domniţa din Snagov, Codin şi Mihail. Cum s-a desfăşurat această muncă dificilă şi de mare răspundere, care presupunea un dezvoltat simţ artistic? Până unde îşi putea îngădui Bloch să „intre” în text? Corespondenţa lor, ne dă un răspuns clar, fără nici un dubiu. Corectarea manuscriselor din punct de vedere al limbii franceze, s-a făcut cu meticulozitate şi dragoste, cu devotament şi consultare reciprocă. Mai mult decât atât: au fost cazuri când Panait Istrati a corectat pe şpalturi... corecturile sau greşelile scăpate de Bloch. Mărturie stă scrisoarea (mai 1925) adresată lui Jean-Richard Bloch şi Jacques Robertfrance, din care reproducem: „Vă rog să confruntaţi cu atenţie corecturile mele. Acolo unde veţi întâlni un semn de întrebare între paranteze, înseamnă că nu sunt sigur dacă am îndreptat bine. De asemenea, apelez la ajutorul vostru în alte numeroase locuri, însemnate pe marginea paginii. Dar, pe lângă asta, am făcut modificări (foarte puţine la număr), foarte importante însă ca înţeles şi pe care Bloch nu le-ar fi putut face. Mă bizui pe voi, ca să nu se mai repete ceea ce s-a întâmplat cu Moş Anghel. Traducându-l în româneşte, am găsit multe greşeli groaznice de limbă şi gramatică franceză. Ţin să recitesc textul după paginarea lui în tipografie (...), când veţi da «bun de tipar». Sunt mulţumit de corecturile lui Bloch. Încă o dată el a respectat biata mea proză”. (Sublinierile noastre.)

Francheţea prieteniei le-a îngăduit să nu-şi ascundă gândurile, să-şi semnaleze unul altuia greşelile. Totdeauna, şpalturile – în ultimă formă – au fost citite şi la nevoie rectificate de scriitorul nostru.

Această muncă nu s-a făcut pe ascuns, ci la lumina zilei, amândoi atestând-o public. Astfel, în interviul O oră cu Panait Istrati, luat de Frederic Lefevre şi apărut în „Les Nouvelles Litteraires” (1 octombrie 1927), Istrati declară, între altele: „Îi datorez lui Bloch capacitatea de înţelegere a francezei mele, pe care a păstrat-o în întregime”. La rândul său, Jean-Richard Bloch îl informează pe Romain Rolland, la 31 august 1924, despre stadiul colaborării sale cu Istrati: „Am recitit şi pus la punct, luna aceasta, al doilea volum al lui Istrati. Cosma este o capodoperă desăvârşită. Geniu, în stare (nu voi spune brută; există o artă profundă, sub o pojghiţă de neîndemânare – o artă profundă, instinctivă, certă – de comunicare directă. Această lungă povestire depăşeşte tot ceea ce primul său volum ne făcuse dovadă. Forţa viziunii atinge aici o expresie legendară; pagini care mă împing să gândesc la Cartea Junglei, altele (da, da!) la Homer, altele la Gorki din ultimele sale povestiri (...). N-am regretat lungile ceasuri petrecute asupra acestui manuscris. Închipuieşte-ţi emoţia curăţitorului de diamante, care citind tot anul paperaserie şi tot spălând noroiul găseşte în sfârşit un diamant pur sub jetul de apă. (...) Dar ce progrese face Istrati în mânuirea limbii franceze! Vocabular, întorsături de frază, sintaxă – totul s-a îmbogăţit, se armonizează, se statorniceşte”. Concludente sunt şi precizările făcute tot de Bloch, într-un articol apărut în revista „Monde” (15 februarie 1935): „Din prietenie, i-am recitit manuscrisele primelor cărţi. Progresele sale în mânuirea limbii franceze au de ce să mă surprindă. Nu i-au trebuit decât câţiva ani, pentru A deveni maestru”.

Cercetări în această direcţie, întreprinse de istoricul literar belgian Monique Jutrin-Klener, au avut ca rezultat interesante contribuţii în restabilirea adevărului. Având posibilitatea de-a consulta arhiva lui Jean-Richard Bloch, ea a confruntat Cosma şi Moartea lui Moş Anghel cu textul definitiv, tipărit în ediţiile respective la „Rieder” şi a constatat că modificările lui Bloch se referă la „remanierea unor întorsături sintactice, corijarea unor termeni folosiţi impropriu, suprimarea unor cuvinte sau fraze de prisos. Dar Bloch – adaugă Monique Jutrin – a păstrat (n.e., în manuscrisele lui Istrati), unele întorsături sintactice originale, ca de exemplu această frumoasă imagine: La porte s'est ouverte large au froid et a la vie”. (Vezi „Europe”, iulie 1971, pp. 180-192.)

A treia şi ultima „mână franceză” care i-a corectat manuscrisele a fost Jacques Robertfrance. Şi el se exprimă în aceiaşi termeni cu ai lui Jean-Richard Bloch. De pildă, în scrisoarea din 20 august 1930, el îl anunţă între

altele: „Deşi manuscrisul Ţaţa Minca a fost revizuit îndeaproape, mai sunt câteva mici greşeli de îndreptat. Mă autorizezi sau nu să le îndrept? O voi face, ca de obicei, respectând textul tău”.

Referindu-se – în general – la felul cum „mâna franceză, prietenă”, i-a pregătit manuscrisele pentru tipar, Panait Istrati face aceste destăinuiri lui Rolland: „Nici unul nu a remaniat stilul. Corecturile s-au operat ca de obicei asupra ortografiei şi uneori a sintaxei”. (Scrisoare din 27 noiembrie 1928.)

Numeroase personalităţi literare franceze au subliniat în presa interbelică progresele înregistrate de Panait Istrati în mânuirea limbii franceze. „Nu i-au trebuit mulţi ani – notează Louis Bovey, în prefaţa la Oncle Anghel – pentru a-şi făuri în întregime o sintaxă care să-i fie proprie, voit percutantă, adesea poetică, întotdeauna evocativă şi frumos articulată, în stare să însufleţească personaje şi spaţii izbucnite din imaginaţia sau amintirile sale”.

O interesantă şi judicioasă analiză face istoricul literar belgian Monique Jutrin-Klener, în paginile monografiei consacrate scriitorului nostru: „La începutul carierei literare, Istrati nu s-a putut dezbăra de a »gândi« în româneşte. Astfel, în limbajul său artistic se resimte uneori traducerea. Mai târziu se produce un fel de osmoză lingvistică şi gândirea sa devine bilingvă. Această osmoză subtilă a două limbi latine rezistă cu succes analizei. (...) Istrati rămâne îndrăgostit de cuvintele limbii sale materne, fericit să le preamărească, să le strunească melodia. Adesea el preferă cuvântul românesc, chiar dacă există un echivalent francez. (...) El transpune în franceză expresii tipic româneşti: proverbe şi zicători, idiotisme şi locuţiuni verbale, alese cu grijă, cu foarte multă grijă. Pe alocuri el foloseşte întorsături sintactice proprii limbii române. Anumite cuvinte româneşti nu le transpune, fiind intraductibile, încărcate cu rezonanţe afective deosebite sau evocând o realitate improprie vieţii şi obiceiurilor noastre, a celor din Occident. Introducerea unei nuanţe, a unei întorsături de frază neobişnuite poate să însemne uneori o inadvertenţă, iar alteori o căutare”.

Avea dreptate, deci, Frederic Lefevre, redactorul-şef al revistei „Les Nouvelles Litteraires”, când într-un articol (20 aprilie 1935) avansa convingerea că „într-o zi se va scrie o frumoasă teză despre aportul lui Istrati la tezaurul limbii franceze”.

Poate că şi lingviştii noştri se vor apleca într-o zi – pe care o dorim cât mai apropiată – asupra operei lui Panait Istrati, analizând, cu profit pentru

literatura noastră, acest caz unic al unui scriitor român bilingv. Articolul apărut acum vreo zece ani în revista „Studii de literatură universală” (autor: Rica Ionescu), care critica cuvinte franţuzeşti „folosite greşit” de Istrati, nu poate fi socotit nici măcar un vag pas înainte în această direcţie. Este drept că nefiind inclusă în programa învăţământului superior, opera lui Panait Istrati nu solicită încă generaţiile tinere de cercetători.

Poate că, odată cu o mai bună valorificare a moştenirii literare a acestui scriitor, se va diversifica şi îmbogăţi studiul vieţii şi operei sale. O sperăm din toată inima, încredinţaţi fiind că merită efortul. Preţuirea valorilor culturii naţionale înseamnă preocupare continuă din partea noastră, pentru ca ele să circule în cuprinsul patriei şi peste hotare, spre mândria şi satisfacţia unui popor care şi-a menţinut şi îşi menţine o valoroasă prezenţă substanţială, originală, în cultura lumii.

Alexandru Talex

NOTĂ ASUPRA EDIŢIEI

Datorăm cititorilor noştri câteva lămuriri asupra rostului şi conţinutului prezentei ediţii, ce-şi propune un singur obiectiv: reconstituirea vieţii omului şi scriitorului Panait Istrati.

De ce s-a simţit nevoia unei reconstituiri biografice la un scriitor despre care s-au scris monografii, studii, eseuri şi pamflete în cantităţi impresionante, atât la noi cât şi în lumea întreagă?

Evocându-i amintirea, Mihail Sadoveanu scria: „Puţini oameni au adunat deasupra capetelor, atâtea laude meritate şi atâtea injurii nemeritate, ca prietinul meu Panait”.

Cu trecerea anilor, „laudele meritate” au fost „demitizate”. Au sporit, în schimb, „injuriile nemeritate”. Foarte rare sunt cazurile când portretul acestui scriitor se încheagă fără nesocotirea adevărului care i-a guvernat viaţa. De aceea am socotit folositor să ne străduim a comunica generaţiilor prezente şi viitoare un volum cât mai complet de date şi informaţii, care să închege cu fidelitate portretul unui scriitor şi, astfel – aşa cum spune Irving Stone – să se poată adresa cu demnitate posterităţii, zicând: „..Am trăit decent, am contribuit şi eu, cu puţinul meu, la luminarea omenirii, la ameliorarea omenirii. N-am fost doar un lemn nesimţitor, nu m-am mărginit să fiu un consumator de servicii. Am fost un scriitor serios. Mi-am pus marile întrebări ale vieţii. Le-am înfruntat în mod cinstit şi decent. Nu am trecut pe lângă stupidităţi, grosolănii sau vulgarităţi, pe lângă amărăciunea răului. Le-am făcut faţă, dar în acelaşi timp am încercat să descopăr, prin propriile mele mijloace, unde se află bunătatea, unde se află înţelesul vieţii şi ţelul ei”.

Cunoscuta metodă franceză, de prezentare a scriitorilor „par-lui-meme”, ne-a fascinat; şi am luat-o ca model. În cazul nostru realizarea a fost mai vie, mai pasionantă, mai sugestivă, deoarece materialul autobiografic era din abundenţă, pretându-se de minune unei confesiuni pe capitole ce marchează etapele vieţii sale, de vagabond, de militant în mişcarea muncitorească, de scriitor, cu toate implicaţiile în epocă.

La îndemâna noastră s-au aflat, pe lângă numeroasele pagini autobiografice din opera lui Panait Istrati, diferite prefeţe, articole şi

interviuri, jurnalul său intim, carnete şi foi volante disparate, cu însemnări personale, precum şi o voluminoasă corespondenţă cu scriitori români şi străini (În special cu Romain* Rolland, Georg Brandes, Jean-Richard Bloch, Jocques Robertfrance, A. M. de Jong, Ernst Bendz şi Nikos Kazantzakis).

În paginile acestei ediţii, cititorul se va întâlni deci direct cu Panait Istrati, cu felul său specific de a vorbi, de a judeca, de a trăi. Fără nici o amputare, fără nici o prelucrare sau intervenţie din afară. Alcătuitorului ediţiei i-a revenit sarcina dificilă de depistare a textelor, de alegere şi înlănţuire, de traducere a lor – când a fost cazul – şi de realizare în mod cât mai curgător al montajului „par-lui-meme”, pentru ca cititorul să aibă impresia că totul a fost scris anume, în această formă, de către scriitor.

Coloană vertebrală ne-a fost „autobiografia” – condensată pe ani, fapte şi perioade – scrisă de Panait Istrati, la sfârşit de martie 1923, la cererea lui Romain Rolland, concludentă de la primele sale rânduri: „Hotărându-mă să trec în revistă viaţa mea, de până acum, nu ştiu ce va ieşi în astă seară de sub condeiul meu, mai ales că nu-i vorba de vise, ci de-o crâncenă realitate... Viaţa mea se încheagă din oaze, pierdute într-un pustiu numai de mine ştiut”.

Pe-alocuri, unde s-a simţit nevoia ca textul lui Panait Istrati să fie întregit, am recurs la adnotări în subsolul paginilor respective.

Această reconstituire a vieţii lui Panait Istrati este concepută, în două părţi: prima, cartea de faţă – cuprinde perioada de la naştere (1884) până în toamna anului 1927, când pleacă în U.R.S.S., ca invitat la aniversarea a zece ani de la Revoluţia din Octombrie; a doua parte, prevăzută să apară anul viitor – reconstituie perioada anilor 1927-1935, în care, după părerea noastră, acest scriitor atinge apogeul capacităţii artistice şi al conştiinţei scriitoriceşti.

Volumul de faţă se deschide cu Cronologia vieţii şi a posterităţii operei lui Panait Istrati, şi se întregeşte în partea finală printr-o Addenda în care sunt incluse Omul şi opera în conştiinţa contemporanilor şi a posterităţii (păreri autorizate din ţară şi străinătate).

La sfârşitul volumului II se va da Bibliografia completă a operei şi despre operă (1906-1986). În felul acesta, ediţia Cum am devenit scriitor (În două volume) se va putea înscrie şi ca instrument de lucru pentru cercetarea literară, oferind, pe lângă date şi referinţe întemeiate pe documente din ţară

şi de peste hotare, un bogat şi important volum de informaţii bibliografice, ce depăşesc monografiile existente consacrate acestui scriitor.

Într-una din paginile Jurnalului său, Romain Rolland cerea posterităţii sale, pe bună dreptate: „Oricine ar vrea să scrie despre mine are desigur dreptul de-a mă judeca, în felul său. Dar, refuz tuturor, fără excepţie, orice drept de-a vorbi în NUMELE MEU... Nimeni nu are dreptul de a vorbi în locul meu. Ori, eu mă aflu în cărţile mele (În toate cărţile mele), în «jurnalul» meu, în caietele jurnalului meu”.

Invocăm acest drept, legitim şi inalienabil şi pentru Panait Istrati.

A.T.

CRONOLOGIA VIEŢII ŞI A OPEREI

1855 – 22 ianuarie (st. v) se naşte Joiţa Istrate, în comuna Cazasu, plasa Vădeni, judeţul Brăila. Părinţi: Stoica şi Nedelea, ţărani iobagi. Are doi fraţi şi o soră: Anghely Antonica şi Dumitru.

1884 – 10/22 august se naşte, la Brăila, Gherasim Panait Istrati, al doilea copil neligitim al Joiţei Istrate cu Gherasim Valsamis, originar din Faraclata, Kefalonia (Grecia), care se ocupa cu contrabanda de tutun.

1885 – Bolnav de tuberculoză, Gherasim Valsamis se înapoiază în patrie unde moare, la Atena. Joiţa Istrate nu se recăsătoreşte, îşi creşte copilul, muncind ca spălătoreasă cu ziua, la Brăila. Panait îşi petrece copilăria la Baldovineşti, la bunica Nedelea, în tovărăşia unchilor Anghel şi Dumitru.

1891 – Urmează cursul primar la şcoala nr. 11, din str. Griviţei nr. 328 (astăzi, şcoala de cultură generală nr. 3 „Tudor Vladimirescu((), rămânând de două ori repetent în clasa întâi. Domicilii: şos. Ştefan cel Mare nr. 330 (1891-1895) şi str. Comorofca nr. 205 (din anul 1896).

1897 – Nu continuă studiile. Intră la stăpân: băiat de alergătură la o băcănie, băiat de prăvălie la Kir Leonida şi la plăcintarul Kir Nicola. Ucenic în Atelierele Docurilor (iulie 1898), pe rând, în secţiile mecanică, lăcătuşerie, cazangerie. („Dat afară pentru furt, după doi ani, ceea ce fu cât pe-aci s-o omoare pe mama”); ucenic la Pescăriile Statului şi într-o fabrică de frânghii... („În voia soartei. O sută de meserii, fără a prinde rădăcini în vreuna, spre disperarea mamei”). Prietenie cu enigmaticul Mihail Mihailovici Kazanski. Nouă ani de vagabondaj eroic, împreună... Pasiunea de-a citi, pentru a cunoaşte şi înţelege, care-l va domina toată viaţa.

1904 – Aprilie: pleacă la Bucureşti, însoţit de Mihail. – Agenţi la Biroul de plasare al lui Ghiţă Cristescu, din str. Sfinţilor. Primul contact cu mişcarea socialistă. („Tânăr prozelit”.) Mizerie crâncenă. Se angajează fecior în casă la un avocat, valet la hotelul „English” şi servitor la un spital de boli venerice.

— Deosebire de vederi cu Mihail, care pleacă în Manciuria. În căutare de lucru... Descarcă în portul Giurgiu vagoane cu sare, dormind într-o baracă. Mizerie crâncenă. Revine la Brăila. Lucrător zugrav şi prietenie cu

pictorul-sobar Samoilă Petrov. („Fericit. Viaţă demnă. Mama, într-al nouălea cer”.)

— Mihail se înapoiază din Manciuria şi amândoi revin în Bucureşti.

1905 – 24 ianuarie: participă la marea manifestaţie de solidaritate cu Revoluţia rusă şi de protest împotriva arestării lui Maxim Gorki. Ciocnire de stradă între manifestanţi şi poliţie. („Botezul meu revoluţionar”.) Arestat şi trimis la urmă”. Condamnat cu suspendare de pedeapsă la Brăila, pentru „răpire de minoră”. Încorporat militar: dispensat medical după o lună de cazarmă. Revine la Bucureşti.

1906 – Debut publicistic: „Regina-Hotel”, în „România muncitoare”, seria II-a, anul II, nr. 38, 19-26 noiembrie.

— Portar de noapte, împreună cu Mihail, la hotelul „Regina” din Constanţa. Prima plecare în Egipt (12 decembrie), îmbarcat clandestin pe vaporul „Împăratul Traian”.

— Reîntâlnire cu Mihail la Alexandria. Îşi descoperă un unchi dinspre tată, la Cairo, mare bogătaş. Respinge propunerea de a-şi face „un rost” în viaţă prin abandonarea prietenului.

1907 – Vagabondaj cu peripeţii în Egipt şi Siria. Despărţire de Mihail în portul Pireu, care pleacă la Muntele Athos. Prima tentativă de-a ajunge în Franţa, via Pireu-Marsilia. Îmbarcat clandestin, este prins şi debarcat forţat la Neapole. O lună de mizerie neagră. Înapoiere la Alexandria. Zugrav, servitor şi om-sandvici la Cairo. Tentativă neizbutită de-a pleca în India. Revenire la Iaffa, Beyruth, munţii Liban şi Damasc. Zugrav, actor-figurant. Aventuri tragic-comice, proiecte iluzorii de căsătorie.

1908 – în primăvară, revine în ţară. Militant socialist la Brăila. Colaborează regulat la „România muncitoare”. Portar de noapte, împreună cu Mihail, la Hotelul Popescu de la Lacu-Sărat. Ultima plecare în Egipt, împreună cu Mihail (decembrie). Reîntoarcere în ţară (primăvara lui 1909).

1909 – August: despărţire „pentru totdeauna” de Mihail, care pleacă la Odesa. Singur... Zugrav împreună cu Samoilă Petrov, la Brăila. Refuz de a se căsători. Revine la Bucureşti. De la 20 septembrie, redactează în „România muncitoare” o pagină de comentarii săptămânale asupra vieţii muncitoreşti din Brăila, semnată Istrian. Publică în ziarul „Dimineaţa” ancheta Lipitorile porturilor (9 reportaje). Participă la manifestaţia de protest împotriva interzicerii intrării în ţară a lui Racovski, organizată de cercul „România muncitoare” (19 octombrie). Arestat şi încarcerat la Văcăreşti, împreună cu I.C. Frimu şi alţi fruntaşi socialişti. Pledează pentru

muncitorii arestaţi: N. Fleva, Const. Miile, Radu D. Rosetti, N.D. Cocea şi alţii. Judecat şi achitat (30-31 octombrie). Protestează alături de Ştefan Gheorghiu la întrunirea Sindicatului muncitorilor din porturi, împotriva noului regulament întocmit de căpitănia portului Brăila (22 decembrie). Moare Anghel Istrati.

1910 – Secretar al Sindicatului muncitorilor din portul Brăila. Congresul Comisiei generale a sindicatelor şi a Partidului Social-Democrat (2 ianuarie). Preşedinte: I.C. Frimu; secretar: Panait Istrati, „reprezentant al muncitorimii din porturi”. Conduce, împreună cu Ştefan Gheorghiu, greva celor peste 2 000 de muncitori brăileni împotriva „introducerii carnetelor de muncă” (10 februarie). Articol evocativ Ştefan Grigoriu, trimis de la Cairo şi publicat în „România muncitoare” (7 aprilie). Conduce, împreună cu Ştefan Gheorghiu, marea grevă din portul Brăila, care eşuează (iunie). Încetarea activităţii de corespondent la ziarul „Dimineaţa”, în urma incidentului cu „Cazul diaconului de la Tulcea”. Răspunde la ancheta Pentru votul universal, în revista „Viitorul social”, alături de Const. Dobrogeanu-Gherea, Ovid Densusianu, Mihail Sadoveanu etc. Activitate publicistică susţinută, în presa muncitorească.

— Schiţa Mântuitorul (Amintire de un Crăciun) apare în „România muncitoare”, (semnată: Istrian). Petrece în Egipt iernile anilor 1909 şi 1910. („Plâng la vederea locurilor cutreierate împreună cu Mihail”.)

1911 – Publică schiţa Nostra Famiglia (Dintr-o scrisoare veche), în „Lumea nouă”, (semnată: Andrei Scutaru) – 3 noiembrie: se internează pentru câteva săptămâni la Sanatoriul de tuberculoşi Filaret, din Bucureşti. („Mă îngrozesc de încetineala cu care mor cei atinşi de această boală şi de lunga lor suferinţă”.)

1912 – Secretar al Cercului de editură socialistă. Publică în „Calendarul Muncii pe anul 1912”, schiţele Calul lui Bălan şi întâi Mai (la Cairo) (semnate, respectiv: P. Istrati şi P. Brăileanu). Plecare în Egipt (ianuarie). Reîntâlnire cu Ştefan Gheorghiu la Alexandria, venit să-şi îngrijească sănătatea. Peripeţii dramatice, din lipsa banilor. Izbucneşte războiul ruso-turc. Ştefan Gheorghiu părăseşte Egiptul, întorcându-se în ţară.

1913 – 24 februarie: apare „Tribuna transporturilor”, organul „Uniunii sindicale a muncitorilor de transport pe apă şi uscat din România”, condusă de Ştefan Gheorghiu. Trimite din Egipt articole la „România muncitoare” (Însemnări de călătorie. Note din Egipt). Pleacă la Paris, pentru prima oară.

Prietenie cu Gheorghe Ionescu, recomandat de Alecu Constantinescu. Patru luni de şedere în Oraşul-Lumină. Publică Scrisori din Paris, în ziarul „România muncitoare”. Ştefan Gheorghiu este internat la Sanatoriul Filaret (decembrie).

1914 – 6 martie (st. v.): moartea lui Ştefan Gheorghiu. Părăseşte Parisul (aprilie). Izbucneşte primul război mondial. România neutră.

— Înfiinţează la Brăila, o asociaţie a zugravilor. Ca să poată trăi, înjghebează o fermă de porci. Greutăţi băneşti.

1915 – Articol evocativ despre Ştefan Gheorghiu, în „Tribuna transporturilor”. Căsătorie cu Enta Şt. Gheorghiu, născută Malcos (15 iunie). „Menaj infernal şi nu numai din cauza ei”. Locuieşte pe str. Roşiori, nr. 430. Colaborare la „Lupta zilnică”.

1916 – Iminentă intrare a României în război. Hotărâre de-a pleca în Elveţia. Lichidează ferma de porci, îşi scoate paşaport şi obţine vizele necesare. Părăseşte ţara prin punctul de frontieră Predeal, (30 martie, st. v.), îndreptându-se spre Elveţia, via Dresda-Rorschach-Zilrich. Se stabileşte la Leysin-Village (23 aprilie). Învaţă limba franceză cu dicţionarul. Internat în „Sanatorium populaire”. Zugrăveşte vilele din sat şi sanatoriu, câştigându-şi cu dificultate existenţa.

1917 – Servitor, muncitor la terasamente, la uzina de muniţii

1918 „Picard Pictet” din Geneva, lucrător-zugrav de-a lungul cantoanelor elveţiene, conductor de tractor pe arătură în cantonul Valais. Se luptă cu boala şi mizeria, copleşit de datorii. I se acordă o mică pensie de Comitetul pentru ajutorarea românilor din străinătate. Numeroase demersuri scrise, la Legaţia României de la Berna, pentru a fi ajutat băneşte şi repatriat. Bolnav, internat de Crucea Roşie americană în Sanatoriul Sylvana-sur-Lausanne (sfârşitul anului 1918). Singurătate, derută.

1919 – Ianuarie: un coleg de sanatoriu (Josue Jehouda) îi recomandă opera lui Romain Rolland. Luni de lecturi pasionate, care-i restabilesc un echilibru pierdut. Trimite (20 august) lui Romain Rolland o scrisoare-confesiune, la hotelul din Interlaken; i se înapoiază cu menţiunea: „Plecat fără adresă”.

— 21 aprilie: moartea mamei sale. Totală prăbuşire morală. Rezistă citind opera lui Rolland. (În aceeaşi lună, moare şi mama scriitorului francez.) Angajat în administraţia ziarului „La Feuille” din Geneva, publică trei articole, primele în limba franceză (iunie-octombrie). Prietenie cu compozitorul elveţian Arthur Parchet (cantonul Vaud).

1920 – Părăseşte Elveţia, cu direcţia Paris (martie). Revedere cu Gheorghe Ionescu. Existenţă agitată. Alte nenorociri, decepţii în prietenie. Pleacă la Nisa, unde se stabileşte (noiembrie).

1921 – Fără lucru, mizerie crâncenă. Sănătatea şi moralul proaste. Scrie confesiunea Ultime cuvinte... adresată dar netrimisă lui Romain Rolland (1 ianuarie).

— 3 ianuarie: Tentativă de sinucidere, în parcul „Albert”, din Nisa. („Sătul de cei douăzeci şi cinci de ani de luptă cu viaţa, încerc să mă omor”). Internat în spitalul „Saint-Roch”. Scrisoarea din 1919 îi parvine lui Rolland prin „UHumanite”. Părăseşte spitalul, vindecat. Prima scrisoare de la Romain Rolland: începutul corespondenţei (15 martie). Fotograf ambulant pe Promenade des Anglais. Neavând autorizaţie, este prins, amendat şi închis de câteva ori în „Maison celulaire” din Nisa. Primele „încercări” literare scrise direct în franţuzeşte, trimise lui Rolland: Une recontre şi Pendant la traversee (26 martie şi 6 aprilie). Răspuns favorabil. („Ai darul de-a scrie, în nu importă care limbă”.) Apare în „Uhumanite-Dimanche” schiţa Nicolai Tziganou, cu greşeli care-l nemulţumesc (27 martie). Solicită lui Rolland ajutorul „unei mâini franceze, prietene, care să-i revadă manuscrisele”.

— Aprilie: Existenţă precară, nesigură, abrutizantă („Am fost readus la viaţă, dar nu la aceea pe care o voiam, ci tot la cea veche”.) Dispare, afundându-se „în oceanul vieţii”, cu aparatul de fotografiat, cutreierând, timp de opt luni, zeci de sate din Alpii Maritimi. Reviriment moral. Revine la Nisa (decembrie) şi reia corespondenţa cu Rolland, câştigând zilnic cu fotografia ambulantă 60-80- 100 de franci. Enta Istrati divorţează (sentinţa tribunalului Prahova, secţia a 3-a, din 10 mai).

1922 – Ianuarie: Rolland îi cere să-şi scrie opera („N-aştept de la d-ta scrisori exaltate, ci opera”). Retras la Hautil-sur-Triel, lângă Paris şi ajutat băneşte de Gheorghe Ionescu, termină primul manuscris: 406 pagini, cuprinzând Oncle Anghel, Sotir, Kir Nicolas şi Mikhail, trimis lui Rolland, (la 4 septembrie). „Am citit, toate prevederile sunt confirmate” (24 septembrie). Invitat la Villeneuve. „UHumantie” îi publică articolul Pour Christian Rakovski. Prima vizită la Villeneuve: întâlnire cu Romain Rolland, la Villa Olga (25 octombrie). Înapoiere la Paris, „în 15 zile am trăit cât în 15 ani” (7 noiembrie). Scrie Stavro şi Kyra Kyralina, expediindu-le la Villeneuve (11 decembrie). „Nu pot să mai aştept, după ce am devorat Kyra

Kyralina, la miezul nopţii (...) e formidabilă!” (Romain Rolland, 23 decembrie).

1923 – Scrie Codine şi Acceptation. Plecare la Nisa, cu Gheorghe Ionescu. Cunoaşte în tren şi se îndrăgosteşte de Anna Munsch, o croitoreasă alsaciană. Menaj agitat, din lipsă de bani. Fotograf ambulant în Normandie (Bagnoles de VOrne, Mont Saint-Michel, Parame).

— 15 august: revista „Europe” publică Kyra Kyralina, prefaţată de Romain Rolland (Un Gorki balcanic). „Debutul” îl surprinde la Saint-Malo, doar cu câţiva franci în buzunar... – încasează primele drepturi de „autor francez”. Reîntoarcere la Paris (septembrie). Zugrav la liceul „Saint-Louis” (10 ore zilnic, pe-o scară de opt metri, pentru 32,50 franci). Sănătate precară. Scrie Moartea lui Moş Anghel (octombrie). Semnează primul contract cu Editura „Rieder” (decembrie).

1924 – Ianuarie-martie: din nou fotograf ambulant (munceşte

16 ore pe zi). Scrie Cosma. Extrase din Oncle Anghel în

„Europe” (15 februarie). Apare Kyra Kyralina, în volum (30 mai), la editura „Rieder”, colecţia „Prozatori francezi contemporani” („Succes fără precedent”). Codine publicat în „Revue europeene”. Prietenie şi corespondenţă cu scriitorul suedez Ernst Bendz. Căsătorie cu Anna Munsch (8 iulie), la primăria arondismentului 8 din Paris (Martor: poetul Pierre-Jean Jouve). Se stabileşte temporar la Masevaux (Alsacia).

— Prietenie cu Jacob Rosenthal. Începe colaborarea la „Adevărul literar şi artistic”, cu povestirea Pescuitorul de bureţi (scrisă direct în româneşte). Apare Chira Chiralina (În limba română), în editura „Adevărul”. Articol în UHumanite”: Pour ceux de Hambourg. Panait Istrati temoigne en homme de coeur. Scrie evocarea Samoilă Petrov (Masevaux), publicată în „Adevărul literar”. Activitate publicistică în presa 'din România. („Adevărul literar” şi „Omul liber”), răspunde atacurilor lui Nicolae Iorga şi Al. Cazaban. Oncle Anghel, în librării (octombrie). Primele neînţelegeri cu Anna Munsch. Şederi cu întreruperi, la Paris şi Nisa. Prietenie cu Jean-Richard Bloch, Leon Bazalgette, Joseph Kessel, Frédéric Lefèvre, Jacques Robertfrance şi Frans Masereel. Sotir, apare în „Adevărul literar şi artistic” (5-19 octombrie).

1925 – Articol Sur Anatole France, în „Clarte” (1 februarie). I se atribuie Le Prix sans nom, înfiinţat de Henry Poulaille, pentru Kyra Kyralina şi Oncle Anghel. Dificultăţile materiale sunt în regres. Armonie conjugală; revine la Masevaux. Corespondenţă cu Georg Brandes (25

martie 1925-3 septembrie 1926). Spilca, le moine publicat în „Europe” (15 aprilie). Înfiinţează cu J. Rosenthal, editura „Renaşterea”, (10 martie), unde tipăreşte volumele Trecut şi viitor şi Moş Anghel (tradus de autor). Presentation des Haidoucs, în librării (iulie). Revine în patrie, însoţit de Anna Munsch (septembrie). Itinerar: Bucureşti, Hunedoara, Brăila (pelerinaj la mormântul mamei) şi reîntâlnire cu Moş Dumitru, la Baldovineşti. La Iaşi, înfrăţire cu scriitorii Mihail Sadoveanu, Demostene Botez, dr. I. Mironescu şi George Topârceanu. Hărţuit de autorităţi, i se interzice orice contact cu organizaţiile muncitoreşti, supraveghindu-i-se deplasările. Atacat violent în presa reacţionară, răspunde prin „Facla”. Întâlnire cu scriitorii Gala Galaction, Mihail Sadoveanu şi D.D. Pătrăşcanu, la Snagov. Părăseşte România (octombrie), direcţia Masevaux (Alsacia), Paris şi Nisa. Denunţă atrocităţile reacţiunii române, în ziarele „Paris-Soir” şi „Le Quotidien”, precum şi la un miting organizat de Liga Drepturilor Omului. Furibunde contraatacuri ale presei reacţionare din ţară, care-l acuză de comunism şi defăimarea ţării. Din nou neînţelegeri casnice cu Anna Munsch. Paginile autobiografice Musa apar în „Viaţa românească” (noiembrie-decembrie). Scrisoare de adeziune la mitingul contra teroarei albe în Balcani (Salle des Societes Savantes), publicată ca „prefaţă” în broşura Au pays du dernier des Hohenzollern.

1926 – Ianuarie: scrie Domniţa din Snagov, la Nisa. Corespondenţa cu scriitorul Vicente Blasco Ibanez, care scrie prefaţa la Kyra Kyralina (În spaniolă). 29 ianuarie: Romain Rolland împlineşte 60 de ani. Colaborează la volumul „Liber amicorum Romain Rolland”, cu evocarea Les trois phases de mon Romain Rolland. Dăruieşte lui Romain Rolland manuscrisul Kyra Kyralina (februarie). Membru în Comitetul pentru apărarea victimelor teroarei albe în Balcani. Apare broşura demascatoare: Valea Plângerii. Au pays du dernier des Hohenzollern. Întâlnire la Nisa cu scriitorul româno-american Conrad Bercovici. („Un uriaş evreu din Brăila, a cărui viaţă se aseamănă cu a mea”.) „La Nouvelle Revue Frangaise” publică Une nuit dans le marais (1 martie). Invitat de Josue Jehouda, la Geneva, ţine conferinţa despre rolul artelor şi artiştilor, în sala „Athenee” (22 aprilie). Cunoaşte şi se îndrăgosteşte de Marie-Louise Boud-Bovy (Bilili). Zile agitate cu Anna Munsch, pe care o părăseşte, retrăgându-se în subsolul lui Ionescu. („Viaţă de schimnic. Voi încerca să-l omor pe Cosma, ca să-l salvez pe scriitor.”) Se stabileşte la Meuton, vila „Aux Sapins”. Scrie evocarea Ştefan al nostru. – Mai-iulie: Codine şi Domnitza de Snagov, în

librării. Scrie Nerrantsoula (iunie-august). Intenţie (nerealizată) de a pleca la Londra, spre a-l întâlni pe Gandhi. Revine la Geneva, cu Gheorghe Ionescu. Reîntâlnire cu Bilili. („Eu sunt Cosma... Nu renunţ nici la Ana, nici la Bilili, mai degrabă la viaţă”.) Scurte şederi la Menton şi Nisa. Internat în sanatoriul Montana-sur-Sierre, cu diagnosticul „cavernă pulmonară redeschisă” (sfârşitul lui octombrie). Reîntâlnire cu compozitorul Arthur Parchet.

— Decembrie: Rabindranath Tagore vizitează Bucureştiul; declară într-un interviu: „Panait Istrati (...) acest frate al dumneavoastră are multă vigoare în scris”... – Miting antifascist „Ultalie aux fers”, la sala „Manege de Pantheon”, unde ia cuvântul alături de Henri Torres, Andre Breton, Marcel Fournier etc.

1927 – începutul lui ianuarie: părăseşte Montana-sur-Sierre. Scrie Bakir şi Immortalite, la Menton (vila „Aux Sapins”). Fragmente din Nerrantsoula, în revista „Europe” (15 februarie-15 aprilie). Participă la „Banchetul literar”, organizat de „Club du Faubourg” pe tema Les etrangers i Paris.

— 18-25 iunie: invitat la Bruxelles, la congresul P.E.N.-club. Întâlnire cu Emile Vandervelde. Termină Mikhail, la Les Houches (Haute-Savoie). Moare Georg Brandes (1842- 1927).

— 28 iulie: vizitează Olanda, primă întâlnire cu scriitorul A.M. de Jong. (Începutul unei mari prietenii.) Publică articolul Choses hollandaises et d'autres? în „La Wallonie” (23 august). Isaac,!e tresseur de fii de fer, apare în „Revue europeenne”. La Familie Perlmutter, în librării (scrisă în colaborare cu Josue Jehouda). Închiriază un apartament la Meudon-Val-Fleury (Seine et Oise) şi începe să scrie Les Chardons du Bărăgan (septembrie). Derivă. Prezidează şi ia cuvântul la mitingul împotriva executării lui Sacco şi Vanzetti (octombrie, Salle Wagram). Dezgust pentru viaţa din Occident. Mikhail şi Nerrantsoula, în librării. Interviul lui Frederic Lefevre: Une heure avec Panait Istrati, în „Les Nouvelles Litteraires” (1 octombrie). Răspunde anchetei lui Fernand Divoire: Les Miracles de la volonte, apărută îne colecţia „Cahiers contemporains”. Vicepreşedinte al asociaţiei „Les Amis de VU.R.S.S.”, în Franţa. – Invitat de VOKS la serbările celei de a X-a aniversări a Revoluţiei din Octombrie, părăseşte Parisul (15 octombrie), împreună cu Christian Rakovski, ambasadorul U.R.S.S. la Paris (Via Berlin-Riga-Moscova). Din legaţie fac parte: Francis Jourdain şi Leon Moussinac. Găzduit la Hotel „Passage”, din Moscova.

Note de călătorie De Paris i Moscou, publicate în „L'Humanité". („Am văzut sărbătorirea celei de-a X-a aniversări şi am plâns de bucurie. Am plâns pur şi simplu".) Întâlnire cu scriitorul grec Nikos Kazantzakis, care devine o altă mare prietenie şi tovarăş de drum prin U.R.S.S. Chira Chiralina, ecranizată de studiourile „Vufku", din Crimeea. Participă, împreună cu alţi 19 delegaţi, la excursia Moscova, Ucraina, Georgia, Marea Neagră şi retur. Conferinţa Asociaţiei internaţionale a scriitorilor revoluţionari şi proletari. Ales membru în comitetul Asociaţiei, alături de Paul Vaillant-Couturier, Henri Barbusse, J. R. Becher, A. Lunacearskî ş.a. Se hotărăşte editarea unei reviste lunare, cu traduceri din literatura proletariană de pretutindeni (Moscova, noiembrie). Prefaţă la cartea lui Kolossov: Peuple ecoute!. Apare în „Cahiers du Sud", povestirea Bakir.

— 22 decembrie: Călătorie în Grecia, împreună cu Nikos Kazantzakis. (Îmbarcaţi la Odesa, pe vasul „Cicerin".) Sosire la Atena (30 decembrie). Locuieşte la sora lui Kazantzakis (str. Hermes, 59).

1928 – Articole omagiale în presa ateniană (ianuarie). Intenţie de-a vizita Kefalonia, spre a se documenta asupra originii tatălui său. Vizitează spitalul de tuberculoşi „Sotiria" şi închisoarea „Singros", unde vorbeşte deţinuţilor comunişti.

— Conferinţă la Teatrul „Alhambra" (11 ianuarie) despre cele văzute în U.R.S.S. Grandioasă manifestaţie de stradă (piaţa Omonia). Se cântă „Internaţionala". Atacuri furibunde în presa greacă guvernamentală şi remaniere în guvern. Acţiune juridică împotriva lui Panait Istrati, N. Kazantzakis şi D. Glinos, acuzaţi de „discordie socială şi propagandă comunistă". Nu i se reînnoieşte permisul de şedere în Grecia. Termină la Kifisia Les Chardons du Bărăgan. Părăseşte Grecia, împreună cu Bilili (23 februarie), reîntorcându-se în U.R.S.S. Criză de sciatică. Mes departs în librării.

— 6-22 martie: Odesa-Ialta (bolnav) – Kiev (reîntâlnire cu Kazantzakis) – Moscova (aprilie). Panait Istrati est des notres, articol de H. Barbusse în „UHumanite" (18 mai). Întâlnire cu Maxim Gorki (28 mai). Locuieşte la Bekovo, lângă Moscova. Les Chardons du Bărăgan în librării (iunie). Visite i Gorki, în „Les Nouvelles Litteraires", Notes et reportages d'un vagabond du monde, în revista „Monde" (iunie-iulie).

— 21 iulie: „gigantica călătorie" de-a lungul U.R.S.S. Împreună cu Bilili, N. Kazantzakis şi Eleni Samios (Oceanul îngheţat de Nord, Murmansk-Republica Moldovenească – pe Volga – Nijni Novgorod –

Kazan – Samara – Saratov – Astrahan – Tiflis – Erevan – Baku Batum – Suhumi – Novi Afon – Soci – Moscova). („Înghit toate drepturile de autor şi mă îndatorez groaznic, cu aproape mii de ruble pe lună. Din fericire, cărţile mele se vând ca pâinea caldă”.) Bolnav la Moscova (30 decembrie). Trimite două scrisori lui Gherson (precizări de atitudine).

1929 – Ianuarie: pregătiri de plecare din U.R.S.S. Sosire la Paris (15 februarie). Interviuri: Une heure avec Panait Istrati. Retour de Rusie, în „Les Nouvelles Literaires” (23 februarie); Panait Istrati nous parle de l'U.R.S.S. Son opinion sur la litterature proletarienne, în „Monde” (2 martie). Călătorie la Amsterdam şi Haga (13-19 martie). Reîntâlnire cu A.M. de Jong. Internat în sanatoriul „Curhaus Victoria”, din Montana-sur-Sierre (mai). Moare scriitorul şi prietenul său Leon Bazalgette. Ultima întâlnire cu Romain Rolland, la Villeneuve (iunie). Începe la Colmar un nou ciclu al operei: Les Chercheurs de Foi. Dans les Doeks de Brăila (manuscris neterminat). Articol evocativ despre Leon Bazalgette: Sur la memoire de nos amis qui meurent, în „Europe” (15 iunie).

— Iulie, la Paris, 96 Avenue des Ternes, termină Vers l'autre flamme şi-l anunţă pe Romain Rolland: „Trei volume – primul, de mine; al doilea, de Victor Serge; al treilea, de Boris Suvarin. Provizoriu, toate trei apar sub numele meu” (20 august). Revine în ţară, întovărăşit de Bilili, pentru ancheta masacrelor minerilor grevişti de la Lupeni. Împreună cu Romulus Cioflec, prezenţi în Valea Jiului, printre văduvele şi orfanii minerilor grevişti asasinaţi (septembrie). Vizită la Ţebea (mormântul lui Avram Iancu). Publică opt reportaje, („Lupta”, 24 septembrie – 2 octombrie), despre soarta tragică a minerilor din Valea Jiului, demascând politica criminală a guvernului Maniu şi pe autorii masacrelor de la Lupeni. („De ce nu suntem pe vremea haiducilor, să adun în codru o sută de voinici şi să cad apoi peste bestiile asasine, răzbunând pe cei care cred că dreptatea a murit pe-acest pământ”.) Demers pe lângă Rolland pentru „o petiţie a scriitorilor occidentali”, în favoarea eliberării lui M. Gh. Bujor de la Doftana. Atacat violent în presa guvernamentală şi reacţionară românească, denunţat ca „agent al Moscovei”. Revedere cu Moş Dumitru, la Baldovineşti şi prietenii din Brăila. Înapoiere la Paris (12 octombrie). Bilili rămâne la Viena. Apare L'Affaire Roussakov, în „La Nouvelle Revue Frangaise” (1 octombrie). Răspuns la ancheta Zola et la nouvelle generation, în revista „Monde” (9 noiembrie). Se instalează cu Bilili, la Viena (noiembrie); proiecte de continuare a operei. Vers l'autre flamme, în librării, editat de „Rieder”.

1930 – Scrie, la Viena, Entre l'amitie et un bureau de tabac (ianuarie). (Întâlnire cu Andreas Latzko, la Salzburg). Călătorie în Egipt, însoţit de Bilili şi A.M. de Jong (1 februarie). Autorităţile îi refuză debarcarea (4 februarie). Refulat în Italia, încarcerat la Triest (11 februarie) şi eliberat de consulul francez, trece frontiera în Elveţia, înapoindu-se la Paris. Publică Confiance, în „Europe” (15 februarie şi Pour avoir aime la terre, în „Les Nouvelles Litteraires” (20 februarie). Prefaţă la cartea lui Victor Serge: Les Hommes dans la prison (martie). Întreruperea corespondenţei cu Romain Rolland (15 martie). Aprilie: hotărâre de-a se stabili definitiv în România, la Brăila-Baldovineşti („Pentru mine Occidentul e mort. Vreau să fac gospodărie ţărănească, aici”). În librării: Le Pecheur d'eponges, iar Haiducii în traducere românească. Scrie Tsatsa Minnka, la Câmpulung-Muscel, continuată apoi la Muyd-sur-Nyon, (iunie). „Scrisoare de adio” de la Bilili (29 septembrie), care se căsătoreşte cu dr. Heinz Hauser. („Acesta este deznodământul tragic”.) îşi pierde raţiunea. Derivă. Revine la Brăila. Placheta Pour avoir aime la terre, în librării.

2932 – Fragmente din Tsatsa Minnka, în „Europe” (15 ianuarie – 15 martie). Festival literar la Iaşi, la cinematograful „Trianon” (vorbeşte Despre prietenie). Manifestaţii huliganice în stradă. Divorţează de Anna Munsch. Voiaj la Paris (15 iunie), împreună cu Margareta Izescu, originară din Brăila, cunoscută cu un an în urmă. Sejur la Menton. („A 10-a mea reîntoarcere pe Coasta de Aur, pe care o iubesc atât. Cred că steaua mea încă n-a apus cu totul”.) în librării: Tsatsa Minnka, în ediţie obişnuită şi de lux; la Bucureşti: Ţaţa Minca, în traducerea autorului. Bolnav la Brăila, „cu rănile plămânilor din nou deschise” (septembrie). Scrie La Maison Thiiringer. Expoziţie Lancelot Ney, la „Galerie d'Art contemporaine”, Paris. (Printre portretele expuse: Panait Istrati şi Henri Barbusse.) „Ceai literar” în folosul săracilor din Brăila. Colaborează la ziarele locale „Ancheta” şi „Curierul”.

1932 – Turneu cu conferinţa Les Arts et L’Humanité d'aujourd'hui, organizat de „Deutsche Kulturbund”. (3-17 februarie: Viena, Miinchen, Berlin, Hamburg, Frankfurt, Heidelberg şi Colonia.) Reîntâlnire cu scriitorul A.M. de Jong (Olanda). Căsătorie cu Margareta Izescu (18 aprilie).

— Les Arts et THumanite d'aujourd'hui, publicată în „Europe” (15 iulie) şi „Europaische Revue” (Berlin, mai). Internat la Sanatoriul Filaret (iunie). Scrie Le Bureau de Placement.

— Iulie: se retrage, bolnav, la mânăstirea Neamţ (până în februarie 1933). Scrie Preface i Adrien Zograffi ou les aveux d'un ecrivain de notre temps, precum şi proiectul de scenariu pentru filmul Les Haidoucs ou Domnitza de Snagov. Epopee populaire moderne (la solicitarea actriţei Andree Ducret). Răspunde la ancheta revistei „Bravo”, despre Climat de la France (octombrie), alături de A. Huxley, Andre Therive, Salvador de Madariaga, Leo Ferrero etc. La Maison Thiiringer, în „Revue de Paris” (15 octombrie – 1 decembrie). Evocare postumă: Mon bon Robertfrance, în „Europe”. („Lui îi datoresc pâinea pe care o mănânc. Jacques Robertfrance a corectat franceza celor mai multe cărţi ale mele”.)

— 5 decembrie: reînnoadă corespondenţa cu Nikos Kazantzakis. („Dacă mai eşti supărat, iartă. Şi dă-mi un semn de viaţă”.) Scrisoare către editura „Rieder”: „Trei cărţi sunt gata în cap şi nu-mi dau pace: în lumea Mediteranei (vol. 3). În derivă (vol. 4) şi Mama (vol. 5) „roman pe jumătate ţărănesc, pe jumătate orăşenesc, despre viaţa unei biete mame” (22 decembrie).

1933 – Martie: se instalează în Bucureşti (str. Popa Savu, nr. 33). Recidivă t.b.c. Internare în Sanatoriul Filaret. Articolele Temoignage sur la Liberte: L'Homme qui n'adhere! rien şi Temoignage sur la foi: Lettre ouverte! Francois Mauriac în „Les Nouvelles Litteraires”, (8 şi 22

aprilie). Atacat de o bandă de huligani, în librăria „Alcalay”, cu prilejul „Săptămânii cărţii” (27 mai).

— 15 iulie: la Paris, interviu apărut în „Le Rempart”. Conferinţă la Amsterdam, despre Victor Serge, apoi reîntâlnire cu A.M. de Jong, la Bilthoven. Vorbeşte la radio Hilversum. Revine la Paris, apoi la Saint-Prix şi Nisa. Articolele: Adherer ou ne pas adherer şi Lettre i Romain Rolland, în „Les Nouvelles Litteraires” (29 iulie şi 26 august). Participă la mitingul de la sala „Wagram”, în favoarea lui Victor Serge (3 octombrie). Sejur pe Coasta de Azur (îngrijirea sănătăţii). Răspunde la ancheta revistei pariziene „Le Rempart”, pe tema Dans votre oeuvre, quel personnage preferezvous? (23 octombrie). În librării: La Maison Thuringer şi Le Bureau de Placement.

1934 – Nisa: scrie Mediterranee (Coucher du soleil). Membru în „Societe des Gens de Lettres de France” (19 februarie). Răspunde la ancheta revistei „Presence”, din Lausanne-Geneve, despre Europa de azi, alături de G. B. Shaw, Albert Thibaudet, Jean Cassou, H. Keyserling (26 martie). Scrie Notre mort laique, pe marginea articolului lui Jean-Richard

Bloch, apărut în „Europe”. (Manuscris publicat postum.) Sfârşitul lui martie: părăseşte Nisa, reîntorcându-se la Bucureşti. („Am venit aici în octombrie, culcat, plec în picioare. O datorez, în mare parte, minunatei Coaste de Azur!”). Articolul Pelerin du coeur, de Joseph Kessel, în „Le Matin” (2 aprilie).

— 10 august: împlineşte 50 de ani. Interviu în ziarul „Rampa” („Am trei aniversări, nu una: împlinesc cincizeci de ani, e drept, dar sunt şi zece ani de la apariţia Chirei Chiralina, care înseamnă debutul meu. Deci sunt, totuşi, un scriitor tânăr. Al treilea jubileu e mai puţin agreabil: aniversez trei ani de boală în pat, o boală care a sfârşit prin a-mi ucide inima”...) Apare Chira Chiralina, în versiunea românească a autorului. Publică în revista „Marianne” evocarea II y a onze ans i Saint-Malo. Solicită sprijinul lui Romain Rolland pentru salvarea vieţii antifascistului Igito Nucitelli. Apar în româneşte: Casa Thuringer şi Biroul de plasare (În versiunea autorului), iar la Paris – Mediterranee. (Lever du soleil.) Colaborează la ziare şi reviste româneşti („Curentul”, „Tribuna”, „Familia”, „Viaţa românească”). Pagini de carnet intim, publicate în ziarul „Credinţa” (24 decembrie): „Niciodată nu am fost aşa de singur, aşa de părăsit. Şi doar atât am crezut în iubirea omului pentru om”. Colaborează la revista „Cruciada românismului”. Dăruieşte lui Romain Rolland manuscrisul ultimei sale cărţi: Mediterranee. (Coucher du soleil) (29 decembrie).

1935 – Campania calomnioasă dezlănţuită de Henri Barbusse atinge paroxismul: acuzat de conversiune la fascism şi antisemitism, „agent” al Siguranţei etc. Acuzaţii similare sunt reluate şi în presa din ţară. Ripostează documentat şi vehement, demonstrându-şi public non-aderarea şi netemeinicia acuzaţiilor. Se hotărăşte a-l da în judecată pe Barbusse, pentru calomnie.

— Povestirea Le Lac-Sale apare în „La Nouvelle Revue Frangaise” (1 februarie). Opere ale sale figurează în „Expoziţia operelor scriitorilor străini de limbă franceză”, organizată la librăria Stock din Paris, de „Asociaţia internaţională a scriitorilor de limbă franceză” (21 februarie). Ultima scrisoare trimisă lui Romain Rolland. (21 martie). Cade grav bolnav.

— 16 aprilie: moare Panait Istrati. Este îngropat la cimitirul Bellu, fără serviciu religios. Constituirea „Asociaţiei Prietenii lui Panait Istrati”, la Bucureşti, (17 mai) şi „Pro memoria”, la Brăila (august). Rămăşiţele pământeşti ale Joiţei Istrate sunt aduse de la Brăila la cimitirul Bellu, mamă şi fiu regăsindu-se în eternitate. Placă comemorativă pe casa din str.

Paleologu nr. 3, (11 august). Apare, la Paris, cartea lui George Orwel: La Vlache enragee, prefaţată de Panait Istrati. („De dincolo de mormânt, Panait Istrati ne trimite testamentul său literar, sub forma unei prefeţe”...) Moare Henry Barbusse (1875-1935).

— Postmortem, în librării: Mediterranee. (Coucher du soleil) la Paris şi Codin, în limba română (la Bucureşti).

POSTERITATEA OPEREI LUI PANAIT ISTRATI

1936 – Omagii postume: seară comemorativă la Teatrul „Comedia” (17 aprilie); PEN-Club, secţia română, omagiază memoria membrilor dispăruţi: Panait Istrati, Cincinat Pavelescu, Gib Mihăescu (27 aprilie); comemorat la Societatea Scriitorilor Români (4 mai); „Societe des Gens de Lettres de France”, omagiu scriitorului Panait Istrati (9 octombrie).

— Ultimele opere ale lui Panait Istrati: În lumea Mediteranei – (Răsărit de soare) şi (Apus de soare) traduse în româneşte. Panait Istrati, l'homme et l'oeuvre, conferinţa scriitorului A. M. de Jong, la asociaţia „Olanda – România” (12 martie).

1937 – Domniţa din Snagov, în româneşte. Textes inedits de Panait Istrati publicate în „Revue de Belles-Lettres”, Neuchatel (Elveţia).

1938 – Jurnal din Rusia, note de drum de Panait Istrati („Adevărul literar şi artistic”). Dezvelirea monumentului funerar de la cimitirul Bellu, opera sculptoriţei Milita Pătraşcu. Vorbesc: Tudor Vianu, Emanoil Bucuţă, Aida Vrioni, Demostene Botez. Poemul La mort de Panait Istrati de Victor Serge apare în revista „Les Humbles”, (Paris).

1939 – Manuscrise inedite, publicate în revista „Azi”: Impasul clasei muncitoare şi Scurtă pledoarie pentru artistul de mâine. Mihail, tradus în româneşte. Articol de Romain Rolland: Panait Istrati vu par deux lettres, în „Buletin de la Guide du livre” (Lausanne).

1940 – La stăpân (Mes Departs), în româneşte. Moş Anghel, în Biblioteca pentru toţi (Alcalay). Cinci ani de la moartea lui Panait Istrati, omagiul Brăilei la Teatrul Comunal (Basil Clony, N. Carandino, Al. Talex etc).

1942 – 21 aprilie: Şapte ani de la moartea lui Panait Istrati, – comemorare la Teatrul Nostru. Evocări: Victor Eftimiu, Perpessicius, Al. Mironescu, Aida Vrioni, Alexandru Talex. Lecturi din operă: Lily Carandino, Fory Etterle.

1945 – Ciulinii Bărăganului, în româneşte. Prefaţă de Perpessicius. Panait Istrati de Alexandru Talex, plachetă în colecţia „Cartea cu vieţi

ilustre”. (Editura „Vremea”.)

1944 – Bărăganul în literatură, conferinţă de V.V. Haneş.

1948 – 14 februarie: Kazantz^ki nous parle de Bergson et d'Istrati interviu în „Les Nouvelles Litteraires”. („Într-o zi i se va face dreptate. Poate i se vor publica scrisorile. Doamna Marie Romain Rolland posedă unele foarte frumoase. Corespondenţa sa ne va reaminti ce prieten şi ce erou entuziast a ştiut să fie”.)

1951 – Reeditare: Oncle Anghel, prefaţat de Henry Poulaille („Dacă n-ar fi scris decât această operă, Romain Rolland având-o în mână, ar fi putut vorbi pe drept despre geniu”.)

1952 – Medalie Panait Istrati, realizată de „La Monnaie de Paris”, în seria „Mari scriitori”, opera sculptorului Anastase. Cinci scrisori ale lui Panait Istrati în vol. Corespondance de Georg Brandes (Copenhaga).

1955 – Marcel Tetu: Entretiens avec Romain Rolland, în „Europe”. (Importante aprecieri asupra ultimilor ani de viaţă ai lui Istrati.) Câteva din articolele lui Panait Istrati publicate în „România muncitoare” reproduse în vol. Presa muncitorească şi socialistă din România, vol. II, partea I.

1957 – începe retipărirea operei lui Panait Istrati, în România: Chira Chiralina şi alte povestiri (versiuni româneşti de autor) prefaţă: Ion Roman şi Ciulinii Bărăganului, prefaţa de Mircea Zaciu.

1958 – Ciulinii Bărăganului ecranizat de studioul cinematografic „Bucureşti”. (Regizor Louis Daquin.)

1959 – Kyra Kyralina, în „Livre de poche”.

1960 – Articole în „Le Figaro litteraire” şi „Le Populaire” despre necesitatea reeditării operei lui Panait Istrati, cerută de public atât în librării cât şi la anticari. („Pline de culoare şi de viaţă, operele acestui scriitor de mare clasă merită întotdeauna o audienţă franceză”.)

1961 – 95 scrisori inedite ale lui Romain Rolland către Panait Istrati, publicate în „Revista de filologie romantică şi germanică”.

1963 – Codin, ecranizat de studioul cinematografic „Bucureşti”. (Regizor Henri Colpi), două premii la Festivalul internaţional al filmului de la Cannes.

1964 – Seară literară Panait Istrati, la Casa scriitorilor „Mihail Sadoveanu”. Vorbitori: Demostene Botez şi Al. Oprea. 13 scrisori Panait Istrati-Anna Munsch, în revista „Ateneu”. Panait Istrati – scrisori către M. Gh. Bujor, în „Luceafărul”. Prima monografie românească: Panait Istrati de Al. Oprea (premiată de Uniunea Scriitorilor).

— La vie et l'oeuvre de Panait Istrati, conferinţă de Louis Guillaume la „France-Culture”.

1966 – începe tipărirea seriei Opere alese de Panait Istrati, ediţie bilingvă, traducere de Eugen Barbu, prefaţă şi note de Al. Oprea.

— Al X-lea Congres al Federaţiei internaţionale pentru limbi şi literaturi romanice, pe tema „Realul în literatură”. (Strasbourg, 29 august-3 septembrie). Referat Panait Istrati – realist şi vizionar de N. I. Popa.

1967 – Scrisori inedite către Romain Rolland. Debuturile literare ale lui Panait Istrati, – scrisori din perioada 1919-1927 publicate în „Viaţa românească”.

— Margareta, Istrati izbuteşte recuperarea operei de la „P.U.F.” şi perfectează reeditarea ei, integrală, la Galiimard.

— Februarie: Simpozion internaţional la Menton consacrat scriitorilor Vicente Blasco Ibanez şi Panait Istrati. (Delegaţia română: Nichita Stănescu, Al. Andriţoiu, Al. Oprea.)

1968 – Cosma, dramatizare radiofonică în şase serii de Maia Belciu. Dezvelirea bustului Panait Istrati, în Grădina Publică din Brăila, opera sculptorului Oscar Han (26 mai). Paşapoarte şi scrisori ale lui Panait Istrati (perioada elveţiană), în „Contemporanul”.

— Începe reeditarea integrală a operei lui Panait Istrati, la editura Gallimard (În 4 volume). Numeroase articole în presa pariziană salută şi comentează „le retour de Panait Istrati”. Edouard Raydon înfiinţează asociaţia „Les Amis de Panait Istrati”, preşedinte de onoare Joseph Kessel de la Academia Franceză. Figuri româneşti reprezentative (N. Iorga, Panait Istrati, C. Brâncuşi), conferinţă de Paul Teodorescu, la „Ecole superieure de journalisme” (Paris, 9 mai). Numeroase scrisori şi amintiri despre Panait Istrati în vol. Le Dissident de Eleni N. Kazantzakis.

1969 – Articole ale lui Panait Istrati, apărute în presa română şi franceză din perioada 1925-1935, în vol. Pentru a fi iubit pământul, Editura Tineretului. Dialog epistolar Panait Istrati – N. Kazantzakis (15 scrisori inedite), în „România literară”.

— Al XXVI-lea Congres al PEN-Clubului internaţional (Menton, 18 septembrie). Moţiune de omagiere a scriitorilor Vicente Blasco Ibanez şi Panait Istrati. („Aceşti doi scriitori de faimă universală au apărat pretutindeni şi întotdeauna cauza omului şi a libertăţii sale, ca şi demnitatea literaturii şi a slujitorilor ei.”) Camille Bourniquel: Panait Istrati, în „Esprit”. (Amintiri.)

1970 – Manuscrise inedite de Panait Istrati: Vântură lume sau Lenin şi omul străzii (În „Steaua”); Prima întâlnire

Panait Istrati-Romain Rolland, reconstituită în 7 scrisori (În Ramuri”); Scrisori Panait Istrati-Romulus Cioflec (În „Manuscriptum”).

— Medalion Panait Istrati, în cadrul „Zilelor culturii brăilene” (30 octombrie).

— Prima monografie franceză: Panait Istrati, un chardon deracine de Monique Jutrin-Klener. Allee Panait Istrati, la Menton (Franţa), inaugurată de primarul oraşului Francis Palmero şi Margareta Panait Istrati. Expoziţie documentară Panait Istrati, prezentată de Muzeul literaturii române, la „Residence du Louvre” (25 august).

1971 – Manuscrise inedite de Panait Istrati: O intâlnire (În „Manuscriptum”), Ultime cuvinte... (În „Ramuri”), Panait Istrati în arhiva Romain Rolland (În „Manuscriptum”).

— Neranţula, în româneşte, în colecţia „Romanul de dragoste”. – Liceul nr. 4 din Brăila devine Liceul „Panait Istrati”.

— Colocviu internaţional Romain Rolland (Vama, 20- 25 mai). Nicolae Manolescu, referat despre Un roman epistolar (Corespondenţa Panait Istrati-Romain Rolland). Hommage i Panait Istrati, patru emisiuni la radio „France Culture”.

1972 – Două suflete, manuscris inedit de Panait Istrati (În „Manuscriptum”). Precizări privind data şi locul naşterii lui Panait Istrati (În „Revista arhivelor”).

— Rue Panait Istrati, la Nisa şi Expoziţie documentară Panait Istrati, la Galerie de Pouchette (19 mai), inaugurate în prezenţa autorităţilor locale şi a delegaţiei române (Margareta Panait Istrati şi Al. Oprea).

1973 – Manuscris inedit de Panait Istrati: Les chercheurs de foi. Dans le docks de Brăila (Căutătorii de credinţă. În docurile din Brăila), în „Manuscriptum”. Retipărire: Post-scriptum. Unenuit dans le marais, publicat în numărul festiv al revistei „Europe”.

1974 – Manuscris inedit de Panait Istrati: Hors du monde, dans le monde, pour le monde. Meditations, nostalgies, souvenirs, reves, pensees în „Manuscriptum”.

— 90 de ani de la naşterea lui Panait Istrati: „Zilele Panait Istrati”, la căminul cultural din Baldovineşti şi Expoziţia „Peisajul brăilean, sursă de inspiraţie în opera lui Panait Istrati”, la Biblioteca judeţeană-Brăila (august). Rotonda nr. 13 a Muzeului literaturii romane: Seară de evocări cu

participarea acad. Şerban Cioculescu, I. Peltz, Em. Serghie, Emilia Gulianu şi Alexandru Talex (13 septembrie). Dezvelirea plăcii comemorative Panait Istrati, în piaţa primăriei din Vouvry (Elveţia), în prezenţa autorităţilor cantonului Valais şi a delegaţiei române (Margareta Panait Istrati şi Al. Oprea). Inaugurarea Expoziţiei documentare Panait Istrati, la Centre scolaire, alocuţie: Daniel Anet, preşedintele Societăţii scriitorilor genevezi. (26 octombrie). Expoziţie Panait Istrati, la Biblioteca franceză din Bucureşti (18-24 noiembrie).

— Dosarul de la Siguranţă al lui Panait Istrati, descoperit şi publicat de Al. Oprea (În „Manuscriptum”).

1975 – Manuscris inedit de Panait Istrati: Fraţii săraci, semnat Alexe Pribeagu (În „Manuscriptum”).

— 40 de ani de la moartea lui Panait Istrati, manifestări omagiale la: Universitatea populară – Bucureşti (Al. Oprea, 16 aprilie); Teatrul „Maria Filotti”, din Brăila (21 aprilie); Salonul literar „Comentar” (Paul Teodor eseu, Toma Alexandru, Anghel Ghiţulescu, Al. Talex, 27 martie); Casa scriitorilor „Mihail Sadoveanu” (Barbu Al. Emandi, Alexandru Talex, 2 iunie).

— Reorganizarea asociaţiei „Les Amis de Panait Istrati”: un nou preşedinte (Marcel Mermoz), un comitet de onoare cu numeroase personalităţi franceze şi străine, „Les Cahiers des Amis de Panait Istrati”, apariţie trimestrială şi înfiinţarea câte unui centru de documentare „Panait Istrati”, la Paris şi Nisa.

1976 – Chira Chiralina, Moş Anghel, în colecţia „Patrimoniu”. Expoziţia Scriitori români din sec. XX, organizată la Biblioteca Academiei R. S. România. Se expune portretul lui Panait Istrati, executat de artistul olandez G. van Raemdonck (10 ianuarie-10 februarie).

— Panait Istrati, conferinţă de Marcel Mermoz, în cadrul Târgului internaţional al cărţii de la Nisa.

1977 – Manuscris inedit de Panait Istrati: Moş Popa (În „Manuscriptum”). Pe urmele lui Panait Istrati, conferinţa lui Marcel Mermoz, la Brăila (8 aprilie) şi Muzeul literaturii române (12 aprilie).

— Marcel Mermoz, Alexandre Talex: Justice pour Panait Istrati, în „Les Cahiers des Amis de Panait Istrati” (nr. 7).

1978 – 13-14 noiembrie: Colocviu internaţional „Panait Istrati”, sub patronajul Universităţii din Nisa, organizat de asociaţia „Les Amis de Panait Istrati” şi serviciile culturale române şi franceze. Comunicări şi referate:

Jean-Jacques Rousseau şi Panait Istrati (Al. Oprea), Povestirile lui Panait Istrati (Pompiliu Mareea), Prietenia şi corespondenţa Panait Istrati – Roman Rolland (Alexandru Talex), Corespondenţa Panait Istrati-Jean-Richard Bloch (Daniel Lerault), Autodidactul (Sylvie Safir), Panait Istrati şi Jack Kerouac (Jean Hormiere), Timpul în ciclul „Povestirile lui Adrian Zografi" (Sanda Geblesco), Isaac Horovitz şi Panait Istrati (David Seidmann), Ideea morţii în opera lui Panait Istrati (Pierre Desmarais). Se inaugurează Centrul documentar „Panait Istrati", la Biblioteca Universităţii şi Expoziţia documentară „Panait Istrati – Pour avoir aime la terre", realizată de Muzeul literaturii române de la Bucureşti. (Invitată de onoare Margareta Panait Istrati.)

— Ciulinii Bărăganului, dramatizare radiofonică de Mircea Veroiu (Radio-Bucureşti, 17 aprilie).

— Panait Istrati: Prima versiune a „Prefeţei la Adrian Zografi" (În „Les Cahiers Amis de Panait Istrati). Claude Prevost: Sur le nouveau Gorki balcanique (În „UHumanite", 21 aprilie), respingerea acuzaţiilor lui Henri Barbusse şi reabilitarea lui Panait Istrati.

1979 – 95 de ani de la naşterea lui Panait Istrati, scurtă evocare a vieţii şi a prieteniei cu Romain Rolland (Radio-Bucureşti, 14 august).

— O scrisoare inedită de Panait Istrati, adresată lui Henri Barbusse (1928), publicată în revista „Manuscriptum". Corespondenţa cu Jean-Richard Bloch, aflată la Biblioteca Naţională de la Paris, este publicată integral în româneşte

(În „Manuscriptum"). Nikos Kazantzakis evocându-l pe Panait Istrati, scrisori primite şi comentate de Pericle Martine seu (În „Manuscriptum"). Documentar: Opera lui Panait Istrati în America Latină de Paul Rivas, profesor la Universitatea din Nanterre (În „Les Cahiers des amis de Panait Istrati", nr. 13.).

1980 – Vernisajul expoziţiei „Pour avoir aime la terre" (Montreuil).

— Al doilea Colocviu internaţional „Panait Istrati" (16- 18 aprilie) sub patronajul Universităţii Paris III – Nouvelle Sorbonne, asociaţia „Les Amis de Panait Istrati" şi serviciile culturale franco-române. Comunicări (sala „Cornmissiones" – Sorbona): Aspecte inedite ale corespondentei Istrati-Rolland (Al. Oprea), Influenţa scriitorilor ruşi în opera lui Istrati (Pierre Accard), De la prietenie la ură – Henri Barbusse (Marcel Mermoz), Panait Istrati şi Marcel Martinet (Daniel Lerault), Chir a Chiralina sau despre umanitate şi ambiguitate (Ilinca Barthouil-Ionescu), Strat şi superstrat în

limbă (Titus Bărbulescu), Simbol al prieteniei (Maia Belciu), Pagini inedite (N. Gheorghiu), Prietenia cu Francois Franzoni şi Nikos Kazantzakis (Alexandru Talex).

— Inaugurarea Centrului documentar „Panait Istrati”, la Paris. – Placă comemorativă pe imobilul 24, rue du Colisee, unde Panait Istrati şi-a scris majoritatea operei.

— Autres flammes pour Panait Istrati, zece dialoguri la „France-Culture” (2-13 iunie), în cadrul emisiunii „Les chemins de la connaissance”. (Roger Dadoun în dialog cu Gerard Ponthieux, Marcel Mermoz, Alexandru Talex, Ilinca Barthouil-Ionescu, Al. Oprea, Titus Bărbulescu şi Roger Grenier.) – Les Chardons du Bărăgan, adaptare radiofonică de Stephane Frontes, realizator Georges Godebert („France-Culture”, serial în 12 emisiuni, 7--22 aprilie).

— Rezeles-Nantes (noiembrie), expoziţia „Pour avoir aime la terre”, întâlnire cu cititorii, proiecţia filmului Codin şi dialog cu spectatorii (Henri Colpi la „Maison des Jeunes”).

— Noi apariţii sau reeditări: Les Chardons du Bărăgan, Beijing, Departement of People's Litterature (ediţie ilustrată), Kira Kiralina, Brussel-Amsterdam, Elsevier Manteau.

— Pentru a fi iubit pământul, film documentar, Cineclubul Casei de Cultură-Brăila (scenariu: Maria Cogălniceanu, realizator: Valeriu Costoleanu). Panait Istrati la Iaşi (În vol. Confluenţe de lize Dan, editura Cartea Românească, pp 80-91).

1981 – Brăila (24 martie), lansarea ediţiei Panait Istrati. Cum am devenit scriitor, editura Scrisul românesc, la librăria „Mihail Eminescu”. (Au luat cuvântul: Vcronica Dobrin, Ilarie Hinoveanu, Ştefan Mircescu, Alexandru Talex.)

— Corespondenţa Panait Istrati-Marcel Martinet, în vol. Actes du Colloque Marcel Martinet, Dijon, edition „Plein Chant, pp 115-132.

— Reeditări: Kyra Kyralina şi Oncle Anghel, Gallimard, col „Folio”; Les Chardons du Bărăgan, Albeuve (Elveţia), editions Paul Castella; Kyra Kyralina (Cosma, Codin, Pusztai Boganoszok), Budapesta, „Europa” Kdnivkiado; La Maison Thuringer, OsZo, editura „Tiden”; Ediţie bibliofilă. Les Chardons du Bărăgan, Paris, Les Pharmaciens bibliophiles, ilustraţii color: aquaforte şi aquatinte de Vasile Pintea.

— 9-12 decembrie, Centenarul Bibliotecii judeţene. I se atribuie denumirea „Panait Istrati.” Omagiu scriitorului Panait Istrati (comunicări):

Reîntoarcerea la matcă (Alexandru Talex), Portret în oglinda memoriei (Ion Potopin), Umorul în opera istratiană (Barbu Al. Emandi), Psihologia eroilor panaitistratieni (Gh. Marinescu-Dinizvor), Personalităţi brăilene marcante în cultura franceză (Nicolaie Mocioiu) – Expoziţie foto-documentară „Pentru a fi iubit pământul" (Biblioteca judeţeană „Panait Istrati).

1982 – 5 ianuarie: moartea lui Marcel Mermoz, preşedintele asociaţiei „Les Amis de Panait Istrati", iniţiatorul celor două colocvii internaţionale, al repunerii în dezbatere publică a campaniei calomnioase a lui Henri Barbusse. Prieten devotat al poporului nostru, el ne-a vizitat ţara de şase ori, reafirmând de fiece dată dragostea şi preţuirea pe care francezii o poartă operei scriitorului nostru...

— Reeditări: Chira Chiralina şi alte povestiri (versiuni româneşti de autor), Editura Minerva; Presentation des Haidoucs, Gallimard, col „Folio"; Kyra Kyralina – Codin. Sofia, Narodnaia Kultura; Kyra Kyralina, Berlin-Bukarest, Verlag der Nation.

— Istratiana (Brăila, 20-22 mai): vernisajul expoziţiei „Panait Istrati – documente, cărţi, mobilier" (Galeriile de Artă). Evocare: Prietenia Panait Istrati – Cezar Petrescu (Alexandru Talex), Omagiu scriitorului la Baldovineşti (Căminul cultural).

— Excursia grupului asociaţiei „Les Amis de Panait Istrati", pe „urmele lui Panait Istrati" (Brăila, Delta Dunării, Iaşi, Bucureşti. Pelerinaj la cimitirul Bellu. – Vizita asociaţiei elene „Evgheros – Panait Istrati": spectacole date de ansamblul artistic al asociaţiei la Brăila şi Bucureşti.

— Manea Mănescu: Panait Istrati... ploieştean (scrisori către Costică Mănescu), în „Manuscriptum", nr. 2 pp. 75-85.

— Eroul tânăr în literatură: Adrian Zografi, dialog Romulus Vulpescu – Titus Vâjeu (Radio-Bucureşti, 3 octombrie); Nikos Kazantzakis despre Panait Istrati („Ramuri", Craiova, 15 noiembrie).

1983 – Istratiana (simpozion): Cosmic şi teluric în opera istratiana (Maria Cogălniceanu), Cum l-am cunoscut pe Panait Istrati (Ilie Mirea), Imaginea Brăilei în operă (Lica Paulescu), Locul lui Panait Istrati în literatura română (Mioara Grigore), Independenţa scriitorului (Ştefan Mircescu), Panait Istrati, scriitor român (Alexandru Talex).

— 55 de ani de la apariţia Ciulinilor Bărăganului (simpozion, Călăraşi).

Panait Istrati – George Orwel (prefaţa cărţii La Vache enragee, prezentare şi traducere de Marin Bucur, în „Viaţa românească", nr. 2).

— Lansarea cărţii Viaţa lui Adrian Zografi, Editura Minerva (versiuni româneşti de autor), la Brăila, librăria „Mihail Eminescu”; au luat cuvântul: Veronica Dobrin, George Macovescu, Teodor Vârgolici, Alexandru Talex.

— Repere pentru o nouă exegeză istratiană: Suflete li~ bere şi Pasiunea eticii. (Însemnări critice de Mircea Iorgulescu, în „România liberă”, 18 ianuarie şi 12 iulie.)

— Centenar Nikos Kazantzakis. Întâlnirea cu Panait Istrati, („Tribuna”, 3 şi 10 martie). – Interferenţe spirituale: Joseph Kessel-Panait Istrati (scenariu de Camelia Stănescu, în dialog cu actorul Florian Pittiş, Radio-Bucureşti, 17 mai).

— Trimestrialul francez „UARC”, număr dublu (86- 87) consacrat lui Panait Istrati.

— În librării, ediţia bilingvă Opere alese (vol. 8 şi 9). Evadările mele, Pescuitorul de bureţi. Ţaţa Minca, Editura Minerva.

— Lucian Chişu: Agendele lui Panait Istrati, (Contemporanul”, iulie).

1984 – CENTENARUL NAŞTERII LUI PANAIT ISTRATI

— 11 iunie: şedinţa publică de comunicări (Secţia de ştiinţe filologice, literatură şi artă a Academiei R.S.R.): Al. Piru (Panait Istrati, scriitor român sau francez?), Viorica Ionescu-Nişcov (Opera lui P.I. În perspectiva literaturii naţionale), Vasile Cavaci (Un exemplu de autotraducere: P.I.), Ion Rotaru (Posteritatea lui Panait Istrati).

— Sesiune omagială, sub egida Consiliului Culturii şi Educaţiei Socialiste, Uniunii Scriitorilor şi Muzeului literaturii române. Comunicări (22 iunie, la Casa Scriitorilor): Mesaj umanist în opera lui Panait Istrati (Ion Ştefănescu), Panait Istrati, fiu al pământului românesc (D.R. Popescu), Scriitorul Panait Istrati şi Brăila (Valeriu Stoiu), Portretul lui Panait Istrati (Alexandru Balaci), Panait Istrati în conştiinţa contemporaneităţii şi a posterităţii (Al. Săndulescu), Panait Istrati, biografie şi creaţie, în perspectiva Muzeului literaturii române (Constandina Brezu-Stoian).

— Expoziţie de carte (opera istratiană în ţară şi străinătate), organizată de B.C.S. şi Centrala editorială (Casa Scriitorilor).

— Reeditări: Chira Chiralina, ediţie bilingvă (versiune română de autor), Editura Minerva; Moş Anghel, colecţia „Arcade”, Editura Minerva; Neranţula şi alte povestiri (traducere de Alexandru Talex, Editura Minerva; Al. Oprea: Panait Istrati. Dosar al vieţii şi al operei, Biblioteca pentru toţi; Opere alese, vol. IX. Mediterana (răsărit-apus de soare), ediţie bilingvă,

(traducere Eugen Barbu); „Căpitan” Mavromati, Ciulinii Bărăganului, ediţia a II-a, Biblioteca pentru toţi copiii, editura Ion Creangă.

— Repere pentru o nouă exegeză istratiană: Atitudine epică şi atitudine etică; învins şi învingător; în lumea lecturii; întâmplări cu cărţi; Lumea fantastică a unui dicţionar de Mircea Iorgulescu (În „România literară”, 16 februarie, 19 aprilie, 28 iunie, 6 septembrie şi „Astra”, Arad, septembrie); Alexandru Balaci: în căutarea frumosului şi adevărului („România literară”, 24 mai), Eugen Simion: Pactul autobiografic („Flacăra”, 7 septembrie); Z. Ornea: Panait Istrati sau triumful învinsului („România literară”, 31 mai); Ion Simuţ: întoarcerea fiului risipitor („Steaua”, nr. 9, septembrie).

— Preferinţe muzicale ale lui Panait Istrati, seară de literatură şi muzică (Muzeul literaturii române), cu participarea acad. Alexandru Balaci şi Doru Popovici; recital: soprana Mariana Stoica şi pianistele Diana Popescu şi Maria Fotino. – Vernisajul expoziţiei de artă plastică Ciulinii Bărăganului în viziunea lui Vasile Pintea. – Simpozion Naţional şi universal în opera lui Panait Istrati, organizat de Muzeul literaturii române şi Comitetul Judeţean de Cultură şi Educaţie Socialistă – Ialomiţa. (Participanţi: Alexandru Balaci, Tudor George, Vasile Netea, Grigore Pop, Radu Bagdasar şi Aurel Goci. Actriţa Florina Cercel a citit din scrierile lui Panait Istrati.)

— Panait Istrati. Fotograf şi în fotografii (album), editura Meridiane.

— Biblioteca Centrală Universitară: Omagiu lui Panait Istrati (Alexandru Talex şi Mircea Iorgulescu). Vizionarea filmului Brăila lui Panait Istrati.

— Un tablou necunoscut al lui Panait Istrati („Flacăra”, 18 mai); Panait Istrati în lumea hispano-americană („România literară”, 9 august). – Pagini speciale sau numere de revistă şi almanahuri consacrate Centenarului Panait Istrati. (Vezi Addenda acestei ediţii.); Timbru poştal Panait Istrati, în seria „Mari aniversări”.

— OMAGIUL BRĂILEI (2-8 septembrie).

— Şedinţa festivă: Centenar Panait Istrati, în sala Teatrului „Maria Filotti”. (Au luat cuvântul: Suzana Gâdea, preşedintele Consiliului Culturii şi Educaţiei Socialiste, Valeriu Stoiu, Veronica Dobrin, Constantin Ţoiu, Alexandru Talex.)

— Inaugurarea complexului expoziţional Satul copilăriei lui Panait Istrati. Casa lui moş Dumitru (Baldovineşti) şi a Expoziţiei memoriale permanente Panait Istrati (Brăila, Grădina Mare).

— Sesiune de referate şi comunicări, în colaborare cu Societatea de Ştiinţe Filologice (Timotei Petride, Ecaterina Ţarălungă, Ştefan Mircescu, Gh. Ştefănescu, Nicolaie Mocioiu, Fănuş Bârleşteanu, Constandina Brezu-Stoian).

— Mese rotunde: Panait Istrati şi literatura română şi Panait Istrati şi contemporaneitatea (coordonator: Lucian Chişu).

— Teatrul „Maria Filotti”. Premiera Martor şi judecător de Ion Bălan, regia artistică Constantin Codrescu; în rolul lui Panait Istrati: actorul George Ţoropoc.

— Vernisajul expoziţiei Emiliei Dumitrescu: Peisaj şi atmosferă istratiană. – Expoziţii Brăila lui Panait Istrati (Cenaclul U.A.P. – Brăila) la Biblioteca Judeţeană şi Panait Istrati în documente (la Filiala Arhivelor Statului). – Evocare în Grădina Mare, la bustul scriitorului (profesor Maria Cogălniceanu şi elevi ai liceului „N. Bălcescu”).

— Decernarea premiului „Panait Istrati” (uniunea Scriitorilor): Aurel Buricea, Vasile Rusescu, Cornel Ifrim şi Ion Bălan.

— Lansarea discului Cosma (Electrecord), prezentat de actorul Ion Marinescu. – Gala filmului istratian: Ciulinii Bărăganului, Codin şi filmul documentar Panait Istrati (scenariu Mihaela Macovei).

— Elevi brăileni sărbătoresc Centenarul Panait Istrati. (Vezi „Tribuna”, grupaj de articole în suplimentul „Tribuna elevului”.)

— Medalia jubiliară Panait Istrati. 1884-1935. Centenar 1884-1984. România, (sculptor Ion Deac, Bistriţa).

— În Franţa: Deschiderea oficială a Centenarului Panait Istrati, organizat de asociaţia „Les Amis de Panait Istrati”, în colaborare cu serviciile culturale franceze şi romane (Valence, 13-14 aprilie). La Flamme du Coeur, evocare de Christian Golfetto, în dialog cu actorul Alain Rais.

Expoziţie de carte. – Proiectarea filmului Codin şi dialog cu regizorul Henri Colpi. – Lectură dramatizată Nerrantsoula (ânregistrare „France-Culture”), interpretată de actori de la Comedia Franceză.

— Colocviu internaţional Panait Istrati (26-28 aprilie), pe tema Panait Istrati – contemporanul nostru, sub patronajul Universităţii din Nisa. Cuvânt de deschidere a lucrărilor: prof. Jacques Martin, decanul Facultăţii de Litere şi Ştiinţe umane şi Georges Godebert, preşedintele asociaţiei „Les Amis de Panait Istrati”. Prezenţa lui Panait Istrati la Nisa (evocare de Therese Romeo). Omagiu lui Marcel Mermoz (Alexandru Talex), Amintiri de-a lungul unei călătorii (Eleni Kazantzakis). – Comunicări: Panait Istrati şi

limba franceză (Maurice Zinovieff), Gândind la Panait Istrati (Alexandru Balaci), Panait Istrati la Brăila (Constantin Ţoiu), învins şi învingător (Mircea Iorgulescu), Mihail şi Prietenia (Paul Morelle), Umanismul eroilor istratieni (Teodor Vârgolici), Singurătatea naratorului, (Heinrich Stiehler), Pasiunea lui Panait Istrati (Roger Dadoun), Peisajul românesc în operă (Margareta Dolinescu), Femeia în opera lui Panait Istrati (Marie-Helene Schimanovich, Diane Vasilescu, Ilinca Barthouil), Haiducul şi eroul romanceroului (Doina Popa-Lisseanu), Panait Istrati-Adrian Zografi (Jean Hormiere), Istrati şi Rachel Dequieroz (James Dauphine).

— Vernisajul expoziţiilor „Pour avoir aime la terre" şi „Documentele fondului Panait Istrati" la Biblioteca Universităţii (alocuţiune: Paul Verdier, rectorul Universităţii)^ Proiecţia filmelor Codin şi Ciulinii Bărăganului.

— UNESCO omagiază Omul şi scriitorul Panait Istrati Paris, 3 mai) Au rostit cuvântări: M. Makagiansar, director general adjunct; acad. Alexandru Balaci, vicepreşedinte al Uniunii Scriitorilor; Roger Dadoun, scriitor şi profesor la Universitatea Paris VIII. – Vernisajul expoziţiei „Flamme et Cendre" de Frangois X, Bouchart. – Proiecţia filmului Codin, în prezenţa regizorului Henri Colpi.

— Centenar Panait Istrati, în cadrul colocviului internaţional Prezenţa României în Franţa şi Italia (Universitatea Paris III – Nouvelle Sorbonne, 9-11 mai). Comunicări: Mediterana lui Panait Istrati (Roger Dadoun), Omul şi scriitorul Panait Istrati (Alexandru Talex), Rădăcinile româneşti ale operei istratiene (Ilinca Barthouil-Ionescu). Seară omagială la „Centre frangais de la Societe europeenne de culture" (Maurice Schumann, membru al Academiei Franceze, Roger Grenier, Alexandru Talex, Roger Dadoun). Dezbatere publică la Centre „Rashi", pe marginea cărţii L'existence juive dans l'oeuvre de Panait Istrati de David Seidmann. (Participanţi la discuţii: autorul, Roger Dadoun, Alexandru Talex, – 13 iunie.)

— Întreaga operă istratiană reeditată în colecţia „Folio" a editurii Gallimard; lansarea volumului Panait Istrati: Le Pelerin du coeur, editions Gallimard („Le Salon du Livre – 1984", de la Grand Palais); Les Chardons du Bărăgan în colecţia „Les Cahiers rouges" a editurii Grasset; Ample comentarii şi interviuri în presa franceză. (Vezi Addenda prezentei ediţii.) – Panait Istrati în Le Petit Larousse illustre, 1985.

— Spectacole „son et lumiere", cu Ciulinii Bărăganului, – dramatizare de Frangois Joxe, în interpretarea ansamblului naţional „Le livre vivant", la castelul medieval din Cluis-Dessous (10-19 august).

— Radio „France-Culture”: dialog Claude Dupont – Alexandru Talex despre Le Pelerin du coeur (2 aprilie); Interviu cu Joseph Kessel: Amintiri despre Panait Istrati; Masă rotundă Relecture: Panait Istrati (participanţi; Margareta Panait Istrati, Roger Grenier, Gerard Lemaire, Alexandru Talex şi Hubert Juin); Cosma, dramatizare de Roger Grenier (30 iulie); Kyra Kyralina, dramatizare de Stephane Frontes (august).

— În alte ţări:

Grecia sărbătoreşte „Centenarul naşterii lui Panait Istrati” (10-22 decembrie), din iniţiativa Ministerului Culturii şi al Ştiinţelor, în colaborare cu asociaţia „Evgheros-Panait Istrati”.

— Seară omagială în sala mare a Operei din Atena (iau cuvântul: Melina Mercouri, ministru, bardul naţional Yannis Ritsos, Margareta Panait Istrati, Elli Alexiu, Mario Ploritis, Michel Raptis, Rita Tsindili-Vlisma, Panaiotis Licudis.) – Inaugurarea Centrului de cultură „Panait Istrati” (Atena), comunicări: Prietenia Nikos Kazantzakis-Panait Istrati (Alexandru Talex), Celălalt Istrati

(Mircea Iorgulescu); vernisajul Expoziţiei foto-documentare (trimisă din România). – Decernarea plachetelor jubiliare: Margareta Panait Istrati (aur), Mircea Iorgulescu şi Alexandru Talex (argint). – Interviuri şi ample ecouri în presă, la radio şi televiziune. – Pelerinaj la Faraklata (insula Kefalonia): dezvelirea plăcilor comemorative pe casa lui Ghiorghios Valsamis (tatăl scriitorului) şi la Centrul cultural comunal. – Strada Panait Istrati.

— Sărbătorirea centenarului şi în Italia (Universitatea din Padova), Austria (Universitatea din Viena, prof. Max Demeter Peyfus), Polonia (la Asociaţia literaţilor polonezi, de la Varşovia).

— Centenar Panait Istrati. evocare de George Uscătescu, în ziarul „YOD”, Madrid, 9 septembrie.

— Panait Istrati şi Nikos Kazantzakis, evocare de Eleni Kazantzakis şi Christian Golfetto (Radio „Suisse romande”, Geneva).

— Asociaţie „Prietenii lui Panait Istrati”, în insula Salamina.

1985 – Semicentenarul morţii lui Panait Istrati:

Manifestări organizate la Brăila, de Comitetul judeţean de Cultură şi Educaţie Socialistă şi de Uniunea Scriitorilor (cu participarea unei delegaţii: Dumitru Radu Popescu, preşedintele Uniunii Scriitorilor, Traian Iancu, Alexandru Sălcudeanu, Platon Pardău, Gabriel Dimisianu, Teodor Vârgolici, Mircea Iorgulescu. Invitată de onoare: Margareta Panait Istrati).

– întâlnire cu elevii liceului „Nicolae Bălcescu” (În dialog cu Mircea Iorgulescu şi Alexandru Talex). – Sesiune de comunicări şi referate la liceul „Panait Istrati” (În colaborare cu Inspectoratul şcolar judeţean).

— Teatrul „Maria Filotti”: Seară omagială. Evocări. – Decernarea premiului literar „Panait Istrati” (Alexandru Talex). – Spectacol jubiliar (al 50-lea) cu piesa Martor şi judecător de Ion Bălan.

— Masă rotundă la „Expoziţia memorială permanentă”, cu scriitorii invitaţi, pe tema Documentar şi literar în opera lui Panait Istrati. – „Vernisajul Expoziţiei de artă plastică a U.A.P. – Brăila: lucrări inspirate din opera istratiană. – Vizitarea expoziţiei „Baldovineştii lui Panait Istrati”.

— În memoriam de Mircea Iorgulescu şi Panait Istrati în conştiinţa contemporanilor şi a posterităţii (extrase din presa vremii şi interviuri – Radio-Bucureşti, emisiune de Camelia Stănescu (16 aprilie).

— Vive flamme Panait Istrati, evocare de prof. Roger Dadoun (Radio „France – Culture”, 17 mai).

— Ţaţa Minca şi Neranţula, dramatizări de Camelia Stănescu (Radio-Bucureşti).

CUM AM DEVENIT SCRIITOR

Viaţa unui artist sentimental, pasionat şi care mai ales a trăit aşa cum am trăit eu, e adesea tot atât de pasionată ca şi opera lui. Uneori chiar o întrece în interes, dacă artistul rămâne sincer şi dacă scrie nu ca să satisfacă curiozitatea bolnavă a cititorului sătul şi blazat, ci ca să se vadă până unde a fost legat de omeneştile slăbiciuni ale vieţii, cât a luptat cu ele, cum a învins sau a fost învins.

Nu oare acestui gen de literatură se datoreşte faptul că dintre toate operele lui Jean-Jacques Rousseau, cea mai populară, cea mai răspândită, cea mai tradusă sunt Mărturisirile sale? Şi nu e această carte şi aceea din care un om sănătos poate trage cele mai multe învăţăminte? Ori, în epoca asta a noastră de universală confuzie a spiritelor, mai mult decât pe vremea lui Rousseau, omenirea are nevoie de învăţăminte.

Şi eu cred în învăţăminte, oricâte exemple din propria-mi viaţă mi s-ar pune sub ochi, susţinându-se că n-am ţinut seamă de ele. Ba aş afirma chiar că, dacă uneori le-am călcat în picioare încă nu este motiv să descurajăm această deznădăjduită omenire, pretinzând că învăţămintele nu servesc la nimic. Numai omul blazat, această caricatură hidoasă a vieţii, se întinde cu burta pe pământ, când cade în genunchi şi geme, în loc să se scoale repede. Puţini oameni, luptând cu viaţa, au căzut în genunchi atât cât am căzut eu. M-a trântit banul, m-a trântit femeia, m-a trântit însăşi sublima prietenie. Acum, în urmă, căzusem aşa de rău, că eram gata să nu mai mă mişc. Şi totuşi, m-am sculat şi mă mişc mai cu folos ca oricând.

Viaţa este un cuptor care cere să fie alimentat necontenit cu energii noi. Totul e modificare, transformare, în bine sau în rău. Cine se opreşte în loc, piere. Şi e mai bine să dai uneori îndărăt decât să nu te mişti.

Întreg progresul uman se datoreşte necontenitei frământări a unei infime minorităţi a omenirii: aceea care creează fără încetare condiţii noi de viaţă. Această minoritate e fecundă, atât în ura cât şi în iubirea ei. Restul e puhoiul, care se lasă târât ori pune beţe în roate. Totuşi, în sterilitatea sa, el ascunde şi înăbuşe nenumăratele individualităţi fecunde, creatoare ori numai cercetătoare şi active, ceea ce încă e util progresului. Eu însumi vin din acest puhoi. Cine bănuia de existenţa mea, până în ziua când o mână,

care nu dă greş, m-a smuls din nisipurile vieţii? Cine bănuia de existenţa lui Gorki, până la strigătul triumfal al lui Korolenko, descoperitorul lui?

Cine poate bănui câte energii inovatoare în domeniul larg al vieţii, câţi creatori de condiţii de existenţă, potrivite vremurilor de mâine, se zbat în întuneric, luptă cu valurile nisipoase şi cad înfrânţi pe fiece zi? Şi aceştia sunt, doar, făuritorii lumii. Fără ei omenirea ar fi o cohortă, o cireadă de vite. Ei au săvârşit tot ce vedem. Pe aceştia, societatea de azi – ca şi toate societăţile care au existat până în prezent – îi lasă mereu să piară. Artistul trebuie să combată această societate şi să conlucreze la dărâmarea ei. Fie-mi îngăduit să mă înnumăr şi eu printre luptătorii pentru dreptate. Şi deschizându-mi inima să-i las să vadă ce simt.

Vremea de azi e dedicată problemelor de asuprire şi înfometare. Îmbrăţişând literele, credeam că revolta mea era şi a tuturor „spiritelor înaintate" şi că vom fi numeroşi în voinţa de-a rezolva aceste probleme. Literatură!

Omul care munceşte, e singur pe lume. El se deşală ca să asigure „mai bine" călăilor lui, ca şi al „spiritelor înaintate". De multe ori, acest om sfârşeşte prin a crăpa, pentru a întreţine paraziţi, care se proclamă fraţi cu el, care vorbesc în numele lui şi-l îmboldesc la jug. Aşa că, de la un capăt la celălalt al pământului, toate categoriile sociale se unesc pentru a pironi acest om la truda lui şi a trăi din sângele lui. Oricine se poate descurca în viaţă. Oricui i se oferă ocazia să respire puţin. Lui, nu! Nimic! E singura fiinţă condamnată la muncă silnică pe viaţă şi de care nu scapă decât spre a lua drumul cimitirului.

Pierit-au toţi oamenii de bună-credinţă? Să nu fi rămas, oare, decât literatura de paradă, comerţul de credinţe? Şi totuşi...

Un cititor nou s-a născut. El ţine să facă deosebirea clară între scriitorul care-şi câştigă o pâine şi cel care îşi propovăduieşte credinţa.

Pe întinderea nesfârşită a egoismului omenesc plutesc eternele insuliţe ale spiritului generos, la fel de omenesc. De-ar fi egoismul cât nisipul mării şi de-ar acoperi totul în calea sa, – totdeauna vor rămâne la suprafaţă oazele de generozitate, gata să-l înfrunte, să-l dezmintă, să pledeze cauza vieţii care nu se cruţă pe sine, care se dăruieşte frenetic. În faţa Creaţiei, nu contează decât aceste oaze. Restul: nisip, frumos sau urât, tot nisip!

Doar acest strop de sublim există, clădeşte viaţa. Numai el se cere continuat, în mod imperios, de-a lungul secolelor. El este acela care frământă pe om, mai mult chiar decât gândul morţii.

Aceasta-i toată Eternitatea! Nu există o alta. Mă lupt cu ea, din totdeauna.

Suntem plămădiţi din ţărână şi aşa rămânem. Şi eu sunt plămădit din ţărână şi iubesc, ca orice om normal, bunurile materiale. Dar stropul de eternitate, care se află în fiinţa mea, este mai puternic decât pofta după un grajd frumos. Prea puţin se cunoaşte în ce măsură am fost unul dintre adevăraţii revoltaţi ai secolului meu, – omului care, de copil, a ghicit instinctiv crima de-a te supune la mentalitatea tradiţională: aceea a familiei, a societăţii şi apoi a idealului de turmă.

Nefiind un sfânt şi nici un pustnic, sufletul meu a scrâşnit foarte adesea între nicovala bunăstării materiale şi ciocanul bunăstării spirituale. Această luptă durează încă, dar nu am nici o alegere de făcut. Zarurile au fost aruncate. Josnicia îmi repugnă. Iubesc Frumosul, religia mea, – frumosul care cuprinde toate valorile morale şi care avea să dea un sens vieţii mele, susţinându-mă în nenumăratele mele ceasuri de grea cumpănă, când, încolţit de mizerie şi sfârşit de puteri, adesea m-am întrebat dacă el merită atâtea jertfe chinuitoare.

Viaţa animalică n-are decât să treacă pe lângă mine, Treaba ei! Eu nu mai ader la nimic. Îmi place să trăiesc pentru această scânteie de sublim, care luceşte în negurile vieţii bestiale. Numai ea există! Şi fără nici un folos, poate... Nu cer nimănui să mă urmeze. S-ar putea să i se pară prea costisitor. Alegi o astfel de cale în viaţă, numai dacă simţi bucurie.

E atât de lung drumul din cătunul Baldovineştilor şi până la Oraşul-Lumină! Când măsor distanţa pe care am străbătut-o, mi se face atâta milă de mine! Nu mi-aş fi părăsit cătunul, pierdut în bălţile Dunării, dacă n-aş fi fost croit să înţeleg chemarea gândirii generoase. Sunt, deci, cu pasiune, credinciosul total. Îmi dau seama că minunea destinului meu nu se repetă de două ori într-un secol şi nici atât!

Numeroşi sunt cei care o pornesc la drum, luntraşi nebuni, Numai câţiva ajung. Şi dacă doresc atât de mult să fiu demn de lumina ce-mi umple astăzi ochii, apoi n-o fac decât pentru a mângâia pe toţi cei ce au fost orbiţi de ea!

Iată pentru ce am crezut că rostul vieţii mele este de-a plimba cuvântul dragostei între coliba celor umili, însetaţi de dreptate şi templul uriaşilor

gândirii generoase. Dar, în acest secol al crimei, cuvânt de dragoste înseamnează cuvânt de revoltă! Revoltă împotriva tiraniei milenare a omului lacom, oricine ar fi el, orideunde ar veni!

Să fiu oare atât de singur?

Mă socoteam tovarăşul de arme al unei legiuni de temut, care luptă să smulgă pământul din gura omului lacom, înapoindu-l celor care ştiu să-l înfrumuseţeze cu dragostea lor. Mă credeam un puternic. Şi deodată, iată-mă un biet Don Quijotte, zdrobit de copita unui măgar: sunt alungat din Egipt, arestat în Italia, iar în România vânat, ori de câte ori pun piciorul acolo. Este îngăduit tuturor netrebnicilor să-şi bată joc de mine...

Ce să mai spun, atunci, de soarta pe care tiranii o rezervă omului anonim, vinovat numai pentru că iubeşte pământul şi-l vrea liber? Aici e toată buba. Nu e vorba de mine. Ci de fratele meu, omul, a cărui viaţă e un şir neîntrerupt de căderi şi a cărui soartă nu poate fi asemuită cu a mea.

Omenirea, s-o ia dracul! Scoală-te tu, ca să mă aşez eu, – asta-i legea ei. Omenirea deci nu există.

Există însă omul. Şi omul caută pe om. Şi-l găseşte. Nu se poate să nu-l găsească. De îndată ce înlături omenirea din drumul tău, descoperi pe om. Căci noi nu vedem pe oameni din cauza omenirii. Cel puţin aşa s-a întâmplat cu mine.

Nimeni nu poate să iubească omenirea. Nu poţi să iubeşti ce e anonim şi ce-ţi scapă cu totul. Dar poţi să iubeşti un om, zece, douăzeci, într-o viaţă întreagă. Poţi să le salvezi viaţa, la nevoie, şi ei pot s-o salveze pe-a ta.

Asta-i toată umanitatea.

M-am certat cu ea, alergând s-o descopăr şi negăsind-o, încercând s-o iubesc şi neputând.

Acum, nemaialergând după nimeni şi nemaifăcându-mi o datorie din iubire, descopăr oameni fără să-i caut şi-mi sunt simpatici, fără greutate. De altfel, nici nu mai am de-a face decât cu învinşi, eu însumi fiind un învins al propriei mele victorii.

Numai învinşii sunt demni de simpatie. Omul devine o fiară, de îndată ce i se dă în mână o fărâmă de putere, adică de însemnătate. El o întrebuinţează, pe loc, ca să strivească pe aproapele său. Aşa că m-am săturat de oameni însemnaţi şi mă voi despărţi, pe viitor, de orice prieten care va deveni un om însemnat.

De la început, am înţeles rău legile existenţei pământeşti.

Omul, chiar şi cel de bună credinţă, făgăduieşte mult mai mult decât poate să ţină. Avântul lui spre mai bine îi pune un nimb pe frunte, dar el uită că picioarele îi sunt condamnate să rămână în tină, căci, probabil, nu-i este îngăduit să se identifice cu dumnezeirea, atâta timp cât ţărâna îi împovărează sufletul, această scânteie misterioasă care e veşnic în luptă cu răsuflarea infectă a existenţei materiale.

Da, astăzi cred în suflet cum n-am crezut niciodată şi iert fratelui meu, omul, totul, dezlegându-l de divinele promisiuni pe care mi le-a făcut atunci când îl vedeam de departe, atunci când îl auzeam vorbindu-mi din sferele cereşti, când nici nu bănuiam că lutul din care e zidit este tot atât de scârnav, ca şi al celui mai de pe urmă păcătos din suburbia în care am văzut lumina zilei.

Dar ca să ajung la această umană înţelegere, a trebuit mai întâi să trec eu însumi prin acele grele încercări din care nici sfinţii nu ies triumfători decât săvârşind cruzimi, împotriva lor înşile şi mai ales împotriva aproapelui. Da, cred că pentru a te devota în întregime dumnezeirii, trebuie să întorci spatele pământeştilor nevoi ale omului şi să-ţi astupi urechile la strigătele lui de ajutor.

N-o ştiam pe atunci. Credeam că putem servi pe Domnul, tocmai devotându-ne umilei lui creaturi. Şi înţepenindu-mă în postura de judecător al omului superior, i-am cerut să-şi ţină cuvântul dat. El a răspuns prin a-şi întoarce faţa de la mine. Şi lăsându-mă singur, redus la propriile mele puteri, mi-a dovedit că nici eu nu sunt mai bun decât dânsul.

Mi-a dovedit că aceeaşi nemernicie ne paşte pe toţi: că unul îşi calcă cuvântul fiindcă e împresurat de nevoi materiale, iar altul fiindcă îl roade viermele ambiţiei, dorinţa de strălucire. Şi într-un caz şi într-altul, dovada e făcută ca existenţa nu e posibilă decât cu preţul unor nesfârşite abdicări.

— N-am ştiut. Eu am luat drept literă de evanghelie toate idealurile pe care omul le-a proclamat cu cuvinte de foc, asigurându-mă că ele pot înlocui chiar şi pe Dumnezeu.

Câtă dreptate a avut Eclesiastul să spună că totul e vanitate!

Mă uit la ce-a rămas din mine, care am parcurs o cale atât de lungă: un biet om, învins de boală şi strivit de nevoi, după ce ajunsesem acolo unde nu atârna decât de voinţa mea, ca să devin şi eu încă un om sătul.

Mă ridic însă cu restul de puteri de care mai sunt capabil, împotriva materiei robitoare, distrugătoare de suflete.

Va fi, poate, folositor să arăt în faţa întregii lumi cum se dezvăluie lumina vieţii celei mari pentru existenţele înzestrate cu o inimă ce îmbrăţişează universul; cum în plină beznă ţâşneşte flacăra frumoasei iluzii şi ce golgotă trebuie să îndure fiinţa care ţine să asculte de chemarea dragostei greu de suportat. Căci, în faţa ochilor mei însetaţi de univers, revelaţia marilor literaturi nu a însemnat decât Dragoste şi salvarea sufletului. Totul în folosul vieţii eroice şi mai ales a iluziei. Aproape că am chef să spun: datorită iluziei, oamenii devin eroi. Am fost. Nu mai sunt. Voi redeveni, înainte de-a muri, şirul vieţilor mele nefiind încheiat.

Pipăi acum, ceea ce cu treizeci de ani în urmă nu era în ochii mei decât un spectacol lunar. Unde-i realitatea? Între degetele mele sau în visul meu? Vai şi amar de acel ce vrea să fie practic: numai spectacolele lunare freamătă de viaţă adevărată, singur visul există, doar năzuinţele noastre contează. Să nu uitaţi că omul nu se hrăneşte cu pâine, ci cu foc. Omul, da. Nu vorbesc de viermi!

În ce mă priveşte, am privit viaţa cu încredere şi ea m-a răsplătit din belşug. Totdeauna, zilele mele au fost împovărate de dragoste, fără de care mi-aş fi dat sufletul încă de la început. Neavând braţe pentru sapă, nici minte şi inimă pentru neghiobii sau fărădelegi, sărmana mea hârcă s-ar fi prăbuşit de mult, dacă n-ar fi fost susţinută de dragoste.

V-am iubit pe voi toţi, prieteni, şi pe tine, pământul meu. Vă iubesc încă, chiar dacă mi se întâmplă uneori să rostesc contrariul. Doamne, cum aş putea face altfel? Să urăsc? Să ucid!? Şi apoi, cum aş putea să mă lipsesc astăzi, de ceea ce a făcut tăria vieţii mele?

Ce m-a susţinut în anii de trudă la stăpân? Sau când făceam ca noi, sute de odăi ce colcăiau de murdărie. Sau când plantam stâlpi de telegraf şi spărgeam gheaţa pe drumurile Elveţiei? Sau când crăpam de foame pretutindeni?

Cine alta decât Dragostea mi-a populat mintea cu visuri şi mi-a înţesat inima cu năzuinţe? Vai de cel care o mitizează; viaţa îi va fi un martiriu faţă de care cel îndurat de Iisus nu-i decât o pişcătură de ţânţar!

Eu depun mărturie pentru neînfricata ei realitate. Ţelurile ei? Doar unul singur contează: libertatea! Ea este singurul bun pământesc căruia trebuie să-i sacrificăm totul: bani, glorie, sănătate, viaţă. Şi chiar propria noastră libertate.

Încă de la plecarea mea din Baldovineşti, eram ferm convins că savanţii, filozofii, scriitorii şi artiştii, care propovăduiau popoarelor

dragostea de libertate, se împotrivesc tiraniei cu promptitudine, spontaneitate şi abnegaţie. Aş vrea ca un om de bun-simţ să-mi spună dacă am fost un nebun, având această credinţă. Să-mi explice care este misiunea umană a ştiinţei, a filozofiei, a literaturii, a tuturor artelor la un loc. Rostul lor este, oare, de-a crea bande de profitori şi aceeaşi înşelătorie divină, proprie tuturor religiilor?

Am ispăşit destul, ca să am dreptul de-a şti.

Mi-am iubit totdeauna pământul din care am ieşit, precum şi duioasa lui limbă, – duioasă ca toate limbile de pe glob, pe care le respect, căci toate sunt sfinte pentru acela căruia o mamă – cu chipul amărât – i-a şoptit primele cuvinte într-un grai omenesc oarecare. Le voi mai spune oamenilor de bine că dintre toate meleagurile contemplate de lumina ochilor mei, acelea care mi s-au întipărit în suflet, pe când mă purta mama de mână, îmi sunt cele mai scumpe şi că numai un înstrăinat" ca mine va şti să le ducă dorul şi să le dezmierde amintirea, aşa cum ştiu eu astăzi, când trăiesc din amintiri.

Pe petecul de pământ ce se cheamă România, eu am rădăcini adânci. O fi frumos să scrii franţuzeşte, fără să fi deschis o gramatică ; o fi frumos să ai cu tine toată presa pariziana, de la necăjita „L'Humanité" a lui Jaures, până la gravul ,,Fi-garo" şi regalista „Action Francaise", – aceasta din urmă mai elogioasă ca oricare. Dar mult mai frumos este să rămâi ceea ce te-ai născut, când te-ai născut iubind.

Pentru acest românism am refuzat să devin cetăţean francez, să primesc premii, să port Legiunea de onoare, să-mi uit limba, să nu-mi mai revăd meleagurile copilăriei, să mă procopsesc şi să mă îngraş.

Ceva mai mult. Fiindcă, *histitutul internaţional de cooperare intelectuală,* de pe lângă Societatea Naţiunilor, m-a ales (fără să ştiu), ,,membru în secţia asiatică", am refuzat să iau parte mai mult decât la o şedinţă, fiindcă am considerat că eu nu vin din Asia, ci de sub Carpaţi.

Iar când, după zece ani de locuire printre francezi, mi-am dat seama că mai cald îmi ţine o înjurătură româneasca decât o rece politeţă occidentală, am rupt cu Occidentul şi m-am retras la matcă, încă din 1930.

În sfârşit, poate că ar fi bine să vă amintesc că am scris până azi optsprezece volume, citite în momentul de faţa în douăzeci şi şapte de limbi. Puţini dintre voi le cunosc. Mai bine le cunosc cei cu care se întâlneşte şi voiajează domnul Titulescu. Şi aceşti străini, toate aceste neamuri, ştiu de la mine ce suflet are un român şi cum stă întins sub soare pămân-tul românesc.

Şi să dea Dumnezeu acestei ţări oameni care s-o cinstească peste hotare mai mult decât am cinstit-o eu, dar mi se pare că o să treacă multă vreme până să se mai repete cazul meu. Pentru care eu nu am nici un merit. Nu eu, ci destinul meu a fost marele meşter.

Miracolul vieţii mele a fost să nu am nici un fel de voinţă. Eu m-am lăsat dus numai de ceea ce convenea firii mele şi toată voinţa mea a fost să nu mă împotrivesc legilor care decideau, în orice împrejurare, ce trebuie şi ce nu trebuie să fac. Dacă prin voinţă se înţelege sa asuzi, tinzând către un ţel bine definit, atunci eu n-am nici un merit de-a fi ajuns acolo unde sunt, fiindcă am trăit fără să mă încurc în ţeluri şi n-am asudat decât descărcând lăzi...

Nu văd cazul meu decât ca o întâmplare neprevăzută, întemeiată pe un accident real şi sângeros, survenit în faţa mea. Câtă vreme oamenii vor trebui să aştepte atari accidente pentru a se exprima, exemplul meu nu poate fi socotit un succes.

Sunt sărac şi sper să mor sărac, pentru că în drumul meu prin viaţă sunt întovărăşit de imensa familie a golanilor întâlniţi în drumurile mele. Mă aflu la jumătatea operei mele, plămădite în timpul lungilor ani de vagabondaj. Când voi termina ceea ce am de spus, voi abandona scrisul, voi relua vagabondajul de-odinioară, retrăind, alături de tovarăşii regăsiţi, clipe luminoase sau întunecate, neştiute de nimeni, despovărat poate de răspunderile grele ce-mi taie respiraţia în clipa de faţă.

Voi da astfel cel mai frumos exemplu : acela de-a te elibera de ceea ce ai mai bun în tine, fără a face din asta o obişnuinţă şi o meserie.

După treizeci de ani de credinţă neclintită într-o idee şi de dureri îngrămădite, iată-mă gata să-mi spun cuvântul. Viaţa mi-a îngăduit, în sfârşit, să mi-l spun. I-am smuls vieţii această îngăduinţă. I-am smuls-o, cu preţul unor jertfe pe care numai eu singur le cunosc.

Mie, oamenii mi-au refuzat unele lucruri. Am sărit însă peste refuzul lor. N-am sărit, oare, peste atâtea, de-a lungul vieţii mele ? Putut-au, oare, să-mi interzică ceva ? Absolut, nimic! Am avut tot ceea ce am vrut, cu vârf şi îndesat. Cât a putut să mă coste, asta e altceva. Şi acest altceva, care se cheamă *eroism*, este cheia vieţii libere. Majoritatea oamenilor nu-l cunosc. Ei sunt obişnuiţi doar cu cătuşele şi lanţurile nenumăratelor lor închisori, dintr-o laşitate care-i face de dispreţuit.

Vina nu este a sistemelor, ci a inimii noastre.

Din vina acestei inimi, tot ce atingem se sluţeşte: arte, ştiinţe, tehnică, religii, idealuri morale, sporturi. Toate aceste valori ale vieţii omeneşti, care trebuiau să ne convingă despre existenţa sufletului – deosebindu-ne astfel de animalitate – se ridică astăzi împotriva noastră, spre a ne dovedi că din punct de vedere sufletesc (adică: milă, generozitate, dreptate, dragoste faţă de aproapele) am căzut mai jos decât animalele.

Nu iubim ceea ce trebuie.

Mai întâi, ne iubim prea mult pe noi înşine. Apoi, ne iubim prea mult femeile, copiii, părinţii, prietenii, patriile şi mai presus de orice nesătulul nostru orgoliu.

Şi aşa va fi până la sfârşitul lumii.

Trebuie deci să ne mutăm inima din loc. În prezent, ea nu-i decât un „cuib de vipere”. Aş îndrăzni să afirm că ea rămâne acelaşi „cuib de

vipere”, chiar când se pretinde gazda unei singure dragoste: aceea pentru Dumnezeu.

Dumnezeul meu mi-a cerut totul şi eu i-am dat totul. Adică: am iubit viaţa în chipul cel mai generos şi ea mi-a supt tot sângele.

De pe acest pat de suferinţă, unde minunea unei vindecări nu-i posibilă (după ştiinţă), decât fiind nepăsător la tot ce-i în jurul meu, trăind cu grija de mine însumi, negândindu-mă decât la hrana mea, la somnul meu, la liniştea mea, la viaţa mea, – ei bine, de pe acest pat eu sar, cu tot restul forţelor, ori de câte ori un om se arată însetat să-mi audă glasul şi are nevoie de căldura sufletului meu.

Moartea nu există pentru mine. Ci doar dragostea pentru viaţă.

Singur cu suferinţa nesfârşită.

Deci, tot ader la ceva. Căci suferinţa e şi ea ceva, cineva. Poate că e chiar ceva mare şi sfânt – cineva care rămâne veşnic răstignit, care nu se pretează la nici un fel de măsluire, care dărâmă biserici născute moarte, care demască credinţe grase de osânză, dogme sociale umflate de prostie – şi care rămâne singură, ţintuită pe cruce, cu mască de Dumnezeu.

Azi, nu-mi pare rău de tot ce am păţit. Numai astfel am putut cunoaşte fiinţa omenească până în adâncurile ei. Dacă am rămas bun, în ciuda celor ce am suferit, e doar pentru a putea să-mi aduc prinosul de recunoştinţă celui care a creat Bunătatea, făcând-o rară şi a aşezat-o printre bestii, ca o unică justificare a vieţii.

Înfăţişez aici, celor care simt nevoia, nu atât o operă, ci un om. Opera moare. Omul este etern. Operele sunt totdeauna convingătoare. Oamenii doar arareori. Pentru a-şi îndeplini menirea, epoca noastră – adică cei care nu glăsuiesc şi care produc fără să profite – simte nevoia mai mult de oameni decât de opere. Sau mai degrabă de oameni care sunt oglinda propriei lor opere.

MAMA

M-am născut în Brăila la 10 august 1884 (pe vechiul stil)[21], dintr-o nemuritoare ţărancă română şi un contrabandist grec[22], pe care nu l-am cunoscut niciodată, având nouă luni la moartea lui.

Actele mele nu pomenesc numele tatălui. Mă declară, pur şi simplu: „fiul lui... şi al Joiţei Istrati, în vârstă de douăzeci şi nouă de ani”. Fiu „nelegitim”, port numele de familie al mamei mele. Tata câştiga bani mulţi cu contrabanda de tutun şi era bolnav de epilepsie. Juca la stos, până cădea leşinat (când pierdea); când câştiga, venea acasă în zori, cu un taraf de lăutari.[23]

Părinţii mamei erau ţărani. În Cosma, am pus ceva din viaţa bunicului meu („Un moş Istrati care strănuta de douăsprezece ori în şir, ca tine”, îmi spunea mama), român neaoş, tatăl mamei mele, „împuşcat de poteraşi în spate”, într-o fugă dramatică cu contrabanda tatălui meu, grecoteiul chefalonit, şi mort la spitalul vechi din Brăila, „pe când îi scotea fultuiala din schinare” – îmi povestea bunica – şi când „ostaşu se tânguia c-a făcut moarte de om, fără vrerea lui, ş-o să-i poarte păcatele pe lumea ailaltă”.

Mama era prima născută în familie şi asistase, câteodată chiar luase parte, la frumoasele răfuieli şi isprăvi haiduceşti din vremea părinţilor ei. Întotdeauna, habotnica Nedelea, bunica mea, s-a trezit eroina vreunei povestiri. Astfel, la optsprezece ani, ea şi-a început viaţa iubind doi fraţi deodată, unul fiind înjunghiat de celălalt. Apoi, măritată, şi-a iubit cumnatul. Şi tot ea a fost aceea care a îmboldit pe bărbaţii din sat – soţi, amanţi, copii sau simple rude – să ţină piept lăcomiei nemăsurate a boierului care voia să cumpere cătunul Baldovineşti, de unde s-a tras şi faima de „cuib de bandiţi”. Boierul Alexandru Suliotti – proprietarul – îşi pusese în gând să-i alunge pe ţărani, dărâmându-le colibele, smulgându-le viţa de vie şi frumoşii plopi, să astupe şanţurile, trecând cu plugurile peste ceea ce el pretindea a fi „un cuib de bandiţi”. Îndată ce se apropia de „cuiburile” noastre, boierul era întâmpinat cu focuri de puşcă. Alături de moş Anghel şi moş Dumitru, am văzut eu însumi, cum şanţurile împrejmuitoare ale cătunului şi digurile căptuşite cu dracilă – pasămite ca să ne apere de revărsarea Siretului – erau de temut pentru duşmanul care ar

fi cutezat să se apropie. Jandarmii nu puteau face nimic... Un „cuib de bandiţi”, Doamne!

Cătunul Baldovineştilor, de unde-mi trag obârşia, nu avea decât vreo cincizeci de familii, din care jumătate ne erau rude. I se mai spunea şi „Istrăteştii”, din cauza numărului mare de locuitori purtând numele de „Istrate” şi având aceeaşi obârşie. Aproape toţi bărbaţii erau de-alde Cosma, iar femeile nişte Chire. Aceşti Cosma dădeau exemplul nestatorniciei, iar Chirele le ieşeau în întâmpinarea dorinţelor. Da, în nestatornicie se află toată puterea unui bărbat, a unui popor, a unei rase. Cu cât eşti mai nestatornic, cu atât eşti mai generos, deoarece nestatornicul nu păstrează nimic pentru sine. El face viaţa rodnică şi trece mai departe. Nimic nu este molatec într-însul; totul este furtună, furtună creatoare.

La Baldovineşti, la Petroiu, Cazasu, Naziru, Chişcani, Tichileşti, peste tot unde unchiul Anghel îşi oprea armăsarul în faţa unei cârciumi, numai de „neamuri de ale noastre” era vorba:

— Nu mai poţi să scoţi cămaşa de neamuri, mă, Panaite! spunea el.

Tot de la acest unchi ştiu că „neamul nostru e curcit”. Ultima cârciumă a lui „Angheluţă”, ale cărei ruini se mai pot vedea şi azi, era un focar de poveşti de pe vremea ocupaţiei.

Şi ca şi cum destinul ar fi având legi precise, moş Anghel nu scăpa nici un prilej de a-mi face cunoscută „Încă o poveste turcească”, mie, „ţâncu' pământului”...

Copii de ţărani iobagi pe pământul boieresc, cei doi fraţi (Anghel şi Dumitru) şi cele două surori (Joiţa şi Antonica) se pomeniră, la moartea tatălui lor, stăpâni doar pe grinzile căsuţei părinteşti, pe arborii din grădină şi pe butucii din vie. Ţarina nu era a lor. Şi asta-i hotărâră să se risipească pe alte meleaguri, afară de mezinul Dumitru, care rămase să poarte de grijă mamei văduve, ştiutoare de datoria ei.

Surorile plecară să trăiască cu doi greci înstăriţi, care îşi râdeau de căsătoria legitimă. În această familie de dezmoşteniţi, fratele Anghel era al doilea născut. Fiind scurt de vedere, el fu reformat de oştire, cumpără o bucată de pământ şi deschise crâşmă pe drumul mare dintre Brăila şi Galaţi, la ieşirea din sat. După zece ani de crâşmărit, izbuti să agonisească avere. O soartă crâncenă se abătu asupra lui şi făcu dintr-un om voios şi bun creştin, un învrăjbit şi un păgân.

Cu toate că avea şaptezeci de ani, bunica Nedelea făcea tot ce putea ca să-şi uşureze copiii de sărăcia ce le~o lăsase moştenire. Fiindcă nu mai

putea să ia parte la muncile grele de pe câmp, îşi luase sarcina gospodăriei. Şi cum voia să adune şi câţiva gologani pentru pomenile ei, toate clipele libere, toată odihna şi-o sacrifica, să strângă spicele de grâu rămase pe câmp în urma secerătorilor, să adune smocurile de lână lăsate de oi pe scaieţi şi să culeagă păpădia de pe marginea şanţurilor. Mai era uneori chemată să tragă copiii bolnavi şi să le descânte.

Seara, la cină, socotindu-se gură de prisos, nu se atingea nici de lapte, nici de ouă, când acestea se găseau pe masă. Se mulţumea cu puţină ciorbă şi cu susai verde cu oţet.

De două ori pe săptămână, încordată sub povara cobiliţei prea încărcată, bătrâna străbătea cei cinci kilometri care despărţeau satul de Brăila. La amiază, se întorcea cu treizeci de parale, înnodate în colţul basmalei. Dar paralele acestea făceau minuni. După trei sau patru ani, o vedeai săpând un puţ la răspântia drumurilor bătute de cărăuşi sau cumpărând fie un pat cu toate albiturile lui pentru o fată săracă ce se mărita, fie o vacă împreună cu viţelul de curând fătat, pe care le da de pomană vreunei văduve, împovărată de copii. Se întâmpla, dar foarte rar, ca unchiul Dumitru să dea peste ascunzătoarea unde biata femeie strângea banii şi atunci se duceau pe gârlă şi puţul şi patul şi vaca. Atunci, sufletul evlavioasei Nedelea era bolnav cu săptămânile. Se plimba, galbenă şi tristă, ţinându-şi gura cu mâna, pentru a nu slobozi blestemul de neiertat.

Bunica Nedelea mi-a dat şi mie de pomană o vacă frumoasă – Dumana – deşi îi eram rudă. Dar bunica se abătu o singură dată de la regulă, fiindcă mă ştia cel mai sărac dintre toţi nepoţii ei... După ce împodobi vaca şi viţelul ca pentru nuntă, îi tămâie de trei ori, apoi mi-i dădu de funie, spunându-mi: „Ia-le... să fie de sufletul copiilor răposaţi de dorul laptelui”.

În acea zi de vară a anului 1889, biata mamă fu lovită de-o mare supărare: vaca noastră, Dumana, muri în chip tragic, înţepată de cuţitul unui vraci care încercase să-i ia sânge. În seara din ajun, Dumana se înapoiase de la islaz cam tristă. Mama nu se nelinişti peste măsură. Îi spuse, mângâind-o pe frunte:

— Da! Mă simt vinovată! Ţi-am vândut viţelul. Dar în curând o să ai altul. Ia te uită ce burtă ai!

Şi-o pipăi, în timp ce vaca o privea cu frumoşii săi ochi umezi. Asta fu totul în seara aceea. Apoi, ne-am dus ca de obicei îndată la culcare, deoarece mama se lupta din greu cu istovitoarele sale zile de spălătoreasă. Înainte să adoarmă, aduse iarăşi vorba despre vacă:

— Numai să nu fie bolnavă... Doamne, e atât de tânără. Abia la al treilea viţel. Şi ce lapte! Aş putea vinde de zece ori mai mult. E singurul nostru mijloc de-a ne întreţine.

A doua zi, pe la patru dimineaţa, alergarăm la grajd. Dumana avea burta umflată ca un butoi şi abia se mai ţinea pe picioare. Mama sculă curtea cu ţipetele-i disperate. Îndată, chiriaşii se adunară buluc, rostind în cor:

— Trebuie înţepată!

Şi ca s-o înţepe, desigur, un singur nume pe buzele tuturor: moş Todirică.

— E priceput fără pereche. Numai să nu fie beat!

Desigur, moş Todirică era omul cel mai priceput în meserie, numai că nu se mai trezea din beţie de-acum zece ani, când îşi văzuse fata fulgerată de cuţitul unui amant. Din cauza asta, i se trecea cu vederea. Mama, la rândul ei, îl ierta. Veni beat, înţepă vita tocmai în viţelul ce avea în burtă – mare de şase luni – şi o omorâ. Fu cât pe-aci s-o omoare şi pe mama, odată cu Dumana. De milă, biata femeie strângea la piept capul vacii, în clipa când celălalt îi înfigea cuţitul. Un răget înfiorător şi iat-o pe mama azvârlită afară din grajd.

Femeile, martore la scenă, ne căinară pentru nenorocire, blestemându-l pe moş Todirică, în ciuda dezvinovăţirilor. Apoi, fiecare îşi văzu de ale sale. În ziua aceea, mama întârzie ca niciodată de la muncă. Cât despre mine, o luai razna pe câmp, pentru a retrăi împrejurările în care o căpătasem pe Dumana.

Săptămâna care o costase pe mama pierderea Dumanei, îi mai aduse şi pierderea a două „case”, din cele care-i permiteau să muncească toată luna, fără vreo zi lipsă. Prima din cele două era aceea unde biata femeie ajunsese cu întârziere la muncă, în dimineaţa nenorocirii.

Bruftuită fiindcă a venit târziu, mama răspunse scurt, scoţându-şi şorţul. Şi nu mai târziu decât a doua zi, acelaşi lucru se întâmplă şi cu cea de-a doua „casă”, dintr-un motiv de ramoleală burgheză: i se reproşa, pe nedrept, că foloseşte prea mult săpun.

— Doamnă, murdăriţi-vă rufăria mai puţin! Sau, mai bine, spălaţi-o dumneavoastră!

Toate încercările de împăcare cu cele două „case” se dovediră zadarnice. O ştiau blândă, supusă. Îşi dădură seama de contrariul.

Pentru o nedreptate, mama ar fi fost în stare să dea foc oraşului. Ea îşi primea cu resemnare soarta nemiloasă, „pentru că – spunea – mi-am făcut-o singură: am iubit prea mult”. Nu era drept. Totul i se trăgea de la Dumnezeul sau de la credinţa ei. Şi ce alta decât credinţa ne aduce mai multă nenorocire, atunci când o avem? De asemenea, ce ne ţine în capul oaselor, atunci când inima şi mintea o iau razna şi totul se prăbuşeşte în jurul nostru? Omul fără credinţă e mai prejos decât animalele, din cauza lăcomiei; de asemenea, e mai primejdios decât ele, fiindcă are două mâini şi talentul de-a născoci lucruri distrugătoare.

Dimpotrivă, oricare ar fi credinţa unui om, de vreme ce o are – chiar greşită, chiar absurdă – acest om poate fi un bun tovarăş de viaţă, cu condiţia neapărată ca această credinţă să se întemeieze pe dreptate, iar practicarea ei să-l coste scump. Numai credinţa de tarabă, a servitorilor” bisericii nu costă nimic şi aduce foloase. Din cauza asta, mama nu mi-a împuiat capul cu religia de tarabă, de care ea însăşi se descotorosise. Vedea limpede şi aşa cum trebuie:

— Toţi preoţii fac avere. Aproape toţi se îngraşe ca nişte porci. Băieţii lor devin mari domni, iar fetele, mari doamne. Asta-i religia? Şi, colac peste pupăză, aceşti corbi mai vin şi ne fac morală...

Între bunica şi mama se isca uneori o mică ciorovăială prietenească, fiecare îmbufnată în felul ei. Era tocmai ceea ce doream, curios la vârsta mea, însetat de-a şti... Odată, bunica, nu prea la largul ei, zise:

— Da, da, dar nu uita că mai există de asemenea şi credinţa.

Credinţa... Ceva nelămurit pentru cei nouă ani ai mei. Mama se însărcina cu precizările:

— Da, desigur, mai e de asemenea şi credinţa. Ba chiar numai ea. Noi am avut-o totdeauna. Şi o avem încă.

— Care credinţă? răspunse bunica, surprinsă.

— Singura valabilă pentru noi ăştia, oamenii săraci: credinţa în muncă, în dragoste, în dreptul aproapelui nostru la muncă şi dragoste, fără nici o stavilă.

— Şi tu numeşti asta „credinţă”?

— Numeşte-o cum vrei. Doar tu în legea asta ai trăit şi ne-ai crescut. Nimic nu-i mai presus decât ea.

— Şi Dumnezeu?

— Dumnezeu este chiar această credinţă, în felul cum o înţeleg eu. De aceea sunt puţini oameni care cred în Dumnezeu.

Bunica nu mai spuse nimic. Şi nici nu mai fu vorba vreodată despre asta. Dar mie, sărmanul de mine, această întrebare începu să-mi ardă măruntaiele; cu cât îmi frământam mintea, vrând să aflu dacă lumea practica credinţa aşa cum o definise mama.

Un lung drum, pe care abia îl începeam.

La moartea mamei lor, cei doi fraţi – Anghel şi Dumitru – se sfădiseră pe o ticăloasă chestie de moştenire. N-aveau de moştenit decât bulendre, dar Anghel, care era avut şi gata oricând să ajute pe fratele său, o ţinea morţiş cu împărţitul:

— Vreau să am un leu moştenire de la mama, ca să-mi cumpăr un şirag de mătănii, pe care să le spânzur la icoană şi să ştiu că sunt de la mama!...

Dumitru pretindea, cu drept cuvânt, să rămână stăpân pe «ale casei, ca unul care îngrijise pe bătrână până la moarte. Mama se opunea din răsputeri la împărţire. Sora cealaltă însă, deşi înlesnită, şi mai ales Anghel îşi cereau fiecare partea. Şi în focul certei, mezinul aruncă o sudalmă fratelui său. Acesta îl pălmui. Atunci, Dumitru săvârşi greşeala de-a izbi cu băţul în frunte pe Anghel, însângerându-l. Lovitul ieşi din casa părintească, zicând celuilalt:

— N-am să mai intru aici şi nici tu la mine, până nu-mi vei săruta în faţa lumii talpa ciubotelor!...

De-atunci, au rămas certaţi, timp de opt ani. Înainte ca Anghel să-şi fi pierdut copiii, Dumitru se opusese cu încăpăţânare la rugăminţile sorei de-a se duce să ceară iertare fratelui supărat; iar după aceste morţi năpraznice, nimeni nu mai îndrăznise să-i tulbure sihăstria cu un fleac. Acum, mama voia cu stăruinţă să-şi împace fraţii. Chemând pe cel jignit în loc să meargă cu toţii la dânsul, ea se bizuia pe durerea lui, care trebuia să-i fi înmuiat mândria, precum şi pe precăderea pe care, ca soră mai mare, o avusese întotdeauna în ochii fraţilor^ mai ales în ochii aceluia care, deşi bogat, ceruse împărţirea împiedicată de dânsa, femeie sărmană.

— Mama mă trimite să te rog să vii astă-seară până la noi.

— Mama ta te trimite... repetă moş Anghel, clătinând din cap, – mama ta e o sfântă...

Apoi, după un moment de cugetare, adăugă:

— Da' tu ce zici?... Să vin?...

— Mă mai întrebi, unchiule?... Eu o vreau din tot sufletul!...

— Şi ceilalţi o vor?

— Bineînţeles: toată lumea o doreşte...

— Dacă e aşa, iaca: o vreau şi eu, ca voi toţi...

Ce amarnic „o vreau şi eu” fu rostit de buzele sale, care surâdeau neiertător!... Ca înfrângere a oricărei voinţi.

...Uşa se deschise larg şi în cadrul ei apăru deodată moş Anghel. Cu veşmintele dezmăţate, cu gheba mototolită pe umeri, ciubote pline de noroaie d-anţărţ şi căciula-n mână, l-ai fi luat drept un bătrân cerşetor. El salută ca pe vremuri.

— Bună seara, cinstită adunare!...

Ivirea lui fără veste, în halul acesta disperat, mişcă pe toată lumea. Dumitru şi sora sa izbucniră în lacrimi. Cel dintâi căzu la picioarele nenorocitului frate şi-i sărută cizmele. Celălalt îi plângea pe mâini, care miroseau a rachiu.

— Sărmane frate!...sărmane frăţior!...cum ai ajuns..... Moş Anghel, netulburat de nimic, ridică pe fratele său şi-l îmbrăţişa, precum şi pe soră-sa... Apoi se aşeză la locul ce i se făcu....Mama, care sta la dreapta lui, îşi şterse lacrămile, îi luă o mână şi-i zise ca unui copil:

— Dragă frăţioare... Te-am chemat, fiindcă dorim să te readucem în sânul nostru, să te iubim şi să te facem să ne iubeşti. Nu-ţi mai place viaţa?!... Nu-ţi mai place nimic?!

— Dacă-mi place ori dacă nu-mi place, e totuna... şi tot nimic... Dar de ce te osteneşti cu mine, soro?

— Cum aşa, Anghelache? Sunt sora ta mai mare şi nenorocirile tale sunt şi ale mele...

— Asta nu-i adevărat! Ai suferit şi mai suferi nefericirile matale, dar nu pe ale mele.

— Ce fel vorbeşti tu, frate... Suferim, da, prin legăturile sângelui nostru.

— Nu sunt nici un fel de legături: dacă-mi retez un picior, sângele meu curge, nu al matale.

— Oricum... Chinurile sufleteşti le simţim îndeobşte.

— Nimic... nimic... Să fie o vorbă în vânt, ce-oi spune acuma: dacă ţi-ai pierde mâine băiatul, eu aş suferi, dar matale ai muri!..

Mama tăcu, trist încredinţată de dreptatea vorbelor lui.

Frumoasă la treizeci de ani, ca o fată de curând măritată, mama şi-a ţinut jurământul făcut tatălui meu muribund. Nu a mai vrut să se remărite, „pentru ca feciorul ei să nu mănânce bătaie de la un străin”. Un gând ce-o făcea să devie rea, ca o tigroaică. „O vedeai sălbătecindu-se şi stricând cheful tuturor – îmi spunea moş Anghel, pe patul de moarte, – de îndată ce ne atingeam de neatârnarea ei, de îndată ce era vorba s-o mărităm. Şi asta numai din cauza ta... Prin tine, cineva ar fi putut s-o câştige, ori s-o piardă”...

Şi-a ţinut cuvântul, spălând rufe, timp de treizeci de ani: doi lei pentru o zi de trudă, timp de patrusprezece ore, cu o hrană ca vai de lume, – ca să mă crească, să mă înveţe să citesc şi să scriu, punând mereu deoparte cei patru bănuţi destinaţi veşnicelor nevoi ale fiului ei rătăcitor.

O mamă îşi făcuse un idol din copilul ei, iar acest copil îşi făcuse un idol din dragostea pentru libertate. Mai era «ceva: acea nesuferită teroare care face pe om sclavul părerilor altora, care se numeşte gura mahalalei[24] şi care cere unui copil să fie statornic, „cuminte”, să rămână la stăpânul unde a fost dat, nu să umble „din stăpân în stăpân”. Să sufere barbaria şi să devină, la rândul lui, barbar. Concepţia asta de slugărnicie a fost, este împinsă de „gura mahalalei” până acolo, că a fost concretizată în faimoasa, în odioasa zicătoare: „Palma stăpânului îngroaşe buca slugii”.

Alături de mama, am cunoscut, mai târziu, trambalatul de două ori pe an, prin mahalalele Brăilei, una mai săracă decât alta. Aşa era ea croită: se muta din loc în loc, de îndată ce simţea că bârfelile încep să prindă rădăcini. Când eram mic, se întâmpla să ne mutăm de două, de trei ori pe an. Am cunoscut astfel mahalalele şi uliţele cele mai caracteristice ale oraşului nostru: pe cea rusească, pe cea evreiască, grecească, ţigănească. Peste tot am făcut cunoştinţă cu moravuri şi cu obiceiuri noi. Orice mutat o costa pe mama trei zile de lucru, fără să mai vorbim de oboseală, de stricăciuni şi alte neplăceri. Toate aceste neajunsuri o umpleau de mâhnire. Cu câteva săptămâni înainte de termen, cutreiera împrejurimile, cu nasul în vânt, pentru a zări enigmaticul afiş. Cuvintele „De închiriat” le desluşea, ca şi cum ar fi ştiut să citească. Pleca dis-de-dimineaţă, venea pe înserate şi nu-mi aduc aminte să se fi întors vreodată fără să găsească locuinţa voită şi fără s-o fi arvunit.

Ajunul mutării era o zi grea, când se curăţau cele două_ odăi care erau aproape totdeauna părăsite de fostul chiriaş, într-un hal de murdărie de nedescris. Opărea cu apă clocotită, tot ce era lemnărie, ca să stârpească ploşniţele, scotea nenumăratele cuie înfipte în pereţi, astupa cu săpun şi pucioasă crăpăturile zidurilor şi găurile şoarecilor, văruia pereţii de două ori şi lipea pe jos. Prefera totdeauna „casă cu pământ”, fiindcă nu avea încredere în scânduri, care ascund cuiburi de ploşniţe.

În fine, în ziua sorocită avea loc plăcuta călătorie în urma căruţei cu bagaj, când mama ducea cu multă grijă cele două frumoase lămpi ale noastre, iar eu, ceasul deşteptător, – singurele lucruri pe care mama nu le mai împacheta, în urma unui mutat buclucaş (memorabil pentru mine), când a găsit lămpile făcute cioburi şi deşteptătorul stricat.

Aveam doisprezece ani. Ne mutasem în noua noastră locuinţă, într-o zi ploioasă de aprilie. Seara, târziu, după ce aşezasem lucrurile de bine de rău, mama, sleită de putere, se lăsă să cadă pe margiinea patului, în tinda care slujea şi de bucătărie şi-mi spuse:

— Aşa, băiatu' mamei! Am făcut-o şi pe asta... Ne-am coborât o treaptă mai jos... Iată-ne şi-n Comorofca cea vestită prin „cuţitarii” ei. Dumnezeu să ne apere de rele! Dar a trebuit să viu aici, ca să economisim doi lei pe lună din chirie. Asta face douăzeci şi patru de lei pe an, tocmai cât costă un rând de haine pentru tine. Vezi, să fii cuminte, dragul mamei, cum ai fost şi până acum. În mahalaua asta lumea e rea; să nu te împrieteneşti cu nimeni. Oamenii se omoară între ei, iar copiii îşi sparg capetele şi îşi rup bruma de haine care le mai au pe dânşii. Să nu te joci cu ei şi nici să nu iei parte la încăierările lor: aş muri de supărare.

Mama era pe-atunci foarte strâmtorată. În urma unei răceli, căpătată iarna, zăcuse la pat mai bine de-o lună şi îşi cheltuise toate economiile. Dar cum o nenorocire nu vine niciodată singură, când s-a însănătoşit, a găsit o parte din „casele” ei luate de alte spălătorese. Din pricina asta rămânea fără lucru o săptămână pe lună, ceea ce însemna că trebuia să ne restrângem peste măsură, căci mama nu voia să aibă nici un leu datorie la băcan şi nici să se împrumute cu „un braţ de lemne” sau cu o „sită de mălai”, pe care totdeauna uiţi să le dai înapoi. Afară de asta, ţinea să mă îmbrace curat şi să nu mă lase niciodată desculţ. Cu toate că eram, cum se spune, „cu desagii în spinare”, făcea dânsa în aşa fel lucrurile, că găsea totdeauna un proprietar care s-o primească cu copilul ei „cuminte” şi cu cele şase găini ouătoare, pe care „le ţinea închise”. Fiindcă, pentru mama, în afară de mine, bucuria

vieţii sale erau găinile şi puii pe care îi hrănea cu fărâmituri şi resturi de pâine ce le aducea de la „casele” ei, precum şi numeroasele flori din sacsii pe care le îngrijea, dimineaţa şi seara, vorbind îndelung cu ele, lăudându-le pentru frumuseţea lor sau întrebându-le despre pricina tristeţii lor inexplicabile.

O dată pe lună moş Dumitru şi, la fiecare şase luni, moş Anghel, veneau să ne vadă, aducându-ne ce puteau şi dânşii: lemne, mălai, fasole, dovleci, cartofi, vin şi ţuică. Unchiul Anghel, mai bogat, o întreba pe mama dacă are nevoie de bani, dar ea răspundea veşnic:

— Nu, frate, mulţumesc lui Dumnezeu. Omul, când e muncitor şi sănătos, nu duce lipsă de cele trebuincioase.

Şi iată că se zvoni într-o dimineaţă că holera, care bântuia în Rusia, pătrunsese pe Dunăre până la Reni. Neliniştea fu mare; autorităţile îşi aduseră în fine aminte că mahalaua Comorofca era un focar de infecţie şi trimiseră agenţi sanitari, însărcinaţi s-o înece în var şi în acid fenic.

Într-o bună dimineaţă de august se răspândi un zvon năprasnic: un om, mort în ajun, fu declarat „mort de holeră”. Se institui carantina. Curtea holericului fu izolată. În zilele următoare, medicul şi internul, care veneau să inspecteze mahalaua, ridicară câţiva suspecţi. Înainte de sfârşitul săptămânii, doi oameni căzură în plină zi. După trei zile, încă unul. Pe urmă veni catastrofa: toată mahalaua fu contaminată şi curând întregul oraş[25]. Serviciul sanitar abia prididi: aduna holericii, morţi sau bolnavi, îi tria la spital şi-i îngropa înecaţi în var. Un îngrozitor furgon negru umbla pe străzi, de dimineaţă până noaptea. Lua din greşeală pe beţivi, care, pentru a „ocoli” boala, nu găseau altceva mai bun de făcut decât să se îmbete.

Când molima fu generală, carantina căzu de la sine şi emigrările începură, după pilda celor bogaţi care fugiră cei dintâi. Călătoria săracilor nu era prea lungă. Cei din Comorofca se duseră la un kilometru în dosul abatorului, să-şi întindă corturile pe un mare platou sterp.

Codin dădu semnalul plecării... În seara aceea, trei corturi (al meu cu mama, al lui Codin cu Irina şi al lui Alexe) – la iuţeală înjghebate din prăjini şi ţoale – erau instalate sub cerul frumos de august, în locul cel mai adăpostit al platoului. Într-o dimineaţă – a patra sau a cincea zi de la instalare – găsirăm două femei şi un copil cuprinşi de vărsături şi diaree, Aruncarăm claie peste grămadă tot avutul nostru şi ne duserăm de data asta până la marginea platoului, la patru kilometri de oraş, unde se găsea o pădurice de sălcii, care se oglindea în Dunăre.

Păduricea de sălcii, cu păsările ei, îmi părea un colţ de rai, priveliştea scumpei mele Dunări – în nopţile calde, înstelate şi cu lună plină – toate la un loc împlineau un vis al copilăriei mele: o viaţă sub un cer blând, o coliibă, o pătură şi o oală pe foc... adică un trai haiducesc, aşa cum citisem în cărţi.

Şi iată că deodată mama se moleşeşte, se întristează, are greţuri şi dureri de cap... Stăteam afară, în faţa perdelei cortului şi plâmgeam cu hohote... Codin spuse:

— Mamă Joiţa, dacă nu vrei să-ţi laşi feciorul singur pe lume, acoperă-ţi ce crezi că e ruşinos şi lasă-te în grija labelor mele!

Fără să mai aştepte răspunsul, dădu perdeaua la o parte şi un ceas întreg mama ţipă în mâinile lui Codin, ca din gură de şarpe... A doua zi, mama sta jos, nu mai avea greţuri, dar era slabă, căsca mereu şi era încă năucită. Codin o mai frecă odată zdravăn cu oţet şi-i puse hainele la fiert...

— E scăpată....

N-am nici un chef să fac acum literatură dezgustătoare. Îmi povestesc viaţa blestemată. Mi-am trăit toate descoperirile, ca şi despărţirile, plătindu-le totdeauna scump, atât pe unele cât şi pe altele. Era necesar. În jurul meu neştiinţa şi asuprirea îşi dădeau mâna pentru a face pe om josnic şi pământul nefolositor. Or, omul nu este josnic. Devine atunci când i se răpeşte libertatea, pironindu-l de glia care nu-l hrăneşte. Iar pământul devine nefolositor numai dacă este împiedicat să-l cunoşti şi să-l iubeşti.

Aşa mi se înfăţişa lumea, când am deschis ochii.

M-am revoltat de unul singur, luând-o razna. Dar o pedeapsă promptă, care avea să dureze douăzeci de ani, începu să-mi chinuie inima: suferinţa pricinuită mamei, nevrând să-i dau ascultare. Cu neputinţă să ne înţelegem. Mai rău decât o leoaică şi un vultur. Ea mă voia băiat model. Model, după felul ei de-a înţelege viaţa. Se întreba, mirată, de ce sacrific pe o nălucă fericirea omului care trăieşte tihnit, înconjurat de familia lui.

— Să mă ierte Dumnezeu, îmi zicea, dar cred că-ţi pierzi vremea cu prostii, în loc să te însori şi să am un copil de la tine, pe care să-l pot ţine în braţe...

această zi, fără adăpost, fără să am ce mânca. Era obligatoriu ca şi în această zi să rătăcesc, tremurând pe străzi, să-mi potolesc foamea cu aer

proaspăt şi să mă gândesc la mama, care întâmpina naşterea lui Isus, plângând acasă, singură...

Tot astfel mi-am petrecut şi sărbătorile de Paşti. Suferind. Departe de orice plăcere. M-am simţit totuşi bine, fiindcă am putut astfel să mă gândesc la aceea care şi-a dat sufletul, amărâtă de atâtea sărbători ale Crăciunului şi ale Paştilor petrecute în singurătate, băiatul ei fiind plecat departe, foarte departe „În lumea largă”, nici ea neştiind bine unde.

A murit în „săptămâna patimilor”, cu câteva zile înainte de Paşti. Şi sufletul ei trebuie să fi intrat, „fără judecată, în rai”, potrivit unei credinţe populare.

Mi-aduc aminte, cu sufletul sfâşiat de durere, de această zi de sărbătoare, când mama intra în odaia mea, în vârful picioarelor. Îşi apropia chipul ei slab şi brăzdat de încreţituri.

— Nu mai dormi... Azi e Paştile... Ţine (şi mă săruta). Să dea Dumnezeu să fii fericit, copilul meu, fiindcă eşti tare chinuit...

Apoi, trecând pragul odăii, în curte, îmi turna apă în mâini, dintr-un vas în care pusese un ou roşu şi un altul alb, simbolul culorilor însemnând frăgezime şi tinereţe. După care îi ceream iertare de-a fi supărat-o în de atâtea ori, în cursul anului.

Buna mea mamă, tu nu mai trăieşti acum, ca să vezi cât au fost de adevărate, cum s~au realizat spusele ghicitoreselor tale: „...ai un băiat care călătoreşte în lumea largă. Are de-a face cu oameni mari. O să aibă de-a face cu şi mai mari, dar tu n-o să mai fii atunci”.

Ah, viaţă, de ce nu mă ucizi! M-am săturat...

Rareori, două inimi omeneşti s-au putut iubi, contopindu-se ca în dragostea lui Panait Istrati şi a maicii sale, Joiţa. Chipul ei răsare drăgăstos, gata oricând de nemăsurate sacrificii, mamă trudită, spetită de lupta pentru pâine, înfruntând cu cerbicie vrăjmăşia soartei şi „gura mahalalei”. Pe parcursul întregii opere a vagabondului brăilean, chipul Joiţei îi ţine duioasă tovărăşie, în mai toate împrejurările din viaţă: îl îmbărbătează în grelele clipe de restrişte; îl mângâie, iertătoare, după fiecare hoinăreală „printre străini”, când se înapoiază acasă zdrenţăros şi plin de păduchi, cu sufletul hăituit... Şi tot chipul ei, preamărit în iubire, este acela care-i stârneşte remuşcările, după moarte, în răstimpul celor zece ani de „scriitor universal”.

„Am ucis o mamă!” – este geamătul ce răzbate mai din fiecare rând al confesiunilor sale...

Joiţa Istrate, nu ştia nici să scrie, nici să citească. Şi totuşi, între mamă şi fiu, spovedania dragostei lor a continuat şi pe pagini de scrisori. O vecină din curte i le scria şi le trimitea pe unde vagabonda şi tot aceeaşi vecină îi citea slova îndurerată a celui plecat să guste frumuseţile pământului şi să se înfrăţească în inimile oamenilor de pretutindeni. Panait Istrati reconstituie una din aceste scrisori[26]. Singura mărturie rămasă a marii dragoste ce le-a contopit inimile, dar şi a marei suferinţe care i-a nefericit:

„Bucureşti, 10 august 1904... Am primit cei cincisprezece lei pe care mi-ai trimis. Eşti mereu bună cu mine, cu toate greşelile mele. Dar poţi spune matale că din răutate fug de-acasă? Nu, mamă, aşa e soarta mea. Şi soarta e inima noastră. Suntem mari sau mici, sau mediocri, prin inima noastră căreia ne supunem orbeşte. Ea ne duce şi la bine şi la rău. Unde mă va duce a mea? Cine poate şti? De dimineaţă până seara nu mă gândesc decât la lucruri mari şi frumoase. Aş vrea să fiu folositor omenirii acesteia care suferă, din vina ei, datorită egoismului ei.

Azi-dimineaţă, când factorul mi-a adus mandatul tău, eram flămând ca un lup în toiul iernii. De-o săptămână, eu şi Mihail mâncam numai pâine goală şi numai una neagră de zece bani, amândoi, o dată pe zi. Nu mai lucrăm deloc. Bucureştiul e pustiu. Bogătaşii au plecat în vilegiatură. Ne-o merge poate mai bine, când s-or întoarce. Până atunci, greu de noi!

Dar nu moare omul de foame. Şi află că, în mizeria asta a mea, eu nu sunt nefericit decât pe jumătate. Aş fi total nenorocit, chiar de-aş mânca numai pui fripţi, dacă aş fi nevoit să trăiesc călcându-mi pe suflet...

Te strâng în braţe şi îţi sărut mâinile arse de leşie. Fiul tău PANAIT, care împlineşte astăzi douăzeci de ani şi care va mânca pe săturate, graţie bunătăţii tale”.

Joiţa Istrate a murit în vârstă de şaizeci şi cinci de ani, la 21 aprilie 1919, chinuită de boală şi de absenţa feciorului, despre a cărui soartă nu mai ştia nimic de trei ani, din cauza războiului. Agonia i-a fost lungă. I-a strigat numele până-n ultima clipă... Ca să-i curme chinul – povestesc martori oculari – vecinii au chemat la căpătâiul muribundei un nepot ce semăna cu Panait. În clipa când presupusul Panait intra pe uşă, femeile din jurul patului au început să strige: „Joiţo! ţi-a sosit feciorul!” Cu privirea înceţoşată de lacrimi şi de boală, nefericita mamă şi-a închis pleoapele pentru totdeauna, uşurată, ca de un vis împlinit.

„O mamă bună privind, înainte de a-şi da sufletul, spre uşa de unde trebuia să-i apară feciorul”, notează Panait Istrati într-o scrisoare către Rolland, mistuit de remuşcări. Şi tot într-o scrisoare către marele său prieten de la Villeneuve, el se mărturiseşte, tulburat peste măsură, de o „întâmplare neobişnuită”, provocată tot de amintirea obsesivă a mamei sale: „Încerc un sentiment de tulburare la gândul vieţii viitoare, deşi am căutat totdeauna să mă feresc de acest lucru. Nu raţional, dar m-am ferit. Şi iată că, ducându-mă la Paris, nevasta lui Gheorghe Ionescu îmi vorbeşte despre „isprăvile” spiritiste ale unui medium, nevasta unui farmacist din Neuilly. Alerg într-acolo şi, Dumnezeule! prin gura ei începe să-mi vorbească glasul mamei şi al lui Mihail... Şi-acum mai sunt ameţit, îţi voi povesti totul. Dar de pe acum pot să-ţi mărturisesc că eu cred într-o viaţă veşnică. (Dar cum o fi ea oare?)... Ce mizerie! (şi ce pace!)[27].

Joiţa Istrati a fost îngropată la cimitirul Sfânta Maria, din Brăila, iar acum oasele ei odihnesc în cimitirul Bellu, la picioarele feciorului care s-a înapoiat din pribegie, pentru veşnicie, lângă dânsa.

Cu pasiune şi nerăbdare, Panait Istrati a dorit să-i nemurească amintirea în paginile unei cărţi dedicate sufletului şi vieţii ei cinstite, credincioase, generoase, încenuşate pe altarul devoţiunii şi al dragostei neţărmurite.

Scrisorile lui Istrati către Rolland consemnează, deseori, intenţia de-a o evoca într-o carte anume. Amintirea ei, vie, duioasă, neştearsă de vreme, revine ca o obsesie, mai în fiecare ocazie. Acest „subiect” l-a urmărit până la moarte, opresându-l. La sfârşitul anului 1932 – încrezător în şubreda-i sănătate – el îşi anunţa editorul Rieder, din Paris: „În momentul de faţă trei opere sunt gata în capul meu şi nu-mi dau răgaz”. Printre acestea se afla şi Mama, roman „semi-ţărănesc, semi-orăşenesc, despre viaţa unei sărmane mame”... Vis neîmplinit din cauza morţii sale premature, în primăvara lui 1935.

Ultimele sale cuvinte, în zorii acelei triste nopţi de 16 aprilie, au fost: „Mamă... mamă scumpă..., ah, mâinile tale”... Ea l-a întâmpinat şi întovărăşit, poate, în trecerea pe „malul celălalt”…

COPILĂRIE, COPILĂRIE!...

...Simt nevoia să te retrăiesc, o, copilăria mea, căci iată moartea se apropie şi ieri, abia ieri, eram copil încă!

De ce oare nu se prelungeşte copilăria până la capătul vieţii? De ce devii deodată grijuliu, meschin în toate şi mai ales chibzuit? La ce bun, prevederea? Ce ne dă, în schimb, această zgârcenie pe care o punem în tot ceea ce cheltuim? O zgârietură ne face părul măciucă; o necuviinţă ne jigneşte; puţină mânie ne otrăveşte sângele până la viitoarea mânie. O dorinţă nesatisfăcută ne umple capetele cu ranchiune. Şi mai presus de orice, acest coşmar de-a voi să aduni, ca să ai cu ce trăi o mie de ani, în belşug.

...Copilăria şi mai ales începutul adolescenţei sunt trepte ale vieţii pe care nimeni nu le înţelege. Oricât le-ar fi trăit părinţii, soţii, nu le înţeleg mai bine decât cei necăsătoriţi, şi-i foarte bine aşa, căci altfel viaţa ar fi grozav de monotonă. Copilăria, adolescenţa, maturitatea, bătrâneţea sunt patru vieţi, patru feluri de-a trăi. Le ucizi pe toate, dacă vrei să torni pe una în tiparul celeilalte.

Astăzi ştiu că uleiul sfânt care ne curge în vine, potrivit temperamentului nostru, îşi cere dreptul de a se manifesta, încă din clipa când ne naştem, fiind cu totul străin de ceea ce numim logică, bun-simţ, judecată. Judecata aparţine Creatorului. Noi n-avem altceva de făcut decât să ne supunem sau nu. Atât. Asta-i soarta noastră. În Orient, se şi spune: „Ce ţi-e scris, în frunte ţi-e pus”.

Văduvă, încă de pe când îşi purta pruncul în braţe, şi săracă, mama şi-a agonisit existenţa spălând şi călcând rufe, cu ziua, pe la casele înstărite din Brăila. Ca să n-o stingheresc în muncă, ea m-a lăsat până la vârsta de şapte ani la bunica mea, la Baldovineşti (cinci kilometri depărtare de Brăila), – câmpie bogată în holde de grâu, livezi şi puţină viţă de vie. N-o vedeam pe mama decât o dată pe săptămână, duminica.

Aici am deschis ochii...

Îmi place să cred că în clipa când am venit pe lume primul meu gest a fost de-a îmbrăţişa pământul. Acolo, în cătunul Baldovineştilor, la

îmbucătura Siretului, pământul se va fi vârât, desigur, în mine cu violenţa dragostei. Pământul întreg, cu toate frumuseţile lui.

Mai întâi soarele, această minune, mi-a înflăcărat privirea. Afară, pe prispă, moş Dumitru cânta poate din cavalul său de nelipsit, în timp ce Leu, dulăul, fugărea şoarecii, întărâtat de cântec. Câţiva nagâţi, de prin bălţile vecine – fermecători, iscoditori, îndrăzneţi ca de-obicei – şi-or fi curmat zborul lovindu-se de geam, întipărindu-mi în ochi privirea lor albastră, cu chemări irezistibile.

Mai târziu, când am putut să merg sprijinindu-mă de spinarea dulăului, am izbutit să cunosc nemărginirea Bărăganului. Întins, de când e lumea, peste toate ţarinele pe care le arde soarele între duioasa Ialomiţa şi Dunărea ursuză, Bărăganul se află cât ţine primăvara şi vara, în luptă violentă cu omul harnic, pe care el nu-l iubeşte şi căruia îi refuză orice bunăstare, afară doar de aceea de-a hoinări şi de-a urla în toată voia.

Bărăganul e singuratec. Pe spatele lui, nici un copac! Şi de la un puţ la altul ai tot timpul să mori de sete. Nici împotriva foamei nu prea e treaba lui să te apere. Dar dacă eşti cumva contra acestor două nevoi ale gurii şi dacă vrei să te afli singur cu Domnul tău, atunci du-te pe Bărăgan: e ţinutul pe care Dumnezeu l-a hărăzit Munteniei, pentru ca românul să poată visa în voie.

O pasăre care zboară între două lanţuri de munţi, e ceva demn de milă. Pe Bărăgan, aceeaşi pasăre urcă cu ea în zbor pământul şi depărtatele lui zări. Întins pe spate, simţi cum talerul pământesc se înalţă spre zenit. E cea mai frumoasă ascensiune ce poate s-o facă nevoiaşul lipsit de toate.

Visări, gândiri, înălţare şi pântec gol, iată ce dă gravitate omului născut pe Bărăgan, – această pustietate care ascunde apa în adâncimile ei şi unde nu răsare de la sine nimic, afară de ciulini.

Un lucru grozav de nou mi-a săgetat inima aici: la un asfinţit de soare, un ţăran încovoiat asupra gliei şi lângă el, un om călare, vociferând. Din când în când, un gârbaci sfichiuia şalele muncitorului...

Din vina pământului! Din cauza lui, cel atât de frumos! Atunci l-am urât de îndată. Dar poţi oare urî pământul? Mai ales la vârsta când începi să-l cunoşti, mergând sprijinit de spinarea unui dulău? Astfel, dragoste şi ură, înlănţuite în chip neomenesc în inima mea prea tânără, mă îmbolnăviră din pricină că nu puteam înţelege. Mai apoi, am înţeles. Dar dacă aş încerca să explic cum, mi s-ar putea reproşa că sunt un om nesuferit. Devii, se pare, aşa ceva, de îndată ce îţi înmoi tocul în sângele revoltei. Pentru a fi sublimă,

arta pretinde laşitate şi egoism cu carul sau cere ca artistul să privească, cel puţin, suferinţa omenească doar ca o sursă de inspiraţie obiectivă. Nu o ştiam...

Dorinţa de-a hoinări se află cuibărită în sângele meu de când m-am născut. Mi-amintesc cum, tot pe Bărăgan, la cinci-şase anişori, alergam după ciulini, pierzându-mi urma. Eram readus în cătun de cojani călare, care mă urcau în şa, lângă ei. Niciodată nu am fost dojenit.

...Marele pohod al ciulinilor care „vin Dumnezeu ştie de unde şi se duc Dumnezeu ştie unde”, spun bătrânii, privind pe fereastră. Ei nu pleacă toţi deodată. Unii o şterg la cea dintâi suflare furioasă, adevărată puzderie de oi cenuşii. Alţii par să ţină piept, nu vor să cedeze, dar ceilalţi dau năvală peste ei, îi agaţă în goană şi-i târăsc. La un moment dat îi vezi încâlcindu-se, formând mari purcoaie ce se rostogolesc cu greu, până ce Crivăţul se repede odată cu furca lui, îi spulberă în văzduh, îi face să joace o horă îndrăcită şi apoi iar îi împinge înainte. Atunci să te duci să vezi Bărăganul! Ai zice că aci se cocoşează, aci se întinde, după voinţă, bucuros de toată lumea asta de ciulini care se dă de-a berbeleacul pe spinarea lui, pe când Crivăţul îşi suflă turbarea. Uneori, în clipe de linişte, Bărăganul parcă-şi reţine suflarea, ca să simtă cum trec fuguliţa trei ori patru ciulini, ca nişte buni tovarăşi, se ciocnesc unul de altul şi se întrec în glumă, dar repede se pun în rând şi o pornesc cot la cot.

Spre sfârşitul vijeliei, vin ciulinii singuratici. Sunt cei mai iubiţi, fiind cei mai aşteptaţi. Fie că tulpina lor n-a fost destul de uscată, ca să se rupă de la început, fie că vor fi avut norocul de-a se fi înţepenit un timp în cine ştie ce şanţ, fie, în fine, că o ceată de ştrengari i-a urmărit şi oprit în drumul lor, – ei sosesc cu întârziere, sărmanii. Şi îi vezi cum se perindă, izolaţi, rostogolindu-se ca nişte cocoloaşe de omuleţi grăbiţi. Văzduhul şi tot Bărăganul îi privesc: sunt singuraticii, adică cei mai iubiţi. Apoi, orice viaţă se opreşte, brusc. Nesfârşitele întinderi sunt curăţate ca lespezile unei curţi primăvara. Atunci Bărăganul se învăluie în cojocul lui de iarnă şi se pune să-i tragă un pui de somn, care ţine şase luni. Dar ciulinii? Ei îşi continuă povestea[28]...

...Mai apoi, ochii mei n-au văzut decât cavalul lui moş Dumitru şi mâinile crăpate ale mamei mele. Dar poţi oare zăgăzui privirea sufletului doar la micul orizont al unui cătun neînsemnat? Oare nu se află şi năgâţul, care zboară lângă tine, cu ochii săi rotunzi, înţesaţi de spaţii ameţitoare? Aş

fi putut oare să nu răspund acestei chemări? Să nu urmez exemplul păsării atât de cunoscute în bălţile noastre?

Am urmat-o alături de moş Dumitru, care şi-a înjunghiat calul într-o noapte şi era cât p-aci să mă omoare şi pe mine[29]. Atunci, m-am răzvrătit împotriva soartei cătunului meu, aflată la cheremul unui pândar. Nu prea târziu însă mi-am dat seama că supunerea era universală. Iar pândarii – stăpânii acestei lumi. Îmi spuneam: „N-are a face! Oare revolta mea să nu fie în stare ca să lupte fie şi împotriva lui Dumnezeu, dacă el nu-i decât tot un pândar?” Am spus: să lupte; nu, să învingă! M-am pregătit pentru această luptă, urmând exemplul haiducilor noştri...

La şapte ani, păşteam caii pe câmp, în preajma Baldovineştilor, ascultând povestirile unchiului Anghel şi tânguielile mamei care-mi spunea că o dor mâinile, crăpate şi arse de leşie, iar braţele „de-atâta spălat străin”. Iubit şi alintat de el, veneam să-i citesc minunăţii de prin cărţi, să-i explic „sistemul planetar”, „facerea lumii”, „ce e cerul”, – învăţături de care bravul cârciumar era veşnic setos. Le plăcea şi cărăuşilor. Câte unul întreba:

— Cine-i băiatul ăsta care grăieşte ca o carte?

— Cine să fie altul decât nepotul meu? E singurul fecior al sorei mele mai mari, o drăgăstoasă ce n-are pereche la treizeci de ani şi pentru care mulţi şi-au rupt oasele în tinereţea ei.

Moş Dumitru era un muncitor fără seamăn şi apoi cânta din caval, ca nimeni altul în tot ţinutul. Coasa lui era în fruntea cosaşilor şi cavalul lui îndemna la joc şi pe cei mai bătrâni, ori mai ursuzi. Era un om cu lipici. Deşi părea posac, avea în el un haz stăpânit. Semăna a ţigan, cu faţa lui smeadă, cu sprâncenele stufoase şi veşnic încruntate şi cu glumele lui neaşteptate.

Viaţa lui moş Dumitru şi a numeroasei sale familii era o adevărată robie. Tot câştigul muncii lor era înghiţit de veşnicele datorii către proprietarul moşiei şi către stat. Pentru ei era grâul cel mai frumos, porumbul cel mai bun, laptele vacii, ouăle şi găinile. Pentru locuitorii magherniţei, ciorbă de fasole şi o mămăligă rea. Viaţa aceasta învrăjbea pe oameni. Unchiul Dumitru se îmbăta duminica şi îşi bătea nevasta, care se ascundea prin vecini. „Bei ca să uiţi şi baţi ca să te uşurezi”.

Nu era „învoit” să taie în baltă. Permisul costa un pol pe an şi nu avea de unde să-l dea. De aceea pleca pe înserate, pentru ca după ce tăia – o parte

din noapte – să poată ajunge în piaţa Brăilei, înainte de ziuă. Unchiul se ducea să fure, fura ceea ce stăpânul moşiei nu muncise niciodată şi nici nu însămânţase. Uneori, în loc să ajungă dimineaţa la târg, se pomenea în curtea boierului, cu căruţa şi caii confiscaţi. Turcul care păzea mlaştina îl prinsese. Un nechezat de cal era de-ajuns ca să-l dea de gol.

Ah! nopţile acelea în întinsele mlaştini de la Gura Siretului!... Mărinimoase şi crude, ca tot ce e forţă inconştientă pe pământ. Aici, Siretul tună, ameninţă, distruge şi creează fără preget. Bungetul stufos e des ca o perie şi înalt de cinci metri. Solul e trădător. Megieşia, mai mult decât primejdioasă. Căruţa, vita nu pătrund. Lupul e totdeauna prezent şi gata să te sfâşie. Înţepătura ţintarului îţi aruncă trupul în flăcări. Chiar şi lipitoarea, atât de binefăcătoare în medicină, îţi sare în obraz şi te orbeşte. Ţânţari şi lipitori formează, în aer şi în apă, o puzderie compactă. Lupii, strânşi în haite, îşi deschid drum, suferind şi ei, aproape cât omul.

...De-abia a trecut o jumătate de ceas de când te afli în acest desiş, doborând cu târpanul o papură cum nu întâlneşti nicăieri şi iată că o umezeală arzătoare îţi taie răsuflarea, îţi întunecă mintea şi te face să-ţi sfâşii veştmintele, să te laşi gol. Şerpii de apă, inofensivi, ţi se caţără până la gât, ţi-l înconjoară o clipă, zburdalnici, apoi sar în toate părţile, ca nişte ţâşnituri de apă neagră. Atingerea lor e mai dureroasă decât o descărcătură electrică. În vremea asta, mii de aţişoare vâscoase, subţiri şi dese ca o casă de păianjen, îţi imobilizează pielea mâinilor şi a feţei. Într-un ceas, te pomeneşti cu ochii lipiţi. Dacă aştepţi momentul acela, nu mai ştii pe unde să fugi, nici să-ţi găseşti căruţa şi drumul spre casă...

Prima săptămână din septembrie este săptămâna murelor târzii, pe care orice copil curajos din Brăila le caută în bălţile nesfârşite ale Deltei, departe, tare departe, spre Corotişca, unde este stăpână numai Dunărea măreaţă, în mijlocul unei bălţi de mai multe mii de kilometri pătraţi, stufăriş de nepătruns, pământ pierdut pe vecie pentru mâna harnică a omului. Dunărea, tiran generos, îl ţine necontenit sub ameninţarea valurilor ei necruţătoare, în vremea umflării apelor.

Aici cerul pare la fel de sălbatec ca şi pământul. Tăcere care înspăimântă. Nemărginire care face viaţa de nesuferit pentru fiinţele simţitoare. O frunză care se mişcă, un spic care se leagănă, un ţipăt de uliu care spintecă văzduhul, îl fac pe om să simtă cât de puţin însemnează el pe pământ. Murele e tare greu să le culegi, deoarece creatorul a avut grijă de fericirea sfioaselor vieţuitoare ale pustiurilor din baltă, pe care omul le

vânează prosteşte. El a pus la adăpost de răutatea omenească toate aceste bunătăţi. Aici, neghiobul „rege” al planetei noastre nu poate pătrunde decât cu preţul a sute de răni pe obraz, a mii de necazuri şi oboseli istovitoare. Aici, de la uliul care pluteşte în aer ca un zeu al nemărginirii şi până la ţânţarii ce mişună puzderie, totul se împotriveşte celui care strică frumoasa viaţă de pe pământ.

Dar copilul este un mare risipitor de viaţă şi nimic nu-i îndeajuns ferit de pofta lui nemăsurată. Lui, Dumnezeu îi iartă totul. Totuşi, uneori nu iartă şi pedepseşte fără milă. Murele târzii sunt plăcerea cea mai râvnită de către copiii curajoşi ai Brăilei. Fără să le pese de moarte, pornesc la drum cu toţii. Sunt însă pescuiţi uneori în Dunăre, cu botişorul încă mânjit până la urechi de zeama fatidicului fruct, hărăzit doar animalelor sălbatice.

Aşa a fost copilăria mea. Copilărie fericită! Cea mai mare dragoste posibilă a unei mame – pe lângă care cea a Grachilor este un basm pentru copii – m-a ferit de toate suferinţele de care au parte copiii săraci.

În casa noastră, n-am văzut nici o urmă din mizeria ce colcăia în jur. Întotdeauna am avut două camere întreţinute curat, întotdeauna am fost îmbrăcat cuviincios şi hrănit îndeajuns. Niciodată datorii. Cozonac şi ouă roşii la Paşti; porc la Crăciun, jucării din când în când. Am fost oprit prieteneşte de-a mă duce să mă joc în stradă:

— Dacă îţi vei rupe hainele sau vei sparge vreun geam la vecini, dacă vei răni pe cineva sau vei veni cu capul spart, voi muri de supărare şi vei rămâne singur!

Niciodată nu i-am încălcat dorinţele, rămânând prieteni până în ziua despărţirii noastre. Bătăi şi blesteme n-am auzit decât la vecini. Mama nu ştia nici să scrie, nici să citească. N-avea nici un defect. Toate au mers neschimbat până la şapte ani, când m-am dus la şcoală.

Ah, nu pot să mă stăpânesc! îngăduiţi-mi să povestesc, pe scurt, două întâmplări importante din această primă parte a vieţii mele şi care m-au ajutat să descopăr firea omenească, într-un chip de neuitat.

Aveam şase ani, când un bărbat chipeş şi puternic apăru în casa noastră[30]. Nu era frumos, fiind ciupit de vărsat. Bine îmbrăcat şi om cumsecade. M-a luat cu trăsura şi m-a îmbrăcat din cap până-n picioare, cheltuind cu nemiluita ca să ne aducă lucruri bune de mâncat şi de băut. Cânta, molipsind-o şi pe mama. Erau veseli. Ne-am dus cu vaporul la Galaţi şi asta mă dădu gata. Ne-am fotografiat: el, stând pe scaun, mama, în picioare, ţeapănă; iar eu, cu degetul pe pagina unei cărţi, în genunchi, pe un

scăunel şi cu ceafa rezemată într-o proptea. Mă simţeam fericit. Dar după câteva luni, observai că mama plângea adesea, iar bărbatul se răstea la dânsa. În sfârşit, o auzii pe mama zicându-i: „Eşti însurat! Du-te la nevastă”.

Apoi lucrurile s-au potolit.

Şi iată că într-o seară de iarnă, în casa bunicii la Baldovineşti, în timp ce mă înveseleam pe cuptor de marea petrecere cu jocuri şi cântece ce se desfăşura în faţa mea, izbucni deodată un scandal nemaipomenit. Nu mai văzui decât bărbaţi care se apucau de beregată şi femei care fugeau afară, în zăpadă, ţipând. Văzui mai ales pe omul ce-mi era drag, înşfăcând-o pe mama de păr şi trăgând-o într-un colţ al odăii. Smulgând un cuţit mare de sub grindă, strigă la mama, gata s-o lovească: „Fă-ţi semnul crucii!”

Atunci, am scos un ţipăt sfâşietor, sărind de pe cuptor pe masă, care s-a răsturnat. Toţi s-au oprit ca trăzniţi. În chiar clipa aceea, moş Anghel – care se afla de faţă – ridică o oală de pământ de cinci ocale cu vin şi o sparse în capul celui ce voia s-o omoare pe mama şi pe care îl iubeam.

A urmat o harababură de nedescris: strigăte de împăcăciune, talmeş-balmeş de vorbe. Femeile intrară în casă, îngheţate, se aruncară unii de gâtul altora, se sărutară, deretecară odaia cât ai clipi din ochi, încingându-se apoi un joc fără pereche[31].

Urcat iarăşi pe cuptor şi gata să aţipesc, m-am întrebat în seara aceea – văzându-l pe moş Anghel jucând o chindie îndrăcită, după cavalul lui moş Dumitru, împreună cu bărbatul cu faţa însângerată – de ce îi spărsese capul şi de ce jucau acum împreună? Moş Anghel mi-a dat răspunsul, douăzeci de ani mai târziu, cerându-i-l pe patul de moarte, unde se afla de trei ani, paralizat şi ros de viermi, de viu:

— Am să mor numaidecât... Drept orice moştenire, îţi dau sfatul următor: opune-te din toate puterile şi până nu-i prea târziu, bucuriilor deşarte. Ele ne fac să suferim cel mai mult... Şi e păcat! Bucuria deşartă vrea să aibe viaţa noastră întreagă. Arde un butoi cu untdelemn şi ne dă în schimb o măslină. E puţin. Prea puţin. Câinii ne ajung în patimă, dar ne întrec în cuminţenie. Să-ţi întorci faţa de la tot ce linguşeşte. Să dărâmi dorinţele deşarte. Să înăbuşi glasul cărnii care putrezeşte. Singur creierul luptă cu bărbăţie... El îmi slujeşte de felinar nestins într-o noapte fără de sfârşit... Totul pentru el, pentru flacăra lui... Şi să te avânţi cu tot sufletul în nemărginirea gândirii, singurul nostru sprijin în timp de primejdie. Iată tot ce am să-ţi spun. Patimile şi simţurile fac o zarvă nepotrivită cu puterea lor

de binefacere. Inima noastră e o duşmancă! Biata noastră inimă... Să-i plângem de milă. Un pumn de carne ce nu încetează de-a bate... Un nap care poartă în el veşnicia şi care e izbit de mişcarea veşnică, de îndată ce întâlneşte căldura pântecului femeiesc, când nu trebuie să fie mai mare decât un vârf de ac. Creşte şi bate; suferă, se bucură şi bate neîncetat, de la naştere până la moarte. Haide... să fim drepţi cu această duşmancă. Ne dă cam mult de furcă, dar o face din mărinimie.

Am fost un copil rău şi un şcolar mediocru.

Crescut până la şapte ani între unchii Anghel şi Dumitru. Baldovineşti, brusca mea strămutare dintr-o libertate deplină, între pereţii ostili ai unei şcoli, mi s-a părut un act de duşmănie nemaipomenită.

Pe vremea mea, profesorul de şcoală primară îşi ducea elevii de la clasa întâia până la a patra, lăsând în seama profesorului următor pe cei căzuţi la examenul de sfârşit de an. Dat la şcoală la şapte ani[32], avui nenorocul să încap pe mâinile unui bărbat care ne snopea în bătăi, pe degeaba. Urmarea: jumătate din clasă fugea de la şcoală. Ne duceam în baltă, sau iarna ne jucam cu săniuţa.

Din anul întâi n-am mers la şcoală decât vreo trei luni şiy natural, am rămas repetent. În anul următor, mă trezii cu un dascăl şi mai nebun decât primul. Ne rupea urechile, ne învineţea mâinile cu nuiaua, ne pălmuia până ce ne podidea sângele pe nas. Adesea, punându-ne în genunchi pe boabe de porumb uscat, ne ţinea de la ora prânzului până la două, lăsându-ne nemâncaţi. Aproape toată clasa dezerta până la sfârşitul anului. M-au trântit, fiindcă nu m-am prezentat la nici un examen.

Plecam de-acasă regulat, dar în loc să mă duc la şcoală, o luam razna peste câmpii, la „moş Dumitrică”. De-acolo, nu mă scotea nici cu boii. Venea biata mamă, duminica următoare, plângând şi ruptă de trudă, să mă „ia la şcoală”. Îi răspundeam, răstit, că „mai bine mă duc la prins peşte, ori la adunat gozuri”. Cauza acestei răzvrătiri era severitatea profesorilor Vasiliu şi Grigorescu, peste care am dat în aceşti doi ani de eşec.

În sfârşit, în cel de-al treilea an de şcoală, eram tot în clasa întâia, când veni rândul directorului Petre Moisescu să ne aibă în mână. N-am să uit niciodată schimbarea de tactică ce se produsese din ziua aceea, sub ochii noştri uimiţi. Nici o răsteală, nici o ameninţare.

Adunându-ne pe toţi „îndărătnicii”, domnul Moisescu, aşezat pe o bancă în mijlocul clasei, ne spuse:

— Aşadar, adevărat să fie că nu vreţi să învăţaţi?

— Nu! Nu e adevărat, domnule profesor! Ne-au omorât cu bătaia!

— Bine! eu n-am să vă ating nici cu degetul, dar dacă n-o să învăţaţi nimic, aflaţi că ministrul mă dă afară... O să mă faceţi să-mi pierd postul... Se va spune că sunt un director incapabil...

— O să învăţăm, domnule director!

Şi am învăţat, într-adevăr. Am trecut dintr-o clasă într-alta, până la a patra, conduşi de bunul nostru dascăl Moisescu. Din când în când, vrăjit de frumuseţea bălţilor ori de nostalgia crâşmei lui moş Anghel, îmi mai dădeam în petec, cu toată bunătatea lui şi-o tuleam. Întotdeauna găseam la dânsul iertare.

Nu mi-a fost dragă deloc şcoala, pentru care am avut aptitudini mediocre, afară de-o singură materie, citirea, unde totdeauna am fost preţuit cu nota cea mai mare. Domnul Moisescu, prin bunătatea căruia am fost în stare să termin cele patru clase primare, se încăpăţâna să vadă în mine un element de viitor şi mă punea să citesc în faţa tuturor inspectorilor şcolari. Dumnezeu să-l odihnească la dreapta lui! Iertate să-i fie păcatele, că mult a iubit! Lui îi datoresc scrisul şi cititul, singurele materii la care am fost atunci neîntrecut. Dacă n-ar fi fost el, aş fi sfârşit-o poate într-o casă de corecţie.

De calităţile astea, de bun cititor şi bun scriitor, au profitat mult cumetrele mahalalelor de pe vremea şcolăritului meu. Câte nopţi de veghe, petrecute cu „Ghenoveva” şi cu haiducii, câte lacrimi sincere smulse acestor suflete simple, dar nesecate în emoţie! Citesc cărţi bune de la vârsta de zece ani, când fugeam de la şcoală, treceam bălţile lui Terente şi luam pe Eminescu şi pe haiducii noştri, în care căutam să confrunt poveştile unchiului Anghel cu snoavele cărţilor cumpărate din coşul ovreiului din târg. Să mi se ierte această apropiere între Eminescu şi Iancu Jianu, dar cer să fiu crezut că dacă aş avea un copil l-aş lăsa să citească pe haiducii noştri; i-aş smulge din mână însă nouă zecimi din tot ce apare azi în vitrina librăriei franceze.

La unsprezece ani, eram un scriitor celebru în mahalaua Brăilei. Numeroase erau îndrăgostitele părăsite care veneau la noi acasă, spunându-mi printre lacrimi: „Panaitache! vrei să-mi mai scrii una din acele scrisori al căror secret numai tu îl cunoşti şi care-l face pe netrebnicul meu de ibovnic să vină înapoi, valvârtej, călare pe mătură, ca adus de descântec?”

Pe câţi ibovnici, certaţi din iubire, n-au împăcat scrisorile mele, care „mergeau la inimă ca mămăliga cu unt” şi erau răsplătite cu un „cinci” şi

sărutări înfocate pe obrăjori?! Plângea şi mama de bucurie... Cu banii câştigaţi, alergam de-mi cumpăram alviţă. Primele „drepturi de autor”, cheltuite cu uşurinţa cu care le câştigam.

Dar, am mai avut şi o a doua meserie, „mon violon d'Ingres” dacă vreţi. Sâmbăta mă aşteptau toate familiile evreeşti din mahalaua Brăilei care, fără mine, şabăsgoimul lor nu ar fi avut nici focurile aprinse, nici odăile măturate. Asta îmi aducea alţi gologani.

În viaţa mea de şcolar, numai joia era mai frumoasă decât duminica. Fiindcă în tot timpul săptămânii nu aveam alte clipe atât de lungi şi de plăcute, în care să fiu în întregime stăpân pe mine şi pe lumea mea. Şi aceasta nu pentru că mama m-ar fi împiedicat vreodată să mă duc acolo unde aş fi voit, ci fiindcă ştiam că duminica şi în zilele de sărbătoare ea era fericită să-şi petreacă ceasurile de odihnă în tovărăşia mea. Stând deci toată duminica acasă, nu-mi rămânea decât joia ca să mă îmbăt de acel har dumnezeiesc care este conştiinţa de-a fi cu totul liber, descătuşat chiar de dragostea tiranică a mamei.

De obicei, portul şi Dunărea erau ţinta plimbărilor mele preferate de joia. Vara, portul mă atrăgea pentru munca uriaşă ce se depunea acolo. Mi se părea că toată această frământare de fiinţe şi de lucruri trăia numai pentru plăcerea mea. Iarna, prin impunătoarea singurătate a cheiurilor deşarte, prin albeaţa neîntinată şi mai ales prin înspăimântătoarea oprire a fluviului sub zăbranicul său de gheaţă. Nu visam, nu vedeam, nu gândeam. Sloiuri, coşciuge, albe depărtări.

Brăila – paceaură planturoasă ce-şi contemplă amantul ei, Dunărea, cu o privire pe cât de înflăcărată pe atât de desfrânată – este construită după un plan poate unic în lume. Un evantai desfăcut aproape în întregime. Din sâmburele care-i formează centrul, opt străzi şi două bulevarde alcătuiesc tot atâtea braţe ce-i înlănţuiesc mijlocul, arătând-o Dunării ca pe-o ofrandă ispititoare. Dar pentru ca frumoasa să nu se simtă stingherită, patru căi curmă elanul celor zece braţe, traversându-le întocmai ca legătura unui evantai. Lungi, fără sfârşit, mergând de la Dunăre la Dunăre, mereu în linie curbă şi atingând la periferie şase sute de numere, fiecare din cele zece drumuri îşi păstrează denumirea, deşi sunt întretăiate de Căi. Totuşi, pentru că populaţiei nu-i place monotonia, a botezat în felul ei porţiunile despărţite

prin marile artere, ceea ce a dat naştere cartierelor, faimoaselor noastre mahalale: ovreiască, grecească, rusească, ţigănească etc.

Când mă plimbam prin „Karakioi” ori prin „Cetăţuie”, descrisă în Chira, îmi închipuiam că sunt pe malurile Bosforului, cunoscut din gravuri şi atât de arzător dorit. Greci visători şi berbanţi, turci cu feţe severe, cadâne indolente, sfioase, privind printre uluci şi gata să-şi coboare vălul aruncat pe creştet, grecoaice sprâncenate, melancolice, lascive şi atât de seducătoare, că uitai de Dumnezeu şi adorai iadul.

Ceasuri întregi mă învârteam, în joile mele de nebună libertate, printre aceste neamuri străine, venite la Brăila după procopseală, dar reduse acum la lupta pentru trai, veşnic muncite de nostalgia patriei, nădăjduind mereu s-o revadă într-o zi şi sfârşind totdeauna prin jalnice ţintirimuri.

De aici am luat, încă din copilărie, toate acele impresii voluptoase care m-au ajutat, mai târziu, să compun cadrul şi atmosfera Chirei Chiralina. În acest cartier sau al „Cetăţuiei” – unde turcii sunt majoritatea – alungă mahalaua Brăilei pe orice tânără îndrăgostită care se arată prea neastâmpărată:

— La „Karakioi”, la „Cetăţuie”, paceauro, dacă ai mâncărime! i se spunea.

Acestea sunt cele două cartiere cu îndrăgostiţi focoşi din oraşul meu. Acolo aş fi vrut să stau, ca să învăţ şi să cunosc, nici eu nu ştiu de ce.

Încă din copilărie am cunoscut prietenia, prietenia de nezdruncinat... Prin firea mea eram înclinat să mă apropii de persoane mult mai vârstnice decât mine. Prietenia băieţilor de-o seamă cu mine, care se adunau pentru a forma echipe de bătăuşi, îmi era neplăcută. Vrăjmăşia lor faţă de oricine devenise atât de firească, încât era de ajuns ca un băiat din altă mahala să treacă pe la noi, pentru ca imediat să fie lovit cu piatra. Pe mama o înspăimântaseră, iar pe mine mă puseseră pe gânduri.

Din cauza aceasta sporise în mine dorinţa de-a avea prietenii alese. Mi se părea foarte firesc să fiu prietenul unei persoane de trei ori mai în vârstă decât mine. Aşa băui sângele lui Codin, başbuzuc cu inimă de aur, ce s-a chemat Călin şi a murit otrăvit cu untdelemn... Un frate de cruce! Un frate de cruce este cineva prin el însuşi, nu prin altul şi atunci dragostea sa e mare, dezinteresată, scumpă inimii noastre.

...Împlinisem treisprezece ani când, în cancelaria şcolii nr. 3 din Brăila, domnul director Moisescu, înmânând mamei certificatul meu de absolvire a patru clase primare, o întrebă:

— Ce-ai de gând să faci cu băiatul?

— Apoi, ce să fac, domnule director... O să-l dau la stăpân, ori la vreun meşteşug, răspunse mama, după un oftat adânc.

Rezemat cu spatele de fereastră, bunul domn Moisescu îşi chinui cioculeţul cărunt, frământându-l între degete, se uită la mama, se uită la mine, privi în pământ şi zise ca pentru sine însuşi:

— Păcat!...

Iar după o pauză.

— N-ai putea să-l dai la liceu?

— Nu, domnule director, îs femeie săracă, o biată spălătoreasă, văduvă!

— Păcat!...

Mi-aduc bine aminte că nu vedeam nici un fel de „păcat”. Dimpotrivă, mă simţeam uşurat că scăpasem din această corvoadă a copilăriei. Ba chiar căinam pe foştii mei camarazi, care, mai „norocoşi” decât mine, aveau „s-o ia de coadă”, la liceu. Gândul să merg la liceu timp de şapte ani, să dau acolo peste brute mult mai îngrozitoare, să-mi irosesc adolescenţa în obţinerea unui problematic bacalaureat, cu care atâţia posesori nu ştiau ce să facă, – asta nu mă îmbia deloc.

Prea mult am iubit libertatea; prea mi-a fost drag să fac totul din proprie pornire, pentru ca să pot îndura cea mai mică silnicie. Şi, Dumnezeu să mă ierte, dar ştiinţa instrucţiunilor publice n-a descoperit încă mijlocul de a face cartea dragă copilului.

Restul verii aceleia l-am petrecut, ca de-obicei, la Baldovineşti, între unchii mei Anghel şi Dumitru. Cu cel dintâi mă preparam de „crâşmărit”... Cu cel de-al doilea, mă îmbătam de ultimele pâlpâiri ale unei libertăţi care avea să treacă în domeniul amintirilor ce nu se mai pot uita.

Dimineaţa, pe răcoare, moş Dumitru îşi lua puşca şi pleca prin vii, ca să împuşte graurii ce mâncau strugurii. Îl urmăream tiptil, ca un câine care se teme să nu fie gonit acasă. Seara, coceam porumb „de lapte” şi ascultam ţârâitul greierilor, orăcăitul broaştelor din baltă şi lătratul câinilor. Noaptea, dacă era frumoasă, dormeam pe câmp, înfăşurat în gheba unchiului, pe când

caii păşteau în preajma noastră, iar unchiul, tăcut, „bea” tutun şi căta din când în când la cerul înstelat.

Ziua, pe arşiţă, forfoteam prin crâşma lui moş Anghel, răcoroasă ca o hrubă. Stropeam lutul, măturam, spălam pahare şi învăţam cum se răsuceşte o canea, când vrei să scoţi vin.

— De, măi băiete, îmi zicea unchiul, privindu-mă... Eu te-aş păstra lângă mine, căci pari dezgheţat, dar nu prea e fapt înţelepţesc! Când „copchilul” se ştie la neam, îşi ia nasul la purtare şi se strică. Numai printre străini te faci om... Dar să nu intri slugă la dârloagă! Să cauţi un stăpân „ajuns” şi să-l slujeşti cu cinste, mă! Să nu „pişti”! „Pişcătura” e lucru rău în negustorie: dă omul îndărăt. Dacă ţie poftă de-un covrig, să te duci drept la stăpânul tău, să te uiţi în ochii lui, cu sufletul deschis şi să-i spui: „Domnule Vlad, mi-e poftă de un covrig!”. Dacă-ţi dă „un cinci”, cumpără covrigul şi mănâncă-L Dacă nu, rabdă!

Orice copil e un revoluţionar. Prin el, legile firii calcă în picioare tot ce omul matur a ridicat împotriva lor: morală, prejudecăţi, calcule, interese meschine. Copilul e începutul şi sfârşitul lumii. El, singur, înţelege viaţa, fiindcă se conformează ei. Ieşit din copilărie, omul devine cel mai dezgustător dintre animale: animalul calculat.

Învăţat-a omenirea asta ceva, din ce i se spune de veacuri? Tare îmi vine să mă îndoiesc! Căci astăzi, ca şi în anul una mie patru sute, nici un stat n-a înţeles ce e viaţa, nici o legislaţie n-o apără cu pricepere. Bunul plac şi nerozia domnesc mai straşnic ca oricând.

Făptură plăpândă, vibrândă de emotivitate, dornică de viaţă, copilul e dat şi azi pe mâna aceloraşi brute îndopate cu mulţumiri trupeşti, care îi frâng junghetura gâtului, îndată ce le intră pe mâini. Habar n-are stăpânul-animal al acestei lumi, că copilul e setos de lumina zilei, de vântul care bate, de frunza care foşneşte, de ciripitul păsărilor, de libertatea câinilor şi a pisicilor care umplu străzile, de mirosul ţarinii umede şi de tot ce firea ne-a pus la îndemână nouă, oamenilor, ca să ne facă traiul fericit.

Habar n-are bruta-stăpână a inocenţei că cel mai dulce dintre anotimpurile vieţii e copilăria şi că numai în vremea copilăriei se pot pune temeliile bunătăţii, fondaţiune menită, să suporte lungi ani de luptă, o întreagă uzină de frământări şi de chinuri, care dau omenirea de râpă, dacă baza nu e făcută din bunătate.

Şi cum s-ar putea ca baza vieţii să fie bunătatea, când marea majoritate a omenirii îşi petrece copilăria în bătăi şi privaţiuni, în mortificări şi

ucigătoare puşcării, îngăduite de legi? Cum să nu fie lumea asta plină de oameni răi, de hoţi, de tembeli şi de răsturnători de „ordine”, când „ordinea” voastră, o! stăpâni, nu e întemeiată decât pe cruzimi neîngăduite de legile naturii?

Şi voi sunteţi legislatori, – o! căpcăuni ai copilăriei! O! crâşmari, băcani, stămbari, cârnăţari, mari proprietari de glod, negru ca inima voastră, – şi voi aveţi academii pline cu vite încălţate! Şi voi aveţi catedre de morală şi biserici cu clopote asurzitoare şi parlament care face legi, cum ai face o plăcintă – şi voi habar n-aveţi ce e viaţa, cât ar putea să fie de frumoasă şi cât de groaznic o schingiuiţi!...

Cum aţi putea voi bănui câte lumi mişună într-o rază de soare, câte lupte se dau într-o gaură de furnici, câte dureri ascunde o inimă de mamă trudită şi câte daruri se pot naşte într-un suflet de copil!

PRIMII PAŞI SPRE MUNCĂ, SPRE LUPTĂ...

Pe o zi tristă de octombrie, îndată după plecarea mamei la lucru, ieşeam şi eu, fără ştirea ei. Făceam primii mei paşi spre muncă, spre luptă, după o copilărie pe care aş putea s-o numesc răsfăţată. Eram conştient că anii zburdălniciei fără de griji au luat sfârşit, că sosise momentul de-a veni în ajutorul truditei mele mame; gândul de a-i uşura sarcina, de a-mi câştiga singur hrana şi îmbrăcămintea, precum şi o mică sumă de bani, pe care, să i-o pun în poală”, – gândul acesta îl nutream de mai bine de un an. Tot timpul cât am urmat clasa a patra, mă uitam zilnic la „băieţii de prăvălie”, cu mâinile degerate şi încinşi cu un şorţ de sac; vorbeam adesea cu unii dintre dânşii, le ştiam păsurile şi-i consideram superiori mie. „Ei îşi câştigă pâinea, îmi ziceam. Părinţii lor trebuie să fie mulţumiţi. La anul am să fac şi eu la fel”.

Anul acesta dorul sosise[33].

Şi neştiutor de câtă durere se ascundea într-un piept de „băiat de prăvălie, încins cu pestelcă băţoasă, călcam mândru pe calea Călăraşilor» mândru de „bucuria” pe care aveam să i-o fac mamei, spunându-i că „m-am tocmit”.

Nu mergeam la întâmplare. Ştiam precis ce voiam! Ochisem o prăvălie care-mi Convenea din toate punctele de vedere. Întâi, era o crâşmă grecească. (Moş Anghel îmi spusese să intru „la greci, că sunt oameni filotimi, nu ca românul nostru: zgârie-brânză”.) Al doilea, crâşmarul nu era însurat. (Aveam groază de nevestele stăpânilor, care băteau pe băieţi şi-i puneau să spele scutecele scârnave ale pruncilor.) Şi al treilea: prăvălia era situată în imediata vecinătatea scumpei mele Dunări[34]. Câtva timp, mă plimbai îngrijorat: cârciuma avea doi băieţi şi pe tejghetar; cu stăpânul făceau patru. Se putea foarte bine să nu fiu primit. Dar grija asta fu imediat spulberată de un alt sentiment, cu totul contrariu, care-mi opri sângele în loc.

Mă aflam la capătul dinspre Dunăre al străzii Malului, punctul cel mai înalt al platoului Brăilei. Şi apariţia vastei privelişti a fluviului-prieten mă

făcu să mă cutremur de ideea pierderii apropiate a libertăţii mele. Presimţământ funebru, de moarte năprasnică... Groază inexplicabilă... Rupere de echilibru sufletesc... Halucinaţie...

Mi se părea că cineva se ţinea gata să mă înşface şi să mă despartă pe vecie de mama, de lume, de viaţă. Sălciile pletoase ale bălţilor mă tânguiau, mohorâte. Sirenele vapoarelor şuierau alarmate. Huruitul ghiociurilor din port: glas cobitor. Dunărea mocnea. Picura de ploaie.

Într-o clipă, uitai de truda mamei, căreia voiam să-i viu în ajutor. Şi, fără să mai stau la îndoială, o ştersei spre casă.

„Acasă”! în tindă, în coşar, în pod, – dar: „Acasă”! „La mama”!

Scoborâi malul mai mult pe alunecatelea. În port, mă surprinse ploaia. Cum mă aflam printre vagoanele de cereale, sării într-unul gol. Aci mă pomenii că nu eram singur.

O fetiţă de vreo opt-nouă ani sta zgribulită pe duşumeaua vagonului şi îşi cosea o sfâşietură a rochiei ei peticite. Lângă dânsa, un săculeţ cu vreo baniţă de gozuri, o măturică şi un făraş.

Apariţia mea neaşteptată o înlemnise. Nu mai cosea. Mă privea cu ochii sticliţi ai unei pisici îngrozite de câini. Ca să n-o sperii şi mai tare şi să n-o fac să fugă pe ploaie, mă oprii la intrarea vagonului. Îi întorsei spatele, făcându-mă că privesc cum plouă.

N-aveam nevoie să ştiu ce-i cu ea, nici s-o iscodesc prea mult. Trăiam doar în lumea ei şi ştiam, de pe atunci, tot ce se poate şti din mizeria copiilor cu sau fără căpătâi.

Totuşi, din vreme-n vreme, o cercetam cu coada ochiului; îşi reluase cusutul. Părul îi cădea pe ochi. Degetele îi erau înmărmurite de frig. Tremura din tot corpul.

Ploaia se oprise. Dând să plec, o întrebai:

— De ce coşi aici? N-ai pe nimeni? Ea mă privi cu ochi mai încrezători:

— Am mamă... Da' nu mai vede... Şi p-aici, pântre vagoane, mă agăţ mereu, când adun gozuri.

Iar după o clipă, surâzând uşor:

— Tu n-aduni gozuri?

— Ba da... zisei, ruşinat.

Şi am plecat pe fugă. Dar nu „acasă”, nu „la mama”, ci drept la crâşmă, la kir Leonida.

Kir Leonida privea la om cu mândrie grecească, vorbea răspicat şi fără accent străin, fiind născut în ţară. Tatăl său, bătrân cârcotaş şi încă verde, deschisese crâşma din strada Malului, cu zece ani înainte de venirea pe lume a unicului său odor.

Mi-aduc aminte că, deşi copil, am ştiut să miros orgoliul naţional al grecului şi l-am exploatat cu o nebănuită îndemânare: i-am spus că mama e române, dar că tatăl meu, mort pe când eram în leagăn, fusese grec. Şi precizai: „chefalonit”. Iar ca să-i speculez şi mai bine îngâmfarea patriotică, adăugai:

— Vin fără ştirea mamei. Vreau să intru la greci şi să învăţ greceşte!

Că voiam să învăţ greceşte, asta era tot aşa de adevărat cum e adevărat că aş vrea astăzi să vorbesc toate limbile din lume; dar că aş fi dat întâietate unei naţii în dauna ori spre umilirea alteia, de-o asemenea schilodire cerebrală nu m-am făcut vinovat în nici un moment al vieţii mele, nici chiar în copilărie. Am fost cosmopolit din născare...

Kir Leonida, gâdilat la infirmitate, se umflă ca un curcan:

— Bine, drăguţule, bine: am să te primesc şi ai să înveţi limba tatălui tău, dar nu pot să stau la tocmeală decât cu mama ta. Vino mâine cu dânsa!

A plâns biata mama în seara acelei zile, până i s-au rupt rărunchii:

— La ce-a folosit că mi-am închis tinereţele, c-am trăit în văduvie, c-am muncit ca o roabă, numai şi numai ca să te feresc pe tine de „mână străină”, dacă tot pe „mână străină” a trebuit să intri!... Să nu mai lase Dumnezeu inimă de mamă pe pământ!...

A doua zi – era tocmai într-o duminică – ne-am înfăţişat la uşa „străinului”. Mama părea bună de pus în coşciug. Mie, mi se zvârcolea inima, ca o vrabie în mâna unui copil: mă credeam pe punctul de-a fi înmormântat de viu. Mama credea acelaşi lucru.

— Al d-tale e feciorul, lele?

Bietule kir Leonida!... Bieţilor kiri Leonizi ai vremilor noastre! De unde să ştiţi voi ce înseamnă o lele şi un fecior?...

— O sută de lei pe an, un rând de haine, o pereche de ghete, o pălărie, o zi slobodă la Paşti şi încă una la Crăciun!

Un zid chinezesc, nevăzut decât de ochii mei îngroziţi, se înălţa în uşa cârciumii lui kir Leonida şi mă despărţi de lume, de stradă – de frumoasa mea stradă plină de câini şi pisici, înecată în lumină – îndată ce încinsei şorţul stăpânului.

Nouăsprezece ceasuri de goană zilnică, de la şase dimineaţa până la unu după miezul nopţii. Cuvinte aspre, înjurături obscene, palme cu nemiluita. Şiroaie de lacrimi, suspine de nimeni auzite, visuri spulberate.

Dor de ducă!...

Strada Malului era, acum treizeci de ani, acel coridor scurt care începe din Calea Călăraşilor, aproape în faţa străzii Sfântul Nicolae şi se termină la malul Dunării, de unde şi numele. Se afla în plin Carachiu (Karakioi), cartier în majoritate grecesc, chefliu şi guraliv, dar nu bătăios ca Atârnaţii şi Comorofca, pomeniţi în nuvela Codin. Karakioiul mă atrăgea prin voioşia lui pacifică, prin latura lui cosmopolită. Eram angajat la crâşma lui kir Leonida, reputată prin vinurile şi mâncărurile ei, aflată cam pe la mijlocul acestei stradele. Dădeam în brânci, nouăsprezece ore pe zi şi mă stâlceau cu bătaia pentru cele mai neînsemnate greşeli.

Destinat să-mi fac ucenicia crâşmărească la spălatul vaselor, mai trebuia, între timp, „să învăţ hruba”, nemărginitul labirint al celor două sute de butoaie cu vinuri şi rachiuri, pierdute în inima pământului; să învăţ pe dinafară zecile de calităţi ale băuturilor şi să le recunosc, mai târziu, după culoare şi miros. Ah, n-am să uit niciodată lipsa de omenie a tejghetarului, care mă îmbrâncea pe tot lungul celor optzeci de trepte ale scărilor umede şi rupte, ale pivniţei şi hrubei, pe care le scoboram cu frica în sân de a nu-mi frânge gâtul la fiecare pas! Şi de câte ori voi vedea un băiat de prăvălie, am să-mi aduc aminte de câinescul procedeu al tejghetarului fără inimă, care credea că mă „ânvaţă” când, într-un întuneric beznă şi alergând printre vase, de-abia murmura între dinţi:

— Numerele unu, două, cinci, paisprezece, douăzeci: vinuri noi! Numerele... cutare, cutare: vinuri de un an, de doi, de cinci, de zece, de douăzeci de ani! Butoaiele astea au „presiune”: fac să sară caneaua! Vinul de-aici are iz! Astălalt are „floare”! Să bagi de seamă, că dracu' te-a luat! Acu, culorile: astea-s vinuri albe; astea negre; ghiurghiuliu; vin pelin; vin tămâios.

La cramă, acelaşi lucru, aceeaşi rea-voinţă:

— Ţuică, drojdie, secară, tescovină, şliboviţă, rom, coniac, piperment, ananas, mastică simplă, mastică de Hio. De aci să scoţi numai când ţi-oi spune eu! Când îţi fac „cu ochiu” să nu scoţi! Astea-s rachiuri vechi! Ăstelalte, noi! Să nu te puie naiba să le amesteci ori să te înşeli! Şi când te

trimit în beci ori la cramă, să-mi vii „Într-o pârţâitură de cal”. Dacă-ţi vine să te „pişi” în toiul trebii, „strânge robinetu”!

Dar teroarea asta a ucenicului crâşmar (voi povesti într-o zi şi pe aceea a ucenicului-meşteşugar), chinul acesta, plătit cu sute de palme, mai poate avea o umbră de îndreptăţire în ochii unei lumi nedrepte: „Aşa e până înveţi o meserie”, spune lumea asta.

Ce justificare însă pot avea suferinţele produse din pofta de a batjocori şi turmenta un copil care cade din picioare de somn şi osteneală? În plină muncă, în lupta cu teancurile de farfurii, oale, cuţite, linguri şi furculiţe, aduse cu duimul şi respingător de slinoase, oboseala şi somnul îmi erau învinse de urletul asurzitor al prăvăliei în fierbere şi de iuţeala cu care eram nevoit să alerg şi să lucrez, dacă nu voiam să fiu „cârpit” de bucătar, de tejghetar, ori de zevzecul de „barba” Zanetto, tatăl stăpânului, un nebun care era gata în orice clipă să-ţi arunce o farfurie în cap. Dar îndată ce zarva se ostoia, fie după-prânz, fie seara, veneau orele cele mai cumplite, venea nemilostivul supliciu al aţipelii de-a-n-picioarelea, când mii de ace îţi furnică prin vine şi când trupul e gata să se prăbuşească la pământ. Îngăduit le era, atunci, bucătarului şi stăpânilor să se trântească pe canapeaua din odaia prăvăliei, să se lungească pe un pat sau să se aşeze pe un scaun. Nouă nu ne era îngăduit! Noi eram de fier, de piatră!

„Smirnă”, în picioare, aveam ochii ţintă la tejghetar, în picioare şi el, dindărătul tejghelei, urechile ciulite şi atenţia încordată către cei doi-trei beţivani sau palavragii fără cămin şi fără milă, gata să dăm buzna la cel mai uşor ciocănit. Vai şi amar de copilaşul care începea să închidă pleoapele-i grele de somn! Bobârnacul, odiosul bobârnac oriental, pe care nu l-am întâlnit la nici un popor apusean, venea să plesnească brutal nasul celui ce moţăia. Şi nu era o glumă. „Ţoapa” – după cum îl porecliseră pe tejghetar cei doi băieţi mai vechi ca mine – ne trimitea o ciocnitură de deget atât de violentă, încât, de multe ori, sângele ne ţâşnea imediat pe nas. Adesea, profitând de o mână încremenită pe un colţ de masă de care ne sprijineam capul şovăitor, căci picioarele nu se mai ţineau, nemernicul ne punea aşa-numita,poştă”, adică ne agăţa între degete o fâşie de gazetă şi-i dădea foc de la distanţă. Sau ne presăra după ceafă faimosul „praf de scărpinat”, care făcea să ne sângerăm pielea cu unghiile, tot restul serii, ba chiar şi noaptea prin somn.

De toate aceste barbarii, el râdea, lichelele cârciumii râdeau, patronul nu ştia nimic sau închidea ochii. Dacă vreunul dintre noi bombănea, ori

plângea, atunci venea rândul înjurăturilor grosolane, al palmelor şi al corvezilor inutile, ca măturatul hrubei, ori „deretecatul” prin pivniţă şi prin şoproane.

Acestea erau Răsplata muncii. Ne istoveam copilăria ca să slujim o puzderie de cheflii mâncăcioşi şi băutori. Dam în brânci din zori şi până după miezul nopţii. Ne culcam în palme şi ne trezeam dimineaţa în palme. Existau duminici şi sărbători cu lume gătită care se plimba pe-afară, care cânta, râdea, benchetuia în prăvălie, cu flaşnete şi cu lăutari; exista un pământ cu soare, cu râuri, cu păduri şi cu voioşie – noi nu existam pentru nimeni. Nimic nu exista pentru noi! Noi eram ceva asemănător paharului cu care se bea, ori furculiţei cu care se mănâncă. Cine ia seama la aceste obiecte. Cine se întreabă ce au devenit, după ce te-ai servit cu ele? Care ochi are vreme să se uite la un băiat de prăvălie?

În fiecare seară mă culcam cu gândul să fug a doua zi, să nu mai dau pe-acasă şi să trăiesc din măturatul vagoanelor cu grăunţe, să mă fac „gozorar”, ca atâţi copii care foiau prin port. În clipa când voiam să-mi pun planul în aplicare, îmi apărea figura sfântă a aceleia care ar fi murit de întristare, dacă m-ar fi văzut „gozorar”. Şi renunţam. Şi iar revenea ideea fugii. Şi din nou mă mustra cugetul.

Zbuciumul acesta, dacă ar fi continuat, m-ar fi împins cu siguranţă la vreun act disperat.

Într-un timp, mă trezii deodată liber: scurtă şi drămuită libertate, dar cu atât mai gustată.

Dimineaţa, între orele nouă şi zece, trebuia să mă duc pe la abonaţi ca să le prezint lista de bucate şi să iau comenzile: apoi, între unsprezece şi douăsprezece, să duc sufertaşele cu mâncăruri şi sticlele cu băuturi. Seara, acelaşi lucru. Patru ore de hoinăreală. Patru sfinte ceasuri de visări, de beţie a ochilor, a simţurilor: arbori şi copaci cu muguri şi păsărele; străzi măturate de vânt, udate de ploaie, pline de câini şi de pisici; ferestre deschise, împănate cu ghiveciuri de muşcate, garoafe, cerceluşe şi busuioc creţ; curţi cu femei de-abia ieşite din pat, cu copii veseli, cu chiote şi cu ocări. Dar, mai presus de tot şi de toate, Dunărea avea să-mi umple ochii şi să-mi îmbete inima, cum niciodată nu ştiusem să văd şi să simt, Dunărea veşnică a copilăriilor milenare.

Terminam repede corvoada şi apoi, fără să-mi pese de ce o să se întâmple, alergam să mă tolănesc la marginea podişului pe care e aşezată Brăila şi care domină întinderea bălţii. Din acest loc preferat, mă lăsam

desfătat de tot ceea ce ochii, urechile şi simţurile mele culegeau prin mii de antene nevăzute, în faţa panoramei unice, poate, în felul ei.

La înapoiere, încasam palmele reglementare, dar eram păstrat mai departe în slujbă. Asta şi voiam. Muşterii, oameni cumsecade, toţi greci, mă iubeau foarte mult, ştiindu-mă de aceeaşi obârşie şi mă învăţară limba, din orgoliu, ca să poată pălăvri cu mine (o, timp nesimţitor, de ce n-ai şi tu nostalgia trecutului?). Erau, toţi, proprietari de remorchere, de şlepuri sau simple bărci şi-şi spuneau unul-altuia, foarte serios, „căpitani”! Mă iubeau tocmai din cauza năzbâtiilor mele, a purtării năstruşnice şi de asemenea pentru că, atunci când o voiam, nimeni nu mă putea întrece la muncă.

În timp ce duceam marfa la clienţi, ca băiat de prăvălie, mă pomeneam oprindu-mă pe sub ferestre, pentru a asculta acordurile unui pian, – pasiunea, nebunia şi visul meu pe care nu l-am realizat niciodată. Adesea, intram noaptea în curţi străine, lăsându-mi coşul în stradă şi mă agăţam de pervazul ferestrelor, ca să văd dacă persoana care cânta înăuntru era frumoasă, cum mi-o închipuiam.

Alteori, mă ascundeam în pivniţă, în magazii sau noaptea în vreun ungher necunoscut celorlalţi băieţi, ca să pot citi scumpele mele cărţi, încovrigat sub o umbrelă peste care mai aruncam şi surtucul, ca să nu se vadă lumina luminării ce-mi pâlpâia sub nas. Citeam, citeam tot ce-mi cădea în mână şi căutam cuvintele în dicţionar \ Neologisme şi expresiuni citite prin ziare îmi erau tălmăcite pe înţelesul meu. „Biblia” asta avea să-mi explice cuvintele acelea peste care treceam cu amarnică întristare. Ba îmi dădea şi o mulţime de citate din autori ca Anton Pann, Creangă, Alecsandri, pe care îi cunoşteam din şcoală. Cartea sfântă a adolescenţei mele – aceea pe care n-am mai lăsat-o din mână timp de zece ani – avea să devină izvorul tuturor bucuriilor şi al surprizelor unei vieţi de copil chinuit. Ea avea să fie nu un „dicţionar”, ci o amantă a copilăriei mele, o amantă-fecioară, care-ţi atinge fruntea cu mâna şi îţi alină durerile. Nici o oboseală, nici o maltratare, nici un gând negru, nimic n-avea să-mi mai învingă voinţa de-a munci şi suporta viaţa. Fiecare pagină cuprindea o lume de cunoştinţe; fiecare cuvânt căutat îmi deschidea orizonturi nebănuite. Uitam că Dicţionarul universal al limbii române de Lazăr Şeineanu, pe care i-l dă „căpitan” Mavromati, edec al prăvăliei lui kir Leonida (Vezi povestirea „Căpitan” Mavromati, în vol. Chira Chiralina şi alte povestiri, Editura Minerva, 1982, pp. 376-400.) voiam să caut tălmăcirea unui termen; uitam că timpul îmi era măsurat, ca slugă. Uitam de lume şi de ticăloşiile ei şi

alunecam de la un cuvânt la altul, de la o pagină la alta, de la'o ştiinţă la altă ştiinţă, de la un univers de gânduri la alt univers de gânduri, mă îndopam în chip inconştient şi nu ajungeam să mă mai satur. Chiar şi vremea somnului o sacrificam adesea în bună parte, pe când colegii mei sforăiau în patul lor, rupţi de trudă.

— Dormi, fir-ai al dracului, dormi că trebuie să munceşti mâine....

Nu face nimic! Continuam, sub trânteli şi buşeli, fericit să dorm cu capul pe dicţionar, ca copilul în poala mamei. Îmi trânteam în căpăţână noutăţi voluptoase: făceam cunoştinţă cu o lume descoperită odată cu ziarul pe care-l luam pentru prima oară în mâini, care-mi spunea că există un parlament, un guvern, miniştri şi deputaţi care fac legi şi se ceartă; că un anume Filipescu a străpuns cu sabia, în duel, pe adversarul său Lahovari; că grecii se bat cu turcii, burii cu englezii şi spaniolii cu americanii; că există o „afacere Dreyfus" şi că în afacerea asta un mare romancier, care se chema Zola, ridicase Franţa în picioare. Aflam că peste tot pământul oamenii se sinucid din mizerie şi patimă. Şi, mai ales, că nu-mi cunoşteam limba: erau sumedenie de cuvinte pe care nu le văzusem scrise în nici o carte şcolară.

Începutul unei lungi perioade cenuşii, când zilele de foame şi hoinăreală alternau cu lectura pătimaşe a Haiducilor extraordinari, a lui Dreyfus, în Insula Dracului şi mai ales a acelui Rocambole, pentru care furam ouă din coteţele prost păzite, dându-le în schimb pentru fascicola cu aventurile fantastice ale acestui personaj. De la Rocambole la Balzac, de la Victor Hugo la Bernardin de Saint-Pierre şi Alphonse Daudet n-am mai făcut decât un pas. Astfel, am descoperit cu entuziasm pe Moş Goriot, Mizerabilii, Paul şi Virginia şi mai ales pe atât de tandrul Jack, care se află asociat celei mai frumoase prietenii ale mele, ca şi zorile noii mele vieţi...

Eram slab din cauza unchiului meu care-şi omorâse calul, în loc să-l omoare pe pândar. Şi, de asemeni, din pricina mamei care-şi scuipa îmbucătura la vederea stăpânului, deşi îl spăla de murdărie pentru treizeci de bani pe zi şi-o farfurie cu mâncare. Am continuat să fiu slab până în ziua când o vijelie nemaipomenită răbufni în pieptul meu: era pleiada uriaşilor Balzac, Tolstoi, Dostoievski, cu Victor Hugo în frunte. Marea descoperire a Ordinului literaturii universale! Putere fără seamăn şi pretutindeni respectată, ea reunind sub acelaşi sceptru: forţă şi inimă. Am înţeles asta nu după multă vreme. Şi nu mai mă simţii nici slab, nici singur: aveam prieteni de simţire asemenea.

Asta se petrecea între patrusprezece şi şaptesprezece ani, epoca cea mai agitată a vieţii mele. Singur, fără un prieten şi neîndrumat de nimeni, descoperisem cartea sau mai bine zis măreţia lecturilor bune şi, odată cu ele, socialismul.

Mama mă iubea şi era fericită că nu aveam nici una dintre apucăturile rele care făceau ravagii printre copiii de vârsta mea. Citeam, atâta tot, şi făceam poezii. Îmi amintesc că am întrerupt-o într-o zi de la călcat, ca să-i citesc o poezie în care îl rugam pe Dumnezeu să-mi dea „nu bogăţii, nici onoruri şi nici să devin împărat sau altceva asemănător, ci doar toată putinţa ca să exprim ceea ce cuget”[35]. (Nu era oare o revelaţie?)

Mama mă asculta cu bunăvoinţă, credulă, călcându-şi mai departe rufele, cu gândul aiurea. La sfârşit i-am spus triumfător:

— Vezi, mamă, aşa ceva nici regii nu sunt în stare să facă! Trebuie să ai talent!

S-a întors deodată spre mine, cu un aer de uimire ironică şi mi-a spus:

— Adevărat? Ei drăcie! Ce băiat năzdrăvan am mai adus şi eu pe lume... Poate face ceea ce nici regii nu sunt în stare!

O, buna mea mamă! Nu vei şti niciodată că în acea zi divinitatea – transmisă prin sângele tău – se rostea prin mine, spunând din păcate adevărul!

Da! din păcate! Fiindcă, în ciuda bucuriei şi a puterii de viaţă ce se revărsau din fiinţa mea la fiece cotitură a existenţei, în ciuda neasemuitei voluptăţi – necunoscută chiar împăraţilor – eu suferеam, suferеam îngrozitor: era o ploaie înmiresmată care mă topea de plăcere, arzându-mi totodată carnea cu picăturile ei de foc. Mai târziu i-am dat dreptate acelui geniu german, care afirmase că „plăcerea e negativă” şi că doar „suferinţa este pozitivă”.

Durerea este focul purificator prin care noi, oamenii, ne curăţăm de humă, ca să ne revărsăm spre divinitate... Cultul durerii umple sufletul nostru de duioşie adânc mângâietoare, ne dă tărie dinaintea neprevăzutului, ne mântuie de grijile mărunte, ne dă putere şi libertate.

O amintire tragică din această primă perioadă a vieţii mele:

Într-o zi, după ce mi-am luat obişnuita porţie copioasă de hoinăreală, am trândăvit mai mult ca de obicei pe marginea râpei. Dunărea se umflase peste măsură şi priveliştea era nemaipomenită. Cât vedeai cu ochii, toată

întinderea bălţilor era acoperită cu o pânză nesfârşită de apă tulbure. Cârduri nenumărate de păsări, gâşte şi raţe sălbatice zburau anapoda. Trunchiurile sălciilor plângătoare – cei mai buni prieteni ai mei din anii trişti de şcoală, singurii care-mi răsfăţau zilele de hoinăreală – erau complet sub apă. Pe albia umflată a fluviului coborau agale copaci întregi, smulşi pe drum. În port, un furnicar de oameni se străduia din răsputeri ca să stăvilească apa, ferind portul de năvala iminentă a valurilor.

Priveam forţele dezlănţuite şi nu-mi puteam sătura ochii, când deodată mă simţii îmbrâncit în râpa adâncă de vreo douăzeci de metri. M-am dus de-a berbeleacul până-n vale. Ajuns jos şi prea puţin lovit, rămăsei locului ca să mă dumiresc ce se întâmplase. Nimeni altul decât stăpânul meu, „barba” Zanetto, era acela care mă prăvălise în râpă, ca pe un sac umplut cu pământ.

Furios, iau hotărârea să nu mai revin la crâşmă, cu riscul de a-mi îndurera mama. Nu mă întorc nici acasă şi, timp de două zile, hoinăresc în voia fanteziei şi a prea-plinului de viaţă din mine. Dar stăpânul pune un copoi pe urmele mele şi m-aduce iarăşi la muncă... Şi ce muncă! Tocmai ce uram mai mult: spălatul vaselor! Să speli vase: toată ziua cu mâinile în apa călduţă, unsuroasă. Adio livrări de marfă, adio visuri mângâietoare, adio Dunăre! Ferecat, ferecat pentru vecie...

Atunci, într-o clipă de nebunie, uit de mama şi de bucuria de-a trăi, atârn o frânghie în pod şi când tocmai eram gata să-mi vâr gâtul în laţ, dă peste mine însuşi stăpânul, care, speriat, mă dă imediat afară[36].

Uf! Sfântă libertate! Izvor de fericire! Nici o jertfă făcută în numele tău nu poate egala elixirul binefacerilor tale.

De opt zile, de când înregistrasem cererea mea de angajare în Docuri, sirena lor răsuna în inima mea într-un chip destul de diferit. Această sirenă – cea mai puternică din Brăila – era orologiul oraşului şi ceasornicul tuturor localnicilor. Şuiera dimineaţa la şase fără un sfert şi la şase; la prânz, la unu şi douăzeci şi la unu şi treizeci; apoi seara, la şapte. Cu neputinţă s-o confunzi cu alta sau să nu o auzi. În prelungul şi nesfârşitul ei urlet de fiară apocaliptică – începea, mai ales dimineaţa, cu un mormăit de monstru supărat, care dura zece secunde; se transforma apoi în ceva asemănător unui elefant care face gargară, scuipă şi sforăe; după care câteva strigăte guturale, gâtuite parcă de-o furie neomenească şi, în sfârşit, şuvoiul masiv

şi monoton al răcnetului civilizaţiei moderne: chemarea la ocnă. Dura cinci minute şi ar fi putut scula morţii.

Ori de câte ori m-a trezit, ea a primit ca răspuns adâncul meu dispreţ.

În prima zi de ucenicie în Docuri[37], ploua îngrozitor. Mi-o amintesc foarte clar. Sosind acolo, ud până la piele şi mult prea devreme, al doilea fochist mă împinse în spatele cazanelor. Îmi arătă cum să mă usuc în labirintul de ţevărie ce se încolăcea ca nişte şerpi boa, de-a lungul strimtului culoar dintre peretele „casei maşinilor” şi uriaşa zidărie a cazanelor.

— Bagă de seamă să nu te frigi sau să-ţi ia foc bulendrele! îmi spuse părinteşte bunul domn Ghiţă.

Mă aflam deci în sala cazanelor. Ce iad! Cu neputinţă să rămâi cinci minute acolo, fără să nu te despoi până la brâu, ca fochistul. Începui chiar să mă sufoc, o pulbere fină intrându-mi în ochi şi pe nări. La îmbucătura ţevilor, firicele de abur fierbinte şuierau peste tot, ridicând un strat de cenuşă uşoară, cu neputinţă de respirat.

— Ţin-te bine! Trag sirena!

Mă uitai deasupra capului. Căţărat pe cazane, domnul Ghiţă îmi zâmbi prietenos pe sub mustăţile-i mari şi negre; îmi astupai urechile. Şi îndată se porni hărmălaia drăcească a sirenei, care semăna aici cu un adevărat cutremur de pământ. Acoperişul sălii cazanelor, din tablă galvanizată ondulată – străbătut de ţeava sirenei – zbârnâia cu o putere ce-ţi scotea măruntaiele afară. Acum nu mai era vorba de tropăituri, nici de răcnete, cum mi se părea de la distanţă. Era sfârşitul lumii. Şi domnul Ghiţă, trăgând distrat din pipă, cu un ghemotoc de zdrenţe de bumbac în mână, se aplecă încă o dată ca să vadă dacă mă ţin bine. Apoi, când socoti că totul este în regulă, începu să închidă robinetul de ieşire a aburilor. Îndată mă trezii ca surd, de parcă mă aflam într-o groapă. Alergai afară la aer.

În ziua intrării în docuri nu eram nefamiliarizat cu munca. De asemenea, câştigasem şi puţină experienţă de viaţă. Eram mai ales straşnic înarmat cu puterea de a sfida soarta, care paşte pe dezmoşteniţi. O datoram mamei. Nu aveam teamă de suferinţă, deşi nu făceam nimic ca să-mi cadă plocon şi nici să fug de ea, chiar dacă acest nimic trebuia să mă coste mai scump decât zilele fără o bucată de pâine.

Iată de ce, deşi începător şi stingher în aceste ateliere pline cu maiştri aroganţi, mă uitam cu milă la tovarăşii de ucenicie, atât de umiliţi în situaţia lor, resemnaţi în faţa ocărilor, gata să se încovoaie dinaintea unei priviri

aspre, ca nişte câini hăituiţi. Îmi spuneam: „Ah, biata mea mamă, cât de departe eşti ca să mă vezi devenind mecanic! Mai degrabă, da! un bandit!”

Zgomotul acela infernal, atmosfera aceea duhnind a ulei şi şobolani, acele maşini al căror ţăcănit regulat pironeau parcă soarele în înaltul cerului, mulţimea de maiştri necăjiţi pe propria lor soartă şi care-şi vărsau năduful pe cei mai slabi decât ei şi, în sfârşit, tovarăşii mei de muncă – deveniţi, la cincisprezece ani, vicleni, îmbătrâniţi şi perfizi, slugarnici şi prefăcuţi – nu alcătuiau oare laolaltă imaginea viitorului meu?

De dimineaţa până seara, în ziare ca şi în discuţii, se susţinea că acesta era viitorul omenirii: în fier, în hărmălaie, în duhoare sau, dacă vreţi, în această mecanică ce ne cădea ca un pârţâit la o masă de nuntă.

Într-o zi, mama mi-a povestit cum bătrânul ei tată strigase, la vederea primului tren ce trecea pe la marginea satului:

— N-o să mai avem deloc berze!

Un orăşan care se afla de faţă i-a replicat:

— Dar se spune că o să avem belşug.

— Belşugul, îi întoarse vorba ţăranul, ne vine de sus: dacă n-o să plouă, apoi din drumul vostru de fier o să ne cadă atâta belşug cât din căciula mea.

Dar nu belşugul m-a preocupat în viaţă, ci barza, în ciuda puiţei omeneşti, grijulie după barză. Românul are o vorbă minunată, pentru a deosebi omul-burtă de omul-suflet. Referindu-se la două căsnicii – a unuia cu o femeie bogată, dar slută şi a altuia cu o sărăntoacă frumoasă – el vede cele două perechi la masă şi zice \”Decât să înting în unt şi să mă uit în pământ, mai bine să înting în sare şi să mă uit la soare”.

Românul vrea să mănânce cu „soarele” la masă! El nu spune ce să „întingă”, pâine sau mămăligă! Numai „soarele” îl interesează.

Desigur, materialismul omenesc ne furnizează felurite explicaţii, dar orice s-ar spune, eu cred că omul se naşte idealist. El e înghiţit de mârşăvie, atunci când toate forţele „progresului” social îşi dau silinţa să omoare în faşe acest resort fragil care este avântul nostru spre sublim, în loc să ajute la dezvoltarea lui.

Puţine sunt înţelesurile vieţii pământene, pe care mintea noastră să nu le poată cuprinde. Asta se datoreşte faptului că la baza puterii noastre de înţelegere se află când dragostea, când ura, rareori liniştea lăuntrică. Firea intimă a tot ce ne înconjoară nu poate fi pătrunsă decât cu ochiul

indiferenţei. Dar, atunci, la ce bun să trăim? E mult mai bine să te amăgeşti, dar să participi cu toată inima şi cu toată furia la tot ceea ce umple o viaţă.

Mi-am trăit ceasurile de ucenicie potrivit acestei filozofii banale, fără să-mi dau seama. În fiece zi blestemam. În fiece zi blagosloveam. Depindea, în mare măsură, de numărul rănilor făcute cu mâna mea şi care nu se vindecau niciodată în întregime. Depindea încă şi de-o sumedenie de alte lucruri, dar mai ales de dispoziţia maiştrilor noştri. Dacă chefuiseră sau nu în ajun, dacă nevestele îi ocărâseră sau îi îmbrăţişaseră în dimineaţa aceea, de reuşita sau nereuşita piesei scoase din cuptor, din strung sau din ajustarea cu pila.

Erau zile când cântecele maiştrilor acopereau zgomotele maşinilor. Atunci, ne chemau cu diminutive, în fel şi chip, adesea caraghioase. Ah! cât de mult binecuvântam atunci viaţa. Desigur, fără s-o spunem, fiindcă cei care trudesc n-au obiceiul de-a vorbi cu glas tare. În acele zile, totul ni se părea frumos: bătaia motoarelor, scârşnetul pilelor, concertul ciocanelor, zumzetul înfiorător al ventilatoarelor, zornăitul înspăimântător al macaralelor şi al „Titanului”; în sfârşit, i-am fi sărutat pe maiştri într-un loc, dacă ne-ar fi cerut-o.

Dar iată şi zilele de spaimă. Încă de dimineaţă, nici chip să te înţelegi cu cineva. Nimic care să meargă. Sfredelele, cuţitele strungurilor, dălţile se sparg de parcă ar fi de sticlă. Ni le aruncă în cap: „Căleală proastă” (ca şi când noi, ucenicii, le-am fi călit). Meşterul fierar arde, una după alta, piesele de oţel, apoi nu-i mulţumit de felul cum lovim cu ciocanele. Cum capetele noastre se află în bătaia ciocanului său, ni le acoperă repede cu cucuie. Şi, pe de-asupra, pomelnicul de înjurături...

Aveam şi zile când plictiseala ne înnebunea. Nu ştiu cum se întâmpla, dar deodată, nimic de lucru, timp de o săptămână. Marele strung zăcea deschis. Lăcaşul fierarului aţipea. Nici o piesă între fălcile menghinelor. Nicovale, ciocane, dălţi – la odihnă. Doar lipăitul curelelor de transmisiune, învârtindu-se în gol, băteau cadenţa. Ca să dea semnalul fuşeraiului, şeful atelierului striga:

— Fiindcă nu ne intră nimic, să ne revizuim şi să ne completăm micul nostru utilaj.

Fericire! Fiecare îşi rânduia ale sale ciocane, cârlige, cleşti, burghie, dălţi, compase, echere, până la uneltele de scos sprinturile din lăcaş. Şi apoi era simplu: o piesă pe şantier, iar dublura în sertar. Şi dă-i drumul! Dacă vreun nas indiscret trecea pe acolo, nici o pagubă: se „completa” utilajul

atelierului dar, făcând asta, se forja pentru sine, folosind numai material de prima calitate.

Aşa că nu exista şef, maistru sau ajutor care să nu-şi aibă micul atelier acasă. Îşi făceau până şi menghine şi mici nicovale, pomenindu-se de un fost şef de atelier care-şi construise un strung aproape în întregime. Trăiască statul!

Statul ăsta nu merita o soartă mai bună. Mai întâi, el dădea exemplul necinstei: nu exista aproape nici o mai mare beşleagă administrativă care să nu-şi fi construit „pe sub mână”, în atelierele Docurilor, tot ce avea nevoie acasă, ca fierărie, de la chioşcul de rigoare până la zăbrelele de la cavoul familiei. Apoi, şi fără asta, cei mici aveau o scuză pe care cei mari n-o puteau invoca: crăpau de mizerie, tot dând pe brânci. Or, un proverb de-al nostru spune: „Câinele unde latră, acolo mănâncă”.

Aveam în faţă meseriaşi foarte buni, cu cinci, zece şi cincisprezece ani de muncă, plus alţi patru de ucenicie, a căror leafă varia între optzeci şi o sută treizeci de lei pe lună. Desigur, pâinea asta era ferită de şomaj, dar trebuia s-o împartă la cinci, şase, şapte şi chiar zece guri.

Îi vedeam, acolo, îmbătrâniţi la treizeci şi cinci de ani, cocoşaţi de munca zilei şi bucuria nopţii. În afară de furtişaguri nu-i interesa nimic, în afară poate de ora plecării de la servici şi socotirea zilelor rămase până la plata lefii de mizerie. Furtişagul din ce se închega? Din meschinării, din resturi de la masa stăpânilor: o bucată de aramă, de plumb sau cositor; un pumn de buloane, şuruburi sau nituri; o pilă, o unealtă făcută pe ascuns; câţiva metri de cablu de aramă; o bucată de alamă, nu mai mare decât o batistă; o bucăţică de curea de” transmisiune, tare, tocmai bună la pingelit. Sau, cu prilejul unei reparaţii întâmplătoare la Antrepozite, dacă reaminteau paznicului-şef anumite servicii aduse, se întorceau acasă cu o jumătate kilogram de orez sau zahăr, un cornet cu migdale, un şir de smochine sau cu buzunarul plin cu stafide, roşcove, castane, câteva portocale şi lămâi, cât de puţină cafea sau ceai sau măcar un pumn de piper, scorţişoară sau cuişoare. Iată ce îi preocupa în chip deosebit: să şterpelească din toate, cât era cu putinţă. La sfârşitul lunii conta, măcar pentru a compensa ce dădea pe gât la cârciumă...

Teama de-a fi prinşi, le nimicise orice urmă de demnitate omenească, de tihnă, de conştiinţă, de pace deplină.

Nu erau oameni răi, ci doar îndobitociţi. Viaţa lor monotonă, despuiată de orice frumuseţe, era principalul vinovat, într-o căsnicie mirosind a

rahatul copiilor şi un atelier, într-altfel puturos şi care le întuneca lumina soarelui; docherului nu-i rămânea pentru sine decât drumul care-i desparte culcuşul de ocnă. Un drum noroios, prăfuit şi searbăd, pe care-l cunoaşte din copilărie, străbătut în goană de patru ori pe zi.

Oare nu se află aici tocmai acel lucru serios care ar trebui să ne îndemne la reflecţie? Mă întreb, gândindu-mă la ţăranul nostru, atât de grijuliu, de îngândurat. Lui nu-i scapă nimic, chiar când cineva îl jecmăneşte sau îl înşeală. Zi şi noapte, el se gândeşte la palma de pământ moştenită şi pe care trebuie s-o lase copiilor. Nu are nici o putere şi crede că nimeni nu-l poate ajuta. Dar, cel puţin, este pătruns de ticăloşia soartei sale. O vezi pe faţa lui, care ar trebui să impună respect tuturor oamenilor, dacă ar exista aşa ceva pe pământ. Iată de ce ţăranul are râsul dureros, gluma cu măsură, econom la vorbă şi greoi la veselie, tot ameţindu-se ca fiecare şi nepărând a fi nimic din toate astea.

Mă trag din aceşti ţărani şi mi-am petrecut copilăria în mijlocul lor. Iată cum se explică de ce nu-mi place uşurinţa muncitorului de la oraş. Cine nu s-a născut şi nu a crescut în aer liber, cu nemărginirea cerului deasupra, acela nu poate pătrunde adâncimea şi misterul existenţei, afară numai dacă n-a moştenit această forţă. Un zid nu-i decât un zid, două ziduri fac o stradă şi o stradă nu duce, de obicei, decât la alte ziduri. Iată spaţiul în care se învârte muncitorul şi pe care, pe bună dreptate, el îl dispreţuieşte. Vara el n-a dormit niciodată afară, noaptea. Habar nu are ce-i cerul. A pierdut cu asta jumătate din viaţă. Cealaltă jumătate i-o înghite munca, şi aşa îi trec zilele. Pentru ţăran – oricât de păcătos i-ar fi destinul – truda şi ziua lui nu sunt lipsite de măreţie, deoarece el se ia la trântă cu natura, în timp ce muncitorul se învârte în jurul unei maşini, maşina în jurul ei însăşi şi amândoi împreună cu pământul – se spune – în jurul soarelui, dracul ştie pentru ce, fiindcă totuna ar fi, dacă tustrei ar sta locului.

Toţi cei care trudesc se aleg cu o pagubă sângeroasă. Ţăranul produce grâul şi-l aduce la oraş, care i-l mănâncă fără să-i lase în palmă nici cu ce să-şi cumpere o cămaşă. Or, oraşul înseamnă muncitorul. El este deci cel care ar trebui să fie responsabilul, conştiinţa care pune ordine în viaţa întregii ţări. El îşi poate da seama de hoţiile stăpânilor, mai mult decât ţăranul; are posibilitatea de-a se instrui repede şi de a acţiona cu promptitudine, deoarece oraşul este ca şi o femeiuşcă ce-şi leapădă veşmintele la prima suflare.

Iată ceea ce gândeam, venit de la ţară la oraş, după trei luni de ucenicie în Docuri, ai căror muncitori nu-mi plăceau deloc. Ţăranul nu ţinea în mâini decât o biată coasă, cu ajutorul căreia i se întâmpla uneori să doboare vreun boier nesătul, înainte de a fi el însuşi doborât. În timp ce pe muncitor îl vedeam deţinând atâtea pârghii de comandă, încât ar fi fost suficient să mişte una din loc, pentru ca jumătate din oraş să fie răsculată împotriva celeilalte. Şi asta nu cu vreun gând rău, ci doar pentru ca să i se explice potrivit cărei raţiuni unii produc grâul şi alţii îl mănâncă, fără ca producătorul să se aleagă măcar cu atât cu ce să-şi cumpere o cămaşă?

M-am trezit la viaţă cu această întrebare pe vârful buzelor. Şi dacă lumea sau însuşi Christos mi-ar lua vederea cu tot ce ar fi mai strălucitor – atât pe pământ cât şi în cer – eu mă voi întoarce totdeauna lângă omul care face pâine şi nu o mănâncă, aşa cum se întâmplă în satele noastre, unde ar fi greu să găseşti o familie dintr-o sută, care să fi cunoscut – în viaţa ei – gustul pâinii, mai mult decât o singură dată pe săptămână.

Da! nu este vorba decât de pâine. Ne aflăm încă aici. Pentru rest, sunt de părere să nu ne grăbim.

Într-una din zilele acelui început de toamnă, din sezonul marilor sosiri de cereale – ce făceau speranţa întregii populaţii muncitoare – o veste grozavă străbătu Brăila, cu iuţeala fulgerului: „Două elevatoare plutitoare au sosit în faţa debarcaderului de Galaţi!”

În mai puţin de o oră, mahalalele se goliră de orice suflare. Câini, pisici şi chiar purcei, nemaivăzând aşa ceva, îşi urmară stăpânii – lătrând, mieunând, grohăind. Un exod nemaipomenit. Piaţa portului, din faţa debarcaderului, părea un ocean omenesc, multicolor, care urla, înjura, blestema, plângea. Femeile îşi smulgeau părul. Bărbaţii făceau naveta între cârciumi şi cheiuri, cu cuţitul în mână, beţi mai mult de furie decât de ţuică.

Îndată, toate echipele de hamali care munceau pe Dunăre îşi împăturiră sacii, până la ultimul om, şi se alăturară mulţimii care ţipa.

Alergai într-acolo la şuieratul sirenei de prânz. Avui una din acele impresii care hotărăsc viaţa unui om. Iată ceva care mi-era drag! Se aflau acolo bărbaţi, o mulţime puternică. Exista acolo ceva de care să tremure un regat.

În după-amiaza grozavei încleştări dintre bătrâna hârcă a omului şi viitorul maşinii victorioase, javrele râioase dădeau târcoale în toate sectoarele, pentru a identifica şi denunţa pe părinţii sau prietenii greviştilor, care erau cât de cât împotriva elevatoarelor. Pe drept, în atelierele noastre se

înfiripa un început de simpatie faţă de hamali. În frunte se aflau doi maiştri importanţi: fierarul şi primul montor, muncitori în vârstă. Nu îndrăzneau să zică mare lucru, dar compătimeau cu amărăciune mulţimea pe care o lăsasem în faţa portului, pe cale să-şi ia masa: o bucată de pâine cu un peşte prăjit sau ceva asemănător.

Eram însetat după dreptate şi mi-aş fi dat bucuros jumătate din viaţă, nu pentru distrugerea elevatoarelor, ci pentru a fi puse în slujba întregii omeniri. Acest elan, care mi-a ars totdeauna pieptul, nu se datora faptului că aparţineam clasei săracilor sau că aş fi îndurat atâta suferinţă. Nu! în general, acest lucru poate fi valabil numai până la'un punct. Justiţia, compătimirea, generozitatea nu sunt monopolul nici unei clase.

În comparaţie cu altele pe care le vedeam, mi-aş putea socoti copilăria chiar răsfăţată: nu mi-au lipsit niciodată pâinea, cana cu lapte, patul curat şi vorba drăgăstoasă.

Sunt convins că ceasul dreptăţii va sosi pe pământ, în ziua în care majoritatea oamenilor se va interesa de soarta celui în suferinţă. Eu mă şi socoteam aparţinând neînsemnatei minorităţi care dovedea acest interes. Asta-i totul.

De asemenea, doream din toată inima ca pârghiile de comandă, pe care maiştrii noştri le ţineau în mâini, să treacă de partea hamalilor. Tovarăşii mei de ucenicie doreau acelaşi lucru. Ucenicii sunt totdeauna pentru grevă, deoarece tinerilor le place mult harababura. Era, mai ales, un drac de mânz de la ţară, Vasile, care ne spunea, fredonând:

— Dacă boierii îi strivesc pe-ai noştri, o să dau foc „clădirii curăţătoriilor”, când o să fiu de noapte.

Prima noapte se coborî asupra greviştilor, fără a le rări mult rândurile. Aşa ceva nu se mai văzuse la Brăila: atâta popor să doarmă sub cerul liber, într-o piaţă publică.

La drept vorbind, nu dormeau. Şedeau de veghe. De ce? Nimeni nu o putea spune. Nici gând să atace elevatoarele. Patrule ale Arsenalului marinei din Galaţi le înconjurase, ca să nu mai vorbesc de armata de uscat, care se afla încă acolo.

Poliţia intrase în pământ. După-amiază suferise coşcogeamite ruşine, din cauza unei prostii făcute. Câţiva agenţi în civil veniseră, dându-se drept „prieteni”, cu intenţia de a potoli pe cei „răi de gură”, îmbătându-i, apoi să-i rupă de gloată şi să-i aresteze. Au fost lăsaţi să le plătească sticlă după sticlă, au băut zdravăn şi la urmă hamalii îi dădură pe mâna cumetrelor, care

îi bătură cu papucul şi se slobozină pe capul lor, în nasul soldaţilor care făceau haz.

Ne aflam după cină. Noapte adâncă, luminată ici-colo de câteva lămpi cu arc voltaic. Plin sezon al pepenilor. Fiecare gospodărie, după ce îşi golise pepenele de miez, îi crestase coaja cu găuri, făcând dintr-însul un felinar, punând o lumânare înăuntru. Aşa că, din depărtare, nu zăreai decât o mare presărată cu licurici, dinspre care răzbătea un zvon nedesluşit.

De aproape, priveliştea era şi mai impresionantă. Aveai, mai întâi, exact aceeaşi impresie produsă de Dunăre, când te apropii de ea pe o noapte de furtună. Vuietul valurilor, unit cu şuieratul pădurii de sălcii, alcătuiau un tot în care ai fi putut desluşi cu uşurinţă toate glasurile de pe pământ – tinere, bătrâne, copilăreşti, bărbăteşti, armonioase, stridente. Aceeaşi privelişte mi se înfăţişa şi acum în faţa ochilor: învolburarea miilor de spinări, de capete, de braţe şi bulendre, care se frământau ca nişte valuri, trambalându-se de colo până colo, ostoindu-se în cele din urmă undeva. Copii care plângeau. Femei care se certau nu se ştie cu cine şi pentru ce. Altele care vorbeau tare şi râdeau ca nişte apucate. Cât despre bărbaţi, dominau totul, cu glas tunător, mânios, cu înjurături, tot golind sticle. Un grup mare făcuse rost de un ţigan care scârţâia la vioară o melodie cu subânţeles:

Dac-aş fi avut noroc pe lume, Nu mă cununam cu tine!

Pe măsură ce pătrundeam în mijlocul acestui desiş omenesc, mă cuprinse un sentiment de singurătate, din toate părţile. Îmi pierdui curajul, încrederea de sine. S-ar fi zis că devenisem mai mic. De departe, mă simţeam eu, cu trupul, cu ideile şi independenţa mea. Mulţimea nu avea nici o înrâurire asupra mea. Acum însă mă înghiţise; mă afundam într-însa, care mă restituia mie însumi, lipsit de valoare.

Deşi nu împlinisem încă paisprezece ani, îmi desfătam destul de bine sufletul cu Lumea ca voinţă şi reprezentare şi Aforismele lui Schopenhauer, ca şi cu opera lui Eminescu. Lecturi de pe urma cărora ieşeam destul de convins de singurătatea omului şi a cărei cea mai bună întrupare era umila făptură a bietei mele mame. Totuşi, firea mea prea puţin înclinată pentru studiul cărţilor, mă împingea nestăvilit spre cunoaşterea omului aşa cum îl vedeam în stradă. Iubea şi suferea ca şi mine. Spre el trebuia să-mi îndrept paşii. El era începutul şi sfârşitul vieţii. Şi apoi, cu sau fără voia mea, pe amândoi ne păştea aceeaşi soartă.

Am încercat tot felul de meserii... Am slujit mai întâi ca băiat de prăvălie şi apoi la o băcănie, plăcintar la kir Nicola, ucenic în atelierul mecanic al Docurilor Brăilei (dat afară pentru furt, după doi ani, ceea ce fu cât pe-aci s-o omoare pe mama), ucenic la lăcătuşerie şi cazangerie, ucenic la pescărie (vis de fericire), ucenic la o fabrică de frânghii. Între timp, am cutreierat peste munţi şi văi, în căutarea propriei inimi.

O sută de meserii, fără a prinde rădăcini în vreuna, spre disperarea mamei... Fugeam des de la stăpân, ca şi de-acasă, ca să hoinăresc. Nu puteam fi „statornic la nici o treabă”, eram adică o „haimana”, cum spunea mahalaua. O singură dată m-am aventurat zece kilometri dincolo de Galaţi, vrând să muncesc la ţară. Dar snopii de grâu erau prea grei pentru cei patrusprezece ani ai mei, aşa că m-am întors acasă, plin de păduchi şi mătăhăind.

Ceva şi mai grav pentru mama, care era femeie econoamă. Banul ce-l câştigam nu ţinea în mâna mea cât ţine un bulgăre de gheaţă şi nici nu-l dădeam „pe lucruri folositoare”, ci numai pe cărţi şi pe tutun, lăsând în grija mamei să mă îmbrace şi să mă încalţe. Ba, uneori, schimbam chiar şi această îmbrăcăminte nouă pe una jerpelită, numai ca să-mi pot procura, cu diferenţa, cărţi şi tutun. Cât despre mâncare, puteam trăi luni întregi cu pâine şi tomate, ori varză acră, ca să nu mai vorbesc de zilele în care flămânzeam cu totul.

Pentru stomac, mi-e de ajuns o bucată de pâine. Pentru ochii mei însă – lumea întreagă!

O „VIZITĂ” CARE A DURAT NOUĂ ANI...

Dintre toate sentimentele pe care Creatorul le-a sădit în inima noastră, prietenia este cea care nu se poate explica şi singura care deosebeşte pe om de animal, cu excepţia câinelui care are sentimentul dragostei dezinteresate, vecin cu sacrificiul, neputând supravieţui uneori morţii stăpânului său.

Ne iubim părinţii, fraţii, surorile şi copiii, fiindcă sunt ai noştri. Iubim o femeie, care şi ea ne iubeşte de la o anumită vârstă încolo, Dumnezeule! ştii mai bine ca noi de ce. Şi toate aceste dragoste le lăsăm să se ofilească, în ziua când nici o raţiune nu ne sileşte să le continuăm.

În privinţa asta, nici animalele nu fac altfel. Deci, nu avem cu ce ne făli.

Dar, pentru ce îndrăgim câteodată un om, un necunoscut, un străin cu care nu izbutim nici chiar să ne înţelegem? De ce ne pornim să-l iubim nebuneşte, neputând trăi fără el? Te uiţi în ochii lui, care sunt ca şi ai tăi şi zăreşti într-înşii necuprinsul dorinţelor tale. Ţi-e dor să-i cuprinzi faţa îmbujorată în mâinile tale. Iar pe ale lui – care se odihnesc pe masă, ca lăbuţele unui câine – abia dacă te împotriveşti nevoii de a-ţi culca fruntea înfierbântată, când obrajii, deoarece acest fel de dragoste e numai flacără, singura flacără care rezistă furtunilor vieţii, singura care se hrăneşte cu un ulei pe care Dumnezeu l-a născocit fără să se gândească la „rău”.

O atare prietenie nu întâlneşti decât o singură dată în viaţă şi ea îţi apare la începutul ei sau niciodată. Cine a cunoscut-o, atinge nemărginirea. Viaţa poate să-l adape cu amărăciunea ei oricât o vrea. Tot bun va rămâne. Iar nenorocitul care nu a cunoscut-o, adică nu a fost în stare să şi-o apropie, se va reîntoarce pe lumea asta de-atâtea ori, până ce inima îi va fi mistuită de prietenie, – după care îşi va dobândi locul în viaţa veşnică sau în veşnica nefiinţă.

Prietene, învins de singurătate, oriunde te afli pe lumea aceasta, dezmeticeşte-te şi fii mare ca bucuria şi durerea în faţa necunoscutului care-ţi dăruie îndată sufletul său! Nu negustori comoara pe care o ascunzi, aceluia care ţi se dăruie! Oricare ar fi furtunile ce ţi-au nimicit speranţele,

fii nobil, încrezător, nu te îndoi niciodată de căldura sufletului tău şi n-o refuza însetatului care ţi-o cerşeşte. De vreme ce o simţi în tine, poţi fi sigur că nu eşti singurul care o deţii. Nimeni nu se poate lăuda cu monopolul vieţii frumoase, – şi e mai bine să fii înşelat de-o sută de ori într-un ceas, decât să faci o nedreptate unui prieten din rasa ta!

Fericiţi cei a căror inimă cunoaşte pasiunea prieteniei. Numai ea ştie să ne facă singurătatea mai puţin ucigătoare şi viaţa suportabilă.

La vârsta de optsprezece ani, terminasem de citit aproape tot ceea ce literatura română avea mai bun, în original şi traduceri. Astfel, am cunoscut pe maeştrii romanului rus şi pe alţi câţiva din Occident. Tot în acest răstimp am învăţat meseria de zugrav şi am cunoscut ideile mişcării revoluţionare, unde aveam mai târziu să joc un rol, care dacă n-a fost de prim rang, aceasta se datoreşte numai intransigenţei şi dorului meu de hoinărit.

Cam în acea vreme, soarta şi inima mea pasionată m-au ajutat să-l descopăr pe cel care avea să fie, până la moartea sa, primul şi cel mai bun prieten al meu, trup şi suflet amândoi, în ciuda deosebirilor de gusturi şi chiar de idei. Am convingerea că cel ce-i în stare să ofere o mare prietenie, ştie s-o şi descopere sau s-o recunoască, în ciuda lipsei de prietenie pe lumea asta.

Aveam vreo şaisprezece-şaptesprezece ani. Nu-l cunoşteam pe Konovalov, fiindcă Gorki nu exista încă pentru Europa şi în nici un caz pentru România. Într-o zi mă duc să caut pâine la plăcintăria lui kir Nicola, de pe calea Griviţei unde ne mutasem de curând. O dugheană veche, puturoasă, unde se coceau pâine neagră, covrigi, jimble şi plăcintă umplută cu mere, cu brânză şi cu carne, delicatesuri ieftine, necunoscute în Occident.

Intru ca o vijelie şi rămân ţintuit locului: un om tânăr, mic de statură, spătos, numai de vreo douăzeci de ani, căpăţânos, faţa rotundă, părul castaniu, mustaţa blondă şi expresia feţii liniştită, şedea pe un scăunel prăfuit şi citea o carte ilustrată. Faţa, aplecată asupra paginilor, era cu desăvârşire ascunsă sub şapcă. Era îmbrăcat cu nişte zdrenţe murdare. Şedea ca o stană de piatră. Jupânul servea...

Mă pierd cu firea. Mă apropii încetişor şi, pe deasupra capului său, mă uit la carte. Inima începu să-mi bată cu putere. Privesc şi nu ştiu ce să cred. O carte franţuzească, cu ilustraţii: Jack de Alphonse Daudet. Şi pe gulerul hainei sale doi păduchi care se plimbau agale... Iar în mână o carte franţuzească! Să poţi citi o carte scrisă în limba franceză....

Întorcea paginile, cufundat în lectura, fără a catadicsi să mă privească.

— Vă rog, domnule, dumneavoastră citiţi sau vă uitaţi doar la poze? i-am spus, şovăind.

Îşi ridică încetişor capul, arătându-mi o faţă zâmbitoare, senină, dar dureroasă, stigmatizată de suferinţe şi care mă fulgeră până în măduva oaselor. Mi-a răspuns într-o românească stricată, aproape de neînţeles:

— Da, uitat poze!

Şi m-a privit în ochi cu blândeţe. Mă privi... Oh! a privi un om în ochi nu-i lucru tocmai uşor! Mă uitam la el, uluit, aproape tremurând... Lumina ochilor lui stinşi, de pisică somnoroasă, se însufleţi o clipă, ca o fulgerătură. Apoi se stinse de îndată, acoperită de vălul invizibil al decepţiei, în timp ce un zâmbet resemnat şi trecător îi flutura în colţul buzelor.

— Vorbeşte-i în greceşte! îmi strigă patronul. Nu ştie româneşte!

Eu însă mă şi aflam afară, în stradă, cu pâinea sub braţ şi divina tulburare în suflet.Prietenul, prietenul meu se afla acolo. Prietenul unic pe care viaţa îl sorteşte oricărei fiinţe omeneşti, oricât de josnică ar fi – prietenul care vrea să-ţi dăruiască greaua comoară a inimii sale, despovărând-o pe a ta.

Aşa l-am cunoscut pe Mihail Mihailovici Kazanski, refugiat rus, a cărui origină şi trecut nu le-am aflat niciodată în întregime. Întâlnindu-l pe Mihail, încep nouă ani de viaţă eroică, de prietenie însorită, de vagabondaj ca-n poveşti, prin România, Egipt, Grecia, Turcia şi întreg bazinul mediteranean. Minte enciclopedică şi inima de aur, ne-am adăpat tot timpul din cupa dragostei prieteneşti, pe care Providenţa ne-o umplea mereu. După ce am hoinărit, timp de treizeci de ani, între Orient Occident; după ce am trăit în mii de cocioabe şi mi-am frecat coatele de toate neamurile pământului, nu am descoperit decât acest om, care însă preţuia cât universul întreg[38].

În seara lui 12 decembrie 1906, mi-am părăsit meleagurile natale. Prima mea călătorie în Egipt. Egiptul visurilor mele...

Copil, la şcoală, cădeam în extaz dinaintea pozelor biblice, cu faraoni, temple egiptene şi palmieri. Regretam atunci că nu sunt o rândunea, să mă înalţ deasupra Mediteranei, între albastrul cerului şi al mării.

Şi într-o zi, pe când învăţătorul mă lăuda pentru a fi citit cu foc una dintre acele istorioare biblice, strigai:

— Domnule, eu vreau să văd Egiptul!

Învăţătorul surâse, gândindu-se probabil la mama, care era spălătoreasă. Mă mângâie prietenos pe bărbie şi-mi spuse:

— Vrei să vezi Egiptul... E cam departe. Cred c-o să mori şi tu şi urmaşii tăi, fără să-l vedeţi.

Pe urmă, ridicându-şi mâinile către cer, adăugă:

— Afară doar...

Eram deznădăjduit, dar acest „afară doar”... mă mai linişti. Aşadar, puteau fi împrejurări când chiar unui fiu de spălătoreasă i-ar fi fost îngăduit să vadă Egiptul!

Iată pentru ce n-am ascultat sfaturile maică-mei, care mă voia un paşnic cetăţean la Brăila. Doamne! Când pământul este atât de bogat şi felurit, iar sufletul nostru aşa de însetat după Frumos, poţi oare să te pironeşti locului unde te-ai născut, al cărui orizont e mărginit, unde nu ţi se întâmplă nimic deosebit şi unde întreaga viaţă ţi se scurge ca într-o închisoare?

În iarna aceea, Mihail şi cu mine eram amândoi portari – el de zi, eu de noapte – la „Hotel Regina” din Constanţa. Într-o bună dimineaţă Mihail mă înştiinţează că va pleca în Egipt, cu „Împăratul Traian”. Vestea aceasta mă lovi în inimă, ca un cuţit. În aceeaşi zi chiar, lăsai baltă „Regina”, o ştersei la Brăila şi smulsei mamei toate economiile ei: o sută de lei pe care îi păstra la unchiul Anghel. Mă întorsei a treia zi la Constanţa, pentru a-l îmbrăţişa pe Mihail, care trebuia să se îmbarce în după-amiaza aceea.

Mirat că nu sunt chiar atât de trist, mă întrebă:

— Ce-o să te faci acum? De ce te-ai dus la Brăila şi de ce te-ai înapoiat la Constanţa? Eşti nebun! La hotel nu te mai primeşte! Lasă-mă să te caut prin buzunare. Nu cumva îmi ascunzi ceva?

Mă scotoci şi nu găsi decât vreo zece lei.

— Ţi-ai scos paşaport?

— Nu!

— Lasă-mă să te caut în geamantan...

Nu găsi nimic. Atunci începu să-i pară rău că pleacă fără mine, care rămâneam părăsit de toţi.

— Dacă ai fi avut paşaport, te-aş fi luat numaidecât. Dar nu e cu putinţă să debarci în Alexandria, fără hârtia asta blestemată...

...Ne despărţirăm foarte înduioşaţi. El, fiindcă mă ştia la strâmtoare; eu, fiindcă mă gândeam cu bucurie la apropiata revedere pe pământul

faraonilor. Eram sigur de asta. Înainte de-a pleca la Brăila, mă înţelesesem cu un prieten, fochist pe „Împăratul Traian”, ca să mă debarce la Alexandria, în schimbul unei sticle cu lichior de ananas, pe care trebuia să i-o plătesc la sosirea acolo.

Era pentru prima oară când o atât de mare distanţă mă despărţea de biata mama. O părăsisem în lacrimi, singură şi lipsită de orice sprijin în căsuţa ei de pe malul Dunării, unde-şi câştiga existenţa spălând rufe şi numărând zilele, orele ce-o despărţeau de clipa reîntoarcerii mele acasă, vărsând lacrămi pe hainele şi cămăşile mele, pe petecul de hârtie pe care aşternusem câteva cuvinte de neînţeles pentru ochii ei şi până şi pe mucurile ţigărilor ce fumasem, îngrămădindu-le în scrumieră, – toate la un loc, scumpe şi proaspete vestigii a ceea ce atinseseră degetele şi buzele mele, înainte de plecare! Imaginea sfântă a chipului ei slăbit, ochii ei de martiră se conturau clar în bezna deznădăjduitoare ce mă învăluia la pupa vasului, remuşcarea îmi săgeta inima şi o spaimă bruscă îmi cuprinse întreaga fiinţă. Eram atât de departe de ea şi pământul părea mai de necuprins decât îmi închipuisem... Ca s-o regăsesc, aveam nevoie acum nu de câteva ore de mers cu trenul, ca odinioară, ci de zile întregi, pe mare. Instinctiv, fără să vreau, întinsei braţele ca pentru a-i sări de gât, să-i cer iertare şi să-i făgăduiesc că n-o voi mai părăsi niciodată. Niciodată!

O briză caldă mă trezi din toropeală, dar nu mă clintii din loc. Îmi lipii obrazul şi urechea de podeaua călăfătuită a punţii vasului şi ascultai cu plăcere zvâcniturile ritmice ce răzbăteau din burta lui. Se părea că ceva viu se află acolo... Ai fi spus că o inimă bătea acolo, puţin cam repede, gâfâind. Simţii nevoia să-mi lipesc şi mai mult obrazul şi urechea, ca să pot desluşi mai bine. Nu cumva erau însăşi bătăile vieţii, a însăşi vieţii care mă atrăsese şi mă mâna către ţinuturi neştiute de mine, demne de-a fi cunoscute? Sau poate că era însăşi inima mamei mele, care bătea repede şi cu putere, fiindu-i teamă de viaţa mea, de primejdiile ce mă pândeau, la cheremul furtunii şi al valurilor...

Şi deodată îmi răsăriră în minte vorbele ei din clipa plecării mele: „Caută să fii bun cu oamenii, pe-acolo unde te duci. Nu te lăsa prins de mânie şi iubeşte pe om, oriunde te-ai afla. Numai aşa viaţa ta va fi ferită de primejdii, iar eu o să am fericirea de-a te vedea şi săruta încă o dată, înainte de-a închide ochii!”...

Mă simţii uşurat. Mama se afla aici cu mine. Ea mă va întovărăşi pretutindeni, peste tot unde pulsează viaţa. Şi apoi, în partea cealaltă a vasului, la pupă, se afla un bun prieten de-al meu, care îmi cunoştea mama şi avea să mă îmbrăţişeze şi să-mi vorbească despre ea. Peste câteva zile, vom acosta şi vom fi iarăşi împreună...

Totuşi, inima mi se făcu cât un purice, când simţii că trebuie să înfrunt cea dintâi primejdie adevărată a vieţii mele: să îndrăznesc să mă avânt în lume, fără bani, fără acte, fără chiar să fi plătit călătoria. Ţi se pare că tot pământul te ştie cu musca pe căciulă, cum milioane de ochi te iscodesc din întuneric, pe tine, biet om părăsit, prizonier pe vapor.

Scosei gheata în care ascunsesem bietele mele patru lire sterline şi le pipăii cu dragoste. Îmi părea rău că nu pot să le privesc. Banii aceştia erau singurul meu sprijin material pe lume. Braţele mele, tinereţea mea, dorul meu de viaţă, nu însemnau nimic pentru milioanele de ochi care mă pândeau din umbră, puteau să mă aresteze, să mă condamne şi, fără vorbă multă, să-mi sfărâme viaţa mea frumoasă, să mă împingă la un trai nelegiuit, la furt poate, la crimă chiar. Aşa cum mă aflam, fără paşaport şi fără bilet, nu eram nimic mai mult decât un individ bun pentru închisoare.

Cu toate acestea, numai cu jumătate din puţinii mei bani aş fi putut să am şi paşaport şi bilet, şi atunci m^aş fi aflat, pe loc, în rândul oamenilor cinstiţi şi demni de stima comisarului. Viaţa mea deci nu făcea decât două lire sterline. Aceasta înseamnă că, în împrejurări asemănătoare aceleia în care mă găseam, pot fi zdrobite tot atâtea vieţi frumoase, câte n-ar fi fost în stare să poată plăti suma de cincizeci de lei. Dar dacă aşa stau lucrurile, ar fi mai bine să se hotărască o dată pentru totdeauna că nu este îngăduit fiinţei omeneşti să-şi petreacă viaţa altundeva decât între locul unde munceşte şi odaia în care doarme. În felul acesta, am vedea trei sferturi din omenire căzută în robie.

De altfel, este tocmai ceea ce şi vedeam. Din cea mai fragedă copilărie, rânduiala aceasta m-a scos din sărite. La ce bun că pământul este atât de mare şi de atrăgător, la ce bun dorurile fierbinţi care ne frământă inima, dacă suntem siliţi ca, o viaţă întreagă, să ne învârtim în acelaşi kilometru pătrat de spaţiu terestru?

...În zorii celei de-a şasea zile de plutire, în faţa ochilor mei dornici de frumuseţi pământeşti se ivi o linie alburie, cu sclipiri de aur: Alexandria. Frigul ucigător pe care îl lăsasem la Constanţa, pierise de mult, fără urmă. Vreme blândă de primăvară. Cer senin. Linişte pe întinsul apelor.

Încă de cu noapte, împietrit la proră, pândeam cu înfrigurare să se ivească la orizont imaginile biblice. Teama îmi pierise, înăbuşită de fericirea năvalnică ce-mi umpluse pieptul. „Puteţi să mă închideţi, să mă bateţi, numai să nu-mi rupeţi un picior. Vă voi săruta mâinile”.

Rezemându-mi fruntea înfierbântată de balustrada vaporului, căutam să reţin cât mai mult în mine sentimentul acesta de nebunească mulţumire către soarta care mă copleşea cu bucurie. Nici o fericire nu se poate asemui cu aceea pe care o smulgi vieţii cu preţul riscurilor şi sforţărilor de neînchipuit. Tot ce oamenii îţi refuză cu micimea lor de suflet, este o bucurie pe care o pizmuieşti. Şi toate bucuriile sunt înălţătoare. Toate se pot dobândi, dacă bagi mâna să le scormoneşti în jăratecul destinului tău. Chiar şi dogoarea focului păleşte atunci, în faţa îndrăznelii tale, numai să nu şovăi la gândul că vei fi muşcat de nemilosul păzitor al bucuriilor pământeşti.

Iată ce nu ne învaţă nici o şcoală, nici o educaţie. Şi iată, oameni, pentru ce pământul este mai bogat în fricoşi decât în eroi. Aşa se explică traiul acesta searbăd, temeinic asigurat Fiecăruia, de la râma omenească până la căutătorul de stele.

Apropierea de Alexandria şi pregătirile de acostare mă siliră să mă întorc în ascunzătoarea mea, de unde nu trebuia să ies decât după ce se sfârşea debarcarea şi pleca poliţia. Dar toată îngrijorarea mea fu neîntemeiată. Ba chiar coborâi înaintea lui Mihail, cu o beretă de matelot pe cap şi însoţit de bunul meu fochist. Îi plătii două sticle de „ananas”.

Mă aşezasem pe geamantanul meu, aprinzându-mi o ţigară, când se ivi Mihail, încovoiat sub greutatea bagajului. Îi barai drumul. Când mă văzu, lăsă să-i scape cele două geamantane, îşi plesni obrajii cu palmele şi veni să mă îmbrăţişeze.

— Visez! Visez! izbucni el. Cum ai făcut? Eşti un diavol! Dar e mai bine aşa: aveam remuşcări că te-am lăsat la Constanţa. Acum ţi-ai luat zborul. Asta ţi-e soarta!:

Soarta omului nu e altceva decât propria lui personalitate şi ea se arată din leagăn.

Parcă eram beat. Nimic nu e mai bun pentru sănătatea sufletului tău decât să te arunci aşa, încrezător, în necunoscut, un necunoscut care te cheamă cu un glas fără împotrivire. Netăgăduit, poţi pieri. Dar dacă scapi teafăr, ştii că nimic josnic nu ţi-a umilit existenţa. Totul este eroism în viaţa unui om care înfruntă lumea cu două mâini goale şi o inimă caldă care să-i apere de ispita unui trai tihnit şi îndobitocitor.

Ah! costisitoarea libertate a doi prieteni, singuri pe lume, regăsindu-se pe uliţele unui oraş cosmopolit, frăţeşte uniţi la ameninţarea aceleiaşi soarte... Cine o va cânta vreodată? Mai putem nădăjdui că va veni ziua când va fi slăvit şi omul care dispreţuieşte orice avuţie, orice bunăstare materială şi care preţuieşte în aşa măsură măreţia vieţii şi frumuseţile pământului, încât e gata să moară pentru ele?

Nu ne oprirăm deloc la Alexandria. Nu făcurăm decât să străbatem oraşul, din port direct la gară, unde ne urcarăm în trenul care pleca la Cairo.

Am petrecut o noapte de zgomot asurzitor şi fum înăbuşitor, într-un tren înţesat cu felahi. Era cu neputinţă să te mişti: volumul fiecărui individ era dublat de acela al bagajului care îl însoţea. Astfel, interiorul vagonului părea un jalnic camion încărcat cu trupuri omeneşti şi mărfuri aruncate claie peste grămadă; mirosuri, unele mai nesuferite decât altele.

Era o populaţie de ţărani pe care o vedeam pentru întâia oară, dar priveliştea mizeriei şi a suferinţei ce se înfăţişa ochilor mei, nu pot s-o compar cu nimic din ce am văzut asemănător de-atunci încoace. În vagonul nostru era un mare număr de orbi, cu orbitele hidos golite de ravagiile trahomului. Mulţi dintre călători erau atinşi de aceeaşi boală şi nu mai vedeau decât cu mare greutate. În fiecare clipă îşi frecau ochii cu dosul mâinii sau cu mânecile murdare. Mame cu copii în braţe atingeau cu mâinile când ochii lor purulenţi, când pe ai pruncului pe jumătate orb.

Eram îngroziţi. Crezând că ne aflăm într-un vagon pentru infirmi, încercarăm să trecem în altul. Dar tot trenul era asemenea vagonului nostru: lung convoi de vite omeneşti, zdrenţăroase, murdare, sortite întunericului. Am petrecut şapte ceasuri de groază şi am înţeles că în Egipt mizeria nu putea să călătorească decât noaptea. Acest „om sălbatec” – felahul – deşi sărac de ţi se rupea inima, ascundea în pieptul său singura chezăşie a adevăratei civilizaţii: bunătatea. El avea să ne-o dovedească, atunci când ne-a primit în coliba lui de lut, oferindu-ne tot ce avea: fulul (bobul) arab. Şi doar noi eram reprezentanţii civilizaţiei care-l strivea, al civilizaţiei care înfometează lumea.

Mihail avea o recomandaţie care-l făcea să nădăjduiască un loc de portar la hotelul „Royal”, a cărui patroană, o rusoaică, voia un om din acelaşi neam cu ea. Prietenul meu fu repede primit. Şi, timp de două luni, putu să spună că nu cunoştea din Egipt decât drumul care mergea de la debarcaderul din Alexandria la „Hotelul Royal” din Cairo. Stătu în hotel ca într-o adevărată închisoare.

Trebuie recunoscut că viaţa de slugă nu poate să facă decât o vită dintr-un om normal. Dintr-un vagabond, ea face un răzvrătit.

Rabdă totuşi, îngrozit de amintirea mizeriei din care gustase prea mult. Cât despre mine, mă îndeletnicii cu negustoria ambulantă şi cu zugrăveala. Dar sihăstria asta a lui Mihail nu putea să mai dureze... Există un duşman mai puternic decât toate spâimele din lume – şi acesta este neputinţa vagabondului de-a adapta unei împrejurări, neputinţa lui totală de-a stărui ca să-şi îmbunătăţească soarta. Este mai ales acea neînchipuită plictiseală care-l roade zi şi noapte, numai fiindcă s-a săturat de aceleaşi chipuri, de aceleaşi ziduri şi de aceleaşi străzi pe care le-a văzut de prea dese ori. Fie că sunt oameni superiori sau nişte tâmpiţi, vagabonzii sunt fraţi prin această latură comună a firii lor.

Vagabondul este omul civilizat al existenţei absolute. Dacă am personifica această existenţă, înfăţişând-o ca pe un strălucit echipaj care galopează nebuneşte pe drumurile universului, vagabonzii ar fi gonacii care îi fac alai şi cad istoviţi, cântându-i imnuri de slavă! Iată ce înţeleg eu prin civilizaţie. Oamenii de rând se jertfesc şi ei acestui măreţ echipaj, dar sunt striviţi, încurcându-i drumul cu urâtele lor teleguţe. Aceştia sunt cei care tulbură existenţa. Voind să se apropie de măreţul echipaj, nu fac decât să-i micşoreze strălucirea şi să sfârşească mârşav sub roţile lui, înainte chiar de a-l fi zărit.

Timp de-o săptămână, am fost şi noi gonacii plini de însufleţire ai acestui echipaj care trecea cu fast pe frumoasele meleaguri ale Egiptului. Mai târziu, însă, ni se tăie răsuflarea şi-l pierdurăm[39].

Şase ani de la această primă călătorie, am revenit în Egipt. Nu voi fi găsit o singură dată pe lista călătorilor şi nici în registrul paşapoartelor. Şi dacă n-am plătit cu închisoarea nici una din aceste hoinăreli, nu datoresc aceasta decât întâmplării care ocroteşte pe cei iubitori de viaţă, lipsită de piedicile ridicate de mâna neînţelegătoare a omului.

Anul 1907 îl petrec în întregime în Egipt. Alexandria, Cairo şi înapoi. Făuream tot felul de planuri potrivite noii noastre situaţii. Mihail pleca la Sfântu-Munte, ca să se călugărească, ros de-o durere necunoscută mie. N-am înţeles niciodată de ce soarta a căutat, totdeauna, să ne despartă.

Cu trei ani în urmă, Mihail mă părăsise, ştergând-o în Manciuria, ca să se angajeze sanitar în războiul ruso-japonez [40]. S-a întors după opt luni. Începător în arta vagabondajului, îmi era cu neputinţă să-l urmez peste tot Dar vedeam care era prima condiţie a acestei arte. O voinţă de-a pleca, pe

care nu trebuia S-o supui la analiza microscopică a raţiunii. Eram făcut pentru această artă.

Despărţire de Mihail în portul Pireu. Încercare (nereuşită) de-a ajunge la Marsilia. Revin în Egipt. Mizerie la Alexandria şi Cairo. Propuneri îmbietoare de-a deveni... peşte. Mulţumesc! Prefer: zugrav, servitor, împărţitor de afişe şi chiar om-sandvici. (Păzeam un felinar din piaţa Esbekieh, având în spate o placardă luminoasă: „Cinema Mignon”! Stam la taifas cu prostituatele, nu cele ale lui Sotir.) Viaţă bogată în mizerie şi în întâmplări.[41]

Plec la Port-Said (tentativă de-a ajunge în India), Iaffa, Beirut, Liban. Mă cert cu patronul şi îmi iau tălpăşiţa, în toiul nopţii, la Ghazir, rătăcindu-mă prin munţi. În sfârşit, Damascul – Damascul cu puzderia lui de amintiri. Pictor de firme duor-împărat în ţara orbilor), răsfăţat de arabi, ceea ce mă împinge să-mi întind nasul la nevestele lor, cât pe-aci să fiu prins într-o încurcătură de harem. Mă îndrăgostesc de-o actriţă de pantomimă, joc rolul de prinţ mut şi călău inofensiv, câştig doi beşlici pe seară (circa un franc şi cinci centime) şi iau masa la consulul rus. Sunt azvârlit la Beirut, într-o stare de plâns.

O nouă călătorie în Liban, ca să-mi găsesc un prieten bătrân de ani, Musa, dar tânăr ca temperament, zugrav bun şi tată nefericit (fiică-sa era prostituată în regiune). Sărmanul tată luase calea pribegiei, la o vârstă când ar fi avut dreptul să se aşeze pe un scăunel, la gura sobei. Îşi închipuia, că-i va fi de ajuns să dea ochii cu nemernicul” şi „să-i cârpească două palme”, pentru ca, după asta, să-şi „ia oiţa de ureche şi s-o ducă la Inia”. Biată minte omenească! Ce uşor îţi pare să te joci cu legile inimii.

Nu numai că bătrânului i-a fost peste putinţă să dea ticălosului două palme şi să-şi ia fata, dar a trebuit chiar să rămână în Egipt şi să-i hrănească, adesea, pe amândoi.

Barba-Iani – acest personaj al meu din Chira Chiralina – e umplut cu sufletul lui Musa, deşi am cunoscut un grec cu numele acesta, un bătrân orb, fost salepgiu, cu care am locuit, pe la vârsta de cincisprezece ani, în aceeaşi curte de pe faimoasa stradă a Unirii, din Brăila, – în parte, strada prostituatelor.

Cu Musa am trăit în Liban o viaţă cu adevărat eroică, dacă prin eroism voim să înţelegem bravarea tuturor relelor de care existenţa omului e împestriţată.

Petrecem o iarnă a Set Amra, unde crăpăm de foame, fumăm narghilele şi ne hrănim cu speranţe: el să se însoare cu o bătrână, înţepenită de reumatisme şi care „bea ciubuc ca să uite”, iar eu s-o iau pe fiică-sa, Selina, care se afla în Venezuela[42]. Vai, când mă gândesc la câte năzdrăvănii am mai făcut în zilele mele, mă întreb dacă nu cumva le continui şi astăzi, fără să-mi dau seama!

Mama şi Mihail – care se afla în preajma ei – îmi trimit bani ca să mă înapoiez acasă. Le vestesc plecarea cu un vapor ce pornea la cutare dată din Beirut, dar între timp cheltuiesc banii. Şi vaporul pleacă doar cu scrisoarea mea, care-i înştiinţa de pozna făcută.

Din fericire, scrisoarea se înecă în mare, cu vapor cu tot. Habar n-am de naufragiu, dar Mihail, care citea zilnic gazetele la ceai, află de catastrofă; speră totuşi că am scăpat cu viaţă şi-şi face bagajul. Pentru mai multă siguranţă, îmi scrie la adresa ştiută şi-i răspund că sunt pe cale să mă însor (de astă dată) cu o evreică arabă! Veselie mare acasă, alţi bani pentru reîntoarcerea la Brăila, unde şi sosesc, de altfel, în primăvara lui 1908.

Să povestesc acum sfârşitul lui Mihail.

El nu s-a mai întors în Egipt decât o singură dată: în iarna anului 1908-1909[43]. O! Mihail! Toată viaţa am să te plâng!...

Iarna asta, ultima pe care am petrecut-o împreună în Egipt, îmi va rămâne pe veci săpată în suflet, pentru înţelepciunea, blândeţea cu care m-a înconjurat cel mai bun dintre prieteni şi care totdeauna a avut mai multă dreptate decât mine. Nu mai mă certa ca altădată. Deloc. Mihail trebuie să fi simţit – cu toată dragostea ce-i purtam – marea sa singurătate, părăsirea pe care o simte, cum spune românul, cel care „a intrat în anul morţii”.

Nu că nu i-ar mai fi plăcut tovărăşia mea sau că ar fi încetat, o clipă, de a-mi purta interesul de totdeauna, dar citeam în ochii lui cum se anunţă, cu încetul, marea retragere din viaţă. Presentimentul plecării către o regiune pe care gândirea omului superior o răscoleşte, se trudeşte s-o pătrundă şi izbuteşte să şi-o facă apropiată. Ei bine, în privinţa asta, Mihail păstra pentru sine, cu gelozie, totalitatea vedeniilor care-l munceau. N-am săvârşit niciodată păcatul de a-l descoase asupra acestor intimităţi sufleteşti şi vedeam bine că pentru rezerva asta îmi era nespus de recunoscător. Dar cât îl feream! Cât îmi erau de nesuferite toate clipele acelea în care-l simţeam contemplând, singur, peisajele astrale, a căror răceală căuta s-o umanizeze.

Moartea laică este cel mai dureros chin moral şi pedeapsa fiinţei superioare. Din moment ce Dumnezeu a făcut pe om, conştient de existenţa lui trecătoare, chinuindu-l în acelaşi timp cu spaima morţii sale, credinţa într-o viaţă viitoare, veşnică, devine pentru el o necesitate, mai mult decât religioasă, – umană.

Nu e omenesc să dezarmezi sărmana făptură omenească, tocmai în clipa cea mai crudă a vieţii sale! La ce bun? Cui serveşte aşa ceva? Şi ce scăpare poate aduce?

Ah! Această îngâmfare de-a voi cu orice preţ să te eliberezi de orice! Nu te poţi lipsi, mai ales de păcatul de-a fi decretat, sus şi tare, că totul se sfârşeşte aici pe pământ. Nu acolo trebuia să ajungă spiritul nostru ştiinţific. Şi să nu vie nimeni să-mi vorbească de sfârşitul semeţ al celor care sfidează moartea: acestea sunt suflete uscate! Siguranţa neclintită, în materie de viaţă şi de moarte, este proprie becisnicului cultivat. Am trecut şi eu pe acolo, la o anumită epocă a vieţii mele şi mi-e ruşine s-o spun, căci dacă nu sunt un om cultivat, nici nătărău nu sunt.

Mihail, care era şi mai puţin decât oricare altul şi ar fi putut să fie mândru de ştiinţa lui, a întruchipat în ochii mei un frumos exemplu de modestie, prin atitudinea sa duios-împăciuitoare în faţa misterului existenţei. Şi în anul acela, al morţii sale, întrebările mute pe care le punea marelui Necunoscut constituiră cea mai vitejească dezbatere morală la care mi-a fost dat să asist până azi.

Nici un răspuns nu-l mulţumea, le primea însă pe toate, unul după altul, cu o calmă resemnare. Bineînţeles, ideea „păcatului!” nu exista în conştiinţa sa, iar de biserică era încă şi mai îndepărtat. Totuşi, într-o seară, covârşit de descurajare, Mihail ieşi din lunga lui tăcere şi vorbi, aşa, din senin:

— ...Oricum, cred că rugăciunea n-ar fi trebuit să fie dărâmată o dată cu biserica şi nimicurile ei. Ar fi trebuit s-o păstrăm. Ea nu e o pradă a inteligenţei noastre. Ci un sentiment înnăscut, un instinct de apărare. Oamenii au făcut rău că au înhămat rugăciunea la carul bisericii, silind-o să sufere soarta acesteia. Nu-i vina ei, dacă biserica s-a dovedit, până la urmă, a nu avea nimic dumnezeesc. Rugăciunea e numai dumnezeire. De acolo vine superioritatea şi mântuirea celui care se roagă sincer, asupra celui care, în chip tot aşa de sincer, nu mai poate să se roage. Ca mine. E trist, dar n-am ce face...

Nu suflai o vorbă... Şi, din nou, tăcerea nesfârşită troieni întunericul odăii noastre...

Ne-am despărţit, pentru totdeauna, într-una din zilele lui august 1909, la Brăila. Mergea încovoiat, sprijinindu-se pe un baston. Obrazul lui pământiu transpira mereu broboane de sudoare grasă. Tuşea, expectoraţia abundentă, îi curmau răsuflarea. Totuşi, ţinea să-mi vorbească destul de des, dar nu putea s-o facă decât stând jos.

Îl ascultam îngrozit, nevoind să cred ochilor şi urechilor mele. Mihail pleca... Mihail murea... Ce mai mă putea face să continui a dori viaţa? îmi dau seama astăzi, când continui totuşi să trăiesc şi să sper mereu, că voi primi veşti de la prietenul meu. Or, el mi-a spus-o răspicat, la plecarea vaporului spre Odesa:

— Să ştii! Dacă vom întâmpina furtuni, dacă va trebui să sufăr prea mult, mă voi arunca în mare – şi numai în cazul acesta tu n-ai să mai primeşti, niciodată, nimic de la mine. Altfel, am să-ţi scriu, de îndată ce sosesc la Odesa, apoi de prin toate oraşele mai de seamă, care sunt semănate în drumul meu până la Kazan.

Mi-a spus cuvintele astea în 1909. Acum suntem în 1913. Şi eu aştept mereu acea primă scrisoare din Odesa. Deci, oasele celui mai mare dintre prietenii mei se odihnesc în fundul Mării Negre!

Acestea se petreceau la Brăila, în ajunul plecării lui Mihail la Odesa.

A doua zi, la prânz, îl însoţii la debarcaderul „Companiei ruse de navigaţie”. Eram mai trist decât el, dar, desigur, numai în aparenţă.

Cum sosisem cu o oră mai devreme, Mihail mă conduse spre un loc singuratic din port şi se aşeză pe o stivă de scânduri. Ştia că această despărţire avea să fie grozavă şi voia s-o pună la adăpost de orice priviri nepoftite.

Ne uitarăm acolo amândoi.

Ca să-mi dea puteri, îmi vorbi îndelung de odihna completă care îl aştepta pe „fânul cosit de pe malurile Volgii”, dar eu de mult nu mai auzeam decât răsuflarea lui gâfâindă, horcăindă, care mă apăsa aşa de tare, încât mă simţeam rău.

Deodată sirena vaporului începu să sfâşie aerul. Ne aruncăm unul în braţele celuilalt şi voii să-l sărut pe gură... Dar el întoarse repede capul într-o parte.

— Nu pe gură!... Nu pe gură!... E foarte primejdios pentru tine!

— Ba da! Pe gură!... Şi îi băui sufletul...

Mihail a murit şi eu rătăcesc ca o umbră care şi-a pierdut sufletul.

O, Mediterană! Nu te mai iubesc. Trei ani de-a rândul el ţi-a cerşit un mic culcuş scăldat în soare. I l-ai refuzat, tu care eşti atât de generoasă cu păduchii şi cu năpârcile. El – fiinţa rară, a cărei prezenţă pe pământ e dintre acelea care justifică şi îndreaptă greşelile Creaţiunii – n-a putut să-şi găsească un sărman colţişor sub soarele tău, pentru ca să-şi dezmorţească oasele înlemnite de boală. Uf!... Viaţa nu-i altceva decât o escrocherie divină.

...Mi se mai întâmpla şi acum, de mai multe ori pe zi, mergând singur pe stradă, să mă întorc brusc şi să privesc la stânga mea: în partea asta obişnuia să stea Mihail, întotdeauna, în partea asta l-am simţit timp de nouă ani. Chiar în vremea acelor scurte „vacanţe prieteneşti” – cum numeam noi bosumflările sau despărţirile noastre de-o lună sau două – sufletul lui era veşnic prezent la stânga mea. Atât de prezent, încât nu încetam de-a avea lungi convorbiri împreună.

Căci niciodată certurile noastre n-au putut să ne facă să uităm cât eram de legaţi unul de celălalt. Legaţi... Aci noţiunile dragoste} prietenie, sunt neputincioase ca să lămurească legătura sufletelor noastre. Acesta era un fel al nostru de-a trăi. Putusem să ne încredinţăm, de-a lungul anilor, că nimănui nu-i eram de folos şi nimeni nu ne era, în măsura în care ne simţeam noi, unul celuilalt.

Constatam, în jurul nostru, că oamenii se iubesc şi pot înceta de a se mai iubi. Alţii se despărţeau, uneori, tot iubindu-se; cel mai adesea, din cauza unei neveste gâlcevitoare. Dar, într-un caz ca şi în celălalt, nepăsarea, uitarea chiar – după un timp oarecare – acopereau cu linţoliul lor ochii care se iubiseră altădată.

O! deşertăciunea iubirii, tu nu eşti nimic altceva decât deşertăciune! Slavă Creatorului: inima mea a cunoscut inima lui Mihail, a cunoscut iubirea care striveşte şi înlătură totul şi triumfă pe deasupra întregii necruţări, a noroiului din care suntem făcuţi. Triumfă, vai! asudând cu broboane de ulei sfânt, ca faţa lui Mihail în ziua despărţirii noastre!

Îmi dădeam seama de această biruinţă, mai ales în vremea încercărilor la care ne supuneau certurile noastre, urmate de câte o despărţire. Acestea au fost epocile când ne-am iubit mai mult. Adică: fără umbră, într-o înţelegere deplină. Sufletele noastre însângerate se căutau atunci şi se regăseau, cu uşurinţa cu care rândunelele îşi regăsesc cuibul. Simţeam

inima lui Mihail zvâcnind la stânga mea. El o simţea pe-a mea la dreapta lui. Nici un fel de zăgaz între forţele nemuritoare!

Ce puteau să spună, oare, sufletele noastre în aceste convorbiri tăcute? Nimicuri... Numai prostii!...

Sunt astăzi un om care se apropie de treizeci de ani, am vagabondat timp de şase ani în lungul şi latul Mediteranei, am citit mult, am văzut mult, am simţit mult şi-mi dau perfect seama că dacă e adevărat că ştiinţa lui Mihail mă subjuga totdeauna, că ideile şi convingerile lui mi le însuşeam adesea, – nu era totuşi latura asta a individualităţii lui aceea care ar fi putut să îndreptăţească dragostea mea unică pentru el, după cum, la rându-i, mă iubea cu aceeaşi putere, dar nu pentru cine ştie ce însuşiri reale, puternice, nestrămutate.

Nu. Eram plin de contraziceri. La început, eu mai mult decât el. Apoi, când tuberculoza şi frica de moarte i-au întunecat conştiinţa, împingându-l să-şi caute scăparea, când lângă alcovul patroanei sale octogenare din Cairo, evreica multi-milionară şi catolică ce era gata să-l convertească la catolicism, când lângă călugării de la Sfântu-Munte şi chiar în braţele hotelăresei de la Lacu-Sărat, a trebuit să lupt mult cu mine însumi ca să înlătur urâţenia care-i cotropea frumoasa figură şi să-l păstrez, neatins, în sufletul meu.

În momentele acelea, mi-aminteam de sluga „păduchioasă” care citea pe Jack în original, în murdara plăcintărie a bunului kir Nicola. Mă gândeam la lungul său martiriu, de tânăr nobil, rătăcitor voluntar, supunându-se tuturor muncilor silnice pentru o bucată de pâine. Mai aruncam în talgerul balanţei acel cult al Frumosului şi al Binelui, pe care Mihail îl profesa, în ciuda odioasei sale mizerii trupeşti, acel cult care întărea propria-mi credinţă şi mă salva din ghearele disperării, într-o vreme a adolescenţei^ mele, când – de la mamă şi până la ultima cumătră beţivană – toată mahalaua se unise împotriva mea, ca să mă declare nebun.

Din ziua când l-am cunoscut pe Mihail, am devenit un cu totul alt om. Eram un alter-ego al său? Poate până la un punct, sau mai degrabă îl imitam în ceea ce avea el mai bun. Dar faptul că eram îndrăgostit de acest „mai bun” dovedeşte că nici eu nu eram făcut dintr-un aluat josnic şi că, în consecinţă, aveam o identitate care nu-şi căuta decât confirmarea. Nimeni pe lumea asta nu mi-ar fi putut-o suprima. Am contopit atunci destinele noastre...

Iată totul. Sufletele noastre n-aveau să-şi spună mare lucru. Îmi închipui că în eternitate armonia provine din tăcerea absolută. Cuvântul pare să fie o pedeapsă pe care Dumnezeu a aplicat-o singurului animal încrezut de pe pământ.

Nu convorbirea era motorul care hrănea cu dragoste prietenia dintre mine şi Mihail, ba chiar nici prezenţa noastră materială, ci numai faptul că fiinţam unul în sufletul celuilalt. O înţelegere desăvârşită se crease, probabil, între noi, cine ştie în ce moment al vieţii noastre comune. Poate chiar în clipa când ne-am încrucişat privirile pentru întâia oară. De-atunci, vorbirea ne-a rănit şi îndepărtat adesea. Tăcerea, niciodată. Căci convorbirile noastre obişnuite nu difereau ca atmosferă de cele ale muritorilor, pentru că depuneam aceeaşi bunăvoinţă şi doză de mândrie. Nu eram, doar, nişte sfinţi. Şi, mai ales, nu trebuie să se uite piatra de încercare a prieteniei noastre: banul. Banul câştigat şi cheltuit în devălmăşie. De câte ori nu ne-a otrăvit sufletele? Şi unul şi altul ne-am acuzat, pe nedrept, de egoism. Cuvintele grele ne-au scăpat.

Dar oricare ar fi fost miezul neînţelegerii, niciodată n-a fost în stare ca să şteargă din conştiinţele noastre acea întrepătrundere sufletească, pe care o simţeam fără pereche, în lungul şir al prieteniilor noastre făcute în ultimii zece ani.

Mereu la stânga mea, de aproape sau de departe. De departe, chiar şi mai bine decât de-aproape! Timp de nouă ani de-a rândul.

Acum s-a sfârşit!

Este deci adevărat că nimic din ce există pe lumea asta nu există în cealaltă! Sufletul lui Mihail nu mai are nevoie de acela pe care hârca mea îl ţine zălog. Nu-l mai simt deloc la stânga mea. Dimpotrivă, simt perfect ruptura totală, spulberarea oricărui acord. Sufletul său nu mai mă vrea. El trebuie să fi devenit altceva. S-o fi unit, pe de-a-ntregul, cu totul. Şi acest tot, care nu-i al nimănui, trebuie să fie foarte deosebit de ceea ce este al meu şi al tău.

Îmi dau bine seama de ceea ce spun. Sufletul meu însuşi mă ajută să înţeleg. Acest suflet care nu mai este pentru mine ceea ce era pe vremea când trăia Mihail. El însuşi şi-a schimbat felul de-a fi, din clipa când sufletul prietenului meu s-a dezrobit de apăsarea humei. Sufletul meu a cunoscut cu precizie data acestei liberări. M-a înştiinţat chiar. Întâi, n-am voit să cred. Iar când am înţeles adevărul, după şase luni de aşteptare deznădăjduită, sufletu-mi păru străin sau ca şi cum ar fi fost bolnav. Sau

adormit. Nu-l mai simţii vibrând pentru această viaţă puternică, ce se ţinea veşnic la stânga mea. Fu aşa, din cauză că la stânga mea nu mai era decât o prăpastie întunecată.

Merg acum de-a lungul acestei hrube fioroase.

Şi ce fenomen! Redevin încet, încet, fiinţa fără rost, de-acum nouă ani, aşa cum eram înainte de-a cunoaşte pe Mihail, când nu mai ştiam ce să cred de mine însumi.

Totuşi, dacă la stânga mea e neantul, la dreapta mea e lumea. După ce am cunoscut pe Mihail, lumea asta nu-mi mai părea atât de urâtă, de duşmănoasă. În orice caz, o primii aşa cum era.

Astăzi, viaţa îmi pare mai străină ca niciodată. Un om o apropiase de mine. Acelaşi om, dispărând, a îndepărtat-o. Nimic din tot ce am simţit şi iubit în timpul vieţii mele cu Mihail, nu mai simt şi nu mai iubesc, de când rătăcesc singur pe lume.

Sentimentul acesta nu are nimic vag în el. Încep chiar să mă întreb dacă Mihail a fost o realitate sau numai o apariţie halucinantă[44]. Dacă a fost o realitate, atunci ea este asemănătoare celei a lui Christos. Iisus nu s-a mai repetat în viaţă. Nici Mihail. De patru ani de zile, cu cât îl caut mai aprig printre oameni, cu atât îmi dau seama că este inexistent. Trebuie să existe deci suflete de sărbătoare, pe care Dumnezeu le trimite printre oameni în zilele mari ale veşniciei lui.

Singură dragostea noastră e în stare să recunoască aceste suflete. Ea singură poate să le urmeze. Căci ele, fără să se asemene cu cineva, se confundă cu orice: chiar şi cu vitele unui staul. Dar, vai! Această dragoste care ne ajută să descoperim sufletele de zile mari ale Veşniciei – nici ea nu ne este acordată pentru trebuinţele zilnice. La fiecare treaptă a înălţării corespunde o scară a mijloacelor.

Odată cu dispariţia lui Mihail pieiră şi mijloacele mele de-a iubi un om, aşa cum iubeşti un Dumnezeu. Şi nu ştiu ce lipseşte mai mult pe pământ: aceşti Dumnezei ai vieţii sau dragostea pe măsura lor? Pentru mine, ambele veniră şi se duseră pe aceleaşi căi tainice.

A fost doar o „vizită”. Care a durat nouă ani şi-mi făcusem din ea o obişnuinţă. Crezui că nu putea să fie altfel. Dar de unde! Nu fusese decât marea mea zi de sărbătoare. A pierit; ca o eclipsă! Revenii la oamenii de toate zilele şi la această dragoste de care ei se servesc ca să-şi dezmorţească ciolanele.

Acum totul e călduţ.

Sufletul meu tace, aşa ca şi cum n-ar fi fost vorba de nimic. Dormitează. Rămâne mut în faţa întrebărilor mele. Pentru el, toate situaţiile sunt acceptabile, deoarece pasul său e în ritm cu Veşnicia şi pare să nu-şi aducă aminte de nimic.

Ianuarie 1912 – plec singur la Cairo, unde plâng la revederea locurilor cutreierate împreună cu Mihail[45]...

Au trecut anii şi mă opresc din nou, cu ochii înotând în lacrimi, la fiecare obelisc şi sarcofag, la fiecare muzeu, la toate blocurile de piatră răsturnate la picioarele Piramidelor, de-a lungul Nilului până la Luxor, în toate catacombele, la Acropole, la Theseu, – pretutindeni unde alter-ego-ul meu a pus piciorul, a visat şi mi-a vorbit cu vocea lui iubită.

Prietenie... Nu încerc să te explic, aş vrea să te cânt...

Pe vremea când Mihail era realitatea mea, trăiam în ritmul ei. Ea începu din ziua când îl descoperii în plăcintăria lui kir Nicola şi sfârşi în ziua în care mă părăsi pe cheiul debarcaderului din Brăila. În tot acest răstimp, aveam toate motivele să cred în măreţia existenţei.

Astăzi nu mai am nici unul. Am revenit în mijlocul acelei lumi de dinaintea lui Mihail. Nu mai văd în jurul meu decât oamenii de totdeauna şi de peste tot, care trăiesc pentru ca să mănânce şi să se înmulţească. Nu-i urăsc, dar nici nu mă interesează. Nu sunt obişnuit să privesc viaţa ca o iesle şi o crescătorie. Netăgăduit, ştiu că omenirea face tot ce poate ca să nu se mai târască pe burtă, dar mărturisesc că sforţările ei în direcţia asta nu-mi produc decât milă.

Nimic mare nu se face cu sforţări. Înălţările către divinitate sunt imnuri de lumină. Nu miros a ulei.

Sunt cum a dat Dumnezeu, fără să mi se cuvină nici laude şi nici mustrări. Nu stă în puterea mea să fiu mare. Prin urmare, e şi natural ca să nu-mi simt mediocritatea.

Iată legea vulgului. Ea nu e şi a mea.

De ce am fost eu singurul care am identificat pe Mihail, de la prima aruncătură de ochi? Ceva şi mai mult: de ce am fost eu singurul care le-am cerut vieţii şi l-am căutat? Căci nu te osteneşti decât pentru lucruri de care nu te-ai îndoit niciodată, întocmai ca şi inventatorii de geniu care, de fapt, nu descoperă nimic. Iar azi, când mi-am pierdut prietenul, numai eu sunt singurul care sufăr atât de mult, că abia îmi mai recunosc propriul suflet?

Ah! ce trist este să te vezi iarăşi cufundat în viaţa obişnuită, după ce un timp te-ai bucurat de cea excepţională...

Prietenia fiecăruia pentru fiecare sau a tuturora pentru toţi... Prietenia, simţire secundară, care îşi aşteaptă rândul ca să fie băgată în seamă... Asta e tot ceea ce pot să „dispun”. Nu am decât să aleg. Varietatea e mare şi pentru toate gusturile, de la prietenia cu cuţitul la brâu până la prietenia standard. Toate ştiu să aştepte. Un defect de mare însemnătate. E, de altfel, singurul cusur pe care li-l reproşez. Deoarece, atunci când e vorba de dragoste, nu înţeleg decât una singură: aceea care se postează prima în toate întrebările vieţii.

De ce oare Dumnezeu o fi făcut, în domeniul sentimentelor, ceea ce noi, oamenii, facem în domeniul hainelor de gata: o sută de costume, unul mai prost decât celălalt?

Omul putea să trăiască şi să moară la fel cu animalele, care nu sunt lipsite de nobleţe în simplitatea lor şi mult mai puţin crude decât omul, căci ele nu ştiu să chinuiască. Să fie, oare, pentru noi un semn de superioritate sau mai curând o meteahnă, această bogăţie de sentimente – pe cât de felurită, pe atât de fără nici un folos – şi de care dispunem în viaţa noastră de fiecare zi?

Dar gândurile Creatorului sunt de nepătruns. Eu şi cu Mihail n-aveam decât să-i mulţumim pentru hatârul ce ni l-a făcut, de-a ne fi înzestrat cu o putere de iubire care apropie pe om de divinitate. Iubirea n-are nimic pământesc. Ea nu dă Simţirilor noastre nici bucuria, nici suferinţa celorlalte sentimente sau pasiuni. Ea nu exaltează şi nici nu biciuieşte căci tărâmul ei este sufletul.

Dragostea este în întregime făcută din calm şi egală continuitate.

E mult de când am petrecut câteva ierni însorite în Alexandria Egiptului. Şi dacă amintirile acelor timpuri nu sunt prea vesele, cum aş putea totuşi să nu mă las cuprins de ele, cum să nu mă înflăcărez de acele clipe rare care răstoarnă cazanul cu amărăciuni al vieţii noastre, umplându-se de bucurii în stare să ne fărâme inima.

Da! am cunoscut atari clipe, în ciuda vieţii mele trudite. Mi le da soarele iernatic al Alexandriei, soarele ei mediteranean. Pentru acest soare, pentru Mediterana lui şi dorinţa mea de-a trăi, acceptam feliile mari de amărăciune pe care soarta mi le oferea pe aceeaşi tavă. Le acceptam, deoarece presimţeam că viaţa refuză toată tava celor care întind mâna ca să apuce numai soarele.

Soarta îmi hărăzea puţine ceasuri de lumină, în schimbul unei zile de trudă, fără plăcere, dar forţam părticica de fericire, mărind cu ştiinţă feliile de amărăciune. Mă lipseam de atâtea lucruri necesare vieţii, numai să-mi satur mai bine ochii de lumina ce se revărsa, de cerul care te zăpăcea, de Mediterana ce-şi lua zborul.

Pe scurt, eram un muncitor rău. Părăseam lucrul, fără motiv, îndată ce o muscă mă sâcâia cu puterea ei de a-şi apropia soarele. Atunci, plecam tare mâhnit de această slăbiciune, pe care oamenii sunt bucuroşi s-o pedepsească... Plecam, plin de libertate şi golit de speranţă.

Picioarele, ele însele grele de-atâta fericire scump plătită, mă duceau totdeauna spre marginea Alexandriei, la Ramleh, de unde palmierii africani îşi contemplă, pe deasupra Mediteranei, fraţii înşiruiţi pe Coastele de Azur, pe Ramlehurile europene. Aceeaşi mare îi mângâie sau îi bruftuieşte. Darnic, cum îl ştim, soarele îi scaldă în aceleaşi raze puternice.

La Ramleh se află clădiri luxoase, ca în orice ţinut minunat unde bogaţii vor să fie singuri, ca să-şi mistuie singuri costeliva lor bucurie. Doamne! văzându-i cât de tare se plictiseau pe terase, scobindu-şi odiosul lor Nimic, pricepui de ce viaţa era atât de aspră – în nerecunoştinţa ei – cu un pârlit ca mine. Şi astfel, eu săracul, îndrăznii să mă apropii de terasele tixite de bogătaşi, de acele locante unde narghileaua şi cafeaua – fermecătoarele mele vicii – se plăteau la preţuri prea scumpe pentru punga mea. Dar nimic din tot ce mi-am dorit în viaţă nu mi-a fost peste putinţă. Mi-am plătit adesea bucuriile cu sânge, monedă pe care băncile nu o cunosc, şi nu voi regreta niciodată, deoarece aceste băi de lumină m-au ajutat să îndur întunericul existenţei mele.

Pentru o cafea şi o narghilea la Ramleh-ul Alexandriei sau pe marile cheiuri ale Smirnei, pentru un ceas de visare însemna toată viaţa mea de o zi, adesea de o săptămână, am făcut totdeauna ca acel român de treabă din cântecul popular:

Lângă mândra mea de-o seară
Am dat truda mea de-o vară.

Da, am dat!... Ca să ai mult, trebuie să daii mult.

Asta vine de la sine, fără sforţare. Dar a da nu ajunge; trebuie să izbuteşti ca să ţi se şi primească.

...Ah, bravul meu Hafif, te voi mai revedea vreodată? Îţi mai aduci oare aminte de mine după atâţia ani, când în fiece septembrie coboram în ţara ta de mister, al cărei pământ este împănat cu sarcofagii, vestigii ale

istoriei?... Piramidele şi aleile Sfinxului, enigmatice ca şi strămoşii tăi, ironice ca o epigramă de Aristofan... Drumurile, cu nesfârşite şiruri de palmieri uriaşi, de-o parte şi de alta, furnicând de turişti... Nilul, domesticit de baraje uriaşe, legănându-şi albele dahabieh-uri, cu trei punţi, dar prea scumpe pentru punga noastră... Muzeele, jefuite de cuceritori cu mâna lungă, unde „domnesc” glorioşii Ramses şi Sethi, morţi de parcă ar fi ieri... Întâlni-ne-vom încă o dată în pitorescul şi vechiul El-Maar (Cairo), cu pieţele sale gălăgioase, cu birjarii strigând: „Oah rigleh, oah mineh!” (Feriţi picioarele, feriţi dreapta!)?... Cairo, cel cu puzderia de cafenele arabe, oferind pentru şase centime narghilele cu ciubuce lungi şi unde ne pierdeam în lungi taifasuri, după fiece plimbare...

Ca şi mine, Hafif era zugrav. Îşi iubea meseria şi ar fi iubit-o şi mai mult, dacă n-ar fi fost pecinginea patronilor. Ne-am încrucişat paşii într-un atelier. M-a cercetat cu privirea şi ne-am zâmbit unul altuia. Aşa e scris: cei sortiţi dragostei se recunosc la prima vedere. Am plecat apoi împreună. Pe drum, a fost prietenos şi vorbi primul, cu acea încredere şi căldură proprie sufletelor rare şi adesea cu adevărat mari.

Avea aproape aceeaşi vârstă cu mine: douăzeci şi cinci de ani Cutreierase America de Sud şi vorbea trei limbi: italiana, spaniola şi portugheza. Cunoscuse suferinţa încă din copilărie şi era un revoltat din naştere. Sensibil, uneori, la orice durere, la orice bucurie şi la tot ce-i frumos; îndrăgostit mai ales de natură, ca toţi cei care îndură tăcuţi nedreptăţile sociale, cu inimă şi judecată.

Hafif era un entuziast, un îndrăgostit de prietenie. Din cauza asta, un singuratic. Pe şantier vorbea puţin şi asculta cu atenţie pe interlocutor, ca şi cum ar fi vrut să-i descopere sufletul. Pălăvreala zgomotoasă de pe schelă supăra vizibil sensibilitatea delicată a acestui muncitor, fără şcoală şi fără educaţie.

Şantierul nostru de lucru se afla la hotelul „Semiramida”, o imensă construcţie pe malul Nilului. De la etajele superioare priveliştea era atât de măreaţă, încât noi – muncitorii străini – o contemplam înlemniţi cu uneltele în mână.

Hotelul trebuind să se deschidă neîntârziat, ne aflam acolo cam vreo sută de muncitori, de toate meseriile. Prost conduşi, ne izbeam unii de alţii, căutându-ne un rost. Unii cutreierau de la un etaj la altul în căutarea contra-maistrului, alţii – profitând de zăpăceală – se cuibăreau în vreun colţ ascuns şi dormeau cu ceasurile. La început, îmi făcui sânge rău, ne-având ce lucra.

Chiar dacă nu sunt în cauză, nu-mi place să fiu surprins tăind frunze la câini, obligat să mă justific în faţa unuia care vrea să aibe totdeauna dreptate. Munca trebuie respectată. Dacă într-o zi am chef de hoinăreală, îmi scot haina de lucru şi mă plimb pe socoteala mea, având cugetul împăcat.

În drum spre lucru mă întâlneam dimineaţa cu Hafif, într-un mic birt unde pentru doi piaştri ni se servea mâncarea naţională: ful (boabe fierte, cu untdelemn şi lămâie), foarte bine pregătită. Fulul este sinonim cu macaroanele la italieni, orezul la japonezi, borşul la turci şi mămăliga la români, înainte de-a merge la cafenea – unde-l aşteaptă prietenii, discuţiile politice şi o falnică narghilea – chiar şi arabul bogat se opreşte dimineaţa la tejgheaua unui birt ca să-şi comande fulul său. În picioare, cu farfuria în mână, toată lumea mănâncă fără furculiţă, servindu-se de o feliuţă de pâine ca de-o lopăţică, lingându-şi apoi tacticos degetele...

Într-o dimineaţă, Hafif era melancolic şi zâmbea trist. Ceea ce mă predispunea la „cafard”[46]. Am străbătut oraşul, fără să-l descos. Hafif mergea gânditor şi zâmbea ori de câte ori întorcea capul spre mine. Zâmbetul lui mă irita. Totuşi, îi spusei într-o doară:

— Eşti bolnav?

Îmi luă mâna, mi-o strânse încetişor, în tăcere, şi după un timp îmi răspunse:

— Nu! Nu nu sunt bolnav... Dar azi mi-e poftă să trecem De malul celălalt al Nilului şi să hoinărim...

La Cairo, Nilul curge la marginea oraşului. Dincolo de el, câmpia, şi mai departe, grădinile şi Piramidele. Ne aşteptau...

Nu la Alexandria, ci tocmai la Cairo te simţi cu adevărat în Egipt. Mai întâi, strada e mult mai puţin europenizată. Apoi, larma uliţelor sale, înţesate de săraci grăbiţi, de cocote vesele, de soldăţime beată, de turişti guralivi, de negustori ambulanţi cu strigătele lor pline de tristeţe. Apoi clădirile vechi şi statuile arabe sunt mult mai frumoase şi mai numeroase decât în Alexandria. Pentru un ignorant ca mine, al cărui spirit este obsedat de priveliştile simbolic-decorative, oraşul nu mi-a revelat decât urmele unei vechi civilizaţii arabe ca să nu mai pomenesc de localnici, care par mai degrabă arabi decât egipteni. Cairo e cel dintâi oraş, în viaţa noastră, al cărui soare generos ne încălzeşte în plină iarnă.

De asemenea, numai în faţa Piramidelor şi a impunătorului Sfinx am regăsit Egiptul faraonilor şi al copilăriei mele. Înfăţişarea lor zdrobitoare în

împărăţia nisipurilor, scutită de orice negustoreală modernă, mărturiseşte în goliciunea ei eternă, pasiunea fără seamăn a acelor mari regi biblici care s-au gândit în mod sincer la sufletul lor, glorificându-l pentru Veşnicie.

Nilul m-a decepţionat. E mocirlos ca şi Dunărea. Şi nici pomeneală de crocodili. Numai măreţii palmieri, ce-l străjuiesc pe de lături, refac Egiptul din pozele copilăriei mele. Cât despre muzeul din Bulak, mumiile sale m-au scârbit şi restul m-a obosit. Nu-mi place ceea ce-i catalogat. Am ieşit repede afară şi m-am desfătat în grădina Esbekieh, unde intrarea costă un piastru.

Mihail, care mă conducea peste tot, în orele sale libere, nu era mulţumit de impresiile mele. Le vroia mai literare, mai adâncite. Se aştepta să-i fac descrieri mirifice, demne de-a fi publicate în vreo gazetă. El însă nu-mi cunoştea firea: eu sunt foarte puţin apt ca să-mi transform sentimentele într-un meşteşug, să trag foloase de pe urma lor.

— Asta înseamnă, îmi spunea el, că nu eşti artist. Artistul are sentimente numai pentru a le exploata în arta sa, care devine o meserie ca oricare alta. Cu singura diferenţă că aşa ceva nu se învaţă.

Poate-i mai bine.

Prefer să nu fiu artist, decât să-mi stric viaţa tot silindu-mă să devin şi până la urmă să nu reuşesc. Ştiu asta din experienţa altora. Eu n-am ambiţia să scriu poveşti frumoase sau vreun roman, deoarece sufletul meu este ca un cazan sub presiune constantă. Ori de câte ori am încercat să însăilez vreo poveste, nimic de valoare n-a ieşit din peniţa mea. Mi se împietresc gândurile, în clipa când încep să mâzgălesc cea mai neînsemnată istorioară. Şi atunci descurajarea îmi taie orice avânt.

Prietenii mei pretind că aş avea stofă de scriitor. Dar poţi oare să fii scriitor dacă nu ai spiritul născocirilor? E însuşi cazul meu. Nu sunt în stare să-mi imaginez vreo năzdrăvănie, pe care n-am trăit-o măcar în linii generale.

Nu! nu! îmi iubesc frumoasă-mi viaţă pentru ea însăşi. Sunt fericit să mă aflu în Egipt, să fiu liber, să mănânc în fiecare zi, dacă e posibil, şi chiar să rabd de foame, dacă e nevoie să plătesc libertatea cu preţul pâinii. (Aş blestema o societate care m-ar împiedica să trăiesc de capul meu.)

Şi apoi, un prieten ca Mihail sau Musa nu era o fericire? Ce-mi mai trebuie în plus? Puţină sănătate! O „situaţie”? O cedez celor ce-şi fac din ea un scop în viaţă.

Cât despre artă, n-o iubesc decât pe aceea care se măsoară cu stelele. Dacă n-am s-o practic vreodată, ei bine! o vor face alţii, iar eu mă voi

bucura ca şi când aş fi creatorul ei. Nu-i oare cinstit ceea ce spun.

Musa m-a întovărăşit arareori în vagabondările mele prin Egipt. Lucru ciudat: rămânea orb în faţa frumuseţilor istorice, ceea ce-i un rău. Visul trebuie să fie cât mai real, când îl susţine o schelă solidă de amintiri. Or eu cunosc prea puţine lucruri din trecutul îndepărtat al Egiptului sau al omenirii. Şi cauza nu este lipsa de timp, care m-ar fi împiedicat să mă instruiesc, ci neputinţa mea de-a reţine faptele. Am un creier îndărătnic faţă de orice îmbogăţire de cunoştinţe ce vine de pe urma cititului. Dacă maică-mea m-ar fi putut trimite la liceu, aş fi fost de-o mediocritate îngrozitoare. Pe când aşa cum sunt, nu maimuţăresc pe nimeni, nu mă încumet să zbor la înălţimi unde trebuie să ai aripi care îmi lipsesc.

În schimb, preţuiesc orice fel de cunoştinţe ce-mi ating puternic sensibilitatea veşnic neobosită. Sunt un jăratec de dorinţe. Pământul şi viaţa nu sunt niciodată prea mari, pentru a le cuprinde. Fără îndoială, sunt o cârtiţă incandescentă.

O prietenie mare e tot aşa de rară ca şi o căsătorie ideală, deşi aceste două legături omeneşti se sprijină pe legi naturale cu totul diferite. Mai cred că, în ambele cazuri, presimţirea acordului perfect ce va să urmeze o avem din primul schimb de priviri, nu numai după nenumăratele tărăgăneli şi stăruinţe, aşa cum în haosul spaţiilor elementele trebuie să se închege ori să se respingă într-o clipă.

Am făcut până azi mai multe prietenii mari. Pe toate le-am presimţit din primul ceas. Ele fac parte din acea specie umană – generatoare de viaţă superioară – care, ca şi lumina, nu trebuie ţinută sub obroc. Căci omenirea este un amestec de sori şi de pietre, de o varietate atât de infinită, încât nu mai ştii unde un om încetează de-a fi soare şi de unde începe să devină piatră. Nu ştim nici măcar dacă sorii au fost făcuţi pentru nevoia pietrelor de-a fi încălzite, ori dacă pietrele au fost făcute pentru nevoia sorilor de-a răspândi căldura.

Ştim însă că, sori ori pietre, suntem cu totul fără rost în viaţă, de îndată ce rămânem unii fără ceilalţi…

LEGĂTURA CU MIŞCAREA MUNCITOREASCĂ

De când am învăţat să citesc, arta s-a mărturisit ochilor mei sub o înfăţişare potrivită cu temperamentul meu şi nădejdile unei omeniri asuprite: era epică şi slujea cauza dreptăţii, E vorba de haiducii noştri care, departe de a fi legendari, sunt tot ceea ce poporul român a putut să aibe mai adevărat în dureroasa lui istorie. Legenda – uşor de recunoscut şi înlăturat – nu începe decât acolo unde povestitorul, în generozitatea sa, îşi face o plăcere în a atribui acestor justiţiari populari isprăvi fantastice, în care cauza dreptăţii iese biruitoare mai totdeauna.

Deci, la această şcoală a Frumosului, unit cu nevoia de Dreptate, s-a format spiritul meu. Şcoală nobilă, care a fost cea mai bună hrană a generaţiei mele.

Eram nişte bieţi copii în zdrenţe, bolnavi, înfometaţi, hăituiţi. Oamenii şi cerul ne refuzau orice bunăstare materială. Viitorul ne apărea în culori la fel de negre, ca şi prezentul. Eram sortiţi să devenim hoţi, asasini. Câţiva dintre noi au şi ajuns. Dar cei mai buni, cei mai curajoşi, au rezistat.

Cum?

Ei bine, graţie descoperirii acestei arte miraculoase, care ne învăţa că nu totul este josnicie şi nedreptate în viaţă. Părăsind pe haiduci şi intrând cu paşi mari pe tărâmul literaturii universale, am cunoscut pe marii maeştrii ai literaturilor clasice şi moderne. Acolo, silabisind pe cutare enciclopedist sau scriitor din secolul al XIX-lea, am găsit confirmarea aceluiaşi

Frumos, care pleda – bineînţeles pe un plan mai înalt – însăşi cauza Dreptăţii.

Şi clănţănind de frig în jurul unui samovar, în timpul nopţilor şi în mijlocul discuţiilor împinse până la ziuă[47], ne combăteam mizeria şi tuberculoza, promiţându-ne solemn de-a fi demni discipoli ai maeştrilor noştri generoşi. Aşa că, fără să ne îndoim câtuşi de puţin de temeinicia concepţiilor noastre despre artă, legam în chip statornic Frumosul de Dreptate.

Frumosul nu poate fi decât slujitorul Dreptăţii. Noi nu puteam concepe arte şi artişti care să nu fie purtătorii luminii unui adevăr, hărăzit să combată egoismul oamenilor, înfăptuind totodată cât mai multă dreptate pe pământ. Oare la ce ar mai fi slujit Frumosul, dacă strălucirea lui ar fi trebuit să se răsfrângă numai în mlaştinile mârşăviei umane? Care minte împietrită ar fi putut să fie sensibilă frumuseţilor artei, când în jurul ei o întreagă omenire se bălăceşte în propria-i mocirlă?

Răspunsul la aceste întrebări ni-l dădeau înşişi creatorii artei reparatoare de nedreptăţi, între care Tolstoi era maestrul pretutindeni iubit. Viaţa le era conformă cu slova lor sublimă. Ei nu se considerau numai artişti, ci în egală măsură şi mai ales luptători pentru dreptate, mergând uneori până la a-şi atrage asupră-le trăznetele asupritorilor. Către ei ne-am aţintit privirile. Erau pâinea noastră cea de toate zilele. Pe deasupra prăpastiei imensei ignorante – pe care asupritorii o săpaseră între ei şi noi – aceşti artişti ne întindeau mâinile lor nobile, spunându-ne: Credeţi în noi!

Şi noi am crezut, cu toată puterea de iubire a sufletelor noastre însetate de Dreptate şi Frumos, cu toată înverşunarea ce-o aveam faţă de urât şi exploatare, ai cărei robi eram.

Aveam oare dreptul să credem astfel? S-ar fi putut găsi unul singur, printre marii învăţaţi, care ne-ar fi putut spune că eram proşti şi că frumuseţile artistice nu sunt decât o negustorie ca oricare alta? Că arta nu are morală? Că artistul nu-i decât un negustor de Frumos?

Răspunsul la această gravă problemă, referitoare la obligaţiile pe care artele şi artiştii le au faţă de umanitate, l-am aflat abia astăzi. Pe atunci, nu-l bănuiam, atât eu cât şi tovarăşii mei. Condiţiile economice încă nu înăspriseră, ca în ziua de azi, raporturile dintre oameni şi nu silise categoriile sociale să ia atitudine, să se precizeze fără prea multă vorbărie.

Mitul artei justiţiare şi al artistului-cetăţean era pe-atunci în floare. Bătrânul socialism ni-l propovăduia încrezător. O întreagă generaţie de adevăraţi idealişti mărşăluiau. Şi ceea ce urmă fu o odisee care nu-şi va găsi niciodată Homerul.

Arta este un dumnezeu, aidoma celui la care se roagă credincioşii. Şi unul şi celălalt sunt născuţi din inima omului. Ca să existe real, amândoi cer fiinţei umane o dragoste totală. Cu alte cuvinte, ei sunt însăşi dragostea noastră, imensa noastră nevoie de Frumos şi Credinţă. În ciuda vieţii materiale, cu confortul şi plăcerile ei care par să ne stăpânească, ba chiar să ne înrobească pe de-a-ntregul, viaţa spirituală este aceea care ne domină

existenţa, prin nenumăratele ei feţe. Este singura trăsătură a existenţei care face omenirea omogenă, apropiind flacăra geniului de bojdeuca întunecoasă a becisnicului. Fie că fiinţa umană este inteligentă sau îndobitocită, sentimentul dragostei este acelaşi. Dragostea este singura care pluteşte deasupra secolelor, în pofida atâtor civilizaţii care s-au năruit.

Dar asta nu-i totul. E nevoie să ştim ce anume condiţii sunt prielnice dragostei pentru a înflori, sau, mai bine zis, tuturor dumnezeilor omului pentru a exista. Nu e decât una: suferinţa.

Dumnezeu cere omului mărturia dragostei sale. Desigur, această dovadă nu are nici o legătură cu ceea ce se mulţumesc toate bisericile şi care se reduce la o simplă practică formală. O atare comportare poate să mai construiască noi biserici, nu însă să le şi menţină.

Asemenea oricărei divinităţi, artele şi credinţele sociale cer deopotrivă celui care le cultivă dovada absolută a devotamentului său. Spune-mi ce sacrifici pentru idealul tău şi-ţi voi spune dacă-l iubeşti sau nu. Mi-am făcut o lege în a judeca dragostea mea şi a fiinţelor asemănătoare mie, după suferinţa pe care i-o aducem ca o ofrandă. Din acea zi, tare îndepărtată, lumea mea a devenit strimtă, dându-mi seama în mod clar ce soartă mă aşteaptă, care va fi drumul vieţii mele. N-aveam decât să privesc calea străbătută de cei cu care mă asemuiam, pentru ca viitorul să-mi apară ca într-o oglindă.

Fără îndoială: confortul sufletesc nu merge mână în mână cu cel material. Încă de la început trebuie să te hotărăşti pentru unul în paguba celuilalt. Şi dacă te socoţi adeptul dragostei totale – oricare ar fi chipul dumnezeului pe care-l slujeşti – preţul care ţi se cere neapărat este suferinţa totală. Puiţa omenească alungă de la ospăţ pe cel dăruit credinţei totale. Această lege necruţătoare se aplică mai ales artistului înnăscut, fie că este creator sau nu. Cel ce iubeşte, în chip nemăsurat Frumosul, este condamnat la cea mai tragică singurătate.

Dintre toate divinităţile născocite de inima omului şi cărora se dăruieşte sclavă pentru toată viaţa, Frumosul este acela care cuprinde mai multă înţelegere. Prin el, omul atinge perfecţiunea. Nu are egal. Şi asta e cu putinţă numai atunci când renunţi la tot şi te însingurezi.

Am cunoscut pe unul dintre aceştia. Îl chema Moş Popa şi muncea ca hamal în portul Brăilei[48].

N-avea nici un prieten şi nu părea să sufere din pricina asta. Hamalii vorbeau despre el ca de un om drept, atoateştiutor şi uşor de apropiat

sufleteşte. În certurile lor zilnice – iscate mai ales când se încurcau la împărţirea banilor câştigaţi în devălmăşie – ei apelau la el ca să le facă dreptate şi-l ascultau orbeşte. Adesea îl vedeai înconjurat de studenţi, în vreun ungher întunecos de prin ceainăriile Brăilei: îi ajuta în probleme grele de matematică şi câteodată le făcea chiar tezele de licenţă în drept sau filozofie. Nimeni nu l-a putut face să ia un ban!

Într-o zi, întâlnesc pe un tânăr cu care am făcut clasele primare. Era cu doi ani mai mare ca mine. Făcuse studii frumoase şi-l urmărisem ani de-a rândul urcând treptele învăţăturii, pe când eu mă tăvăleam de la un stăpân la altul. Îl întrebai, după un schimb de cuvinte:

— Ai cunoscut tu pe un oarecare „Moş Popa”, pe când erai în liceu?

El se gândi o clipă, apoi făcu o faţă veselă, ca la o amintire plăcută:

— Ei!... ai aflat şi tu de nea Nicolae?

— Nicolae îl cheamă?

— Da! Nicolae Dumitrescu, dar colegii de muncă i-au zis „moş Popa”, din cauza pletelor, a bărbii şi înfăţişării lui de „popă” de treabă. L-am cunoscut în ceainărie la „Sifciu”, în Piaţa Mare. Ne strângeam acolo, seara, de beam ceai şi declamam din Eminescu şi Coşbuc... El era mai tare ca oricare dintre noi şi la toate materiile. Duce o viaţă de ascet şi nimeni nu ştie cine este. Se vede însă că a făcut şcoală oficială, pe care trebuie s-o fi întrerupt brusc, din cine ştie ce motiv. În orice caz, nu-i autodidact. La „limba română” şi la „matematici” cad studenţii cu duzinile. Ei bine, el ne salva; fără el, mulţi ar fi fost trântiţi la examene. Nu primea niciodată vreo plată în bani. O porţie de ceai era tot ce te lăsa să-i plăteşti.

M-am apropiat de moş Popa, pentru prima dată, într-un chip stângaci, vorbindu-i ca un îndrăgostit, oferindu-i întreaga mea prietenie. M-a ascultat şi m-a privit cu seninătate. Apoi, râzând în barbă cu zâmbetul său luminos, mă respinse cu blândeţe: „Te înţeleg, dar nu ţin să leg prietenii!”

Mai târziu, când aproape ne împrietenisem, mi-a mărturisit că-l descumpănise neaşteptata mea sinceritate. I-am vorbit atunci despre Mihail şi mi-am dat seama cât de mult îl interesa. Din acea zi, spiritul regretatului meu prieten ne înlesni apropierea sufletească, înţelegerea reciprocă. Din păcate, izbucni războiul şi moş Popa muri de tifos exantematic, în timp ce eu mă aflam în Elveţia.

N-aş putea spune dacă omul acesta mă iubise, dacă iubise ceva. Dar dacă dragostea înseamnă înţelegerea supremă a existenţei, cu siguranţă că el a fost un îndrăgostit total.

Moş Popa îşi îngropase adevăratul nume şi tinereţea, a doua zi după ce-şi luase doctoratul în matematici. Venise la Brăila, acum treizeci de ani, ca să care saci cu spinarea. De ce? Nu l-am întrebat şi nici n-a adus vorba.

Mi-a vorbit, în schimb, despre legi care călăuzesc viaţa omului robit de Frumos şi am priceput că simţise nevoia de-a se supune acestor legi.

Moş Popa este cel care mi-a infiltrat dezgustul de-a scrie romane, încă de la acea vârstă. Preţuia atât de puţin cărţile şi pe scriitori, încât mă ruşinai. Nouă zecimi din ce se considera „opere de artă”, el le categorisea „flecăreală şi negustorie”. Cu aceeaşi asprime judeca toate celelalte pretinse valori umane. Se dăruia însă, cu trup şi suflet, acelor valori pe care le preţuia. Îmi spunea, cu dreptate:

— Viaţa este alcătuită din două părţi: Frumosul şi Josnicia. Ultima a cotropit aproape întreaga omenire, deoarece nu cere de la om nici un sacrificiu. Ea îşi poate îngădui orice, nedreptatea fiind elementul său; pe când Frumosul este perfecţiunea fără prihană, piscul vieţii omeneşti. E firesc ca omul, atins de harul lui, să nu-şi mai iubească lutul păcătos. Bineînţeles, în acest caz, un astfel de om se va afla în întregime dezarmat în faţa celuilalt fel de-a fi om. De-aici, suferinţa.

Iată ce fel de oameni am cunoscut la sfârşitul veacului trecut şi care a fost şcoala mea. Viaţa acestor oameni era pe măsura celei a creatorilor de artă, aparţinând aceleaşi specii, plini de demnitate unii faţă de ceilalţi. Între artist şi admiratorul său nevoiaş, legături nevăzute închegau o credinţă comună, care înălţa cât mai sus posibil ştacheta devotamentului amândurora. Un Beethoven spunea: „Atâta vreme cât voi avea un ban în buzunar, nici unul dintre prieteni mei nu va crăpa de foame”. Şi când un Tolstoi, octogenar, fugea din căminul său îmbuibat de bunăstare, ca să moară într-o izbă, toată lumea lui moş Popa – mari şi mici – risipită pe întreg pământul, ştia pentru ce şi pentru cine făcuse legământ cu sărăcia. Arta şi artistul erau pe-atunci slujitorii unui Frumos justiţiar, care impunea aspectul fiinţei omeneşti în faţa josniciei de care e plin pământul. Frumosul, care nu e în slujba binelui, e ca un soare care încălzeşte o planetă moartă.

Despre socialism nu citisem încă nimic dar, în urma unor mari mişcări muncitoreşti în portul nostru, auzisem că el înseamnă dreptate pentru cei obidiţi şi văzusem un om ucis în bătaie la poliţie, fiindcă fusese socialist. Puţin după aceasta, am asistat la câteva întruniri socialiste şi am înţeles că

socialismul cuprinde în sânul lui toate virtuţile pe care în zadar le Căutam în faptele servitorilor lui Dumnezeu: dreptate, bunătate, cinste, cumpătare, cultul frumosului şi, mai presus de orice, O adevărată înfrăţire cu cel învins de viaţă.

Iată care avea să fie, de-acum încolo, noua mea religie, singurul meu dumnezeu: năzuinţa spre dezrobire a omului îngenuncheat de om.

Şi deodată m-a lovit un orgoliu nemăsurat: mă simţeam chemat să fiu un apostol al acestei religii, poate chiar un martir, ca acel muncitor ucis în bătaie. Aveam să-mi răzbun mama umilită şi clasa din care mă trăgeam, deşi această clasă nu era alta decât mahalaua mea bârfitoare, pe care o dispreţuiam. Mă consideram superior tuturor celor din jurul meu, fiindcă toţi, chiar şi mama, nu erau preocupaţi decât de interesele lor personale, năzuiau spre o viaţă cât mai apropiată de a burgheziei asupritoare şi nimeni, nimeni din câtă lume cunoşteam, nu citea şi nu gândea ca mine, afară doar de acei apostoli socialişti pe care îi auzisem vorbind şi le invidiam cultura, atribuindu-le toate generozităţile.

M-am încredinţat că omenirea e o gloată lipsită de calitate, un rezervor uman din care nu apare la suprafaţă şi nu se impune decât geniul rău: asupritorul. Geniul bun, gânditorul generos, e veşnic învins şi nu-l susţin nici chiar acei cărora el le închină viaţa.

La douăzeci de ani eram complet format în chipul acesta. Lumea socialistă însăşi, pe care o cunoşteam din ce în ce mai bine, îmi dovedea că nu toţi cei care reclamă dreptate sunt capabili să fie drepţi. Chiar şi acolo, numai o mică elită simţea şi gândea ca mine. Cât despre cultul frumosului, care era o altă latură a dragostei, nu ajungeau până la el decât prea puţine individualităţi. Imensa majoritate îl caricaturiza.

Ceva mai târziu, descoperindu-mi şi unele aptitudini literare, am nutrit un şi mai mare dispreţ faţă de tot ce nu se ridică prin nici o virtute morală deasupra comunului.

Totuşi, nici o mândrie n-a putut să mă depărteze de nevoia profundă ce-o aveam de-a lupta pentru binele omenirii, fără a cărei dezrobire, îmi dădeam seama că toate valorile vieţii sunt moarte în ochii omului născut să nu se poată bucura de nimic. În mijlocul unei universale suferinţi.

Iată în ce chip am fost pătruns de acea lumină nouă, a Frumosului şi a Binelui. Ea avea să mă înalţe în proprii mei ochi, făcându-mă să-mi dau seama că puţini oameni sunt atinşi de harul ei. Ea avea să dea un sens vieţii mele, care nu era avidă de bunuri pământeşti. Ea avea să mă susţie în

nenumăratele mele ceasuri de grea cumpănă când, încolţit de mizerie şi sfârşit de puteri, adesea m-am întrebat dacă Binele şi Frumosul merită atâtea jertfe chinuitoare.

Ea avea să-mi ţină loc de dumnezeire.

Ca să ajung la această convingere drumul calvarului meu a fost presărat la tot pasul, în chip aproape egal, de zdrelitoare cioburi, ca şi de strălucitoare cristale, pe care eu le luam drept autentice diamante.

La început numărul cristalelor a fost covârşitor. Nu auzeam decât cuvântul eroilor. Nu vedeam decât litera rămasă după trecerea martirilor. De pe înălţimea catedrelor de morală şi din inima bibliotecilor, filozofia pozitivă, predica dezrobitoare, precum şi literatura marilor credinţe, formau un singur cor divin ce umplea văzduhul: Glorie omului care cultivă Binele şi Frumosul!

Chiar şi marii reprezentanţi ai religiilor îşi uneau uneori glasul la acest imn, ceea ce mă mişca profund şi mă ajuta să nu cad cu totul în păcatul acelor luptători pentru dreptate, care excludeau cu desăvârşire biserica din sânul năzuinţelor spre un mai bine pământesc.

Întreb: ce mai putea dori un om ca mine, mai ales atunci când, dispensat de orice efort, te simţi făcut pentru a urma această cale? Cugetarea cea mai înaltă venea să confirme o simţire înnăscută şi s-o călăuzească. Savantul, tribunul şi poetul, întindeau mâna adolescentului venit pe lume şi crescut în acel iad al vieţii, unde domnesc toate relele: mizeria endemică, ignoranţa, superstiţiile, brutalitatea, calomnia, crima, îmi era peste putinţă să cred că puterea întunericului e mai mare decât aceea a luminii; că binele ar putea să iasă învins din lupta cu răul, mai ales că cel dintâi era îmbrăţişat de tot ce omenirea avea mai distins, ba deţinea uneori chiar şi frânele de conducere a popoarelor, pe când cel din urmă constituia o ruşine pentru orice om luminat.

E drept că oamenii luminaţi erau foarte puţin numeroşi şi că slava ridicată Frumosului şi Binelui răsuna cel mai adesea în pustiu. Ce importanţă însă putea avea pentru mine? Nu ştiam eu, de mic copil, că nobleţea sufletească este apanajul unei elite? Esenţialul era să mă ştiu susţinut de această elită a omenirii. Şi de un astfel de sprijin mă încredinţam de câte ori deschideam o carte, de câte ori ascultam un tribun.

Şi ce mândru, ce fericit mă simţeam în mizeria mea, de această strălucită tovărăşie! Unde mai pui că începeam să mânuiesc condeiul şi competente îndemnuri mă făceau să întrevăd posibilitatea de a urca încă o

treaptă, cea mai grea, pe scara valorilor intelectuale: treapta pe care stau creatorii de opere literare. Era deci îngăduit fostului băiat de prăvălie, cu patru clase primare, nu numai de-a înţelege perfect pe aceşti creatori, dar chiar să şi ocupe un colţişor în templul artei lor atât de admirate. Nu era deci exclus să ajung într-o zi să-mi unesc şi glasul meu la nobilul cor al celor destinaţi de providenţă să ridice omenirea dintr-o ticăloşie pe care eu o cunoşteam cum prea puţini gânditori o cunosc din proprie experienţă. Ah, cu câtă sinceritate am să clamez, la rându-mi, măreţia rolului de apostol al umanităţii!

Ce nevoie mai aveam de Dumnezeu? Nu eram eu, oare, un grăunte de dumnezeieşti năzuinţe? Chiar şi sfânta mea mamă îmi păru, atunci, mică şi meschină în toate ale ei mărunte preocupări, pe când eu pluteam, flămând şi zdrenţuros, în sfera lumilor ce aveau să vină. La clădirea primei lumi noi, liberată de materialism, eu însumi poate aveam să fiu fanatic salahor. Şi într-adevăr, într-o zi minunea s-a înfăptuit, dincolo de cele mai absurde ale mele aşteptări...

1904 – anul sosirii mele la Bucureşti, împreună cu Mihail[49]. Negăsind nici un stăpân ca să „debutăm”, ne-am aciuit în biroul de plasare al lui Gheorghe Cristescu, din strada Sfinţilor, în dosul spitalului Colţea.

Există o solidaritate a vagabonzilor, aşa cum există o solidaritate a arborilor pădurii, care îi apără contra furtunilor Violente. Am devenit amândoi „agenţi” la „Birou”, printre vreo alţi patru, toţi „ramazangii” de gigantică talie. Fumam mucuri şi ne hrăneam exclusiv cu pâine goală, o cocă neagră de zece bani, bucuroşi când o aveam zilnic. Zadarnic alergam toată ziua prin zăpadă, cot la cot cu servitori şi slujnice: când ne duceam după opt zile să „încasăm” taxa de cinci lei, din care doi erau ai agentului, încasam ocările „cocoanei”, veşnic nemulţumite. Sătul de-a avea a face cu arţagul tuturor stăpânilor, m-am hotărât să “Încasez” numai pe-al unuia, dar care cel puţin avea să mă hrănească. Am intrat „fecior în casă” la un avocat, apoi „londonier” la hotelul”English”, servitor la un spital de boli venerice. Cişmigiul, cel plin de răbdări prăjite şi de mucuri de ţigări... grădina Sfântul Gheorghe, pe ale cărei bănci aşteptam în soare ivirea unui stăpân care să aibe nevoie de braţe... calea Văcăreştilor, pe unde beam ceai cu oameni care vorbeau mult, din prea multă inimă... Nici eu nu mai ştiu ce[50]!

La un moment dat, am fost atras în vârtejul revoluţionar.

Era în 1905. Revoluţia rusă se afla în toi. Gorki, arestat. Protestul împotriva ţarismului sugrumător deveni mondial. Bucureştiul-proletar ţinu să-şi alăture glasul. Mă aflam acolo, tânăr adept. Militant neînsemnat.

Mişcarea muncitorească se refăcea pe atunci, după o grea trădare comisă de primii săi conducători-intelectuali, care plecaseră „să formeze aripa stângă a partidului liberal" şi unde, dând peste pufuleţul sinecurii, se simţiră bine acolo.

Noii conducători, toţi muncitori, între care Frimu – cincisprezece zile mai târziu avea să fi doborât de bâtele Siguranţei „liberale" – aleseră pentru marea manifestaţie ziua de 24 Ianuarie, sărbătoarea naţională a Unirii Principatelor. Partidul socialist hotărâse astfel să-şi afirme existenţa şi să-şi inaugureze noua activitate printr-o impunătoare desfăşurare de forţe muncitoreşti, care să facă ecou manifestaţiei cvasi-universale a Internaţionalei socialiste, fixată tot la acea dată pentru a protesta împotriva masacrelor ţariste şi a arestării lui Maxim Gorki.

Presa democratică era plină de amănunte asupra grozăviilor la care se dedase armata ţarului, ca să-şi răzbune înfrângerea din Manciuria, masacrând populaţia paşnică a marilor oraşe. Portretele popii Gapon şi al lui Gorki erau tăiate din ziare şi păstrate cu religiozitate, ca nişte icoane. Gorki, mai ales, deveni în puţine zile figura cea mai populară dintre scriitorii revoluţionari. O primă culegere din nuvelele sale, apărută sub titlul Ceva mai bun, mai omenesc, se volatiliza într-o săptămână. Se aflau în ea, printre altele, povestirile: Cititorul, Konovalov, Makar Ciudra, Emilian Piliai, Celkaş. Seara, atelierul de plăpumărie al lui Cristescu şi „biroul de plasare" se transforma în sală de lectură. Citeam şi reciteam din Gorki şi nu ne mai săturam.

O altă împrejurare venea să se adauge acestei exaltări generale şi să sporească autoritatea morală a mitingului proiectat. Un revoluţionar bulgar, dar care vorbea bine româneşte, doctorul Christian Racovski, sosise de câteva zile şi ţinea sfaturi dese şi tainice cu un număr de şefi socialişti. Printre ei, figura unanim respectată a bătrânului revoluţionar basarabean Zamfir Arbure – autorul cărţilor În exil şi în temniţă, povestiri ale propriei sale activităţi în cadrele partidului socialist rus. Era veşnic însoţit de fiica lui mai mare, doctoriţa Ecaterina Arbure, ea însăşi revoluţionară.

Sala „Eforie" gemea de popor. Mulţimea de muncitori era împănată cu bătăuşi, aduşi de sticleţi să ne rupă coastele. Vederea lor îţi tăia pofta de-a rămâne singur. Gheorghe Cristescu, cu un ciomag zdravăn în mână şi

rotindu-şi ochii ca un ieşit din minţi, alerga încoace şi încolo, făcându-şi loc cu coatele. El supraveghea zelos sala, impunând respect. Eu mă aflam la intrarea în sală, ţinându-mă veşnic prin preajma lui.

Christian Gheorghevici Racovski apăruse la tribună, ca un bolid, cu barba sa hirsută, de atunci, şi privirea numai flăcări. Apariţia lui neaşteptată, primele sale ţâşniri de indignare molipsitoare, gesturile sale puternice, convingătoare, variate, mereu noi şi mai ales acea sinceritate emoţionată de care sunt pătrunse toate discursurile lui, electrizară în acea zi memorabilă, întrunirea din marea sală a „Eforiei."

Ieşind de la întrunire, manifestanţii păreau să-şi râdă de poliţie. Şi prea cântau „Internaţionala", chiar într-o zi de sărbătoare naţională şi cam prea strigau „Trăiască Gorki", acel Gorki despre care nu se ştia cine era şi nici unde se afla ca să fie înhăţat.

Agenţii îmbrânciră lumea, invitând-o să se împrăştie. Atâta fu de-ajuns. Câţiva pumni ridicaţi, câteva strigăte „subversive" şi ţin-te matrace şi săbii de comisar plouând cu nemiluita asupra masei de capete. A avut loc o împărţeală copioasă de pumni, de-o parte şi cealaltă... Apoi, fireşte, arestări[51].

Acesta fu botezul meu revoluţionar.

Cam în primăvara lui 1908, iată că am şi eu bucuria oricărui muritor când îşi vede slova tipărită. Era primul articol de luptă trimis unei publicaţii, în specie „România muncitoare". Mă aflam portar de noapte la „Hotel Popescu", din Lacu-Sărat. Titlul articolului (dacă nu mă-nşel): Un om cu scaun la cap[52] şi cine credeţi că era acest om cu scaun la cap, pe care-l atacam? Curioasă coincidenţă! Era domnul Nicolae Iorga! (Atacam pe omul politic). Articolul era semnat: P. Istr.

Au urmat câţiva ani de colaborare neregulată la acest ziar muncitoresc, până în ziua când, dintr-un salt, îmi văd visul împlinit: de-a scrie la un mare ziar, unde vocea îţi este ascultată de cel mai mare număr de cititori. Nu mai târziu decât în anul următor, 1909, public în ziarul „Dimineaţa" o anchetă de nouă articole sub titlul general: Lipitorile porturilor[53]! Ele au fost anunţate pe mii de afişe, între Sulina şi Turnu-Severin, unde numele meu sta scris cu „litere de-o şchioapă", vorba domnului Cazaban. Astfel mi-am făcut intrarea în marea gazetărie – victorie măreaţă de care îmi aduc aminte totdeauna cu tandreţe.

Câteva luni după publicarea lor, cade marea grevă a hamalilor de la Brăila[54], pe care o conduceam împreună cu Ştefan Gheorghiu, cea mai

reprezentativă figură de apostol ieşită din rândurile lucrătorilor noştri. Îndurerat de sfârşitul lamentabil al grevei hamalilor, scriu un lung articol Burii sunt învinşi, trăiască Burii!, făcând aluzie la războiul din Transvaal şi, curajos, îl trimit la „Adevărul”.

Şi, a doua zi, mare-mi fu bucuria de-a citi în corpul rubricii de informaţii a acestui ziar următoarea notă, tipărită cu litere groase: „Greva muncitorilor de la Brăila a căzut! Vrednicul muncitor P. Istrati ne trimite un articol scris după luptă. E un articol scris (iar „articol scris”!) cu sângele unei inimi generoase, îl vom publica la locul de onoare, în numărul de mâine((. A doua zi, a apărut pe patru coloane, toate „de onoare”[55].

În toamna anului 1909, bătălie de stradă cu poliţia brătienistă, în care sângele a curs şiroaie, mai mult din partea noastră. În seara zilei de 19 octombrie, ziarul „Adevărul” trage o ediţie specială, cu strigătul: „În ajutorul lui Racovski! A fost arestat la Câineni! Ar putea fi omorât în închisoare! Muncitori, salvaţi-l!”

Era zi de lucru. Uzinele se goliră. Sala noastră de întruniri, din Calea Victoriei nr. 91, se umplu până la refuz. Curtea şi culoarele înţesate. Se înnoptase. Cordoane de poliţişti. Mă aflam jos, blocat într-o masă compactă de muncitori şi ucenici. În faţa noastră, poliţiştii. Dracii de ucenici îşi umpluseră buzunarele cu piper.

Deodată se produse o învălmăşeală. Întrunirea terminându-se, suntem împinşi în stradă. Agenţii se împotrivesc şi lovesc cu bastoanele de cauciuc. Atunci un nor de piper îi orbeşte. Mulţimea se revarsă. Semnalul încăierării,eu îl dădui în fruntea unei coloane de băieţi hotărâţi. Nemaiputând răbda brutalităţile poliţiştilor, care aveau ordin să împiedice manifestaţia, năvălirăm peste agenţi, rupând cordoanele. Ne întâmpinară cu lovituri puternice de sabie. Încolţiţi, o tulirăm spre o stivă de cărămizi de la o clădire în construcţie şi le aruncarăm în capul urmăritorilor.

Bătălia a continuat cu înverşunare până la miezul nopţii, când, înconjuraţi din toate părţile, am fost prinşi. O sută paisprezece arestări, dintre care opt reţinuţi pentru cercetări la Prefectură[56]. În noaptea aceea, ne-au deşălat cu bătaia, în beciurile poliţiei. Dimineaţa, stâlciţi, ni se iau amprentele, după care suntem închişi la Văcăreşti. Epilog: trei condamnări la câte o lună[57], dar propaganda făcută cu acest prilej merita osteneala[58].

„Bătălia” aceasta mă legă, mai mult decât orice teorie, de ceilalţi fraţi de suferinţă, care ca şi mine răbdară cruzimile bestiilor poliţiste. Datorită acestui botez (ântrucât mă priveşte, spontan şi neaşteptat) mi-a fost

dezlegată definitiv enigma cuvântului dreptate, de către înşişi duşmanii mei, ai muncitorului.

După ieşirea noastră de la Văcăreşti, mă aflam şi eu printre „şefii” socialişti primiţi de dl. Miile. Gherea era prezent şi foarte emoţionat ne-a sărutat ruseşte pe toţi. Atunci, dl. Const. Miile m-a luat de-o parte şi mi-a zis:

— Uite ce-i, Istrati, vreau să te fac corespondentul „Dimineţii” la Brăila, cu leafa celui mai bun dintre corespondenţii mei. Primeşti?

Am primit, dar înainte de a-mi încasa prima leafă i-am făcut o poznă cum numai eu ştiu să fac în debuturile mele. Aveam însă dreptate.

Un diacon din Tulcea, ginerele celui mai hoţ popă din Brăila, siluise pe o fetiţă de unsprezece ani, o fată de armean, ce-o avea în serviciul său. Din informaţiile ce le-am putut culege, am trimis vreo două corespondenţe care au făcut adevărat scandal, atât în Tulcea unde slujea diaconul, cât şi în Brăila unde socru-său, popa, era foarte cunoscut. Dar eu eram nemulţumit de chipul cum mergea afacerea, căci autorităţile, care trebuiau să instruiască delictul, tărăgănau lucrurile, prea pe faţă. Atunci, ca să le dau puţină energie, hotărâi să plec îndată la Tulcea, în anchetă. „Stai tu, popo, îmi ziceam, vei vedea în curând că avem «adevărul» cu noi!”...

Aici victima avea foarte mulţi apărători, lucru ce-mi uşura truda, iar vecinii diaconului, care cunoşteau mai bine decât toţi afacerea şi erau indignaţi împotriva satirului, mi se puseră la dispoziţie cu toată inima. Ei erau miraţi că n-au fost chemaţi încă la instrucţie, şi declaraţiile scrise ce le obţinui de la dânşii fură atât de severe, încât alături de certificatul medical ce-l aveam şi cu concursul „Adevărului” de care nu mă îndoiam, popa ar fi intrat la ocnă cu mâinile în şolduri.

Dar care nu-mi fu mirarea, când, la ora două după-amiază, ora sosirii curierului cu ziarele din Bucureşti, văzui că „Dimineaţa”[59] mea nu suflă o vorbă în chestia violului din Tulcea, deşi aveau la redacţie corespondenţe trimise de mine, din timp... În urmă, am aflat că episcopul Dunării de Jos intervenise pe lângă dl. Mille. M-am dus acasă la nenorocitul tată şi i-am spus că totul e pierdut: adevărului I se trântise uşa în nas chiar la „Adevărul”.

Astfel s-a terminat „cariera” mea, de-abia începută la „Adevărul”[60].

O alta mi se deschidea la „România muncitoare”, unde – doi ani mai târziu – eram numit redactor, alături de M. Gh. Bujor, blândul apostol. La „România muncitoare”, cariera mea nu fu de durată lungă. Am publicat,

între altele, primele mele încercări literare: Calul lui Bălan, Nostra Famiglia, Întâi Mai şi câteva foiletoane, între care unul despre Pegoud, unde îmi exprimam admiraţia faţă de omul care, izbutind să stăpânească o maşină atât de temută, se deda unor faimoase acrobaţii (looping the loop)[61].

Câteva zile mai apoi, trecând prin Ploieşti, m-am oprit ca de obicei să-l văd pe Dobrogeanu-Gherea, una dintre cele mai pitoreşti şi mai cinstite figuri ale socialismului european înainte de primul război mondial, întemeietor al socialismului românesc, al criticii şi sociologiei noastre. Spirit practic, speculativ şi erudit, izbutise – fără a renunţa la cinstea sa – minunea unei duble ascensiuni: bunăstare materială şi glorie de gânditor şi propagandist al socialismului. În timp ce cu o mână pregătea faimoasele sărmăluţe, cu cealaltă redacta serioasa revistă („Contimporanul”), ca şi studiile sale critice, atât de importante încât una din ele îi aduse cinstea unei polemici cu Spencer.

Mereu zâmbitor şi amabil, totdeauna darnic, îi plăcea să-l vizitez. Adesea era tapat de bani. Toată lumea îi cerea: organizaţiile muncitoreşti, fugarii ruşi, marii prieteni, ca rabelaisianul Caragiale şi alţii mai mici, ca mine.

Cu prilejul acestei vizite, făcând aluzie la articolul meu despre Pegoud, mi-a spus:

— Istrati, ai stofă de scriitor. Foiletonul tău este printre cele mai frumoase care s-au scris la noi. Tu ai talent, dar talentul nu-i de ajuns ca să-ţi faci un loc în lume: mai trebuie şi niţică statornicie.

Nu m-am statornicit, cu tot sfatul bătrânului critic... Partidul socialist, pe atunci în floare, mă reclama ca pe un bun al său, într-un ton cam autoritar, reproşându-mi fără încetare toate „trăsnăile” şi nesupunerile mele.

În mişcarea socialistă, am fost un diletant pasionat, uneori impetuos.

Nevoia mea de-a iubi viaţa – de-a râde, de-a mă înfuria – mi-a tulburat totdeauna echilibrul militantului revoluţionar, al cărui piedestal este ura veşnică. Am încercat, dar n-am izbutit să devin un militant.

Soclul meu este sentimentalismul. Vorbind despre activitatea mea, Racovski a spus, la tribuna Congresului socialist român din 1912, că „sentimentalismul este o primejdie pentru mişcarea revoluţionară”.

Îmi place să-mi reamintesc din când în când această butadă a unuia dintre cei mai buni prieteni ai mei, el însuşi un sentimental duios, stăpânit de ura împotriva regimului burghez. La rândul meu, urăsc şi lupt cu toate puterile împotriva acestui regim, dar nu înţeleg să-mi reduc viaţa numai la

atât. Îmi lipseşte darul oratoric – prima însuşire a bunului militant. Şi apoi, mi-e groază de repetarea întruna a aceloraşi argumente – baza oricărei propagande.

Am aderat la socialism nu din cauza unor argumente teoretice sau practice, ci din dragostea mea pentru viaţă, pe care o voiesc mai frumoasă, mai omenoasă. Am aderat nu ca să-i cer mărirea salariului şi puţin mai multă libertate, ci pentru a-i reclama dreptul omului de-a dispune de soarta lui. Neîntâlnind solidaritatea necesară acestei realizări şi nevrând să împart tristul destin al clasei mele, mi-am făcut propria revoluţie: am refuzat regimului capitalist oferta de a-mi exploata munca în schimbul unei existenţe ca vai de lume şi am pornit în lume, ronţăind o roşcovă în bătaia soarelui...

Astfel am putut să-mi păstrez dragostea pentru oameni, hrănind o revoltă lipsită de ură faţă de egoismul lor. Nu doresc moartea semenilor mei, oricât de puţin ar recunoaşte ei blestemata lor ticăloşie. Însă cei care trăiesc în subsoluri, au dreptul să-i urască de moarte. Ochi pentru ochi! Particip chiar la luptă, de partea baricadei unde se află clasa mea, fără a mă lipsi însă de sentimentul milei. Viaţa, aşa cum mi-am făcut-o, a fost plină de milă faţă de mine; mi-e imposibil să urăsc mai mult decât am dreptul... Iată din ce-i alcătuită credinţa mea revoluţionară: numai din sentimente, comoară sufletească ce-şi află cea mai frumoasă expresie în prietenie.

Singură prietenia poate revoluţiona lumea, viaţa. Acolo unde ea există, acordul vine de la sine. Poţi trage o concluzie asupra unui text dintr-o doctrină, însă în nici un caz asupra rigurozităţii sentimentelor. Această prietenie, care adaugă de la sine şi îndepărtează neînţelegerile, care iartă greşelile şi împinge pe om spre perfecţiune – graţie căldurii sufleteşti – am căutat-o şi am găsit-o în mişcarea socialistă. Pulsaţiile ei erau însă înăbuşite de rigiditatea doctrinei.

Singurul om care înţelegea prietenia la fel ca mine şi pe care îl iubesc şi preţuiesc din adâncul sufletului meu rănit, fu Alecu Constantinescu[62]. De meserie tapiţer, trăise vreo cinci ani la Paris şi graţie sensibilităţii, culturii şi darurilor sale oratorice devenise singurul militant socialist cu înrâurire asupra mea.

Aşa sunt eu croit: iubesc şi stimez numai ceea ce mă subjugă. Cel de la care nu am nimic de învăţat şi care nu se impune prin nici una din calităţile ce-mi sunt dragi, puţin îmi pasă dacă mă urmează sau nu. Nu cobor

niciodată în drumul lui, pentru că mi s-ar părea mai prejos decât acela în care mi-am înghesuit toate valorile mele spirituale.

Alecu era tipul revoluţionarului aşa cum îl vedeam eu şi asta mă mişca mult. El îmbina revolta cu duioşia prieteniei – calităţi destul de rare. Apoi mă întrecea prin cultura, elocvenţa şi devotamentul său bine drămuit, care nu omitea critica sau îngăduinţa. În sensul acesta, Alecu făcea puntea de legătură între mine şi partid. Adică: graţie blândeţii sale, am putut să mă apropii de această omenire care suferă şi care într-o zi trebuie să-şi cucerească locul sub soare. Fără Alecu Constantinescu, m-aş fi simţit stingherit în mijlocul ei. S-ar părea că, prin cele de mai sus, am aerul că-mi reneg clasa. Mai drept ar fi trebuit să spun că nicăieri nu mă simţeam în largul meu fără ajutorul lui Alecu.

Ştiu bine: e o pacoste pe capul meu această inadaptabilitate, această incapacitate de-a înţelege, acest egoism sau lipsă de umanitate – cum vreţi să-i spuneţi – şi care face din mine un însingurat, retras în turnul meu de fildeş, deşi sunt la cheremul oamenilor mai mult decât oricine! Prin viaţa mea fără căpătâi, sunt legat de semenii mei, în orice clipă, Cel ce n-are o familie şi nici măcar o situaţie, nu se poate să n-aibă nevoie de aproapele său, afară de cazul când e o canalie care duce o viaţă ferită de orice griji materiale. Or, nu e cazul meu! Dacă îmi dispreţuiesc aproapele atunci când cugetă şi trăieşte ca un vierme, îl iau în braţe şi mă înduioşez când văd că suferă câineşte, din pricina soartei sau a societăţii omeneşti. Atunci nu-i precupeţesc nici dragostea şi nici ajutorul meu, simţindu-mă în clipa aceea exact în situaţia lui, având nevoie de dragoste şi de ajutor. Mai poate fi un altul atât de legat de oameni, ca mine?

După moartea lui Mihail, Alecu Constantinescu devenise cel mai bun prieten al meu. El observase toate contradicţiile firii mele şi se ferea, pe cât putea, să nu mă cicălească, aşa cum o făcea cea mai mare parte dintre militanţii partidului[63]. Iar eu, la rându-mi, stimând această purtare deosebită, această înţelegere omenească şi prietenie credincioasă, începui să-l iubesc în felul meu. Adică: de-a înlătura tot ceea ce te separă de-o fiinţă, de-a o primi aşa cum e şi de a-ţi afunda sufletul într-al său. E, de altfel, singura cale prin care-l poţi face pe om mai bun, ajutându-l să se dezrobească de povara trupului.

Atât eu cât şi Alecu ne primeam unul pe altul şi ne iubeam, păstrându-ne individualitatea fiecăruia, cu mici concesiuni reciproce. Astfel, el închidea puţin ochii asupra „nesubordonării” şi „mentalităţii mele de

vagabond” şi-mi ceru, ca în schimb, să salahoresc pentru gazeta săptămânală a partidului, în calitate de redactor al doilea. Aveam o leafă de mizerie, ca toţi salariaţii organizaţiei socialiste.

Hamalâcul acesta intelectual, obligatoriu, îmi obosea sufletul peste măsură. Totuşi îl primii, nu din devotament faţă de mişcare – cum credea Alecu – ci din prietenie faţă de el.

Într-o zi, i-o mărturisii şi se întristă.

— Este drept, mi-a spus, Mihail te-a învăţat prost, ca să crezi că prietenia este superioară devotamentului. Prietenia – un sentiment pe care dealtfel, după cum ştii, îl apreciez.

este nestatornică, orgolioasă şi ţâfnoasă, ca o fată bătrână care vrea să-i spui întruna că este frumoasă şi fără cusur. După mine, prietenia nu poate umple o viaţă de om, conştient de rolul lui în progresul social. Nu vreau să te jignesc cu gândul că ai fost lipsit de o atare conştiinţă, pe care orice om luminat trebuie s-o aibe despre rostul său în istoria prefacerilor sociale. Or, dacă aşa stau lucrurile, sentimentul devotamentului faţă de umanitate trebuie să fie mai presus de prietenia pentru cutare sau cutărică.

Obiceiul tău de-a arunca la coş ceea ce nu-ţi convine – şi de care faci atâta caz – nu e ceea ce aveau mai straşnic în ei, strămoşii tăi, grecii. Şi dacă vrei să rămânem prieteni, sileşte-te să râvneşti mai bine la nobleţea lui Socrate, decât la veninul lui Aristotel.

Eu, în cei treizeci de ani de luptă socială, am îngropat într-un fel sau altul peste o duzină de prietenii „sublime”. Şi, după cum vezi, n-am crăpat, pentru că cel mai bun prieten al meu sunt eu însumi, convingându-mă pe zi ce trece, cu prisosinţă, că miezul vieţii este numai mulţumirea ce vine de pe urma datoriei împlinite. Încearcă deci să vezi mai limpede în sufletul tău. Începe prin a învăţa: chiar dacă soarta nu-ţi este legată de clasa ta, ai datoria de-a contribui la salvarea ei, tocmai fiindcă pretinzi că ai luat o atitudine demnă în faţa con-ştinţei oamenilor. Şi apoi îţi repet: încă nu cunoşti fericirea pe care ne-o aduce împlinirea datoriei noastre! Prietenia nu rezistă jignirilor şi nici înfrângerilor; ea moare. Devotamentul însă suportă totul şi cu cât oamenii sunt mai nedrepţi faţă de tine, cu atât conştiinţa ta se îndreaptă către ei, reamintindu-le că niciodată tu n-ai tras chiul datoriei. Afecţiunea, dragostea, prietenia sunt nişte abstracţiuni ce pot fi negate. Datoria împlinită este un fapt, o realitate, săritoare în ochi ca şi soarele de pe cer.

Fă-ţi datoria către propria ta conştiinţă şi ai să vezi că o să fii atât de fericit cât în nici una din trecătoarele poveşti sentimentale. Când eram mai tânăr, am păcătuit ca şi tine. Am crezut în prietenie, în artă, în femeia credincioasă şi, la urmă, mi-am pus toate speranţele în copilul meu. Azi, toate sunt un cimitir! Mihail al meu – cizmarul poet Neculuţă – a murit, răpus de mizerie. De asemenea, mi-am sfărâmat violoncelul care nu se prea înrudea cu tapiţeria, care îmi cerea zece ore pe zi numai ca să mă hrănească. Femeia m-a înşelat şi-am ucis-o. Cât despre copil, idolul meu, ei bine! în ciuda educaţiei alese, a devenit cea din urmă haimana, fiindcă a moştenit sufletul mai-că-si. Atunci m-am aruncat în mişcarea socialistă internaţională. Am stat la Berlin, la Londra şi mai mult la Paris. Acolo am adâncit viaţa şi pe mine însumi. De-acolo m-am înapoiat convins că pentru omul conştient nu există decât o singură cale de-a rezista vieţii pustiitoare: să-şi facă datoria şi să nu aştepte nimic de la oameni.

Azi îmi petrec serile la şedinţele noastre din mahala, de unde mă înapoiez la miezul nopţii, după ce am adus puţină lumină în mintea unui pumn de muncitori, fraţii mei de robie. Îmi dau seama că ăsta e tot binele ce-l pot aduce oamenilor, încearcă şi tu şi ai să te convingi!”...

Am încercat şi nu m-am convins.

Am salahorit, în vara aceea, timp de trei luni, în redacţia gazetei partidului[64], hrănindu-mă cu un borş la prânz şi cu o bucată de salam seara.

Ah! puzderia de neghiobii socialiste care mi-au trecut prin mână! Neroziile pseudo-revoluţionare ale „fraţilor de robie”, care din străfundul provinciei lor mă striveau cu kilometrice şi încâlcite „peltele literare” – scrise într-un stil care te făcea să-ţi iei câmpii. Sărmanii mei colegi de redacţie, Marinescu şi Bujor, asudau ca la galeră, tot refăcând şi apropiind de-o formă mai ca lumea, articole scrise cu picioarele. Eu, mai practic, le zvârleam în coş.

În ce mă priveşte – nefiind militant şi neţinând să fiu – n-am avut să sufăr de ostracizarea pe care ne-o aplicau serioşii mişcării, nouă, neserioşilor. Dar răposatul Ştefan Gheorghiu, precum şi mult necăjitul Costică Mănescu – amândoi suflete devotate mişcării şi care nu puteau trăi o zi, fără să lupte cot la cot cu muncitorii – au cunoscut piedici şi umilinţi care pe unul l-au dus la groapă, iar din celălalt a făcut o epavă umană, deşi Mănescu a desfăşurat o activitate şi a dat dovadă de-o cinste care trebuiau să-i asigure un loc de frunte în conducerea destinelor clasei muncitoare,

rămasă azi pe mâna avocaţilor şi „revoluţionarilor” caşcavalagii, unelte docile în mâinile guvernanţilor noştri.

Istoria însă nu se lasă multă vreme falsificată. Şi poate că se va ivi într-o zi omul care, dând cuvânt faptelor, să stabilească bilanţul trădărilor, laşităţilor şi crimelor tuturor acestor „serioşi”, care au asasinat opera de dezrobire muncitorească, reducând-o la o simplă parodie electorală[65].

DRAMĂ CU UN PRIETEN REVOLUŢIONAR...

Viaţa mea s-a legat uneori atât de strâns de unii oameni, încât adesea s-a contopit şi s-a format una cu a lor. Ştefan Gheorghiu a fost unul dintre aceştia. E adevărat că el n-a fost cel mai bun prieten al meu, după cum sunt sigur că nu eu eram cel mai bun prieten al lui.

Între noi au fost deosebiri de caracter profunde – şi cu toată veselia şi înfăţişarea deschisă ce o avea – felul de prietenie tăcută cu care m-a exasperat atât de des, lipsa de exprimare, de interpretare şi comunicare a celor mai alese simţăminte omeneşti, au fost cea mai mare piedică în drumul spre închegarea unei desăvârşite prietenii. Mă plimbam cu dânsul ceasuri întregi – şi prin locuri unde, Doamne, sufletul se deschide ca floarea la adierea zefirului – sau stăteam închişi în cine ştie ce odăiţă tăinuită, unde ar fi trebuit să se formeze atmosfera cea mai intim-prietenească, şi el, totuşi, rămânea ca sfinxul căruia nu poţi să-i pătrunzi măruntaiele. Ştefan Gheorghiu era omul tribunei şi al grupărilor populare. În faţa mulţimii, scânteia de spirit şi în mijlocul grupurilor de discuţii sociale verva lui anecdotică făcea farmecul ascultătorilor. De-acolo nu-l puteai urni ceasuri întregi.

Dar dacă pe noi nu ne-a putut uni prea mult latura prieteniei „rafinate”, disecările şi analiza simţirilor pe care el le numea „vorbărie seacă”, „sofisticărie”, apoi rămânea partea practică a vieţii, drumul larg al luptelor pentru binele tuturora, calea sacrificiului personal, unde Ştefan m-a întrecut şi s-a ridicat la o înălţime unde eu n-am mai putut să-l urmez.

Aici, el trebuie să fi întâlnit legături de prietenie pe care nu le-am înţeles prea mult. Din această cauză şi cu mare părere de rău mă văd silit să nu pot vorbi de Gheorghiu ca militant socialist, fiindcă, având amândoi cu totul alte drumuri în viaţă, nu cunosc din faptele şi din strălucita sa carieră de propagandist decât puţinele momente când cărările noastre s-au încrucişat o clipă, pentru a se despărţi imediat. Şi Gheorghiu are o viaţă atât de bogată în fapte şi un câmp atât de larg unde şi-a semănat ideile, încât mi-e teamă chiar şi să ating aceste laturi ale scurtei dar nemuritoarei sale vieţi.

Noi nu avem un al doilea propagandist care să fi călcat pe jumătatea urmelor lăsate prin atâtea unghiuri de ţară, ca acela care a fost mult dorit şi totdeauna binevenitul Ştefan! N-a avut decât o grijă şi n-a trăit decât pentru un singur scop: acela de-a sluji mişcarea muncitorească.

Într-o scrisoare, îmi spunea: „Eu nu mai sper la o vindecare completă şi a trăi cu meremet nu-mi surâde câtuşi de puţin. Cât o fi să mai trăiesc, voi trăi pentru mişcare”. Şi în alta: „În privinţa sănătăţii, află că nu o duc tocmai bine şi asta datorită faptului că a trebuit să iau parte la greva tăbăcarilor. Doctorii mi-au spus să am linişte şi să stau în casă; şi eu – dimineaţa, după-masa şi seara până la unu noaptea – stam şi vorbeam la sindicat. Acum mă duc la Brăila şi de la Brăila la Buzău”.

Întorcându-mă adesea de-acolo de pe unde mă împingea nestatornicia, n-am întâlnit o singură dată pe omul acesta, fără să-l găsesc preocupat de gândul mişcării noastre, fără să-l surprind „cârpocind la haina idealului său”.

Ştefan Gheorghiu a fost la noi cel mai neobosit îndrumător de suflete, omul care a înfiinţat cele mai multe cercuri culturale. Nu numai că, în libertate fiind, el înjgheba un asemenea cerc peste tot unde înnopta trei zile de-a rândul, dar, chiar privat de libertate, el creea focare de cultură în închisoarea militară din Galaţi şi prin alte puşcării pe unde îl trimitea setea de frumos şi de adevăr. Din punctul acesta de vedere, deşi el însuşi puţin instruit, Ştefan Gheorghiu poate fi comparat cu cele mai mari figuri contemporane ale lumii. Ba aş putea să afirm, din ce am cunoscut la Ştefan şi din ce am citit despre marii revoluţionari, că martirul clasei muncitoare din România le era superior acestora, prin puterea fascinatoare a prieteniei, unic în felul lui.

Nu setea de cultură, de adevăr şi frumos făcea pe tineretul acelor vremuri să se grupeze în jurul staturii lui de stejar, ci flacăra nestinsă a inimii lui de prieten.

Ştefan Gheorghiu dădea foc omului, de îndată ce acesta avea într-însul un dram de esenţă divină^. Şi dacă este adevărat că de pe urma acestui uriaş al amiciţiei n-au rămas decât crâmpeie de suflete, care mai oftează şi azi după dânsul, dacă-i adevărat că nici potopul de dragoste al bunului Ştefan n-a reuşit să întemeieze o şcoală care să dureze şi azi – cum aţi voi ca eu să mai cred că setea de frumos şi de adevăr există, poate exista altfel decât în mod izolat, un caz la o sută de mii de indivizi?

Omul a avut în toate vremurile dorinţa de a călători spre soare. Numai că atât!... De câte ori a întreprins o asemenea călătorie, a îngheţat pe drum şi a căzut din tot înaltul. Sociabilitatea omului a fost şi va fi multă vreme o chestie de burtă, şi de alte câteva nevoi sentimentale. Setea de frumos şi de adevăr nu se manifestă decât în chip excepţional, n-are nevoie de nici un îndemn şi poate să trăiască din ea însăşi.

De adevărul acesta m-am pătruns din fragedă tinereţe. Asta nu m-a împiedicat să fiu un om sociabil şi, cred eu, prieten.

Lucru curios: nu-mi aduc aminte nici cum l-am cunoscut pe Gheorghiu, nici unde i-am strâns mâna pentru ultima oară... Mă duc cu gândul în trecut, cât mai departe, spre începuturile noii mişcări socialiste, când prin anii 1903-1904 făceam, alături de Gheorghe Cristescu, primii paşi în templul celor mai îndreptăţite speranţe din câte au palpitat vreodată într-o inimă omenească; când rămăşiţele vechii mişcări îşi purtau cele două dulapuri şi şapte bănci din strada Vămii, în Lascăr Catargiu şi apoi în Primăverii şi când cu ochii învăpăiaţi de primele dogoriri ale marelui ideal descifram, în „România muncitoare”, poeziile zbuciumatului cizmar[66], despre care nu voiam să cred că adesea ajunează şi că de multe ori îngheaţă de frig...

Prietenia mea cu Ştefan Gheorghiu începe pe la 1910. Îl văzusem la Conferinţa socialistă[67] de la „Hotel de France”, din 1906 şi-mi rămăsese în minte înfăţişarea aceea de geambaş, cu cizme în picioare, cu barba mare neîngrijită, mototolit... Dar, în toamna acelui an plecând în Egipt şi înnămolindu-mă apoi vreo trei ani prin alte ţări, nu mai dau peste dânsul decât în anul 1910. Atunci, îmi dau seama de valoarea lui Ştefan şi de foloasele ce le-ar avea mişcarea brăileană, dacă l-ar reţine în localitate. Dar, tot atunci, observ că el este bolnav, atins de acea boală pe care o purtam şi eu în sânge, de la naştere, şi care pe Ştefan l-a dus drept la cimitirul Bolovani şi pe care medicina oficială a partidului nostru n-a voit s-o recunoască şi să-i spună pe nume cu nici un preţ, nici la el, nici la mine, cu toate că dânsul şi-a dat sufletul în sanatoriul de tuberculoşi de la Filaret, iar eu nu-mi datoram viaţa decât Egiptului ospitalier şi climateric.

De la această dată începe acea tragedie mută, necunoscută şi sfâşietoare, care s-a desfăşurat timp de patru ani, sub ochii democraţiei române şi care se încheie în 1914, lăsând cortina peste un mormânt.

Ştefan nu era atunci doborât de boală, fuma încă şi avea acel stomac capabil să mistuie şi cremene. Nu era un „fragil”, cum spunea Racovski, ci

tocmai contrariul, un robust, înalt şi cu un schelet bine dezvoltat, care ar fi permis să fie înlănţuit de muşchi atletici, dacă nu s-ar fi luptat cu o mizerie atât de neagră. Un om fragil este un pipernicit, o stârpitură care nu ar fi fost în stare să lupte cu boala patru ani şi s-arunce valuri de sânge din piept, timp de un an, lipsit de îngrijire, răcnind şi asudând pe la întruniri şi petrecând nopţi de-a rândul în dezbateri de comitet şi vagoane puturoase de clasa a III-a.

Îi sugerez îndată ideea de a merge cu mine în Egipt, unde să stea un an întreg. Pe atunci credeam că Ştefan e o speranţă nu numai pentru pârliţii de muncitori, dar şi pentru oamenii din mişcare care pot sacrifica, la un loc, o mie de franci pentru viaţa unui propagandist. Mai târziu am văzut că această sumă era rezervată unui bust de bronz...

Dar, în loc să plece în Egipt, Ştefan nimerise „la sac”, în port, unde, după fiasco-ul „cooperativei” de lemne, muncitorii îl poftesc să se curarisească ridicând saci cu cereale şi cărându-i în hambarele vapoarelor! În ziua aceea, neuitată, privind pe Ştefan cum se încovoaie sub greutatea sacilor şi glumelor bravilor cetăţeni, am avut prima şi cea mai strălucită dovadă a recunoştinţei umane!... Îmi veţi ierta amintirea asta? (Şi dacă nu-mi veţi ierta-o... atâta pagubă!)

Dar, în nemărginita noastră bunătate şi chiar cu iscusinţa şi înalta mea aprobare, îl mai facem şi de batjocură pe Ştefan, în anul acela, logodindu-l prosteşte cu o fată[68] care de-abia purta jumătatea anilor lui. Voiam să-i dăm cetăţenie brăileană, ca să nu mai poată fi „trimis la urmă”.

Hotărăsc deci să plec cu Ştefan în Egipt, fără sprijinul nimănui, aşa cum plecam eu în fiecare an şi numai pe baza muncii de-acolo. Dar iată că nu mai pot suporta funcţiunea de încasator de cote ideale şi-mi dau demisia[69], după trei luni de servici, cu un deficit de trei sute lei, luaţi peste leafă. Nu tocasem însă prin şantane această sumă: o sută de lei mă costa sănătatea unui valoros tovarăş din Severin, susţinut la băile Lacului-Sărat, mort anul trecut şi care mi-a făcut haine, mai apoi, pentru aceşti bani, deci nu mă va purta în „spinare pe lumea cealaltă”! Iar restul, „cooperativa” lui Ştefan şi o lecuţă de boemie a amândorura, când ne permiteam, în timpul verii, să luăm, vorba lui, câte o „măsurică”, din vreme în vreme.

Pe vremea când eram secretar al Sindicatului muncitorilor din portul Brăila[70] – mare şi puternic în 1910 – muncitorii înjghebaseră o aşa-zisă „cooperativă” de lemnărie, folositoare şi ingenioasă în felul ei, dar care n-a putut trăi, din cauza intrigilor şi nefastei lăcomii omeneşti. Înfiinţarea ei

avea două scopuri: întâi, de-a procura muncitorilor lemne ieftine şi al doilea de-a da mijloc de existenţă răposatului moş Grigoriu, bătrânul prim-organizator al lucrătorilor[71]. Se adăugau douăzeci de lei în plus peste costul vagonului de lemne – sumă destinată bătrânului care se ocupa şi cu cântăritul. Folosul era real: oamenii cumpărau lemnele cu mult sub costul pieţei şi moşul avea cu ce să trăiască. În urmă s-a crezut că el trăieşte prea... princiar şi ca să nu se producă dezbinare, comitetul a desfiinţat „lemnăria”.

Dar pe când cooperativa de lemnărie mergea bine, sugerarăm în comitet ideea de-a se înfiinţa şi pentru Ştefan Gheorghiu o asemenea „cooperativă”, în partea opusă a oraşului Brăila, de unde tocmai veneau plângeri că populaţia dintr-acolo nu putea beneficia la cumpărătura cu kilogramul, fiind prea departe. Ideea s-a aprobat repede, aşa cum se aprobă în România toate ideile, mai ales şi din dorinţa tuturor de-a opri pe Ştefan la Brăila. Dar – ca să nu mai pomenim de intrigile care s-au format şi în jurul acestor bune intenţii – a venit însăşi firea boemă a temperamentului incorigibil al lui Ştefan, de-a dat lovitura de graţie acestei întreprinderi: ocupat zilnic la sediu cu propaganda intensă de atunci, ba dezertând uneori chiar şi prin alte oraşe în acelaşi scop, depozitarul Ştefan s-a pomenit într-o bună zi, la încheierea socotelilor, că în loc să-i iasă douăzeci de lei în plus la vagon, i-au ieşit în minus! De altfel, noi am prevăzut aceasta de la început, numai privindu-l pe Ştefan cum cântărea lemnele!... Câţi nu s-au stricat de râs când, suindu-se la tribună ca să se explice, în mijlocul unei atmosfere în care toţi îi pricepeau încurcătura, şi-a început darea de seamă izbucnind roşu de supărare, silabisind cu ciudă prima frază şi imitând nervos gestul avarului care numără banii: „Eu nu pot să cântăresc!... Eu nu pot să drămuiesc!...”

Am strâns şurubul, ca să iasă cu obrazul curat. Am predat casa, fără ca muncitorii să ştie ce comisesem, dar a zburat şi ultima nădejde de-a pleca în Egipt, în iarna lui 1910. Ştefan îşi prăpădeşte „economiile”, legându-mi în piele nişte cărţi la Ploieşti, drept compensare faţă de aventura de la Brăila.

Urmează vara lui 1911 şi atunci, lucrând prin Bucureşti, ţin corespondenţă cu Gheorghiu la Ploieşti şi-i împărtăşesc părerea mea, întrebându-l dacă ar primi să se deschidă o listă de subscripţie pentru el în ziar, ca să fie trimis undeva la aer, odihnă şi îngrijire. Dar el nu-mi răspunde mult timp, fiind sigur că ideea aceasta se va lipi de fruntaşii mişcării ca nuca în perete. Tocmai târziu, peste două luni, când se vede că-l răzbise boala, mă pomenesc cu această scrisoare, pe care o dau ca singurul

document şi singura dată când Ştefan, în tot timpul cunoştinţei noastre, mi-a cerut să se facă ceva pentru sănătatea lui. Iat-o, cum e în original:

„Am primit mandatul şi cp. ce mi-ai trimis. Mai cu seamă «mandatul» a sosit tocmai la «pont». În privinţa propunerii tale, te las să faci ce vei crede, caută de vorbeşte cu Frimu şi Marinescu, în privinţa mea. Eu am absolută nevoie de-o lună de repaos. Toţi medicii pe care i-am consultat sunt de părere să mă duc undeva la ţară, pentru treizeci de zile. Afacerea aceasta necesită oareşicare cheltuieli, de aceea te rog pe tine să cauţi să vorbeşti cu Frimu şi cu Marinescu. Mi-ar trebui între nouăzeci şi o sută de lei. Pun mare nădejde pe tine, Istrati.

Frimu, singur, când a fost la Ploieşti, mi-a spus că se va face ceva pentru mine; rămâne ca tu să-i reaminteşti ca să se grăbească”.

Nu ştiu despre ce „mandat” este vorba. N-au fost banii mei, cred. Nu ştiu ce s-a făcut atunci, dar ştiu că nu s-a făcut ceea ce trebuia...

Spre toamna acestui an[72], eu intru pentru câteva săptămâni în sanatoriul de la Filaret. Iau de acolo exemplu de purtare şi mă hotărăsc să plec din nou în Egipt.

Pe Ştefan îl găsesc la Brăila, dar vai! în ce stare! într-un mizerabil iatac de cizmărie, într-o atmosferă în care se amesteca fumul de la maşină cu fumul de ţigări, cu umezeala de afară şi cu praful de pe jos. El sta trântit în pat pe o coastă şi cu resemnare de neînchipuit primea să sufere durerile acelea în care tusea izbucnea cu zgomote de tobă spartă, – o tuse nemaipomenită care se auzea de toţi vecinii şi care expulza din interiorul acela copt enorme cocoloaşe de flegmă galbenă şi împuţită, pe care o trântea, cu o nepăsare de necrezut, pe un jurnal întins pe duşumea. Cei care nu au cunoscut de-aproape boala lui Ştefan, nu vor crede; dar cei care l-au avut pe atunci în gazdă ştiu că pe acest jurnal dat în două, adică pe întreaga sa pagină, plutea dimineaţa un deget de coptură, scoasă din piept numai într-o singură noapte.

Cine va putea cunoaşte vreodată gradul de supliciu al acestui om sfânt, din acele zile, luni şi ani de boală? Măsura acestor suferinţe, Ştefan ne-a dat-o în acea ultimă carte poştală, citată de M. Gh. Bujor şi în care zicea: „Nu doresc nici lui Ionel Brătianu suferinţele mele”.

Înmărmurit de starea în care-l adusese boala, am tăbărât pe el, mai mult ocărându-l şi i-am cerut să dea dracului proprietatea de la Ploieşti şi să-şi scape viaţa sau să ia în contul ei câteva sute de lei. El îmi promitea tot, zicea că e cu totul de părerea mea şi că va fi în curând gata de plecare, dar

nu se ţinea deloc de vorbă. Iarna înainta, iar eu, îmbrăcat într-un spenţer pirpiriu, tremuram cât şapte şi păstram cu dinţii banii de drum. Spre norocul meu, tocmai atunci şi tovarăşul de la Severin îmi trimite un palton pentru suma avansată. I-am ridicat imnuri de slavă!

Dar, într-o zi, Ştefan spală putina din Brăila şi se duce nu ştiu unde era chemat. Atunci, încredinţat că n-am cu cine mă-nţelege, îmi fac sacul de drum, necăjit că intrasem în ianuarie şi tremurasem degeaba aşteptând pe Ştefan, care nu se învoia să meargă nici pe seama celor o sută de lei ai mei. Dar iată că în ziua hotărâtă plecării îmi cade o scrisoare de la Bujor, din Iaşi, un răspuns întârziat la o întrebare a mea, dacă n-ar putea dânsul, prin legăturile ce le are cu anumiţi membri ai mişcării, să înlesnească lui Ştefan plecarea în Egipt. Dânsul se scuza de întârziere şi, spunând că se gândea de mult la acest voiaj necesar, continua entuziasmat: „Îţi închipui deci ce bucurie sufletească a fost pentru mine scrisoarea ta, care pe de-o parte îmi arată că sunt într-un gând cu voi, iar pe de alta mă chema la împlinirea unei datorii. Voi face negreşit totul, ca plecarea voastră să fie asigurată. Pregătiţi-vă deci de plecare. Momentan, cred că vor fi de ajuns două sute lei, rămânând ca ulterior să vă mai trimitem câte ceva în Egipt”[73].

Bujor vorbea la plural, dar eu cerusem să se facă numai pentru Ştefan, căci nu doar mişcarea îmi înlesnea mie drumurile, atât înainte cât şi după această întâmplare şi nici nu aveam interesul să gândesc altfel.

Surprins deci de această nouă speranţă, amân plecarea pentru o săptămână, dar când am văzut că s-a scurs şi acest timp şi nu am nici un semn de viaţă nici de la Bujor, nici de la Ştefan – care parcă intrase în mormânt – mi-am luat traista şi ciubucul şi am şters-o la Constanţa, ca să nu scap cursa.

La Constantinopol, poştalele serviciului maritim se încrucişează întotdeauna. Am trecut pe vasul de Constanţa şi-am scris o carte poştală lui Ştefan, ocărându-l din nou şi precizându-i că nu voi sta deloc la Alexandria, ci iau imediat trenul pentru Cairo, unde e cald; iar dacă el se decide să se îmbarce pe o cursă” în urma mea, atunci să-mi trimită de urgenţă, pe adresa Poste-restante Alexandria, o telegramă cu un cuvânt: „Aşteaptă-mă!”, – ca să-l iau de la vapor, la sosire. Neştiind limba şi necunoscând peripeţiile unei călătorii cu punga ofticoasă, avea s-o păţească mai rău ca doctorul C. Istrati, care avea şi una şi alta şi totuşi se plângea, cu atâta amar, de „plaga dragomanilor” din Egipt, în cartea sa Bucureşti-Cairo.

În sfârşit, a dat Dumnezeu şi găsesc într-adevăr telegrama cerută.

Ce bucurie pe mine! Fiindcă mai aveam încă toată credinţa că Ştefan odată smuls din mediul acela ruinător de sănătate şi vestindu-se în ţară că se află în Egipt, se vor găsi douăzeci-treizeci de oameni mai cu dare de mână, care să-i asigure un minimum de trei franci pe zi sau se va lansa acum, cu mai mult elan, acea listă de subscripţie, care să-i înlesnească cinci-şase luni de şedere în Egipt. Nu ştiam atunci că viaţa nu mă va cruţa de nici o decepţie şi nu-mi închipuiam că pielea lui Ştefan îmi va servi să fac şi acea experienţă a prietenului care la nevoie se cunoaşte.

Închiriai un pat numai pentru o săptămână, cu un şiling pe zi (1 franc şi 25 centime) şi transportat în nori la gândul că, pe lângă redarea sănătăţii, voi mai avea nemăsurata fericire de-a arăta lui Ştefan şi minunăţiile Egiptului, dădui drumul pungii şi prăpădii săptămâna aceea vreo treizeci de franci, crezând că va aduce cu dânsul o cât de mică sumă cu care să plecăm la Cairo şi să plătim camera pe o lună. Odată instalaţi în Cairo, nu mă mai temeam, deoarece mult, puţin, eu mi-am scos acolo întotdeauna cheltuiala.

Dar iată că soseşte şi „cursa” cu Ştefan. Ghinionist însă la culme, „cursa” lui se declară contaminată şi când alerg în port să-l scot din ghearele hrăpăreţilor dragomani, aflu că vaporul „Dacia” trage la carantină. Acum, alte trei zile de chinuri pentru bietul om: mizeriile dezinfectării, dormitului, taxa de carantină, scumpetea alimentelor şi chiar pericolul molipsirii, – un adevărat iad de care boierii claselor a întâia şi-a doua sunt feriţi, deoarece lor li se face o sumară dezinfecţie pe bord, la sosire şi li se dă drumul.

Carantina Bittei Mahrussa e o instalaţie sanitară primitivă, la o mare depărtare de oraş, pe malul mării. La expirarea termenului de trei zile, pasagerul este eliberat numai în schimbul numărului acelui dragoman care-l scoate. Acesta e obligat de autorităţi să ducă la serviciul sanitar adresa călătorului care, la rândul lui, este obligat de lege să stea alte cinci zile în Alexandria, înainte de a pleca în restul ţării, pentru a i se face vizita zilnică la domiciliu de către un medic arab. Închipuiţi-vă acum cât ştie să se arate de necesar în ochii călătorului ştiutor, acest dragoman şiret şi cât de uşor poate să ticluiască acea listă de mici taxe de bagaje, de camionaj, hamalâc, trăsură, viză etc, ale căror recipise cu litere arăbeşti şi englezeşti ţi le prezintă mereu. Serviabil, vorbeşte limba ta ca şi alte o mulţime de limbi, poartă uniformă ca şi funcţionarii autorităţilor al căror om necesar este şi când ai ajuns, în sfârşit, la hotel şi te-ai instalat într-o cameră primitoare, îţi vine să crezi că numai datorită lui ai scăpat să nu fii sfâşiat în mijlocul

acelui vacarm de antropofagi. E adevărat că, la urmă, acest om providenţial îţi prezintă un cont cam kilometric, dar ce-are a face? îl urci, apoi, în trăsură lângă tine, îi dai un fleac de zece franci pe zi şi masă, şi pornind împreună în vizitarea Egiptului, rămâi uluit de cunoştinţele lui istorice: e un adevărat egiptolog! Unde mai pui mândria noastră naţională, când constaţi că cea mai mare parte a acestor oameni salvatori sunt români sau din România?

Fiind Stan-Păţitul, ştiam că acestea se petrec şi fără carantină, dar când mai vine şi pacostea asta, atunci te scutură dragomanul cum îi place. Sosind acolo, găsesc toată şleahta adunată în faţa porţii închise.

Începu eliberarea...

Poarta se deschide şi păsările de pradă năvălesc înăuntru. Fiecare apucă câţiva pasageri, cât poate, după îndrăzneală şi după limbile pe care le ştie. Dar ei sunt opriţi la distanţă, li se interzic siluirile (sic!) şi numai cu anumită ordine se fac „predările". Cunoştinţele şi patronii de mici hoteluri stau afară, în faţa porţii deschise.

După câteva rânduri, iată-l şi pe Gheorghiu compărând în faţa mesei funcţionarului care ia notele. Lung, încovoiat, mototolit şi murdar – murdăria aceea produsă de slina, praful şi mirosul clasei a III-a. Stă cu banii în palma deschisă, priveşte buimăcit la scandalul din jurul lui şi scoate doar nişte sunete nearticulate la întrebările ce i se fac în mai multe limbi. Un dragoman e chemat din plutonul de pradă şi nu se poate înţelege. Nu ştie româneşte. Un altul, de asemenea. Atunci strig

O dată tare numele lui. El se întoarce cu privirea pe deasupra capetelor, ca electrizat. Îmi recunoaşte vocea şi deodată figura i se înseninează de-o bucurie care m-a mişcat până la lacrămi.

Funcţionarul, un arab, dă ordin să fiu lăsat înăuntru şi mă întreabă dacă-l cunosc şi să prezint o adresă cunoscută de poliţie. Scot cartea semnată de hotelier, cu care mă înarmasem, Un dragoman rus, care se îndesa îndrugând câteva vorbe româneşti, e îndată înlăturat. Vedeţi dar că nu-i tocmai românească poliţia asta antropofagă. A fost de ajuns să se satisfacă litera legii, pentru ca uşile să se deschidă larg şi toate acele formalităţi, taxe, vize de paşaport şi altele să fie îndeplinite aproape gratuit, cu zâmbete de o franţuzească amabilitate şi cu o cheltuială de câţiva gologani.

Când s-a văzut în trăsură, lângă prietenul lui, scăpat de toate chinurile unei călătorii necăjite de opt zile şi despărţit acum, pentru întâia oară în viaţă, de ţara care i se părea atât de departe prin numărul altor ţări şi mări

văzute cu ochii – nu pe hartă – Ştefan devenise de-o zburdălnicie care mă făcea să trăiesc şi să gust şi eu într-o măsură neînchipuită plăcerea acestei tovărăşii în Egiptul acesta adorat. El sălta în trăsură, parcă ar fi fost în şurub, mă strângea de braţ şi mă întreba pe nerăsuflate şi fără să mai aştepte vreun răspuns, despre minunăţiile acestor străzi pestriţe de Orient: cafenele cu fumători trăgând din ciubuc, căsuţe dărăpănate cu rufe întinse pe terasă, prăvălii cu mărunţişuri în culori aprinse, într-un spaţiu de doi metri cubi, zaharicale întinse pe plăci de marmură, sute de cărucioare împinse cu mâna sau măgăruşi cu panerele-n spinare, purtând toate neamurile de fructe şi de trufandale strigate cu glasuri miorlăite şi a căror explicaţie Ştefan nu mai avea răbdare s-o asculte. Cârduri de copii arabi, zdrenţăroşi şi nespălaţi, aţineau cu mare tapaj calea trăsurilor cu călători, de unde întotdeauna cade un „bacşiş" – cuvânt propriu limbii lor – pe care-l cerşesc cu o stăruinţă şi maimuţăreală ce făceau pe Ştefan să se strâmbe de râs:

— Ce vor dracii ăştia, mă? Ia te uită cum se agaţă de trăsură!

Îi spusei să le dea câte un bănuţ şi numai aşa scăparăm de ei.

Când ajunserăm la hotel şi-l instalai pe Ştefan în celălalt pat liber din camera mea, el de-abia avu răbdarea să se spele şi să se schimbe. Dorea să iasă îndată în oraş şi tot restul acelei zile fu pentru dânsul o beţie de visări, de contemplare şi delir. Se pipăia mereu, căutând un carnet pe care-l pierduse:

— Stai, mă, să însemn impresia asta, spunea el deseori, arătându-mi o copilărie sau alta.

— Dă~le dracului că nu mai isprăveşti niciodată aşa. Se însemnează ele singure în cap!

Şi de-abia-l urneam dintr-un loc, pentru ca îndată să rămână pironit într-altul. Dar această jumătate de zi a fost singura adevărată petrecere entuziastă şi neuitată, poate* pentru bietul Ştefan, în tot timpul şederii lui în Egipt.

Când ne întoarserăm seara la hotel şi trecurăm în revistă speranţele noastre, văzui prăpastia deschisă. El mai avea cinci franci în buzunar şi eu mai puţin decât atât. Ziua instalării ne costase vreo douăzeci de franci şi din aceştia numai jumătate îi dădusem pe lucruri uşoare. Dar Ştefan venise cu totul fără bani. N-a putut să-mi dea nici o explicaţie precisă. Spunea că a luat din Ploieşti mai mult decât o sută de franci, dar paşaportul, telegrama care costase unsprezece franci, costul voiajului patruzeci de lei, mici cheltuieli la trecerea prin Constantinopol şi Pireu, precum şi cele făcute în

opt zile de călătorie şi carantină, s-au ridicat până la soldul întregii sume, aşa că în momentul de faţă nu avea decât cinci franci, deşi în acea zi nu-l lăsasem să plătească aproape nimic.

El nu se descurajă, spunând că au să-i vină îndată bani? căci aşa vorbise, dar eu aveam mai multă experienţă în asemenea materie. Îl lăsai să se odihnească liniştit şi legănat de speranţe, însă în timpul nopţii n-am închis ochii. Cei care mă cunosc de aproape ştiu că eu sunt un risipitor, faţă de venitul muncii mele, deci mizeria nu mă sperie, dar când mă gândeam că mi-am luat răspunderea unui om bolnav şi când ştiam că în Alexandria nu-i speranţă de lucru în sezonul acela, mi se făcea întuneric în minte. Credeam că, după expirarea celor cinci zile de carantină, să plec la Cairo, singurul oraş din Egipt unde aveam legături cu meseriaşii, cunoştinţe şi chiar ceva credit şi care era adevărata staţiune climaterică necesară lui Ştefan, – nu Alexandria unde plouă, e umezeală toată iarna şi chiar frig. Acum mă vedeam înnămolit aici, fără bani şi locuind într-un hotel care ne costa doi lei şi cincizeci de bani pe zi.

Ştefan bătu toba toată noaptea, acea tuse teribilă care – după spusa lui – scandalizase pe pasagerii de la clasa I şi a II-a de pe „Dacia” şi atrăsese atenţia comandantului care a trimis doctorul la clasa a III-a, să vadă cine tuşeşte aşa. Într-un lighean cu apă, pe care şi-l pusese la capătul patului, scuipa aceeaşi materie groasă şi mirositoare.

Dimineaţa am avut vizita hotelierului, care ne declară că toţi locatarii au ascultat „muzica” lui Ştefan în timpul nopţii şi deci nu-l mai poate ţine în gazdă. Dar asta era de prisos, căci în planul făcut de mine în noaptea aceea se cuprindea şi plecarea din hotel.

Luarăm câte un lapte cald şi, când să se îmbrace, spusei lui Ştefan să lase hainele cele bune, precum şi ghetele şi să le ia pe cele vechi.

— Dar ce vrei să faci?, mă întrebă, neînţelegând.

— Vei vedea, îi răspunsei.

Începeam să-i smulg aripile entuziasmului şi cu cât îi era mai mare nedumerirea, privind la ceea ce făceam, cu atât mai tare mi se strângea inima de durere. Mă gândeam: „Cu astfel de bucurii avea să se facă el sănătos?” Dar nu exista alt mijloc.

Când fuserăm gata, luai pe braţ hainele şi ghetele mele mai noi şi cerui să facă şi el la fel. Înţelegând, cu figura lungită de o temătoare uimire, mă întrebă totuşi:

— Şi unde o să mergem?

— Acolo unde ne îndeamnă nevoia şi păcatele noastre! zisei, coborând scările.

Ajunşi în dărăpănata magazie, care e o secţie de boarfe a Muntelui de Pietate din Alexandria, le trântirăm pe masa mare, apoi dezbrăcai şi paltonul şi-l pusei deasupra. Iar când Ştefan, crezând că trebuia să mă imite, dădu să se dezbrace şi el, un val de lacrimi îmi inundă vederea. Atât ar fi mai lipsit, să se dezbrace şi de palton!

Pe toate aceste haine, ghete şi palton, în valoare de peste două sute de franci, nu putui obţine mai mult ca o liră engleză (douăzeci şi cinci de franci). Ele n-au mai putut fi scoase de acolo decât în ziua când Ştefan părăsea Egiptul, ducând cu dânsul în ţară o deziluzie mai mult şi... ceva mai multă cunoaştere a oamenilor.

Iată cum a debutat cura de aer a lui Gheorghiu în Egipt!

Ne întoarserăm la hotel şi ne strânserăm catrafusele. Ştefan era profund impresionat, dar nu se arăta. Îl mai ţinea poate şi speranţa că-i vor veni banii cu poşta următoare.

În aceeaşi zi, închiriai o cameră cu un singur pat, în familia unui croitor evreu, o familie numeroasă şi nevoiaşe, stabilită de mulţi ani în Alexandria şi care de-abia mai vorbea puţin româneşte. Copiii nu vorbeau nici unul. Camera se afla la primul etaj, ocupa un colţ luminos cu două ferestre şi avea un pat larg cu somieră. Cerură numai trei taleri pe lună (cincisprezece franci şi şaizeci de centime) şi de nevoie bieţii oameni primiră să dormim amândoi într-un pat. Plătii chiria pe cincisprezece zile.

„Acum, haide Ştefane – mă gândii – să-ţi arăt Alexandria care nu cere bani şi să te recomand clubului român din localitate!”

În Egipt, antichităţile şi muzeele nu se pot vedea gratuit ca în Occident, ci totul e cu plată, fiindcă aici nu există o populaţie cultă şi doritoare de asemenea lucruri. Egiptul e căutat de trei categorii de oameni: de excursionişti bogaţi, de prostituate şi de excroci sau dezertori. Iar limbile s-au impus în ordinea următoare: întâi araba (limba autohtonă), apoi italiana, greaca, franceza, germana şi tocmai la coadă engleza, adică după importanţa numerică a populaţiei.

Hotărârăm să renunţăm pentru moment la vizitarea antichităţilor: muzee, catacombe, moschei etc. şi Ştefan nu se grăbi să se întristeze, dar căzu într-un fel de nepăsare faţă de tot ce-l înconjura. Zadarnice au rămas toate încercările mele de a-l mai entuziasma ca în prima zi. Colindând străzile, cartierele şi poziţiile pitoreşti, el se oprea, privea, părea că admiră

multe lucruri nevăzute prin alte părţi, dar rar se încălzea. Nu-mi comunica ce simte şi nu-mi cerea explicaţii decât numai atunci când o priveliştе îl intriga. Îi plăcea mult plimbarea prin port, unde examinam pe tăcute tot soiul de munci. De asemenea, mergea des să privească marea furioasă sau lină, de-a lungul imensului chei care formează un golf aproape tot aşa de frumos ca al Neapolelui şi Smirnei. Aici îi plăcea lui Ştefan să vină, ori de câte ori timpul era frumos şi adesea se lungea pe zid cu faţa în sus şi cu ochii închişi la soare, căzând într-un fel de toropeală ceasuri întregi, care pentru mine, care-l priveam şi-i împărtăşeam zbuciumul îngrijorării, erau adevărate secole de chin.

Noaptea tuşea de prăpădea pământul! N-am văzut în viaţa mea o asemenea tuse. Patul se zgâlţâia ca apucat de furii, iar eu săltam ca o minge pe somiera elastică. Eram înveliţi cu o cuvertură şi de câte ori se întorcea să scuipe în lighean, de atâtea ori trebuia să potrivesc la loc cuvertura care se încurca cu cearceaful, lăsându-l dezvelit, în plină sudoare a corpului. Vecinii din faţa celor două ferestre ale noastre, despărţiţi de-o stradelă strimtă de doi metri, reclamaseră boabului nostru (un fel de portar), că nu pot să se odihnească. Cât despre biata familie care ne oploşise, era o adevărată martirizare. Ei tolerau, de bine de rău, zgomotul tusei, dar erau foarte nemulţumiţi de mirosul ce exala mai ales dimineaţa din camera noastră, arătându-se îngrijoraţi pentru sănătatea copiilor, de vreo posibilă molipsire.

Acest miros al sputei lui Ştefan îşi atinsese într-o noapte maximum de intensitate. De la o vreme, se linişti ca niciodată şi atunci furăm cuprinşi amândoi de un somn binefăcător, după multe nopţi de insomnie. Dar, într-un târziu, mă pomenii că tuşeşte iar. Tuşea devenea din ce în ce mai tare şi deodată îl văzui că horcăie, aplecat deasupra ligheanului. Sării din pat, crezând că avea să moară. În clipa aceea fusei trăsnit în cap de o duhoare de stârv, acră, ardeiată şi care îmi sfredelea nasul, producându-mi ţepi în gât. Îmi veni ameţeală, mă usturau ochii şi, buimac, am aprins lumânarea în grabă, Aplecat cum sta pe lighean, ridică puţin capul şi mă privi cu ochii holbaţi, cu broboane de sudoare pe frunte şi – căutând să se debaraseze de materia verde-granuloasă ce-i ieşea din gură – mă asigură, îngânând:

— Nu e nimic!... Nu te speria!... Nu mă doare!...

Auziţi, cică nu-l durea! când figura aceea, care nu se poate imita de nici un actor din lume, îmi arăta o suferinţă la care n-aş mai voi să fiu martor în viaţa mea, chiar dacă aş şti că e numai jucată pe scenă.

Îşi poate oricine închipui ce fel de zile urmau acestor nopţi. Ştefan se împleticea ca un om beat. Faţa lui se înnegrise şi părea unsă cu grăsime sau untdelemn, iar ochii i se zgâiseră ca la un idiot.

Într-acestea şi ca să-l sustrag de sub presiunea îngrijorării sale, l-am dus la cercul românesc din localitate şi mai ales i-am făcut cunoştinţă d-lui Herman Binder, patronul micului local care altădată şi în alt loc se numea „La Dorobanţul român" şi despre care pomenesc în treacăt atât dr. Istrati cât şi Radu Ro-setti în descrierile lor. Acesta este omul de inimă care a îmbrăţişat pe Ştefan din primul moment şi care mi-a acordat tot creditul, numai ca Gheorghiu să nu sufere – deşi acum nu mai avea decât o prăvălioară care de-abia îi încropea existenţa – şi cu toate că nu mă cunoştea decât din trecerile mele prin Alexandria, „Moş Binder" nu era un străin de ideile noastre, ceea ce a făcut poate ca Ştefan să fie repede înţeles. Dânsul fusese într-o vreme secretarul vechii mişcări socialiste din Galaţi şi cunoştea bine pe toţi oamenii şi toate fazele vechii mişcări socialiste. Îi spusei cine este Ştefan şi-i arătai câteva numere din „Dimineaţa", unde erau înregistrate ultimele sale cuvântări. Omul acesta, sărac şi brav, era unul dintre prea puţinii inşi care fac binele cu stânga fără să ştie dreapta. De câte ori nu l-am surprins ajutând pe câte un necunoscut căzut ca din senin, fără să fi făcut de un ban alişveriş în prăvălie. L-am văzut – ceea ce poate că fac rău divulgând – procurând unui român şi creştin o carte de la „Comunitatea Israelită", cu care te poţi repatria, plătind numai jumătate din costul cursei, înlesnire pe care n-o găseşti la nici una din autorităţile consulare româneşti, deşi vasele sunt ale statului şi cu toate că am văzut căzând pe treptele legaţiilor noastre femei cu copii de mână, în cea mai neagră mizerie! Acestea nu sunt cunoscute de cei care călătoresc cu clasa I.

Venirăm pe la moş Binder din primele zile. Ştefan era ursuz la început în relaţiile cu clientela evreo-românească a localului. Lumea aceasta, cu aer străin şi cu limba românească aproape uitată, nu-l prea atrăgea. Se cufunda cu capul în ziare, cu ceaiul dinainte şi de-acolo îl scoteam numai când trebuia să plecăm. Dar în curând se dădu pe brazdă şi când începu să-şi dezlege limba, azi cu moş Binder, mâine cu un client, poimâine cu altul, îndată văzu un cerc format împrejurul lui şi numai atunci putui să-mi dau seama bine ce influenţă fascinatoare răspândea persoana omului acesta şi cu câtă repeziciune îşi făuri şi aci mediul de care avea nevoie. Şi doar nu se punea cu dinadinsul să facă ceea ce se cheamă propagandă. Nu! Vorbea numai, de una şi de alta, dar toate spusele, comentariile şi încheierile lui

duceau fără să vrea la ţintă. Aşa că, numai în câteva zile, Ştefan fu înconjurat cu dragoste şi gustat nu numai de acei cu care vorbea şi glumea uneori, dar, lucru de mirare, chiar şi de prietenii acestora care nu-l înţelegeau. Mulţi din aceştia însă erau evrei din Rusia şi cunoşteau bine pe revoluţionari şi ideile lor. Dar verva aceea plină de o bogată veselie cetăţenească ei n-o puteau cunoaşte acum, când Ştefan lupta cu mizeria şi nici n-au cunoscut-o decât foarte puţin.

În timpul acesta sosi şi „cursa" aşteptată: ea nu aduse nimic, nici măcar o scrisoare sau un jurnal. Ştefan suportă lovitura dată în speranţele lui, cu un cavalerism care-i făcea cinste, dar când veni şi a doua cursă şi nu aduse decât un pachet cu ziare şi mai ales când alte câteva curse de-a rândul nu avură decât tot asemenea articole sau chiar nimic, Gheorghiu părea trăznit în cap. Era o jale să-i vezi mâna, când funcţionarul de la post-restant, după răsfoirea corespondenţei din cutia literei sale, îi răspundea cu răceala profesionistului: Niente! (Nimic!) sau când îi arunca pe ferestruica ghişeului o carte poştală, ori un jurnal, fără ca mandatul mult aşteptat să sosească.

Aceste ciocane morale, date în inima lui Ştefan, au contribuit mult la înrăutăţirea stării sale. Tot restul zilei, de după sosirea unei „curse", adică în două zile ale săptămânii, el rămânea copleşit de întristare. Văzându-l cu capul prins în palme pe banca unei grădini sau trântit în pat cu faţa în pernă şi tăcut ca un mort, îmi venea să fug în toată lumea. Banii se isprăviseră şi cu chiria eram acum în urmă pe două săptămâni, iar de lucru nu puteam găsi nicăieri şi cu nici un preţ. Acestea se petreceau pe la jumătatea lui februarie 1912, deci la aproape o lună de şedere în Egipt. Şi cu câtă părere de rău contemplam vremea ploioasă şi umedă a Alexandriei, când ştiam că numai la trei ore depărtare cu acceleratul se afla acel luminos şi senin Cairo, pe care Ştefan n-a avut norocul să-l vadă!

De două săptămâni trăiam din ajutorul d-lui Binder. Văzând că am încetat a mai cere ceaiurile obişnuite, mă luă într-o zi la o parte şi-mi zise simplu de tot:

— Ştiu că nu v-au venit bani. Uite, ia orice vrei din prăvălie şi nu aştepta să-ţi spun a doua oară.

Şi aşa a fost. Făceam singur dimineaţa ceaiurile, însoţite de pesmeţi şi terminam gustarea mai citind câte ceva. Apoi ne luam provizia de pâine, sardele, heringi în sos, de dumadă sau alte lucruri de-ale mâncării şi plecam pe jos afară din oraş, unde, trecând Nilul, petreceam toată ziua întinşi pe o

pajişte de căpriţă înaltă; iar dacă timpul era rău, stam închişi în odaie, ori ne amuzam în prăvălie cu arabul de uşă al d-lui Binder, un băieţandru, Ibrahim, care văzând căldura generală cu care era înconjurat Ştefan, se lipise de el şi-i bătea capul să-l înveţe arăbeşte. Neputând pronunţa cuvântul „Gheorghiu", îi zicea „Gurghi" şi era o curată comedie să-i vezi cum unul întreabă pe arăbeşte şi celălalt răspundea pe româneşte. Ştefan petrecea cu el mai bine decât cu oricare altul dintre noi, comentau împreună gravurile „Papagalului" cu subiecte din războiul italo-turc şi se strâmbau de râs amândoi, văzând cât de rău se înţeleg. Atâta se împrietenise veselul Ibrahim cu Ştefan, încât, la despărţire, el a fost cel mai mişcat dintre toţi cei care i-au strâns mâna, urându-i călătorie bună. Cam prin vremea asta, găsii în sfârşit ceva de lucru la un hotel din centru, nişte reparaţii de zugrăveală şi vopsitorie, dar cu aşa de prost salariu, încât lucrul acesta nu ne schimbă soarta, decât că Ştefan trebuia acum să hoinărească singur ziua, fapt care-l făcea să se simtă şi mai străin. Nu câştigam decât trei şilingi pe zi (adică trei franci şi şaptezeci de centime) pe care îi luam regulat seara. Sărmanul Gheorghiu suferea însă văzându-se silit să primească din puţinul meu câştig.

Dar iată că, odată cu intrarea în primele zile ale lui martie, o împrejurare fericită veni să ne uşureze traiul. Se apropia Paştele evreiesc şi atunci moş Binder îmi dădu prăvălia să i-o zugrăvesc şi-mi scăzu o liră sterlină din datorie. Exemplul lui fu imitat de toţi evreii care simpatizau pe Ştefan şi o cameră pentru care un arab lua doi franci s-o văruiască, mi se plăti cu trei şi patru franci, numai din dragostea de-a ajuta pe Ştefan, a cărui situaţie precară o cunoşteau. Această furie de lucru ne aduse zile mai bune, deoarece scoteam opt-zece franci pe zi; dar sănătatea mea se duse pe copcă şi aceasta făcu ca Ştefan să nu se poată bucura nici atunci de ceasuri mai tihnite. Un singur lucru mă ucidea: neputinţa de-a dormi din cauza tusei lui.- Când nu lucram, nu se observa efectul acestui rău, căci mai aţipeam ziua, dar când trecui deodată la văruiala plafoanelor cu grinzi de lemn care mă înecau cu var şi făceau să-mi vină toţi stropii în ochi, atunci fusei doborât repede de neodihnă şi excesul de muncă. În schimb, mă răzbunam seara la berăria germană, unde o dădurăm prin crevurşti, bere şi frigăruile favorite, cărora Ştefan le zicea „măţişoare", fiindcă erau împletite cu maţe subţiri. Ne duceam uneori seara la cinematograf şi adesea îmi permiteam luxul unei narghilele bune, de care Ştefan făcea haz: „ Parcă eşti paşa din Vidin!" îmi zicea el, văzându-mă trăgând din ciubuc. Apoi, uzând de o

expresie a mea când îl sfătuiam că „omul trebuie să se conducă inteligent”, el adăuga, tachinându-mă: „Tu te conduci acuma inteligent, fumând ciubuc!”.

Pe la 15 martie, se isprăvi lucrul şi odată cu el şi banii. Dar eram cu chiria la curent şi aveam acum tot creditul d-lui Binder, care începu să ne dea şi bani. Mâncam bine, beam bere, vin şi atunci, deodată, parcă ar fi fost ridicată cu mâna tusea lui Ştefan. Încetă atât de complet, încât toţi cunoscuţii se întreceau să-l felicite şi să-i ureze grabnică însănătoşire. Pot să dovedesc aceasta cu oameni care sunt acum în ţară şi care au cunoscut faza aceea de întremare, fază care contribuie azi şi mai mult să nu iert în viaţa mea lipsa de ajutor cu care s-au ilustrat în Egipt „iluştrii” prieteni ai lui Ştefan.

Peste vreo zece zile, cam pe la 25 martie, iată că dădu Dumnezeu şi sosi din ţară primul şi cel mai mare ajutor acordat lui Ştefan în Egipt: patruzeci şi opt de franci adunaţi de Costică Ionescu şi dl. Iancu, chiriaşul lui Ştefan din Ploieşti. În scrisoarea care însoţea banii şi pe care am sustras-o din corespondenţa lui Gheorghiu, dl. Iancu îi scria: „Eu, pe cât am putut, am stăruit de unul şi de altul. Cât priveşte de dl. Costică Ionescu şi Ştefan Micu, băieţii şi-au dat obolul lor”. Apoi, după ce da lista acelor care au contribuit la suma aceasta, adăuga cuvintele următoare, care sunt o perfectă caracterizare a situaţiilor de peste tot, nu numai din Ploieşti, în ceea ce priveşte egoismul şi nepăsarea omenească: „Promisiuni sunt multe, dar fapte puţine! Toată lumea te agreează, însă puţini cei care te ajută, aici, în oraşul tău natal”.

Sugrumat de două luni de suferinţă, Ştefan prăpădi suma aceasta numai în două-trei zile, cu o furie care mi-ar fi părut neînţeleasă dacă nu i-aş fi cunoscut durerile. Dintr-însa n-am dat la datorie decât cincisprezece franci gazdei, restul am topit-o cu vizitarea muzeelor, catacombelor şi cu plimbările pe linia Ramleh, – încântătoare şiruri de vile înlănţuite pe o întindere de cincisprezece kilometri, de-a lungul mării şi străbătute de un cochet tramvai electric cu imperială deasupra. Timpul se făcuse splendid şi de pe înălţimea imperialei tramvaiului care alerga cu viteză printre aleile de curmali, bananieri şi cactuşi, Ştefan admira panorama vilelor riverane Mediteranei, cu vioiciunea care-mi amintea ziua sosirii sale în Alexandria. Aici locuieşte aristocraţia Egiptului, când căldurile tropicale încep s-o gonească din Cairo. Fiecare nabab îşi are construită mica sa vilă, de-o eleganţă europeană, deşi în stil egiptean, şi ceea ce izbeşte mai mult ochiul

şi face deliciile excursioniştilor sunt corturile peticite în jurul cărora mişună o puiţă întreagă de arăbuşi goi şi nespălaţi, care aleargă pe linia tramvaiului, cerşind „bacşiş” pasagerilor şi tăvălindu-se cu duzina după banii aruncaţi în drum de călători. Se găsesc aci unghiuri minunate prin care un pictor ar putea să ilustreze şi să imortalizeze icoana celei mai lucii sărăcii, alături de cel mai grav şi mai cochet palat aristocratic.

Pentru Ştefan, priveliştea asta era cea mai vie preocupare a lui pe tot parcursul. La capăt se afla staţia principală a liniei, cu cazionul San-Stefano şi acolo ne aşezam la una din mesele înşirate pe nisipul mării unde, sugând cu paiul siropul din pahar, te pomeneşti adesea năvălit de un val care te udă pe picioare, stârnind râsete tuturor consumatorilor.

La vreo patru zile după acest mandat, sosi încă unul şi ultimul de care Ştefan s-a folosit în Egipt: treizeci de franci colectaţi, îmi pare, de Alex Nicolau. Aceşti şaptezeci şi opt de lei, mari şi laţi – produsul generozităţii tuturor prietenilor politici ai lui Ştefan – au fost ajutorul trimis de acei care s-au văicărit apoi, prin scris şi vorbă, pe mormântul celui sacrificat.

În cinci zile numai, Ştefan i-a zvârlit în dreapta şi stânga, cu un sentiment de scârbă şi cu o pătimaşă răzbunare.

Dar iată că în clipa asta căzu deodată vestea închiderii Dardanelelor, care fu un trăsnet pentru Ştefan. Tocmai se pregătea să pună capăt chinurilor, hotărând să se întoarcă în ţară cu ajutorul unor băieţi de inimă de pe vasele româneşti, când deodată se văzu izolat de ţară, pierdut şi în perspectivă de-a prelungi pentru cine ştie câtă vreme supliciul vilegiaturii sale. Aceasta a fost cea mai mare lovitură morală primită de Ştefan în Egipt, căci dacă mizeria lui era destul de nesuferită, apoi mai avea speranţa că într-o bună zi se poate arunca pe unul din vapoarele poştale şi debarca la Constanţa.

„Dacia” era acostată în port şi aşteptam să vedem dacă pleacă ori nu. Ştefan se duse cu careva la legaţie şi ceru să fie repatriat, dacă „Dacia” pleacă, dar fu respins. El căzu atunci într-un fel de amorţire care-i stâlcise trăsăturile feţei. Fiindcă eram ocupat, de două-trei zile, cu o lucrare foarte prost tocmită şi care-mi lua tot timpul, îl dădui pe Ştefan în paza unor prieteni, căci faţă de presiunea aceea morală mi-era teamă să nu fie cuprins de ideea sinuciderii. Peste puţin veni o telegramă că Dardanelele s-au deschis şi îndată „Dacia” se pregăti de plecare. Noroc că în aceeaşi zi îi veni lui Ştefan un al treilea mandat, via Triest, şi cu aceşti bani îşi scoase imediat bilet de drum, cu reducere mi se pare. Altfel cred că şi-ar fi pierdut mintea,

văzând că vaporul pleacă fără el. Nu ştiu de unde a fost acest mandat de douăzeci sau treizeci de franci căci, după cum am spus, eram în zilele acelea cu totul absorbit de muncă. Dar el nu i-a folosit la nimic, decât doar l-au făcut să-şi ruineze şi mai rău sănătatea, pribegind o lună de zile prin Arhipelag cu „Dacia”, care fu surprinsă pe drum de o nouă şi definitivă închidere a Dardanelelor pe timpul războiului italo-turc.

Am smuls cu mare ceartă o liră sterlină de la clientul lucrării mele şi am scos hainele de la amanet, pe care Ştefan era gata să le părăsească. Ne-am despărţit cuprinşi de o mare tristeţe. Toţi erau trişti, iar Ibrahim nu mai înceta, în limbajul său plin de intonaţii duioase, cu exprimarea părerilor de rău şi Gheorghiu fu atât de mişcat de sentimentele acestui arab, încât ochii i se umeziră de lacrimi, când cei de faţă îi traduseră că bunul flăcău „roagă pe Alah să-i dea completă sănătate şi să se mai reîntoarcă prin Schendria” (numele arăbesc al Alexandriei).

A doua sau a treia zi după plecare, veni telegramă că Dardanelele s-au închis din nou, deci Gheorghiu a rămas să plutească pe mări, fără mijloace de întreţinere şi fără să poată lua, ca ceilalţi pasageri debarcaţi la Pireu, un alt drum, prin Triest sau Macedonia. Supărarea noastră de această nouă aventură a ghinionistului Ştefan a fost suportată într-o măsură sau alta până la un timp, dar când un tovarăş de călătorie – îmbarcat cu el – se întoarse de la Pireu şi ne spuse că Ştefan e doborât de boală, că tuşeşte din nou de înspăimântă vaporul şi că e cu putinţă să fie aruncat în vreunul din spitalele Greciei, atunci durerea şi conştiinţa răspunderii mele atinse maximul de suportare.

Scrisei îndată d-lui Miile – după ce scrisesem-zadarnic două luni de zile prietenilor mei politici – şi-l imploram, trecând cu umilinţă peste diferendul ce-l avusesem cu domnia sa, să facă tot ce-i sta în putinţă şi să afle de urma şi soarta lui Ştefan. Ei bine, trebuie să menţionez aici – indiferent de căile noastre profund separate azi – că omul acesta mi-a răspuns pe loc, deşi-l supărasem, că a „predat scrisoarea mea d-lui Frimu şi că, dacă e vorba de bani, acesta-i lucru uşor”. Regret astăzi, regret din tot sufletul inimii mele rănite, că mizerabilele scrupule politice m-au împiedecat de-a profita de această amabilitate şi să scap viaţa lui Ştefan, – deşi atunci aş fi putut uşor să fac apel în „Dimineaţa” sau „Adevărul”, căci nu aveam cu Miile decât o ceartă politică, pur personală şi intimă, nu publică, aşa cum a fost după războiul balcanic şi deci iremediabilă.

Scrisoarea de răspuns a lui Miile am găsit-o la poştă, după ce m-am întors din Grecia. Terminând lucrarea şi găsind un mandat de patruzeci de lei, trimişi de Racovski lui Gheorghiu, l-am ridicat cu garanţia unui hotelier şi m-am decis să plec îndată în Grecia, în căutarea lui Ştefan. Într-adevăr, cu aceşti bani şi cu cei ce-mi rămăsese de la lucrare, după plata tuturor datoriilor în Alexandria, m-am îmbarcat pe un vas grecesc, „Arcadia” şi am ajuns în Grecia, unde zadarnic l-am căutat prin spitalele Pireului şi Atenei şi prin registrele de morţi. În intervalul acesta el debarcase la Dekeagaci şi, ajutat de alţii, a luat trenul până la Constantinopol, de unde s-a îndreptat spre Constanţa, pe vasele noastre; iar eu am rămas înnămolit în Grecia mizeră, până ce un fochist de pe unul din vapoarele româneşti în drum spre Egipt, un prieten al meu şi al suferinţelor lui Ştefan, şi-a făcut pomană de m-a scos din sărăcia Pireului, readucându-mă la Alexandria.

Ce a făcut Ştefan după întoarcerea sa în ţară, se ştie. Cu moartea în spinare şi privit cu aceeaşi nepăsare, în fruntea Uniunii de Transport, a străbătut toate porturile şi întreaga Deltă a Dunării, purtând cu furie făclia pe care în curând a aruncat-o în colţul unei sumbre odăiţe a Sanatoriului de tuberculoşi de la Filaret{74}.

Iată o parte din odiseea acestei vieţi…

CHEMAREA APUSULUI

Ca să ajungă în Franţa – totdeauna privită în Orient, ca o amantă ideală – numeroşi visători s-au aruncat nebuneşte, atraşi mai mult de chemarea ei decât de gândul de-a o cuceri. Dar, majoritatea, poate cei mai buni, şi-au lăsat oasele pe drum, înainte s-o cunoască sau după ce au cunoscut-o. Ceea ce-i totuna, deoarece numai în iluzie se află frumosul. Şi fie că atingi sau nu capătul drumului, amărăciunea are cam acelaşi gust, în ambele cazuri. Totdeauna, scopurile au fost nobile. Ceea ce are preţ pentru omul ale cărui dorinţe sunt nemăsurate, e numai lupta, bătălia ce-o dă cu soarta sa, în timp ce aceste dorinţe îl mistuiesc. Asta-i viaţa, viaţa visătorului.

Eu sunt unul dintre aceşti visători. Şi odinioară, între alte dorinţe, am hrănit-o şi pe aceea de-a atinge şi pământul Franţei.

Mă aflam la Pireu, în acel sfârşit de ianuarie 1907, împreună cu Mihail. O tristeţe lăuntrică – ce-i sfâşiase dintr-o dată inima – îl smulgea prieteniei mele pasionate, trimiţându-l să se zăvorească pentru câtva timp într-una din mânăstirile de la Sfântu-Munte.

La ultima noastră masă, pâine şi măsline întinse pe un jurnal, nu mâncarăm mai nimic. Cămăruţa de hotel ni se părea un cavou. Ne-am strâns fiecare lucrurile, ne-am împărţit punga comună, vreo şaizeci de drahme şi-am plâns vitejeşte.

Cum eu voiam să plec în Franţa şi prietenul meu se împotrivea, mă rugă pentru ultima oară:

— Nu te duce acolo... Fii cu judecată... Ai o mamă care tremură pentru viaţa ta. Cât am fost împreună, mai mergea. Eu ştiu să mă descurc mai bine ca tine şi vorbesc mai multe limbi. Dar, singur, ai să suferi nespus de mult. Apoi, Occidentul, deşi are aziluri de noapte, este mult mai nemilos cu vagabonzii, decât Orientul unde nu găseşti aşa ceva. Dă-o dracului. Marsilia! Dac-ai şti cât m-a costat oraşul ăsta!... Întoarce-te la ai tăi, însoară-te cu o prostuţă bogată, trăieşte dintr-o muncă asigurată şi mori liniştit. Visurile?... cloceşte-le la gura sobei, căci este mai puţin primejdios decât atunci când le hrăneşti cu sângele tău; când ai să mori, pe faţa ta vor fi mai puţine urme... Crede-mă, Panaite. Bilanţul tuturor visurilor trăite se

cifrează prin nenorociri mari. Şi e drept să fie aşa. Altfel n-ai avea loc de visători. Haide... Jură-mi că mâine vei lua vaporul spre Constanţa.

Minţii, promiţându-i că am să-i urmez sfaturile. La plecare, îmi dădui seama că era încredinţat că nu voi face tot ce mă sfătuise. Nu degeaba eram din aceeaşi rasă.

Îndată ce rămăsei singur, pământul mi se păru lipsit de orice sens, iar pe oameni îi simţeam nerozi. A doua zi, în picioare pe chei, în urechi răsunându-mi frumoasele versuri franţuzeşti pe care prietenul meu le recita seara, privii cum ultimile încărcături fură urcate pe vaporul românesc, apoi chiar cum vaporul îşi lua drumul spre Constanţa. Mă gândeam întruna, cu bucurie, la fericirea de-a mă afla peste câteva zile la Marsilia. Ah! voi face orice – hamal, rândaş, cerşetor – numai să ajung acolo. Mă şi vedeam parcă citind cărţi în original, cărţi franţuzeşti, ca prietenul meu!

Două zile mai târziu, mă strecuram pe un vapor al companiei „Messageries maritimes” („Saghalin” sau „Saghalien”), vrând să ajung la Marsilia. Dar, pe drum, sunt descoperit şi batjocorit în faţa a patru sute de emigranţi şi aruncat la Neapole.

O lună de mizerie neagră[75]. Dorm sub cerul liber şi mănânc lăptuci, timp de şase zile... Nici o firimitură de pâine în tot Neapole, pentru mine. Nici un gologan ca s-o cumpăr, o săptămână întreagă. Nu mănânc decât lăptuci cu sare furată de prin butoaiele din faţa băcăniilor, beau apă şi alerg! Văd, în schimb, muzee, Vezuviul, Pompei şi Herculanum, grădini, şosele, monumente... Tutunul meu: mucuri de ţigări. Culcuşul meu: mereu sub şopronul de scânduri din port. M-am jigărit În aşa hal că nu mai mă recunosc, când îmi văd chipul în geamul vitrinelor.

Frumoasa patrie a lui Dante, deşi mă îmbogăţise cu plăcute amintiri, nu-mi lăsase nici o cămaşă de schimb. Aşa se întâmplă cu unii oameni: în călătorie ca şi în dragoste ei bagă de seamă că sunt despuiaţi.

Dar Dumnezeu este mare şi pe pământul ăsta orice are un sfârşit. Disperat, mă furişez pe un vapor german, „Hohenzollern” al lui „Norddeutscher Lloyd”. Il magnifico vapore „Hohenzollern”, direttissimo da Napoli a Alessandria d'Egito. Luxos, primitor. Era unul dintre cele mai mândre vapoare poştale din câte brăzdează Mediterana. Trei zile de plutire pe un astfel de vas îţi măreşte încrederea în tine, mai ales când te ştii fără bilet. Nu ştiu cum se face, dar ceva din puterea vasului trece în vinele tale şi-ţi dă curaj să te ţii pe picioare.

Acest Direttissimo era ceea ce căutam: scăparea mea /... Până la plecarea vaporului, cam o oră, am trăit momentele cele mai groaznice, cele mai ucigătoare din viaţa mea... Orice bluză care trece pe lângă mine, orice chipuri, orice mişcare în spatele meu, sunt tot atâtea mâini gata să mă îmbrâncească pe scara blestemată, aruncându-mă în câmpul cu lăptuci. Ca să mă dezmeticesc, scot din buzunar Ombra, pe care o ştiu pe de rost şi mă prefac că o citesc, dar nu pot desluşi o buche... Cu ochii aţintiţi spre Vezuviu, mi-aduc aminte că am Ombra în mână, Ombra – singurul meu tovarăş de drum, de spovedanie şi prieten, în vremea acelor nesfârşite zile. Şi mă întreb: de ce oamenii scriu Ombre mişcătoare, Ombre patetice, de vreme ce pământul nu-i decât un imens câmp de lăptuci, în care putem cădea fără să ne mai sculăm vreodată?

Sunt prins de personalul de bord, apoi ascuns, hrănit şi transportat „direttissimo da Napoli a Alessandria”, unde mă înapoiam acum, nădăjduind să găsesc ceva de lucru şi să-mi refac sacul pierdut.

Ca amintire, le las bastonul meu de bambus, – singura rămăşiţă salvată din naufragiul de la Neapole...

Hei, Franţa!... Nimic de făcut în 1907....

Suntem în decembrie 1913.

Afară e frig şi plouă cu găleata. Tristeţea m-a doborât iarăşi. Am vrut să-mi iau tălpăşiţa către însoritele plaiuri mediteraneene. Dar Alecu Constantinescu m-a tras de mânecă:

— Ho! de-aj uns cu mendrele tale prin lumea Mediteranei! Iată, sunt şase ani de când îţi risipeşti, fără nici o noimă, ceea ce ai mai bun în tine, înhăitându-te cu zdrenţe omeneşti şi atâtea alte haimanale, mai mult sau mai puţin nespălate, care mişună pe tărâmurile acelea. Ia seama! Nu eşti în stare să te supui unei munci intelectuale care nu-ţi place? Bine! E o meteahnă mai tare decât tine, de aceea nici nu stărui.

Dar, pentru Dumnezeu, ai milă şi nu-ţi mai bate joc în halul ăsta de viaţă. Ai o sumedenie de calităţi, care se cer desăvârşite. Şi, pentru asta, nu-ţi vor fi de folos nici Egiptul, nici Siria şi nici Grecia ta, decăzută. Trebuie să cunoşti Apusul! Trebuie să te căzneşti să înveţi o mare limbă occidentală, măcar una dacă nu poţi mai multe. Şi pentru că felul tău de a fi se împacă de minune cu cultura franceză şi libertăţile de-acolo, uite, ai să pleci chiar în astă seară la Paris!

Disperat de scrisul lui Racovski, ca şi de peltelele care plouau din provincie, am trântit condeiul şi foarfecele[76] şi m-am dus direct la gară, unde, după ce am scos un bilet pentru Paris, am rămas cu douăzeci de franci în buzunar. La 25 decembrie 1913, ajung în sfârşit în acest Paris, atât de mult dorit. Cunoştinţă cu Gheorghe Ionescu[77], care devine prietenie în trei zile.

Vizitez Cetatea-Lumină....

La Pantheon: geniile Franţei! Un grilaj de fier care se închide în urma noastră (profesori cu jobene şi lucrători cu şepci turistice, doamne din lumea mare şi croitorese cu feţe palide) şi, conduşi de un paznic, coborâm în cripta Pantheonului, unde vocea puternică a ghidului răsună rar şi pătrunzător. La primul mormânt: Jean-Jacques Rousseau, care a fost cutare şi cutare. Apoi, Voltaire. Zola, Victor Hugo şi alţii defilează pe rând în faţa ochilor mei uimiţi.

...Rătăcesc printre monumentele cimitirului Pere Lachaise ca să găsesc istoricul Zid al Federaţilor, unde partidele socialiste omagiază, la 28 mai al fiecărui an, pe cei douăzeci de mii de comunarzi împuşcaţi în 1371. Dar încotro s-o iei? Cum să te descurci! Cimitirul acesta e un adevărat oraş, împărţit pe divizioane, iar fiece divizion pe străzi.

După ce mai umblai puţin, îmi apăru în faţă un gardian al cimitirului.

— Dacă binevoiţi, domnule, în ce parte se află „Zidul Federaţilor”?

— Al 95-lea divizion. Ţine mereu dreapta...

Mersei încă o jumătate de ceas, străbătând zeci de străzi şi printre sute de cavouri, numai cavouri şi în dreptul unei culmi, care masca latura dreaptă, îmi repetai întrebarea, adresându-mă unui trecător.

— Uite-l în spatele cărării! îmi răspunse omul.

Şi într-adevăr, coborând un mic povârniş, mă aflai în faţa mult doritului zid, care, alături de multe alte minuni ale acestei dumnezeieşti metropole, mi-a frământat de-atâtea ori mintea în nopţile nedormite ale zbuciumatelor mele visuri de călătorii necurmate.

Care socialist, care muncitor cu pieptul aprins de flacăra marii şi mult doritei libertăţi ar putea să rămână rece în faţa acestui zid mucegăit? Care e tovarăşul cinstit şi bun, proletarul strivit de asupritele zile ce le trăim, prietenul drag a cărui viaţă e închinată cauzei sfinte şi marii jertfe de mâine, care să nu se simtă zguduit, înduioşat şi mândru, mândru până la nebunie, de acest petec de zid care e al nostru, numai al nostru? Douăzeci de paşi zidiţi nu cu piatră, nu cu cărămidă, ci cu inimile a douăzeci de mii de eroi,

douăzeci de mii de sfinţi, altarul şi catapeteasma marii noastre biserici, peretele care geme de suspinele a douăzeci de mii de martiri şi de care tu, trecătorule epigon, trebuie să-ţi loveşti fruntea, să înalţi rugi marelui ideal socialist.

Dacă n-ar fi decât acest zid, cu simbolul acelei credinţe care zace într-însul, dacă n-ar mai fi curs şi sânge muncitoresc în vreo altă parte a lumii şi e de-aj uns ca el să ne despartă pentru totdeauna de clasa celor ticăloşi şi a acelor cocote care vârau vârful umbrelei în ochii stinşi ai luptătorilor căzuţi, întrebând: ^,Acesta-i comunard?...”

Pentru socialistul cinstit e de-aj uns să vadă o dată în viaţa lui acel zid acoperit de coroane înnegrite de vreme şi să asculte graiul mut al pietrelor mucegăite, pentru ca credinţa sa să devină tot aşa de neclintită ca şi moartea. Da, mi se pare că ochii noştri pot să vadă mai mult decât poate mintea să cuprindă...

De la Zidul Federaţilor m-am îndreptat spre Crematoriu, a cărui cupolă se vedea la o depărtare oarecare. Acolo trebuia să sosească rămăşiţele lui Eugene Fourniere, care urmau să fie arse...

Crematoriul e o instituţie de stat şi acesta din urmă face multă propagandă pentru arderea cadavrelor. Crematoriul funcţionează zilnic, unde, pe lângă debitul particularilor, se ard cu duiumul toate cadavrele furnizate pe fiecare zi de spitalele Parisului, cu deosebirea că cenuşa acestor cadavre se aruncă într-o groapă comună, în loc să li se dea o casetă aparte ca morţilor care au o familie şi care casetă îmi pare că trebuie plătită.

În mijlocul unui spaţiu liber se înalţă crematoriul, impozant ca o biserică, iar la spatele lui, în loc de turnuri, două coşuri afumate prin care respiră marele cuptor, situat la opt metri în pământ. De jur împrejur se află galeriile cu ziduri în care se văd înfipte plăci funerare, fără cruci, fără candele, fără nici o urmă de rit creştinesc, ci numai cu inscripţii, date, fotografii, şi flori, flori pe mai toate plăcile...

La trei fix, îl văzui pe Jaures, însoţit de câţiva prieteni. Venea pe jos, simplu, sprinten ca un tânăr de douăzeci de ani, deşi e alb-colilie. Seamănă mult cu Gherea şi după fotografiile publicate în ziare îl recunoşti uşor. După dânsul, sosi şi convoiul funerar la crematoriu, care e cu totul simplu şi deosebit de pompa cunoscută a ceremonialelor religioase: dricul e o ladă care ţine coşciugul şi un fotoliu pe care stă vizitiul; nici o cruce, nici un înger, nici o coroană. În urmă veneau omnibusurile cu familia, prietenii şi invitaţii la înmormântare. Apoi un domn, care ţinea ordinea, procedă la

intrarea mulţimii în crematoriu, începând cu familia mortului, profesorii, deputaţii* senatorii, şi în fine delegaţiile, printre care mă strecurai şi eu, ca orice român îndrăzneţ.

Dar de-abia aici îmi dădui seama de grozăvenia acestei ceremonii simple, care conţinea totuşi într-însa cele mai puternice emoţiuni. Nimic sumbru. O sală fără nici o zugrăveală, cu bănci pe care stă lumea, câteva plante exotice şi un schelet înfăşurat într-o togă albă, arătând cu degetul pământul în care se strâng toate lucrurile pământului. În faţa noastră, o perdea mare şi grea, ca la teatru, cădea la mijloc peste un fel de cufăr mare, încrestat cu desene în culoare albă, imitând fildeşul. Fundul dinspre noi al acestui cufăr boltit, avea două uşi mici deschise, înăuntru nişte rulouri şi dincolo alte două uşi la fel. Aci fu introdus coşciugul, o ladă albă, de brad, închisă peste tot. În mijlocul unei tăceri adânci şi fără să ştiu ce va urma, patru oameni, cu lada pe umeri, trecură repede printre noi, dădură drumul sarcinii în gaura deschisă şi în timp ce rulourile spuneau că lada se duce în cuptor, uşile cufărului se închideau în urma lui Fourniere, pentru a nu ni-l da decât peste patruzeci şi cinci de minute în formă de scrum, depus într-o cutie cu geam deasupra. Aşa că: „Mâna care a dorit / sceptrul Universului şi gânduri / Ce-au cuprins tot Universul / încap bine-n patru scânduri”.

Dar nu numai în „patru scânduri”, ci chiar într-o cutie pe care o poţi purta într-un geamantan!

Aşa de repede s-au petrecut lucrurile acestea, încât mi se părea că visez. Am perceput numai scâncetul înăbuşit al unuia din copiii mortului, când lada dispărea în gaură şi apoi, mai târziu, după toate discursurile, m-am pomenit cu Jaures care tuna la câţiva paşi în faţa mea... Eram deci la Paris. Vorbea Jaures, trimitea energie, viaţă, poezie, cugetare şi dor de luptă, elogiind pe acela care în clipa aceea se prefăcea în cenuşă.

Mi-am trecut mâna prin faţa ochilor, zăpăcit, uimit şi cu nervii zdruncinaţi, de câte mi-a fost dat să văd şi să simt...

Cizmarul Ionescu m-a dus la Luvru, unde îmi arătă pe micul cerşetor al lui Murillo, care se despăduchea. Am zăbovit trei luni, ca să cunosc Parisul istoric şi artistic. L-am părăsit, îmbătat de fericire şi aproape cerşetor, făgăduindu-mi să revin, să învăţ limba şi să trăiesc acolo, să trăiesc în această ţară a gândirii generoase[78].

Mi-am ţinut promisiunea, dar mirajul s-a risipit.

Franţa de astăzi este un furnicar dominat în întregime doar de grija glorioasei sale existenţe materiale. E poate just, dar nu aceasta este Franţa mea, ca de altfel nici una dintre ţările pe care le socoteam, cândva, civilizate. În vremea de azi, asistăm la o abdicare universală a spiritului în faţa materialismului cotropitor. Şi Franţa dă aici exemplul său sau îl urmează.

Nu mă doare dacă alte naţiuni se bălăcesc în mlaştina egoismului. Biata mea inimă se împotriveşte însă, neputând admite ca tocmai Franţa să se comporte ca „toată lumea”, terfelindu-şi strălucirea trecutului.

Astăzi nu se mai aude strigătul turmei „behăitoare” a idealiştilor – expresia îi aparţine lui Jean-Richard Bloch – îmbătată de generozitate: „O, Franţa! O, Anglia! O, Germania”. Nu! Azi nu se mai aude decât strigătul: „O, Franţa!”. Şi vor să moară pentru această Franţă, tot crăpând de mizerie.

Nu-i oare monstruos? Deoarece puţin numeroşi sunt acei idealişti care au citit Emile al lui Rousseau, în original. Majoritatea n-au citit decât Moş Goriot, în traducere proastă.

Generozitatea costă scump nu numai pe cel care dă exemplul, ci de asemenea şi mai ales pe „behăitori” îndrăgostiţi. Şi-atunci, cum să împaci în aceste capete, Franţa lui Balzac cu aceea care face azi din noi, românii, sentinela Europei, cerându-ne să suportăm cheltuiala. Pentru cine? Pentru cei care de-ambele maluri ale Rinului nu se gândesc decât la industriile lor?

Nu-i nici o „glorie” în treaba asta.

Omenirea generoasă va abandona mâine această Franţă, lăsând-o în braţele destinului ei industrial. Această omenire îşi va căuta alţi conducători de conştiinţă.

Îi va găsi repede? Mă îndoiesc. Cred totuşi că dacă într-o zi îi va găsi, tot pământul Franţei va fi acela care îi va da. Chezăşia acestei convingerieste faptul că, în aceste timpuri de reacţiune universală – Franţa a rămas singura ţară din lume care-ţi îngăduie să te exprimi în deplină libertate. Sunt încredinţat că adevărata Franţă nu va renunţa niciodată la această supremă cucerire a spiritului omenesc. O dovadă: Romain Rolland, adică opera lui.

Gândirea lui Romain Rolland este o educatoare a inimii omeneşti, împiedicându-ne nu numai să nu ne reîntoarcem la animalitate, dar nici chiar să rămânem neutri. Această gândire ne împinge cu toată forţa spre măreţia sufletească, şi care nu-i altceva decât însuşi destinul fiinţei omeneşti.

Eu mă socot un vlăstar spiritual al acestei gândiri franceze, pe care o iubesc cu religiozitate, de când m-am născut şi pentru a cărei biruinţă lupt din răsputeri.

La 5 martie îmi venise la Paris ştirea morţii lui Ştefan Gheorghiu, survenită în Sanatoriul de tuberculoşi de la Filaret, şi pierderea acestui om mă dezgustase de „mişcare”. Se stinsese singura figură impunătoare cu care ne puteam şi noi mândri, singurul revoluţionar „nedisciplinat” din turma „social-democrată”, aşa-zisă „cu zgardă”, duşmanul „cotizaţiilor” trimise la termen şi al „registrelor ţinute în regulă”, spaima „brigăzii a 3-a de Siguranţă”, omul care răsărea în mijlocul greviştilor, tocmai când intrările erau mai bine păzite de agenţii lui Panaitescu, tocmai când flămânzii se priveau mai descurajaţi, tocmai când totul părea pierdut!... Statura lui puternică, faţa-i vioaie de ţigan şi părul negru, creţ, totdeauna vâlvoi, se distingeau dintr-o mie; iar când apărea la tribună, vocea-i tunătoare, sinceră şi cuvântu-i popular, înţeles de toţi, până şi de cel mai umil, electriza mulţimea, ridica moralul şi cauza era câştigată!

El era singurul care mai călătorea cu „clasa a III-a”, din „elita” mişcării; singurul care mânca la un loc cu „tovarăşii”, brânză cu pâine, „stropite cu ceai” la „Cafeneaua lui Mihalache Berechet”; singurul care împărtăşea adăpostul modest, patul de scânduri sau chiar rogojina unui tovarăş din fundul vreunei mahalale şi poate singurul care trebuia să se aştepte ca după “Întrunire” să fie „întors la vatră” între două baionete!... „Eu iau numai bilet de dus, căci cu întorsul se însărcinează domnul Brătianu!” spunea el adesea, în hazul ascultătorilor.

Dezamăgit, am părăsit Parisul în lacrămi. Plângeam pe stradă, plângeam în metrou şi-am plâns întruna, până la mormântul lui la Ploieşti. Nu plângeam în ascuns sau oarecum stingherit de ochii lumii. Ca şi cum aş fi trecut printr-o pădure, lăsam să curgă liber şiroaie de lacrămi calde, prinos de dragoste acelui care fusese numai inimă, inimă revoluţionară, deschisă, dezinteresată, devotată până la sacrificiu!...

Dacă am o părere de rău astăzi, e aceea că mijloacele nu-mi îngăduie să pot pune piciorul pas cu pas pe urmele călcate de el, pentru a putea arăta în chip cu totul documentat cât de adâncă a fost puterea de simţire a acestui om şi cât de mare raza sa de acţiune[79]. La Ploieşti, unde era locul său de

origină, la Bucureşti, unde venea des, la Câmpina, de care-l legau focare de prietenie socialistă sau la Brăila, unde el a scormonit – cum scormoneşte un prepelicar câmpul – cartierele cele mai mizerabile şi mahalalele cele mai retrase, oriunde şi oricând el ştia să descopere oamenii cu inima caldă de care sufletul său avea imperioasă trebuinţă. Minune! Chiar şi în Egipt, în Egiptul acesta în care eu am petrecut şase jumătăţi de an, unde am lucrat, m-am dat la fund şi m-a amestecat mizeria printre toate straturile de oameni şi unde Ştefan nu putea să scoată o vorbă în altă limbă, chiar şi aci, numai în două luni şi jumătate, nelămurita sa fire a ştiut să descopere şi să adune în juru-i pe acei cu care simţirea sa, nerafinată, se înţelegea mai bine decât chiar cu mine, prietenul său de aproape.

Omul acesta putea fi scăpat de la moarte, dar „elita" care găsea mii de lei pentru toate „campaniile electorale" zadarnice, n-a voit să facă nimic pentru el.

Nu s-a făcut ce trebuia. A fost ajutat cu paleative, a fost momit, amăgit şi nu s-a ridicat nimeni, dintre membrii cu situaţie şi putere în mişcare, să facă ceva radical, care să salveze viaţa acestui propagandist, – sacrificiu care poate n-ar fi echivalat nici cu costul a două întruniri la „Eforie", atunci când o sută de lei pe lună ar fi fost de-ajuns ca într-un an de şedere în Egipt să-l fortifice aproape definitiv.

Ştefan Gheorghiu a murit crezând. Şi eu eram să mor. Destinul a voit să înving moartea şi nemernicia, să răzbun pe cei căzuţi.

O fac în momentele acestea[80].

SINGUR ŞI DEZNĂDĂJDUIT ÎN CEA MAI FRUMOASĂ ŢARĂ DIN LUME

Mă înapoiez în România, ca să aud goarna războiului chemând popoarele la uriaşul măcel, pasămite din dragoste pentru omenire. Îmi mărturisesc naivitatea: la vestea declaraţiei de război a Germaniei, în chip atât de nedrept şi ne justificat, am aşteptat din ceas în ceas, cu inima strânsă de durere, să aud de răzvrătirea şi împuşcarea a zeci de propagandişti şi mii de proletari socialişti. Era vorba doar de Germania, nu de România, de acea formidabilă putere muncitorească dată pildă întregii lumi şi căreia i-ar fi dat mâna să se pună de-a curmezişul unui smintit. Franţa ar fi devenit teatrul celui mai sângeros război civil, dacă oligarhia ei ar fi aruncat o asemenea sfidare nemaipomenită. Dar m-am temut degeaba. Nu s-a găsit un singur socialist, unul de leac, în toată Germania, care să strige: „Dacă e vorba să-mi vărs sângele, apoi să se scrie cu el o pagină în cartea istoriei noastre, nu a voastră?”

Dar ce-ar fi zis Ştefan, dacă ar fi trăit până azi şi ar fi auzit ceva şi mai tragic? Răspunzând unui „Chimiţă” de la „Viitorul”, care se alarmase de campania noastră antirăzboinică, Gherea scrie în „Lupta”: „De ce se alarmează «Chimiţă» de la «Viitorul» că facem atâta tărăboi? Dar lucrul e simplu, amice, care nu cunoşti tactica social-democraţiei universale? Întruniri, manifestaţii!, tapaj, până în ajunul mobilizării. Atunci, aruncăm cuşma revoluţionară şi punem mâna pe puşcă!”...

Nu ştiu dacă am înţeles bine, deşi era clar de tot. Dar dacă e aşa, atunci pentru ce să ne mai văicărim de potopul care a cuprins astăzi omenirea? Războiul acesta a dovedit în chip convingător, deşi destul de dureros, că revoluţiile se vor datora totdeauna simţirii superioare, entuziasmului şi puterii de sacrificiu, iar semnalul dezrobirii universale va porni nu din cartoanele reci ale unui voluminos registru, ci de pe înălţimea unei grămezi de pietre peste care va cădea străpuns de un glonte vreun vorbitor, plin de însufleţire, vreun necunoscut Ştefan Gheorghiu.

Acest nou dezastru fu culmea. Curajul mi se frânge. Simt că în jurul meu totul nu-i decât minciună. Voinţa mi se clatină. Sufletele cele mai

complicate nu sunt totdeauna şi voinţele cele mai dârze. Este uşor să te lupţi cu pasiuni pe care nu le ai.

Era în primăvara anului 1914. la Brăila, cea mai tristă epocă din viaţa mea. Ştirea morţii lui Ştefan Gheorghiu şi pierderea acestui om mă dezgustase. Moartea lui îmi răsturnase toate iluziile asupra idealismului oamenilor.

Vreau să-mi încropesc o mică fermă, să mă retrag departe de învălmăşeală şi să mă uit puţin prin însemnările mele. Mama a îmbătrânit şi trebuie să am grijă de ea câţiva ani. Mă simt chiar ostenit, după douăzeci de ani de hoinăreală nebună, de trudă, de mizerie şi nopţi petrecute fără un adăpost. Nopţi chinuitoare – coşmarul amintirilor mele – când pe străzile Alexandriei, Neapolelui, Beirutului sau Damascului, goneam încotro vedeam cu ochii, flămând şi udat de ploi, ascunzându-mă de paznicii de noapte care se semnalizau reciproc, hăituindu-mă, de parcă aş fi fost o fiară. Apoi zilele de închisoare politică, torturile politice, dezamăgirile. Ichtioza – o boală incurabilă, cu care m-am născut – începe să mă sâcâie serios. Trebuie să fac băi, regulat.

Hai!... Să ne odihnim puţin! Ceea ce şi făcui, timp de un an.

Şi pentru că nimeni nu poate trăi fără a face ceva, mă hotărăsc să nu-mi mai tapez prietenii. Întemeiez o asociaţie a zugravilor. Împrumut două sute de lei de la Gherea şi pun bazele unei crescătorii de porci. După patru luni, trei scroafe îmi fată optsprezece purceluşi, care fură cât pe-aci să-mi mănânce urechile. Şi deşi niciodată nu m-am supus unei munci regulate, a trebuit să trudesc ca zugrav, la Brăila, timp de un an şi jumătate, ca să-mi hrănesc numeroasa familie. Am făcut acest sacrificiu, bucuros.

Din mai multe motive, porcul este mai binecrescut decât omul. Mai întâi, nu este adevărat că ar fi murdar. După trei zile de la naştere, purceluşul îşi urmează mama într-un colţ al curţii, unde se duce apoi singur. Dacă îl hrăneşti cu regularitate, nu-i lacom. Între băltoaca de pe stradă şi bazinul cimentat ce amenajasem, porcii mei preferau totdeauna apa curată. Încrederea lor în om este naivă şi înduioşătoare. Cu o mângâiere şi un pumn de grăunţe, se culcau fără împotrivire şi guiţături, la cheremul cuţitului măcelarului.

La 9 mai 1915, mă însor legitim cu... văduva Jeaneta Gheorghiu, născută Maltus[81], evreică deşteaptă, orator la întrunirile socialiste, dar incapabilă să crească porci. Căsnicie infernală, dar nu numai din vina ei. Mă cert cu partidul socialist, care mă socoate prea la stânga.

Martie 1916.

Sunt bolnav, tuberculos – aşa cum o ştiam de mult – şi în neputinţa de-a începe campania de lucru a sezonului ce vine. Sunt la pat. Am voit să plec în Egipt, cu puţinele mele parale ce-aş fi luat pe restul de râmători ce mi-au mai rămas. Dar Ecaterina Arbure, căreia i-am scris în această privinţă, mi-a răspuns că hotărârea mea e iluzie, în momentele de faţă. M-a sfătuit să mă duc la Câmpina sau la Câmpulung. Dar dacă e vorba să rămân în ţară, atunci' n-am nevoie să-mi cheltuiesc banii acolo, ci am altceva mai bun de făcut.

Războiul e în toi! România se pregăteşte să intre şi ea în horă...

Cu toate că nu făcusem armata, mă hotărăsc să părăsesc ţara, cu destinaţia Elveţia[82], nu numai fiindcă nu aveam nimic de apărat şi că nu sunt de talie să apăr o „moşie”, chiar dacă aş avea-o, dar şi din convingerea că o naţie şi o limbă nu pier decât după ce şi-au îndeplinit rostul istoric. Or, noi suntem departe de a-l fi îndeplinit. Cât despre ocuparea unui pământ de către „inamic”, vorba lui Renan: „Când n-o mai fi Franţa, va continua să fie Omenirea!”

Îmi privesc turma: patruzeci de porci, în primejdie de-a fi înhăţaţi de români sau de nemţi. Prefer să-i mănânc eu. Îi pun pe cântar: un leu kilogramul, vii. Şi iată sosită teribila zi, când, la 30 martie 1916, îmi îmbrăţişez mama pentru ultima oară, îmi părăsesc nevasta[83] şi cu o mie cinci sute de lei în buzunar ajung la frontiera elveţiană, unde primesc două sute de franci.

Am ales deci Elveţia, ca insulă cruţată de oceanul de flăcări. Şi am coborât direct într-un sat de-a cărui existenţă nici nu bănuiam şi nici nu e cunoscut în lume decât de medici şi ofticoşi: Leysin. Eu nu eram pe-atunci un ofticos care inspiră serioase îngrijorări, dar aveam la Leysin un brăilean, bun prieten, om de mare destoinicie şi greu îngenuncheat de boală, Pincu Schwartz, depozitarul „Adevărului”. M-am hotărât să mă duc să-i ţin de urât, atâta vreme cât m-or ţine şi gologanii ce-i aveam. Abia salutasem prima ciocârlie deasupra întinselor câmpii brăilene şi iată-mă acum, la început de aprilie, întâmpinat de marile zăpezi de la Leysin-Village. Aici îmi îngrijesc plămânii, serios atinşi prima dată în 1911. Trei luni de odihnă completă...

Când am venit în Elveţia, ştiam franţuzeşte tocmai cât trebuia să nu fi înţeles deloc. Dar, stând la Leysin fără să muncesc, m-am pus „cu burta pe carte”, cum se spune la noi. Iau taurul de coarne...

Limba franceză a fost marea nostalgie a adolescenţei mele. În timpul celor nouă ani de prietenie înflăcărată cu Mihail, am făcut numeroase încercări zadarnice de-a cuceri frumoasa limbă internaţională... Cu câtă emoţie, chiar azi, îmi reamintesc clipele când, înainte de-a merge la culcare, el îmi spunea cu voce gravă, drăgăstoasă:

— Panait! repetă după mine: je dors, tu dors, îl dort...

Imposibil! Era scris altfel decât se citea. Niciodată nu am izbutit ceva, cu jumătăţi de măsură. Să te dăruieşti în întregime sau deloc, iată ceea ce se potriveşte firilor pasionate, asigurându-le izbânda deplină.

N-am fost niciodată un bun prieten al gramaticii, pe care n-am deschis-o vreodată nici măcar în limba română, deşi aş putea s-o predau unora dintre profesori. Aşa că, zăvorât în odăiţa cabanei de lemn, am luat Dicţionarul lui Şăineanu şi pe Telemaque al lui Fenelon. Începui să buchisesc... Am abordat prima frază. Calypso-ne-pouvait-se-consoler-dii-dspart-d'Ulysse... Nu înţeleg decât cuvântul consoler, care-i la fel şi în româneşte. Fiecare cuvânt necunoscut îl căutam în dicţionar. Când îi găseam înţelesul, îl transcriam pe o hârtie, ca a doua oară să nu-l mai caut. Dicţionarul mi-a fost singura armă. În viaţa mea, n-am deschis o gramatică. Şi aşa, din pagină şi pagină, din carte în carte, fără un ghid, doar cu ajutorul lui Şăineanu, l-am ros pe Telemaque, apoi pe Rousseau în întregime, o bună parte din Voltaire şi opere de Pascal, Montaigne, Malherbe, Montesquieu, M-me de Stael şi alţi clasici francezi.

Febra a ţinut patru luni. Bucurie dublă, care cuprindea într-însa o dublă cucerire: aceea a limbii şi a frumoaselor idei exprimate.

Patru luni de schimnicie! Când mă trezii la realitate, în jurul meu pereţii erau acoperiţi cu fişe, găuriţi peste tot cu ace, dicţionarul ferfeniţă şi în buzunar doar un singur franc elveţian. În vremea asta, bietul Pincu murise la Brevannes, iar România se afla de şase luni în război.

Coborâi să caut de lucru... Primul om căruia m-am adresat în noua mea limbă a fost dl. Creuse, un olandez, antreprenor de case şi tuberculos cu stagiu. Mă angaja de îndată, dar îmi spuse, zâmbind: „Dragă domnule, vorbeşti ca în cărţi”[84].

Cu acest fel de-a vorbi trebuia să scriu, trei ani mai târ-ziu, scrisoarea către Romain Rolland şi de care el pomeneşte în prefaţa Chirei, ca şi primele mele două cărţi... Nici astăzi nu pot spune că stilul meu este destul de franţuzesc. Nu devii francez la treizeci şi cinci de ani şi doar într-un răstimp de patru-cinci ani. Dar sunt mulţumit că lucrările pe care le compun

direct în franţuzeşte mi-au fost cerute şi apar în colecţia „Prozatori francezi contemporani”.

La Leysin, pentru prima oară în viaţa mea, vreau să învăţ pianul! Visul meu de totdeauna. Aveam câţiva gologani puşi deoparte şi gândeam că n-o să se termine niciodată. Îmi aduc un pian în odaie, iau câteva lecţii, apoi, isprăvindu-se banii, las totul baltă şi mă duc să rânesc zăpada pe patinoarul sanatoriului „Mont-Blanc”, pentru cinci franci pe zi.

Un an de muncă. Cutreier muntele între Leysin-Village şi Leysin-Feydey. Zugrăvesc vilele şi sanatoriul, vopsesc lemnărie şi lipesc tapete pe pereţi, adesea pătaţi de sânge.

Sătul de-a trăi opt luni dintr-un an îngropat la Leysin în zăpadă, la 1450 metri altitudine, mă hotărâi s-o iau razna. Era prin martie 1917. Paşaport în regulă aveam, deoarece, chemat de două ori la Berna, comisia medicală a legaţiei ţării noastre m-a menţinut „scutit de orice serviciu militar, activ sau pasiv”[85].

Aşa că mă puteam prezenta oriunde ca să cer de lucru.

Deschid un ziar şi dau peste un anunţ al Direcţiei Poştelor şi Telegrafului, care căuta hamali pentru instalatul stâlpilor de telegraf. Iată-mă, astfel, plecat pe Valea Orbe, unde am scormonit pământul ca să „plantez” stâlpii. Se plăteau şaizeci de centime pe oră. M-am dus apoi la Geneva, unde am lucrat în marea uzină „Chatelaine”, Picard-Pictet sau Pic-Pic, care se transformase în uzină de război. Multe din acele obuze erau pentru România. Nici o ocnă, nici un ocnaş n-au cunoscut iadul în care trăiam câte zece ore pe zi. Desigur, munceam în acord şi câştigam de trei ori leafa unui salahor, dar asta nu făcea să scadă cu nimic grozăvia acestei munci.

Eram în secţia ciocanelor cu aburi, o sală mare care cuprindea patruzeci de asemenea piese, fiecare prevăzută cu un cuptor cu gaz şi cu trei oameni – care nu mai erau oameni, ci nebuni. Unul din cei trei nebuni scotea alama din foc şi o punea în matrice; al doilea trăgea cablul şi făcea să cadă ciocanul, greu de patru sute cincizeci de kilograme; al treilea scotea din formă bucata de alamă devenită acum carcasă de obuz. Operaţia dura vreo zece-cincisprezece secunde. Trăgeam toată ziua de un cablu care punea în mişcare un imens ciocan.

Închipuiţi-vă o hardughie de sticlă care urlă prin patruzeci de cuptoare cu gaz, şi pe deasupra tunetele celor patruzeci de ciocane ce cad fără întrerupere... Maşinile care treceau pe stradă simţeau zguduiturile muncii

noastre ciclopice. Şi morţii trebuie să ne fi auzit, cu siguranţă, din morminte. Seara, zăpăciţi, cu nervii prăpădiţi, cu mâinile ca nişte răzători, încălecam pe bicicletă şi o porneam în zigzag, ca nişte peşti. Întorşi acasă, adormeam mâncând, goi pe dinăuntru, storşi de orice vlagă.

Curând am avut mâinile umflate. Văzând cu câtă uşurinţă un om poate să aibă braţul retezat, pe când stă de vorbă cu tine, am rupt-o la goană pe poarta fabricii de nenorociri.

Am reluat, atunci, vechea meserie de zugrav, de-a lungul cantoanelor elveţiene. Multă vreme însă n-a mers nici aceasta. Dl. Navile, cunoscutul fabricant de coniac, m-a angajat apoi să conduc un tractor american, pe arătură. Un an, am lucrat astfel în câteva din cantoanele elveţiene. Pretutindeni, am planul în odaie, ca... să-l privesc.

Doi ani de viaţă întunecată, de luptă înverşunată. Zece meserii mă strivesc pe rând, aruncându-mă într-un somn ce mă împiedică să citesc. Deşi bolnav, am continuat totuşi să-mi câştig pâinea în mod cinstit, făcând chiar munci nepotrivite forţelor mele, copleşit de mizerie şi datorii care mă ameninţau de-a fi aruncat în stradă şi a cere ajutorul autorităţilor locale.

În primăvara lui 1917 coboram de la Leysin la Lausanne, cu vreo doi poli în buzunar şi însoţit de o tovarăşă de necazuri, o germană tare vrednică, dar rea foc, care avea poftă de ceartă cam în fiecare seară, când ne regăseam după o zi de muncă, nu de altceva, ci numai aşa, ca să-mi spuie încă o dată că ea aparţine unei naţii „kolosale”, pe când eu sunt „neam de ţigani”. Ne luasem din dragoste şi o duceam bine, când, într-o seară, cum mă întorceam de la lucru, voios şi cu ciocolata obişnuită care-i plăcea aşa de mult, o văd că-mi strigă de la fereastra etajului întâi ca să aştept, să nu mă urc, iar după o clipă mă pomenesc că-mi aruncă în cap papucii, cămaşa de noapte, peria de dinţi şi Secolul lui Ludovic al XIV-lea.

— Ce-i asta, Frieda?

— Ce să fie! Naţia ta spurcată a declarat şi ea război patriei mele!

— Ei, şi ce sunt eu de vină? Crezi poate că tata e prim-ministru la Bucureşti?

Ne-am împăcat pe loc, bineînţeles, dar din acea seară de august multe am îndurat de la Frieda, din cauza imprudenţei lui Ionel Brătianu.

Mai ales când rămâneam fără lucru, din „neam de ţigani” nu mă mai scotea. Acum, la Lausanne, eram de două săptămâni şomeri amândoi şi toată vina era numai a mea. Tăceam, căci cu femeia rea te înţelegi numai când taci şi când îi dai bătaie.

Văzându-mă rămas cu ultima piesă de cinci franci în buzunar, i-am dat-o şi pe aceea ei şi am întrebat-o dacă mai vrea să continuăm a ne adora. Mi-a spus că, până una alta, ea se duce să locuiască la o prietenă. Bine. Eu, fără franc şi fără adăpost, m-am dus să cer găzduire „Azilului de noapte”, care se află în apropiere de piaţa Saint-Francois, sub capul podului cel mare.

O sală spaţioasă. Ora şapte. „Lume” cam multă şi nu tocmai prezentabilă, dar cuminte, tăcută. Intendentul, tot aşa de tăcut, ne adună hârtiile de identitate şi ne trece la duş, operaţie foarte neplăcută când ţi-e foame şi somn, după atâta alergătură. Hainele ne sunt inspectate cu de-amănuntul, deparazitate în fugă şi predate. Apoi ni se serveşte fiecăruia o ulcică de „supă”, care nu e altceva decât un autentic terci românesc. Îl suflăm dintr-o sorbitură, ne ştergem mustăţile şi urcăm sus. Dormitor foarte lung şi curat. Paturi nenumărate, pe două rânduri. Saltea, cearceaf şi cuvertură ireproşabile, dar, curiozitate, cearceaful are forma unui sac în care intri până la ochi. Mă strecurai înăuntru şi o bună parte din noapte gemui pentru mine şi pentru toţi acei oameni care nu mai erau în stare s-o facă.

Dimineaţa ni se distribuie câte un „bon” cu care iei o masă completă la ospătăria comunală. Seara te întorci ca să mai sorbi o ulcică de terci şi să mai petreci o noapte, iar dimineaţa următoare ţi se mai dă un „bon” pentru ospătărie. Şi-atât. Două zile de găzduire şi hrană, apoi Domnul să te aibe în paza lui, până într-o săptămână, când iar ai dreptul la două zile de azil.

De câte ori vei fi putut să repeţi de-a rândul aceste două zile din zece, nu ştiu, fiindcă eu nu le-am repetat. Dar îmi ziceam că tot e civilizat lucru şi această înlesnire pe care o ţară apuseană o oferă bătutului de soartă. Mai rău la noi, mă gândeam eu, că n-ai nici atât.

— Hârtiile, spuse intendentul, vă veţi duce să vi le retrageţi de la comisariatul vecin, unde se află depuse.

De ce dracu le-o fi depunând la comisariat, mă întrebam. Şi răspunsul l-am avut de îndată ce mi s-a înmânat paşaportul. Pe un colţ se afla o ştampilă rectangulară: Azilul de noapte din Lausanne. Şi data, să zicem: 15, 16 martie 1917.

Treaba asta nu mi-a plăcut deloc. Nu fiindcă bănuiam ce avea să mi se întâmple, ci gândindu-mă că reînnoind paşaportul, legaţia avea să vadă că am trecut pe la azil.

Am luat-o dis-de-dimineaţă la picior, hotărât să accept orice muncă. Plecasem de la comisariat însoţit de un cetăţean cu care mă împrietenisem

în cele două nopţi petrecute la azil. Îmi fusese vecin de pat. N-aveam bani nici unul, dar el avea mult tutun şi-mi dădea să fumez şi mie. Pe la opt, o foame cumplită m-a făcut să vând pe şapte franci o frumoasă pereche de ghete. Ne-am îndopat cu o mare ceaşcă de ciocolată, cu pâine multă şi i'ar am pornit-o la drum.

Ni se răspundea mereu că „Nu se angajează”, dar la un patron-zugrav iată că dă Dumnezeu şi sunt întrebat dacă ştiu să tapetez „curat”.

— Da, ştiu.

— Bine. Arată-mi actele de identitate.

Dau paşaportul, uitând cu totul de ştampilă. Patronul întoarce coperta, dă cu ochii de ea şi se uită lung la mine:

— Dar d-ta nu eşti un „lucrător”, ci un vagabond. Ai dormit la „Azilul de noapte”.

Şi-mi restituie paşaportul:

— Nu te angajez!

Până la prânz, am mai găsit de lucru în două locuri, dar cu acelaşi rezultat. Mă gândeam mereu la ştampila-”uniformă” a binefăcătorului azil occidental, care mă denunţa ca vagabond de profesie şi-mi lua pâinea de la gură. Tot mai bine e la noi! N-avem aziluri civilizate, dar cine îţi dă un codru de mămăligă şi un culcuş de-o noapte, nu-ţi pune a doua zi ştampila infamiei de-a fi fost o clipă nevoit să ceri societăţii o ulcică de terci şi un adăpost.

Singur şi deznădăjduit în cea mai frumoasă ţară din lume, am fost aproape doborât în acei ani negri dintre 1916 şi 1918. Peste tot, târăsc după mine cărţi, câteodată un pian şi totdeauna o femeie frumoasă. (Am avut câteva prietene, dar ca să poţi trăi cu vreuna din ele în Elveţia, trebuie să fii un erou. Patru cantoane mă socotiră indezirabil!)

Cât este de înfiorător* să nu ai un prieten căruia să-i poţi destăinui bucuria sau tristeţea ta![86]...

Şi, în acest răstimp, prietenul de care aveam atâta nevoie se afla foarte aproape de mine, la Sierre, unde lupta pentru pace. El se înduioşa, suferea şi se plimba acolo, în tovărăşia lui Jean Jouve şi alţii. Auzea, poate, zgomotul formidabil al tractorului meu „Case” care desţelenea valea Ronului, între Sierre şi Villeneuve, făcând-o să răsune. Fiind atât de aproape unul de celălalt, ne vom fi încrucişat poate paşii în timpul curselor mele turbate cu bicicleta, în tot cursul anului 1918, pe drumurile cantonului Vaud. Şi totuşi, soarta nu mi-a oferit atunci ocazia de a-l cunoaşte.

Cine mă va crede, când, mărturisindu-mă aici, voi spune că un glas lăuntric mi-a şoptit totdeauna şi în toate clipele de disperare că ceasul meu va suna într-o zi, că va veni un om cu o inimă voinică şi-mi va spune: „Ia opreşte-te puţin. Ce-i cu tine? Ce-i cu frământarea asta?”

Fără să fi stârmocit prin redacţii, fără să fi scris în toată viaţa mea vreo scrisoare admirativă pe la literaţi – după două scrisori intime schimbate cu Barbusse şi alte două publice, am dat peste Rolland. O mână anonimă avea să ridice vălul şi să mi-l arate...

Bolnav şi în tratament în sanatoriul Sylvana-sur-Laussane[87] pe socoteala „Crucii Roşii americane”, la începutul anului 1919, descurajam până şi pe puţinii oameni care mi-adresau o vorbă.

Unul dintre aceştia – Dumnezeu să-i dea sănătate! – un ziarist elveţiano-german, vecin de masă, îmi strigă într-o zi, în toiul unei discuţii despre literatură:

— Dar, în sfârşit, cam de ce ai nevoie? Tolstoi nu-ţi ajunge?

— Câtuşi de puţin.

— Ai dreptate: e cam pisălog cu evanghelia lui. Atunci, Balzac! Un uriaş al credinţei!

— Îl prefer. Dar pentru vremurile de azi e tot literatură. Or, eu aş avea nevoie de... un fel de cântec al inimii, de-o mână caldă care să-ţi mângâie ceafa... de-o sinceritate pornită de sus în întâmpinarea noastră, a celor de jos. Oare, să nu existe oameni, sus?

— Ai auzit de Romain Rolland?

— Cine este?

— Ei bine! citeşte la început cele trei Vieţi ale oamenilor iluştri şi apoi Jean-Christophe. Te vei regăsi în paginile lor.

Să mă regăsesc în paginile unei cărţi? Nu mă regăsisem niciodată decât în viaţa de fiece zi. Era momentul potrivit.

Plecând din sanatoriu, mă înapoiez la Geneva. Intru la garajul Peugeot, cu o leafă de mizerie, pentru a învăţa o meserie mai uşoară, care să-mi dea puţină libertate. Vreau să devin şofer. Încep să studiez motorul cu explozie, despre care aveam unele cunoştinţe. Mănânc pâine uscată şi beau apă, îmi vând scumpele cărţi şi din nou îmi aduc un pian în odaie, ca... să mă lovesc cu capul de el, dimineaţa şi seara!

Acolo, între roţile maşinilor, am citit toată opera lui Romain Rolland. Răcnetul operei sale m-a trăznit dintr-o dată. Nu era un scriitor, nu era un literator, ci un frate mai mare, pe care-l simţeam citindu-mi pe deasupra

umărului: râdea, plângea, se mânia şi în toate mi-arăta cu degetul cum e viaţa. Opera lui Romain Rolland a fost pentru mine o revenire la viaţă, când eram mai deznădăjduit. Am sorbit din ea forţe de rezistenţă împotriva amărăciunilor pe care le aduce viaţa, oricare ar fi omul. Cine trebuia să mă culeagă ca pe o epavă a mârşăviei sociale, să-mi aline rănile, să-mi dezmorţească inima, copleşindu-mă cu dovezi de dragoste? Desigur, în primul rând, Romain Rolland şi, îndată după el, toţi prietenii săi!

Înainte de a-l iubi pe Romain Rolland, am iubit cu aceeaşi putere oameni de pretutindeni. Iubindu-ne neîncetat, am fost fericiţi şi nenorociţi, deoarece dragostea nu este o stavilă în calea nenorocirii. Şi nu m-aş fi plâns niciodată de viaţa mea – tot blestemând şi luptând împotriva nedreptăţii sociale care mă făcea să sufăr prosteşte – dacă moartea şi măcelul mondial nu m-ar fi despărţit de toate dragostele mele.

În aceeaşi seară de pomină, la Geneva în 1919, trei persoane din Brăila, care nu se cunosc între ele, mă anunţau pe trei cărţi poştale două morţi năprasnice: a mamei mele şi a lui Samoilă. Mama lui Samoilă îmi scria doar atât: „Am aflat că fiul meu iubit, bunul tău prieten Samoilă, a murit într-un spital din Odesa. Dar fii tare, că şi biata ta mamă a murit zilele astea, după cum vei fi aflat şi, dacă te-ntorci la Brăila, să tragi la mine, că te primesc ca pe fiul meu!” Iar pe o altă carte poştală am citit tocmai la sfârşit: „...aici, noi suntem cu toţii bine, numai că biata ta maică a murit în săptămâna mare”[88]. („Numai”!... Ah, multe rele am uitat în viaţa mea, dar pe acest „numai” nu pot să-l uit... Şi mă înfioară grozav, când mă gândesc câţi „numai” ca al meu trebuie să aibe omenirea pe suflet.)

Se prăbuşea singurul reazem ce mai mă ţinea în picioare... Murise până la urmă singură, pe un biet pat, după trei ani şi jumătate de despărţire, trei veacuri de suferinţă nemaipomenită, fără să mă poată îmbrăţişa pentru ultima oară, fără să-mi dea scumpa-i binecuvântare... Faliment înspăimântător al unei întregi vieţi de sacrificii, risipită în bezna durerii universale. Şi asta tocmai când furtuna trecuse şi mă pregăteam să mă întorc definitiv în ţară, să-i cad în braţe... Minciună, minciună, totul e minciună!

„Ce-mi pasă de succes, acum când ea nu mai e?” îşi spunea Jean-Christophe. Citeam acest pasaj, plângând, ca şi acum. „Cel ce-a avut fericirea să cunoască, măcar o dată în viaţă, comuniunea deplină cu un suflet prieten, acela a cunoscut bucuria cea mai divină – o bucurie care-l va nenoroci pentru tot restul vieţii”. Şi eu care am cunoscut nu numai o singură dată comuniunea cu sufletul prieten...

Nu mai departe decât cu câteva zile mai înainte, o ştire falsă, dintr-un jurnal local, glăsuia că Alexandru Constantinescu (cel mai mare prieten al meu, alături de Gheorghe Ionescu) a fost condamnat la moarte şi împuşcat de oligarhia română. Ei bine, există câţiva prieteni care pot mărturisi halul în care mă aruncaseră aceste trei măciuci morale.

Şi, pe când, în acea groaznică noapte de mai, zeci de privighetori luau văzduhul pe sus cu cântecele lor, eu stam înlemnit în cadrul ferestrei deschise, cu braţele încrucişate la piept, cu ochi de nebun, ţintuiţi în golul negru şi-mi ziceam: „Constantinescu, împuşcat... Ionescu, omorât poate de vreo bombă căzută la Paris... Samoilă, mama, Gheorghiu, Mihail, morţi. Ce să fac eu acum singur?"

Atunci am rupt orice relaţii cu Brăila, chiar cu îndurerata mamă a lui Samoilă Petrov şi nimeni n-a mai ştiut de mine. Mi-era teamă să nu-mi pierd mintea, citind detalii asupra acestor morţi. Ce literatură poate să ţină piept acestor mii şi mii de crâncene literaturi reale, ignorate de univers şi imposibil de redat în artă?

Cad iar bolnav. Nu mai aveam pe cine iubi? Ba da, pe Romain Rolland. Rămâne totdeauna loc pentru iubirea de oameni; ne rămâne Omenirea „care suferă, care luptă sau nu", în picioare, prietene!

Încercam să mă ţin în picioare printre maşinile din garajul Peugeot, de la Geneva. Dar, când suferi, nu te poţi ţine în picioare printre maşini. Şi-atunci, lăsam storurile, mă urcam în pat şi, recitind paginile care-mi mergeau la inimă, îmi spuneam: „Ah! dacă aş putea să-i mărturisesc acestui prieten cât îmi e de izbăvitoare slova sa. Să am de la el un cuvânt, o dovadă că are încredere în ceea ce spune, să mă încredinţez că nu e literatură. Nimic altceva, decât să sărut un rând scris de mâna lui pentru suferinţa mea!

După câtva timp, citesc într-un jurnal[89] că „celebrul scriitor Romain Rolland a descins la hotelul „Victoria" din Interlaken, pentru o lungă şedere". Aruncat pe brânci de măciuca morţii mamei mele şi înspăimântat de singurătatea deşertului saharian ce se ridica în jurul meu, îi scriu din pat, având 40 de grade febră, blodogoresc într-o franţuzească de trei ani, pe douăzeci de pagini enorme despre viaţa mea, despre ce-am simţit, ce-am dorit şi ce-am aspirat[90]:

„Domnului Romain Rolland

Un om în pragul morţii vă roagă să-i ascultaţi spovedania.

Nu cunosc limba dvs. şi poate că asta vă va sâcâi. Ştiu, însă că viaţa vă interesează şi de aceea vă adresez aceste rânduri.

Cel ce vă scrie cunoaşte, la rândul său, viaţa, fiind în prezent târât de valuri pe marea furtunoasă a suferinţei; se află în pragul morţii, nu atât din pricina trupului slăbit, cât a credinţei sale zdruncinate...

Iubire divină! ajută-mă în ceasul de cruntă deznădejde... «Nu există decât un singur eroism pe lume: acela de-a o vedea aşa cum e şi de-a o iubi».

Sunt un muncitor, un zugrav, născut într-un loc unde Dunărea face un cot, despărţindu-se în trei braţe, pentru a se vărsa în Marea Neagră (...) De douăzeci şi cinci de ani scormonesc viaţa, lumea şi gândirea omenească, conştient şi inconştient, mistuit de-o flacără ce-mi sfâşie măruntaiele, mnboldindu-mă să gonesc ca un apucat şi care m-a împins să jertfesc tot ceea ce un om îşi poate dori, ca fericire, familie, situaţie, onoare, tihnă.

Încă din copilărie am cunoscut prietenia de nezdruncinat, ca şi patima de-a citi – la început cărţi mediocre, apoi bune. Am cunoscut, de asemenea şi mai ales, pasiunea de-a călători, iar mai apoi credinţa în idealul Mai multă dreptate printre oameni! – care va rămâne pururi o biată năzuinţă. Şi, agăţându-mă de aceste himere, am pornit ca un bolid prin viaţă (...).

În ciuda bucuriei şi a tăriei vieţii care izbucnea în mine la fiecare cotitură de drum (...) sufeream, chinuindu-mă cumplit; o ploaie înmiresmată mă făcea să mor de plăcere, arzându-mi în acelaşi timp carnea, cu picături de foc. Mai târziu, mi-am dat seama că acel geniu trist german nu a greşit când a afirmat că „plăcerea este stearpă” şi „numai durerea fiind rodnică”. Să nu credeţi cumva că toate aceste suferinţe s-ar fi datorat, într-o oarecare măsură, faptului că aparţineam celor de jos, că eram sărac şi munceam din greu pentru o pâine. Nu! dimpotrivă! Numai aşa puteam trăi, numai aşa vreau să trăiesc şi de-acum încolo, dacă scap de chinurile fizice şi morale ce mă ţintuiesc acum la pat. Binecuvântată trudă! Binecuvântată sărăcie! Datorită vouă m-am putut scălda în cea mai desăvârşită independenţă de spirit pe care şi-o poate dori un îndrăgostit de libertate. Graţie vouă i-am putut trimite la plimbare pe toţi cei care voiau să mă zălogească cu banii lor, acolo unde eu nu puteam respira. Şi numai datorită vouă am putut iubi pe cel detestat de toată lumea şi să urăsc pe cei puternici şi ridicaţi în slăvi. Numai aşa am putut fi eu însumi – în întregime – dăruindu-mă cu totul la toate câte am iubit, în tot ce am suferit din tot sufletul şi cu toată pasiunea.

Cel care dă fără să socotească, în orice clipă a vieţii sale, în tot ce face, suferă, iubeşte şi urăşte, acela este cea mai mare minune ce poate fi întâlnită pe pământ. Numai graţie ţie, sfântă sărăcie, graţie şcolii tale – cea mai înaltă instituţie unde se poate învăţa arta de-a fi cinstit şi unde nu pot pătrunde mediocrităţile, (fie numele Domnului lăudat!) – sunt astăzi un om ce nu-şi gândeşte toate prostiile cu glas tare....«Putem spune că sărăcia este un maestru nu numai al gândirii, ci şi al stilului; ea ne învaţă mintea să fie sobră, ca şi trupul. Când timpul este drămuit şi cuvintele măsurate, atunci nu spunem nimic de prisos, ne obişnuim să gândim esenţialul. Viaţa fiind scurtă, trăim astfel dublu».

Iată pentru început omagiul entuziast ce poate fi adus operei dv., – care-i însăşi viaţa şi fiinţa d-stră. Vă plagiez? Mă plagiaţi? Nu. Nici dv., nici eu. E însuşi Dumnezeu, care glăsuieşte în limba sa unică şi universală.

În prezent pianul se află acolo, iar eu sunt aici, în pat. Mama e moartă pentru vecie, ca şi ultimul meu prieten, ucis în revoluţie împreună cu alţii, în primăvara trecută.

Iar eu nu am alt mijloc de a-mi rumega durerea decât privind la pânzele de păianjen din tavan!...

Singur! Atât de singur, după o viaţă de dragoste eroică, de lupte supraomeneşti şi de mari prietenii! Să fiu, oare, un ticălos? Trebuie să mor? Trebuie să îngrop picătura de adevăr, descoperită cu mijloace proprii, într-o viaţă de uitare de sine?

În acest trup, altădată viguros, astăzi numai piele şi os, ţintuit la pat şi biciuit de dureri, în trupul acesta, totuşi, nu s-a stins totul: viaţa se află fremătând, gata să se trezească! (...) Vreau să trăiesc! Nu pentru plăcerea de-a mânca, ci pentru a preamări pe cei ce nu mai sunt şi care mi-au dezvăluit sufletul lor. (...) Mă puteţi salva; mă veţi salva. Din punct de vedere material, nevoile mele nu merg prea departe. Sunt obişnuit cu orice şi am cunoscut lipsurile cum puţini alţi oameni pe acest pământ. De asta nu mi-e frică. E prea neînsemnat pentru mine.

Dar mi-am pierdut credinţa. Aici e primejdia. Ea m-a hrănit şi m-a susţinut până acum. Întotdeauna am crezut că lumea poate fi altfel decât în realitate. Acum n-o mai cred. Mă agăţ de credinţă, dar ea îmi scapă printre degete. Acest ajutor greu îl aştept de la dv. Sincer vorbind, credeţi oare că se mai poate schimba ceva? O credeţi în sinea d-stră? Dacă nu, nu mai merită să trăiesc, nu mai merită nici o osteneală.

Aştept de la d-stră acest cuvânt afectuos. Sau nimic. În ambele cazuri, voi avea ceva de câştigat şi în toate privinţele”[91].

După patru zile, scrisoarea îmi vine înapoi, cu menţiunea „Plecat fără a lăsa adresa”. Bun, îmi zic. Aici e o chestiune de viaţă şi de moarte. Dacă omul care a scris Jean-Christophe şi trei Vieţi ilustre a refuzat scrisoarea mea, apoi atât de groaznică e minciuna artei şi a vieţii în general, încât moartea e o binefacere. Totuşi, nu poţi tăia, aşa, un cap de om. Se poate să fi plecat cu adevărat (după cum şi adevărat a fost). Romain Rolland îmi scria, doi ani mai târziu: „Am descins la hotelul „Victoria” din Interlaken, seara la ora 6 şi am plecat de-acolo a doua zi, la 6 dimineaţa. Am figurat pe lista oaspeţilor de-acolo tot sezonul. Nu este prima oară, când mi se joacă o atare festă. Uneori, când am chef şi posibilităţi, mi se întâmplă să poposesc în hoteluri pentru oameni înstăriţi (...) mi-am dat seama că numai în hotelurile mari ai şansa să te izolezi şi să ai linişte în cameră”.

Ah! Voi artişti cu inimi simţitoare! Scriitori cu slovă de foc! Binevoiţi să vă lăsaţi adresele, pretutindeni unde poposiţi în văzul lumii şi fără s-o vreţi. Şi spuneţi, la plecare, gazdei: „Doamnă! Sunt un om tare periculos... Luaţi banii ăştia pentru poştaş şi rugaţi pe acest om de treabă să-mi expedieze corespondenţa la adresele pe unde voi trece. Dacă n-o va face, s-ar putea ca fiinţe omeneşti să moară în cutare colţ de lume, – făpturi cinstite şi nevinovate, pe care eu le otrăvesc, fără să le văd, în fiece zi, cu scrisul meu”.

Prieteni, care scrieţi cărţi extraordinare, luaţi această măsură de prevedere! Iar dacă nu vreţi s-o faceţi, nu mai scrieţi. Lăsaţi-i pe oameni la dragostele lor neghioabe, la duşmăniile lor şi mai neghioabe, la scriitorii lor „subţiri” şi „sceptici”! Eu puteam fi mort încă de la 3 ianuarie 1921, din cauza unei atari greşeli.

Odată cu războiul, iată şi teribilul său „acid sulfuric”: bolşevismul!

Crescut la marginea somnoroasei mişcări social-democrate, care avea să arunce proletariatul, în chip atât de odios, în primul război mondial, m-am complăcut totdeauna într-un sindicalism bătăios. Am fost partizanul cuceririi puterii prin orice mijloace. Nu era o convingere formată din cărţi, ci o chestiune cu totul de temperament. Aşa că apariţia bolşevismului, după Zimmerwald şi Kienthal, mă subjugă prin forţa, precizia şi curajul său! Izolat de lumea mea, mai întâi în Elveţia şi apoi în Franţa, zdreanţă

omenească mai mult ca oricând şi spectator înspăimântat de atâtea josnicii oportuniste, înţelesei până la urmă că acest acid sulfuric ne punea întrebarea: „Cine vrea să adere la pace şi la muncă, o dată pentru totdeauna şi pe deasupra tuturor pălăvrăgelilor? Cine vrea să se ridice împotriva crimei şi a exploatării? Dar acum, imediat!”

Întrebarea era netă şi singur, din bârlogul meu, ridicai degetul: „Eu!... Sunt pentru pace, împotriva exploatării! Totdeauna am fost aşa!”. Aderai la bolşevism numaidecât, a doua zi după Revoluţia din Octombrie, fără a ţine seama de faptul că mă aflam în Elveţia şi gestul acesta putea să mă coste scump.

Şi îndată gândul mi-aleargă în căutarea a doi oameni: Al. Constantinescu şi Racovski. Unde-or fi şi ce răspuns vor fi dat ei chemării răspicate a ruşilor? îi ştiam sinceri, sentimentali, prieteni. Nu puteau răspunde decât printr-un da! fără şovăire. Aflasem că primul fusese condamnat la moarte în contumacie, iar al doilea devenise Preşedintele Comisarilor poporului, în Ucraina. În plus, un al treilea prieten, cel care trebuia să-mi dea mai târziu mijloacele băneşti pentru a scrie – Gheorghe Ionescu – îmi trimise de la Paris aceste cuvinte laconice: „Trăiască Revoluţia rusă şi în curând, poate, şi mondială!”. Mă aflam la Geneva, în 1919. Trei ani de limbă franceză... Cititor al operei lui Anatole France, îi ceream să-mi potolesc foamea, puţină căldură pentru oasele-mi rebegite, o raţiune care să mă susţină în truda zilnică a braţelor, un ţel pentru setea mea de dragoste, un reazem pentru neliniştea mea, o încurajare pentru starea deznădăjduită în care mă aflam, ca şi o cale pentru revolta mea. Anatole France însă mă trăda! Pentru banii câştigaţi cu sânge şi pe care-i lăsam pe tejgheaua librarului – îngăduind autorului să zeflemisească viaţa, din fundul unui fotoliu – eu mă înapoiam acasă cu o carte drăgăstos ţinută sub braţ. O citeam, tremurând de frig, în odaia mea. Această carte nu făcea nimic altceva decât să-mi otrăvească şi mai mult sufletul, afundându-mă în deznădejde, încâlcindu-mi judecata, făcându-mă să oscilez cu săptămânile între tendinţa de-a trăi şi pofta de-a muri. Aici se află întreg pericolul criminal al artei sale: de-a pătrunde în organismul tău ca opiumul, cu o forţă nemăsurată şi rezultate josnice. Sub biciul sarcasmului său, mii de adevăruri deznădăjduitoare ţâşnesc sub privirea bietului cititor. Dar toate adevărurile omului lipsit de inimă sunt minciuni sadea!

Grav bolnav, într-o vreme dintre cele mai negre din viaţa mea, mă luptam cu moartea. Într-o zi, un prieten mi-aduse patru cărţi: „Uite patru

opere care-ţi vor întări puterile!” îmi spuse el.

Din aceste patru cărţi, prima pe care o citii fu Zeilor le e sete! Cât pe-aci să mă hotărască la sinucidere, într-atât îmi apăru de sumbră imaginea zugrăvită despre oamenii de credinţă. Din fericire, găsii în celelalte trei cărţi puterea morală de a mă împotrivi. Aceste trei cărţi erau: Iluzii pierdute de Balzac, Beethoven de Romain Rolland şi Focul de Barbusse. Desigur, tustrele nu excelau în culori roze şi totuşi cu câtă forţă m-am smuls de pe patul spaimelor, aruncându-mă din nou în luptă.

Vindecat de boală, odată cu bucuria renasc în mine şi preocupările intelectuale. Aflu că Birukof ţine o conferinţă despre Rusia nouă[92]. A doua zi după ce o ascult scriu primul meu articol în franţuzeşte – adeziunea mea publică la bolşevism – Tolstoisme ou Bolchevisme? Şi-l trimit, într-o doară, lui Jean-Debrit, la ziarul La Feuille[93] (azi dispărut). A doua zi, articolul apare în pagina întâia, semnat: P. Istr[94]. Mi-e drag, mai mult decât tot ce am scris până acum, fiindcă – orice s-o întâmpla cu Internaţionala a III-a şi construcţia socialistă a comuniştilor ruşi – bolşevismul pe care-l salutam atunci vorbea lumii muncitoare prin glasul lui Lenin. Acest bolşevism nu va pieri, câtă vreme vor fi revoluţionari trimişi la moarte de capitalismul criminal.

Dac-am vedea pe director? Generosul director burghez al răzvrătitei foi „La Feuille”, din Geneva, mă luă sub ocrotire. Mă făcu al doilea expeditor şi mic colaborator. Accept postul şi păstrez o atitudine rezervată faţă de colaborare, deşi aceasta era bine plătită cu linia. Semnez o scrisoare deschisă lui Barbusse[95], care atrage gazetei un răspuns demn şi măgulitor din partea celebrului autor al Focului, în chestiunea neîncrederii lucrătorilor faţă de intelectuali. Eu luasem apărarea lucrătorilor şi Barbusse, răspunzându-mi, îi apăra mai mult decât mine. Au urmat apoi două sau trei scrisori personale slabe, la care am primit răspunsul banal ce meritau. Atât eu cât şi Barbusse am avut o zi proastă, când le-am scris. Nici eu, nici el nu putem fi judecaţi după aceste scrisori. Pot spune că el are apucături de chirurg, nu de doctor. Nu e felul meu de a fi. Mai scriu un foileton semnat: Un canibal[96].

Debrit mă luase în amiciţie. Aflând despre scrisoarea pe care i-o adresasem lui Romain Rolland şi care îmi revenise, îi spusei ce omorâtoare îndoială mă roade. El citi scrisoarea şi, retrimiţându-mi-o acasă, îmi spuse pe-o hârtie dactilografiată şi semnată:

„Să nu te scuzi pentru că ţi-ai deschis inima, istorisindu-mi starea d-tale. Este o dovadă de francheţă şi încredere, care se adaugă stimei şi prieteniei ce aveam pentru d-ta. Nu sunt lămurit dacă este cazul să încerc a preda scrisoarea lui Romain Rolland. Necunoscându-ţi intenţile, ţi-o înapoiez. Am citit-o de la un capăt la altul şi m-a subjugat nespus. Ca să-mi dau seama în ce măsură ţi-aş putea fi folositor, trebuie să cunosc starea sănătăţii d-tale. Poţi munci în exterior sau într-un birou? Sau nu poţi lucra decât acasă în pat? Voi face tot posibilul ca să te scot din starea proastă în care ai căzut pe nedrept. Scrisoarea nu-i poate parveni lui Romain Rolland decât prin prietenul său intim şi biograf, Pierre-Jean Jouve – ceea ce se poate foarte uşor”[97].

Numaidecât am văzut în Jouve un cerber. Mi-am închis misiva în ladă şi când Debrit m-a întrebat de hotărâre, i-am răspuns că „am dreptul să ajung la Rolland fără intermediari”. (Nu ştiam ce inimă mare, ce suflet bun era Jouve!)

Doi ani mai târziu, în 1921, scrisoarea mea şi a lui Debrit parveneau lui Rolland, în condiţiile ştiute, tot grele de sânge, pline de credinţă – mărturii ce vor servi de exemplu şi vor da curaj în luptă tuturor acelora care scrâşnesc din dinţi în clipele astea, care gem sub povara nedreptăţii şi pentru care mă şi destăinuiesc cu sinceritate, asigurându-i, acolo unde se află că, învinşi sau învingători, victoria va fi la urmă tot a acelora care aşteaptă şi disperează, crezând mereu. Mulţi vor fi sacrificaţi molohului credinţei. Dar aşa e scris: numai dând pe brânci, omenirea va ajunge să se lepede de urgia egoismului care o împiedică să fie dreaptă.

Geneva, mai 1920... Iată-mă în declin, cu toate speranţele pierdute. Se vede treaba că aşa e făcută viaţa: nu cum o dorim noi, ci cum o creează împrejurările şi variata natură omenească.

Dacă voi avea puterea să mă ridic şi steaua mea nu-i cu totul apusă, o rază va luci cândva... Dar eu am un dor nebun de-a umbla în zdrenţe, de-a fi plouat şi bătut de vânturi[98]. Cum jurnalul lui Debrit va muri într-o lună sau două, din lipsă de fonduri, dorinţa asta nu va fi greu de îndeplinit.

Cu revolta în inimă şi descotorosit de fantoşele wilsoniene, am debarcat la Paris în primăvara lui 1920. Oraşul-lumină, căminul civilizaţiei occidentale[99].

Ce nătărăi suntem! Eu credeam, pe-atunci, în vorbe. Credeam, de pildă, în soldatul francez care ieşise din tranşee şi în suprema elită a gândirii franceze, cu tradiţie revoluţionară. Citisem magnificul Foc, al lui Barbusse,

şi-i purtam în suflet pe Romain Rolland. Aşa că, ascunzându-mi cât puteam mai bine bolşevismul meu, am crezut o clipă în cele două forţe ale Franţei civilizatoare. Îmi spuneam: „Poate că experienţa celor care au fost pe front, unită cu curajul revoluţionar, vor izbuti să mântuiască lumea”.

M-am înşelat groaznic. Demobilizatul francez – mândru de crucea de război şi glorios de rănile primite – fu cât pe-aci să-mi învineţească un ochi, în Place de l'Etoile, fiindcă nu-mi scosesem pălăria în faţa unei mascarade războinice.

Cât despre scriitorul francez cu tradiţie revoluţionară, povestea e cam lungă…

ULTIME CUVINTE

Nu mai credeam în nimic. Privaţiuni supraomeneşti din ultima vreme şi o frământare sterilă îmi zdruncinase sănătatea, fără să mai pomenesc de umiliri cumplite ce m-au coborât în proprii mei ochi. Fiinţa mea – ciudat clădită din dorinţa primitivă de-a cunoaşte şi iubi tot ceea ce este frumos şi în acelaşi timp sfârtecată de pasiuni ce mă trânteau adesea în noroi – îmi devenise nesuferită. Dar Jean-Christophe mă învăţă că acolo unde totul se sfârşeşte mai rămâne ceva care poate fi un punct de plecare.

Îmi ridicai crucea şi pornii la drum... Dar mătăhăind!

Doi ani de drum aspru: altă femeie[100], alte nenorociri, alte deziluzii cu prietenii (la Paris, în 1920)[101]. Viaţă de câine de şapte hotare, fără sens, fără ţintă, fără speranţă, fără ideal. Sănătatea şi moralul foarte proaste.

Nisa, octombrie 1920 – ianuarie 1921. Cer zadarnic la toate hotelurile să fiu angajat ca spălător de vase, fără leafă, numai pentru mâncare şi adăpost. Noaptea mă furişez într-o vilă nelocuită, pe bulevardul Cimiez, unde dorm cu capul pe-o boccea, într-o odăiţă din spatele bucătăriei. Şi vremea nu era blândă. Dar să trec mai departe... Nu mai vreau să mă gândesc la acele timpuri.

Şi totuşi, în acest oraş mare, dau peste un om: dl. Monnier, fabricantul de nigarettes, care mă oploşi la el timp de zece zile, dându-mi casă şi masă în schimbul unei jumătăţi de zile de muncă...

Astăzi începe anul 1921, dar pentru alţii[102]. Pentru mine este începutul sfârşitului. E oare nevoie să te explici, atunci când te hotărăşti să părăseşti lumea asta? Nu! Se poate pleca în tăcere, ceea ce după mine este cea mai bună dovadă de sinceritate.

Dar, pe acei prieteni ai mei care ar putea gândi că am făcut acest gest disperat din cauza unor strâmtorări băneşti, îi rog să fie liniştiţi. Am avut motive mult mai serioase, cel mai puternic dintre ele fiind falimentul prieteniei, al propriei lor prietenii! Ei n-au simţit nevoia să-i sacrifice orgoliul şi interesele lor. Or, numai în felul acesta prietenia se dovedeşte un sentiment nobil, deoarece cel care crede că prietenia nu costă nimic n-are decât să privească preţul plătit de mine: viaţa! Restul nu va fi ştiut niciodată.

Totuşi, plec fără să păstrez cuiva vreo ranchiună. Plec, iubindu-vă ca în zilele noastre cele mai frumoase. Ştiu că inima voastră este bună şi generoasă; şi că răul nu porneşte decât de la o judecată greşită. Habar n-aveţi că prietenia vă onorează tocmai atunci când pretinde jumătate din sângele vostru. În acel moment ea se integrează în categoria celor care pot da totul, până la ultima picătură, fără a cere vreodată ceva în schimb. Această prietenie este la fel cu rădăcina care dă copacului sevă şi respiră prin ramurile sale. Fără prietenie, eu nu văd existând Frumosul în lume. Cel care admiră de unul singur un peisaj, care citeşte singur o carte sau ascultă singur o simfonie – fără a simţi lipsa prietenului – acela nu admiră nimic, nu citeşte nimic şi n-ascultă decât strigătele propriei sale îngâmfări neroade.

Or, pe acest fel de prietenie mi-am clădit toate idealurile, Primul dintre toate – idealul ameliorării sociale – nu va fi cu putinţă decât atunci când militanţii lui vor fi prieteni, deoarece azi nu sunt aşa ceva decât în articole de ziar şi de ochii lumii. În intimitate, ei sunt duşmani.

Arta şi gândirea – fără de care viaţa n-ar fi decât o jalnică noapte de puşcărie – sunt împinse de prietenie către culmile cele mai inaccesibile. Asta pentru că dintre toate sentimentele din care se inspiră arta, numai prietenia este cel mai trainic şi mai curat. Atunci când însăşi femeia – izvor puternic de fericire – încetează de-a mai fi pentru noi (din plictiseală sau bătrâneţe) amanta adorată a cărei carne ne-a biciuit simţurile cu plăceri ameţitoare, ea nu mai înseamnă nimic, dacă inima îi este golită de prietenie.

Or, iată că azi acest idol îmi întoarce spatele. Temeiul vieţii mele se prăbuşeşte!

Îmi dau seama că vina este în parte a întâmplărilor. Sunt neajutorat de împrejurări. Dar asta-i de-ajuns ca să-mi facă viaţa de nesuportat. Ca şi Aert al lui Romain Rolland, eu nu pot trăi fără a spera. E foarte frumos „să n-ai nevoie de speranţă pentru a întreprinde ceva şi nici de reuşită spre a putea persevera”. Eu însă am făcut tot ce mi-a stat în putinţă, timp de douăzeci şi cinci de ani de credinţă cinstită în artă, în prietenie, într-un viitor mai bun. M-am lipsit de pâine, nu pentru a cumpăra o carte, ci ca să pot citi şi să visez, fermecat de ea. Băiat de prăvălie – după ce am terminat şcoala primară – am îndurat bătaia în fiecare zi, pentru crima de-a citi în loc să fi dormit, după optsprezece ceasuri de trudă. Muncitor, am fost dat afară, deoarece n-am fost în stare să mă dezlipesc într-o dimineaţă de o lectură mai frumoasă decât viaţa, mai necesară decât pâinea sau pentru că mi-am rostit revolta faţă de ordinea existentă. Şi într-un caz şi în celălalt, am

înfruntat mizeria, credincios idealului meu. Strângeam cartea la piept şi porneam împreună pe malul cutărei ape, într-o poiană înflorită sau la umbra unei păduri, ca să uit de lume şi de pâinea ei amară.

Voi povesti acum, cu oarecare bucurie – cu o ultimă bucurie – în ce fel mi s-a întâmplat nu o dată să plătesc preţul datorat artei.

În primăvara lui 1907, mă aflam în Alexandria Egiptului, venind de la Neapole. Eram un golan, îmbrăcat prost dar fericit ca un cintezoi. Seara, în cârciuma unui compatriot, îmi amăgii foamea cu un codru de pâine, un ceai şi puţină brânză. După ce plătii masa, rămăsei în buzunar cu vreo doisprezece piaştri (1 franc şi 50 centime). Alături, un pârlit se uita la mine şi înghiţea în sec. Pricepui că era flămând. Mi-o spuse singur:

— Aş avea şi eu ce să mănânc astă-seară, dacă ai vrea să-mi cumperi cartea asta. Am postit toată ziua.

Avea la subsoară o carte: Învierea de Tolstoi. Am cumpărat-o cu cei opt piaştri ceruţi. Mă apucai să citesc şi uitai totul. Uitai că-mi trebuia un pat pentru la noapte, care costa un franc şi nu mai aveam decât cincizeci de centime. La miezul nopţii, cârciuma se închise şi rămăsei fără adăpost. Cumsecadele care-mi vânduse cartea întârzia în preajma mea, cu vorbe banale. Apoi îmi spuse:

— Noapte bună. Plec la culcare. Tu nu dormi aici?

— Nu! Costă un franc şi nu mai am decât cincizeci de centime.

— Cum, cumperi o carte când eşti un calic?

— Am cumpărat-o pentru că-i o carte bună. Şi apoi, pentru că erai flămând.

— Cu cincizeci de centime poţi dormi la gazda mea. Dar are păduchi.

— În cazul ăsta, prefer afară.

Ceea ce şi făcui. De altfel, vremea era frumoasă. Străzile pustii. Trebuia însă ca să mergi întruna, ca să nu dai de bănuit ceauşilor de noapte şi să te înhaţe pentru vagabondaj. Or, eu ardeam de nerăbdarea de a-mi continua lectura, oprită la paginile unde Tolstoi descria magistral procesul Katuşei şi remuşcările care-l rodeau pe Nehliudov. Ca să pot citi, mă opream sub lumina slabă a fiecărui felinar întâlnit în cale. Astfel, cutreierai aproape toate străzile cartierului. Dar iată că pe la patru dimineaţa începe o ploaie măruntă, neîntreruptă. Turbam. Nu mai puteam urmări întâmplările extrem de pasionante ale celor doi eroi în Siberia. Închisei cartea şi o ascunsei în sân, ca s-o feresc de apa care începea să mă pătrundă. Din când în când, mă adăposteam sub un balcon sau în vreun gang, dar atunci mă

prindea frigul. Îndată, ceauşii prinseră de veste, începu o goană de animal hăituit, care ţinu până la ziuă. Fiind înfăşuraţi în lungi mantale cenuşii, nu puteam desluşi pe ceauşi, care se lipeau una cu zidul de care se adăposteau. Dacă n-ar fi avut „generozitatea” de-a se da de gol ei înşişi, prosteşte, le-aş fi căzut în gheare ca un miel. Îşi dădeau de veste unul-altuia, prin lovituri puternice cu un baston de lemn, în pavaj. În tăcerea nopţii, zgomotul era atât de puternic, încât adesea îi trezea pe locatari din somn. Aşa că, atunci când loviturile se auzeau din faţă, eu o ştergeam înapoi; când veneau din stânga, o cârmeam spre dreapta, mulţumindu-le pentru serviciul făcut, ca să ştiu unde se află şi să nu ne întâlnim nas în nas. Asta îmi reaminti de recunoştinţa cu care un hoţ român îmi vorbea despre serviciile aduse de sergenţii de noapte din România, unde prostia este aceeaşi, cu deosebire că bastonul este înlocuit printr-un fluier.

Spre ziuă, ploaia încetă. Soarele lucea cu dărnicie. Eram însă ud până la piele. Apa mi se scurgea în pantofi, de-a lungul trupului îngheţat. Aflându-mă afară din oraş, începui să alerg ca să mă încălzesc. Ajuns la unul din braţele bogatei delte a Nilului, mă abătui de la şosea, ascunzându-mă înapoia unui gard lung de trestie de zahăr. Acolo, mă dezbrăcai repede, îmi întinsei catrafusele pe iarbă şi gol, ca şi strămoşul nostru Adam, mă aşezai să termin romanul, cu spatele spre soare care mă mângâia plăcut. Dar, după un timp, observai că însuşi darnicul soare ţinea să-i plătesc preţul datorat Artei: sărmana-mi piele fu arsă, iar durerea mai puternică decât sâcâiala alergăturii prin ploaie. Terminai cartea şi într-un avânt de furie desfrânată o cuprinsei în mâini ca pe căpşorul unei fiinţe iubite, îmi afundai privirea în strălucirea frumuseţii sale şi, cu pârjol în inimă şi pe... spinare, îi strigai:

— Copil nepreţuit, vezi cât rău îmi faci? Oare nu-mi vei înşela speranţele?

Ei bine, da! speranţele mi-au fost înşelate! Arta nu este balsamul nepreţuit, mai presus de orice negoţ, aşa cum credeam. Ci pur şi simplu o negustorie. Iar artistul nu e creatorul fără pată şi reproş, ci deseori un negustor de cărţi care fabrică emoţii ce îl dau peste cap doar pe cititor şi căruia prea puţin îi pasă de durerile pricinuite altor suflete!... Oh! Prieteni! N-o să mai apuc ziua mult visată, când artistul – apostol modern şi creator răzvrătit – îşi va ridica toiagul şi va lovi fără şovăire în puiţa de negustori ai sentimentului şi ai ideii din Templul Artei, indignat să-şi vadă opera,

plămădită în suferinţă, redusă la valoarea unui blid cu linte şi preţuită în gologani.

Şi deoarece îmi scrutez pentru ultima dată viaţa ce se va sfârşi mâine, deoarece trecutul mi se perindă acum cu iuţeală pe dinaintea ochilor, înecându-mi inima în lacrimi, regrete şi dragoste, voi povesti o altă pagină, tristă şi umilitoare pentru mine, dar care va arăta în ce grad şi cu ce preţ am năzuit către Sublim.

Mă aflam în aceeaşi perioadă descrisă mai sus. N-aveam decât douăzeci şi trei de ani. Un prieten care a murit[103] – un rus misterios, cu inimă şi minte generoasă şi de care mă despărţisem într-o împrejurare dureroasă – îmi pusese în mână cartea Luminile Asiei, vorbindu-mi cu atâta înflăcărare despre minunăţiile hinduse, încât, după ce văzusem Egiptul, nu mai aveam decât un vis: să mă duc cu orice preţ în India.

Legenda prinţului care-şi părăsise palatul la vârsta plăcerilor, aflându-se în singurătatea pădurilor străvechi ca să mediteze asupra metehnelor omenirii şi a mijloacelor de-a le îndrepta – ca şi biruinţa sa asupra slăbiciunilor cărnii şi descoperirea Adevărului etern pe care l-a propovăduit în pribegie oricărei făpturi omeneşti, timp de aproape o jumătate de secol, – toate acestea mă minunară într-atât, încât îmi pierdui capul, închisei ochii asupra greutăţilor unei atari călătorii, fără un ban şi fără altă cunoaştere decât a limbii române şi greceşti. Plecai la Port-Said, unde sosii cu zece franci în buzunar.

Să nu vă mire îndrăzneala mea! Capetele înfierbântate făuresc cu uşurinţă castele în Spania. Castelul meu? Simplu ca bună ziua. „Voi rămâne două săptămâni la Port-Said, unde voi încerca să mă furişez, cu orice chip, pe un vapor care merge spre India. Odată în larg, aş fi ieşit din ascunzătoare, oferindu-mă să muncesc orice la bord pentru a-mi plăti hrana şi transportul. Apoi, debarcat pe pământul făgăduinţei, aş fi fost nevoit să rămân acolo, să trăiesc pe apucate, muncind orice şi instruindu-mă!”.

Nu-i aşa? Voiam să învăţ nimic altceva decât engleza şi... sanscrita! Mă credeam în stare. Ah! sărmani fluturi care roiţi în jurul luminii misterioase! Aş fi luat drept duşman pe înţeleptul care ar fi încercat să mă abată din drum. Din fericire, eram singur şi făceam ce mă tăia capul. Desigur, nu izbutii nimic. Asemenea încercări fiind un fapt obişnuit, supravegherea pe vapor era la culme, iar eu un prost de luat la palme, în timp ce crăpam de căldură – chircit în vreo ascunzătoare, pe care marinarii o cunoşteau mai bine decât mine – alţii, aventurieri în goana după aur,

îmbrăcaţi corect (ca şi mine de altfel pe-atunci), şedeau liniştiţi, sprijiniţi de balustrada vasului, uitându-se la pregătirile pentru plecare, fumându-şi pipa ca nişte lorzi. De obicei, nimeni nu cuteza să-i întrebe ceva, sirena şuiera şi vaporul pornea cu ei ca să-i debarce a doua zi la Aden, unde crăpau de foame. Dar câteodată erau îngăduiţi şi transportaţi în patria lui Sidhrta Gautama, a cărui viaţă şi înţelepciune le era tot aşa de necunoscută ca şi funestul meu plan în clipa de faţă, de nu importă cine.

Cu atare exemple în faţă – exemple adevărate şi des întâlnite desigur şi despre a căror uşurinţă de realizare se vorbea cu însufleţire tipic grecească în cafenelele Port-Saidului – bătui caldarâmul acestui oraş timp de şaptesprezece zile, dându-mă de ceasul morţii, ori de câte ori vreun marinar mă scotea de urechi din ascunzătoare, aruncându-mă pe chei. Imploram soarta, spiritul lui Sakia-Muni şi statuia lui Lesseps să-mi jure că voi izbuti la viitoarea încercare.

Până la urmă, a trebuit să renunţ. Ajunsesem în cea mai neagră mizerie. La început, mă descurcai târâş-grăpiş, găzduit de un evreu din România, biet negustor şi a cărui adresă îmi fusese dată de alt evreu din Cairo. O, evrei! Pe lângă atâtea nenorociri care vă copleşesc, aş fi vrut să vă mărturisesc într-o zi câtă omenie mişcătoare am găsit adesea în sărăcăcioasele voastre ghettouri, deşi eu eram un „gol” dispreţuit de religia voastră. Ar fi atâtea de spus. Dar sunt grăbit să plec.

Acest om sărac, la vârsta frumoasei bătrâneţi, cu barbă albă, venerabilă, mă primi cu dragă inimă. Am dormit la el, la preţul de cinci bani pe noapte, într-o magazie, pe o rogojină întinsă pe pământ, plină de ploşniţe, – pacoste ce bântuie în tot Orientul şi, într-un fel revoltător, chiar în Franţa şi Italia. Eram însă mulţumit, deoarece nopţile erau reci în acel anotimp, iar un pat, închiriat cu ziua, costa un franc în hotelurile cele mai modeste, ploşniţele fiind acolo mult mai numeroase.

La prânz şi seara, nu mâncam decât o farfurie de supă cu zarzavat şi o bucată mare de pâine, ca să nu cheltuiesc mai mult de un franc pe zi. Trebuie să spun că, adesea, omul meu îmi trimitea o farfurie cu carne şi fasole albă. Îi era milă de mine. Uneori mă descosea şi dat fiind felul său cumpătat de-a vorbi, nu-i ascunsei planul meu. Când află că vreau să merg în India şi în ce fel, ridică spre cer braţele-i descărnate.

— Nu cumva ai înnebunit, băiete? Ce-o să faci acolo, în acea ţară a foametei, fără să cunoşti limba şi mai ales fără un ban?

Cam mirat că nu înţelesese scopul călătoriei mele, îi spusei:

— Dar habar n-ai că acolo există o artă şi o înţelepciune hindusă, demne de-a fi cunoscute de orice om?

Bătrânul izbucni într-un râs zgomotos. Apoi deveni deodată serios:

— Iartă-mi râsul. Înţeleg, eşti o fiinţă cinstită. Dar, ia seama, nu-i nevoie să alergi la atari depărtări pentru a căuta acele talismane. Arta cea mai de preţ şi înţelepciunea eternă se află mult mai aproape de tine. Şi anume: să treci prin viaţă cu cât mai puţină frământare, cât mai potolit, făcând cât mai puţin rău şi cât mai mult bine în jurul tău. Trăieşte în felul ăsta şi o să fii un înţelept şi un artist.

N-am priceput mare lucru din vorbele răspicate ale bătrânului. Dar n-am uitat scena. Poate pentru că în acea vreme se da în mine o luptă între dragostea pentru artă, sinceră, nemăsurată şi supărătoarea mea înfumurare, mai puţin însetată de adevărata înţelepciune decât de spoiala ei.

Am rămas zece zile în casa aceea, de unde o întâmplare nenorocită mă zvârli pe drumuri. Într-o zi, un grec destul de îndatoritor şi binevoitor, îmi dădu o bucată de brânză ce-i prisosea. Necunoscând legile religiei ebraice, pusei brânza în farfuria cu supă ca să-i dau gust, după obiceiul grecesc. Unul din numeroşii băieţi ai bătrânului mă văzu şi izbucni un scandal înspăimântător în prăvălie, care din fericire era pustie la acea oră. Mi se smulse farfuria şi o aruncă în curte. Şi cum copiii nu ştiau româneşte, se repeziră la mine, strigând în arabă şi evreieşte şi mă îmbrânciră în stradă. Pălăria îmi rămăsese înăuntru. Mi-o aruncară pe trotuar, trântind uşa prăvăliei şi arătându-mi pumnii. Totul se petrecuse atât de repede, încât avusei impresia că visam, când se ivi bătrânul, sprijinit pe bastonul său. Mi se adresă cu blândeţe binefăcătoare.

— Sărmanul meu prieten, iartă prostia omenească, ocara suferită! Iată ce s-a întâmplat: religia ne opreşte să amestecăm carnea cu laptele şi produsele sale. Când consumăm aceste alimente, o facem în farfurii diferite – una pentru carne, cealaltă pentru unt sau brânză – două servicii care nu se ating şi nici nu se apropie. Nu mă întreba de ce. Să nu uiţi că în mintea oricărui mare legiuitor legile sunt create pentru a sluji pe om, călăuzindu-l în viaţă, făcând-o plăcută, suportabilă. Omul însă s-a slujit întotdeauna de legi, pentru a-şi sparge capul cu ele. Nu ţi-l sparge pe al tău ca să afli mai multe acum. Dumnezeu să te aibă în pază şi nu mai călca în casa asta, fiindcă aici copiii mei interpretează legea; eu, eu sunt un biet om care încurcă drumul. Adio, băiete!

Plecai. Nu l-am mai revăzut. Dar nu l-am uitat, deoarece asemenea cărţi de înţelepciune vie nu se întâlnesc pe toate cărările.

Iată-mă deci în stradă, cu treizeci de centime în buzunar. Dar niciodată nu m-a speriat mizeria, câtă vreme am avut un ţel în viaţă. Şi, în clipa aceea, năzuiam ceva: să văd India. Îmi rămăsese un mijloc de scăpare. Ultimul, ultima mea salvare din totdeauna: costumul cel nou îl vândui la un telal pe cincisprezece franci şi cumpărai de la acelaşi negustor un altul pentru cinci franci. Era jalnic la vedere, ca o pisică scoasă din apă. Mă dezbrăcai în odaia din spatele prăvăliei, lăsând costumul bun şi îmbrăcai zdrenţele duhnind a sudoare şi tutun, lălâi să încapă în ele doi ca mine. Mânecile şi pantalonii erau atât de scurte, că nu ştiam cum să-mi acopăr braţele şi picioarele. Afară, trecând prin faţa vitrinei unui magazin, mă înspăimântai, văzând cum arătam.

Doamne, de ce-ţi baţi joc de făpturile tale şi nu-i dai fiecărui om pe măsură? Buna mea mamă, fii fericită în mormântul tău! Dacă ai fi ştiut tot ceea ce am îndurat pentru o iluzie, ai fi murit cu zece ani mai devreme! Şi voi, prietenii mei, pe care încă vă iubesc în clipa de faţă, feriţi-vă de-a cădea vreodată în păcatul meu! E atât de prostesc! O viaţă întreagă arsă zadarnic! Pe toate drumurile am lăsat picături de sânge, fâşii din carnea şi mai ales din demnitatea mea. Mă tângui pentru că am ajuns acum la partea cea mai dureroasă a acestei pagini triste! Şi poate că mă veţi dispreţui chiar voi!

Mi-am cheltuit cei zece franci, culcându-mă timp de şapte nopţi pe unde apucam; într-o seară printre mărfurile din port, într-o alta în patul pe care cutare pârlit catadicsea să-l împartă cu mine. Dar, în cea de a şaptesprezecea zi, braţele îmi căzură neputincioase şi nu mai luptai. Nu mai puteam să lupt! Prăbuşirea nu se datora lipsurilor băneşti, ci deznădejdei morale. India a fost singura ţară unde am dorit, am voit, m-am încăpăţânat să mă duc: împrejurări neprielnice şi jalnice m-au împiedicat să ajung acolo.

Voinţa fiindu-mi zdrobită, îmi luai gândul de la India. Acum îmi frământam mintea cum să ies din încurcătură, părăsind cu orice preţ această ţară nefastă.

Cu fruntea smerită în faţa nenorocirii, mergeam pe stradă, în neştire, scăldat într-o sudoare rece, când mă trezii strigat de un grec, aşezat la o masă în faţa unei cafenele ticsite de lume. Omul nu-mi plăcea, dar când eşti gata să te îneci, apuci mâna ce ţi se întinde. Într-una din ultimele zile îmi spusese că „dacă nu sunt mândru”, ar putea să mă salveze. Pricepui că vrea

să-mi vorbească despre acelaşi subiect. Mă îndreptai spre el. Îmi spuneam: „Pagubă-n ciuperci! Scapă cine poate!”.

Îmi oferi o cafea şi o ţigară. Eram la „post”, în ziua aceea. Aşa că primii.

— Uite, îmi spuse fără înconjur, aici există două soluţii ca să te salvezi, fără a ieşi prea jumulit. Una ar fi să ceri ajutor arhimandritului care mânuieşte fondurile unei societăţi greceşti de binefacere. Uneori, îţi plăteşte călătoria, dându-ţi cinci franci de drum. Dar e un om aspru; nu se lasă dus cu una cu două. Mai lesne ar fi a doua: un prieten scoate o batistă, o înnoadă la cele patru colţuri, aruncă un franc pe fundul ei şi se plimbă odată cu tine sub nasul domnilor de colo, văicărindu-se puţin. Totdeauna, cheta produce destul pentru amândoi. Dacă vrei, ţi-aş putea face acest serviciu!

Şi canalia mă privi în ochi, cu sânge rece. Sângele îmi năvăli iute în obraji, dar... nu mai era vorba de demnitate în acea clipă. (Pot spune că niciodată nu e vorba de aşa ceva, atunci când vagabondezi în felul meu.) Şi, odată furia stăpânită, alesei îndată cea de a doua soluţie, fără a mă gândi, fără a mai dori să gândesc. El nu aşteptă mult. Şi iată-l alături de mine, drept în mijlocul meselor, miorlăind:

— Scumpi compatrioţi! iată un frate nenorocit pe care trebuie să-l salvăm, un creştin căzut în mizerie! Haideţi să arunce fiecare în batista asta atât cât îi îngăduie inima lui simţitoare.

Şi dădu exemplul, aruncând, ostentativ, doi franci. Grecii îl priviră. Nimeni nu-l cunoştea, dar fiecare îşi duse mâna la vestă şi aruncă ceva în batistă, fără efort, dar cu nepăsare, aşa cum se face la şantan cu damele care după ce urlă un cântec, trec apoi cu farfurioara printre mese. Mergeam ca un automat în urma „salvatorului”, mereu cu ochii pironiţi la mânecile şi pantalonii mei scurţi, fără să suflu o vorbă.

Dar, poate aţi vrea să cunoaşteţi ce gândeam în timpul chetei? Ei bine, mă gândeam că dacă filozofia budistă cere atari virtuţi pentru a intra în Nirvana, mi-ar fi plăcut mai mult să las hinduşilor atât Nirvana cât şi teribilul ei purgatoriu, – mai ales că această chetă nu era prima pe care o înghi-ţisem în vagabondările mele şi că o alta, e adevărat mai onorabilă, mă costase destul de scump, cu patru luni înainte, ca urmare a dorinţei de a vedea Pompei şi Herculanum şi pe care le-am văzut, dar n-aş mai vrea să le revăd cu preţul acela.

Dar nimeni nu-şi poate schimba firea uşor. Pasiunea de a vedea şi învăţa mi-a fost mai puternică decât teama de foame. Şi mai târziu, la

picioarele Piramidelor sau printre coloanele răsturnate ale Acropolei, la Memphis care păstrează încă atâtea taine ale faraonilor, ca şi ruinele teatrelor lui Bachus şi Dionisos, cu nume sculptate pe fotolii de marmoră care evocă amintiri strălucitoare ale unor vremuri trecute, – peste tot a fost nevoie să las încă şi încă alte picături de sânge şi fâşii de demnitate, să crap de foame sau să trag pe dracul de coadă, ajungând în cele din urmă, cu preţul unor lipsuri nemaipomenite şi a unei sănătăţi distruse pentru totdeauna, să smulg egoismului omenesc dreptul nevinovat de-a admira frumosul şi a-mi cultiva spiritul.

Cheta sfârşită, ne-am strecurat afară ca doi găinari.

— Ah, rosti nemernicul, frecându-şi mâinile, vom merge acum să punem ceva în gură, apoi vei lua trenul ca să te înapoiezi la Cairo.

Începui să văd în roz. Mâncarăm într-o locantă grecească, destul de curată. Batista cu bani se afla mereu în buzunarul său. Ne aflam la cafea şi ţigară, când acest om cu inimă de hienă întrebă pe băiat „unde este toaleta”. Plecă „să-şi facă nevoile” şi nu se mai înapoie! Şi masa care nu era plătită!... Şi eu care fusesem lăsat zălog...

Ah, când îmi reamintesc acest dureros exemplu de cruzime umană, mă întreb – pentru că de-atunci am continuat să-i iubesc pe oameni – dacă am fost într-adevăr bun la ceva în viaţă sau pur şi simplu un nătărău!...

Aşteptarea fu zadarnică. Patronul îşi dădu seama şi scandalul izbucni. N-avui puterea să-mi stăpânesc lacrimile în mod demn! Ele s-au rostogolit nu pentru a implora milă, dintr-o oarecare ruşine sau frică, la fel de stupidă, nu! ci pentru a revărsa un torent de durere şi revoltă împotriva unei ticăloşii care rănea umanitatea.

Iată în ce fel şi cu ce monedă mi-am plătit întotdeauna elanurile spre lumină!

Restul? Restul îl duc cu mine în mormânt, deoarece nu v-am arătat decât două verigi dintr-un lanţ lung... Şi apoi, la ce bun să fie cunoscut? Lunga şi dureroasa istorie a martiriului omenesc – începând cu sclavii care au ridicat Piramidele, trecând prin persecutarea creştinilor care au devenit mai târziu persecutori şi ajungând la masacrul ştiinţific al ultimului război – a învăţat, oare, vreodată ceva pe oameni? O dată pentru totdeauna? A modificat, oare, cu o iotă, granitul refractar al firii umane? Eu nu văd nici o schimbare, în afară de aceea din rău în mai rău. Şi voi vreţi să mă faceţi să

cred că glasul meu firav va răsuna cu mai mult succes în acest pustiu înspăimântător? Dacă aş mai crede în asta, aş trăi şi aş lupta, deoarece a fost o vreme când credeam într-o imensă omenire liberă şi dreaptă; apoi mi-am redus omenirea la o „Internaţională a spiritului” şi la o largă comunitate de prieteni răspândiţi pe tot globul, trăind şi adăpându-se de la aceiaşi izvor al fericirii intelectuale – fie că sunt creatori sau pur şi simplu consumatori de artă – şi lăsând imperiul lupilor şi nebunilor hoardelor fără număr (hoarde de sus şi hoarde de jos), – canalie îngemănată din acelaşi aluat ingrat şi respingător şi care se transformă în miel atunci când nu poate deveni lup.

Dar această umanitate restrânsă de prieteni s-a spulberat, la rândul ei. În orice caz, o văd redusă doar la câteva exemplare – frumoase – dar prea slabe în faţa imensităţii răului!

Şi asta, adăugată suferinţelor nemijlocite ce m-au lovit în ultima vreme, mi-a nimicit orice putere de rezistenţă. Am suferit prea mult pentru o iluzie de neiertat, ca să nu mă pedepsesc cu moartea.

De acum doi ani, când mi-a murit mama – singură, crezându-se părăsită de un fiu nerecunoscător – am remuşcări ce nu pot avea alt sfârşit.

Artă jalnică! Şi voi, artişti şi prieteni, pe care speram să vă văd într-o zi, arătându-mi din pragul casei voastre cum se făureşte arta şi în ce fel o puneţi în slujba poporului, aflaţi că vă dispreţuiesc în clipa de faţă. Pentru voi mi-am sacrificat nu numai viaţa, care nu preţuieşte mare lucru, ci şi pe aceea a bietei mele mame, – o mamă care se ducea până la poartă ca să-şi cumpere de doi bani cireşe, apoi se răzgândea, revenea în casă, punea cei doi gologani lângă alţii, zicând: „Încă doi bănuţi pentru băiatul meu!”

Am sărit peste trupul ei, cu geamantanul în mână şi gata de plecare, ori de câte ori cădea în genunchi la picioarele mele, rugându-mă să rămân acasă! Cum s-ar putea ierta unui om asemenea crime? Mi-e silă de mine. O beznă a tristeţii şi a deznădejdei mi-acoperă sufletul, încetul cu încetul. Nebunii! Nebunii! Iată ce a clocit capul meu până acum şi pentru ce mi-am ucis mama! Chipuri de artişti fantomă! Chipuri de prieteni fantomă! Şi acum nu mai văd decât un pustiu fără sfârşit!

Vanitate şi negustorie! Unde te afli, oare, ideal al dragostei, al dezinteresării şi abnegaţiei la care am visat atâta?

Un ocean dezlănţuit, de egoism şi banalitate, cu câteva faruri pierdute în insule minuscule şi împotriva cărora se înverşunează valurile de prostie şi beznele inconştienţei, stingherite de lumină, iată ce-mi pare a fi lumea!

Să fie oare viaţa atât de urâtă? Şi într-o zi de trist ianuarie, când se adăugase şi alte chinuri[104], mi-am răspuns: „Da, este urâtă! Să terminăm cu ea!”

Sătul de cei douăzeci şi cinci de ani de luptă cu viaţa, dezgustat de-a mai tărăgăni o existenţă ce nu mai avea nici un scop, lipsit de prieteni şi fără nici o afecţiune, încerc să mă omor la Nisa, la 3 ianuarie 1921. M-am servit de-un brici[105]. În timp ce lumina ochilor mi se micşora încetişor, strângeam în buzunar o scrisoare adresată ziarului „L’Humanité”, în care salutam Revoluţia rusă şi pe cei ce-o înfăptuiseră. Această scrisoare doarme şi astăzi în cine ştie ce sertar al comisariatului de poliţie din primul arondisment al fastuosului oraş[106].

Destinul a fost mai tare decât lovitura de brici. N-am izbutit decât să-mi paralizez bărbia.

Cei care mă culeseseră de pe drum au scos din hainele mele scrisoarea pe care cu doi ani înainte o adresasem lui Romain Rolland, făcând să-i parvină prin ziarul „L’Humanité”[107].

Am atâtea lucruri de spus, încât tocul îmi scapă din mână... Închipuiţi-vă acest miracol: dimineaţa aceea tulbure, când am deschis ochii după operaţie, într-o sală de spital, orbit de o lumină necunoscută ce năvălea în odaie prin ferestrele mari şi când am simţit tresăririle animalului din mine suferind din cauza rănii, dar mulţumit că se vede totuşi în viaţă... Cum m-ar putea împiedica această omenire slută, ce mă înconjoară, ca să-mi deschid inima în faţa măreţei vieţi, a măreţiilor ei şi să n-o înec în bucuria ce mă cuprinde? Scopul vieţii mele a fost atins! Nu cer mai mult, n-am cerut niciodată mai mult. Niciodată! Să mă pot refugia, ca odinioară, pe-o insulă de lumină într-un ocean de întuneric şi să strig, strângând o mână prietenă: „Lumină!” şi „Totuşi, Lumină!”. Atât! Restul îl cunosc. E mocirlă. Totdeauna va fi mocirlă. Nici nu poate fi altfel, deoarece dacă forma poate fi schimbată, fondul – care e Ordinea Universală – nu!

Nu există sacrificiu care mi s-ar putea cere şi aş şovăi să-l fac imediat, în numele Dragostei care creează Viaţa... Egoismul mi-e străin. Iar în amintirile mele există oameni respingători la vedere, dar care au cunoscut egoismul mult mai puţin decât mine. A uita de tine-însuţi în faţa suferinţei cumplite a aproapelui este unul din titlurile de nobleţe ale vieţii omeneşti şi chiar animale. Am cunoscut oameni care se uitau pe sine, într-un fel ce ar merita să-ţi scoţi pălăria. Într-o zi, voi evoca pe unul dintre ei, fără pereche

printre oamenii inteligenţi pe care i-am cunoscut. Iată de ce inteligenţa rămâne pentru mine ceva greu de înţeles.

Când am citit în Viaţa lui Beethoven aceste cuvinte: „Atâta timp cât voi avea un gologan în buzunar, nici unul din prietenii mei nu va suferi de foame, am sărit ca ars cu fierul roşu. Era pentru prima oară când se adeverea unul din sentimentele mele tainice. Şi ăsta-i doar ajutorul material ce ni-l datorăm unul altuia. Şi cât de puţin valorează el, faţă de asistenţa morală care-i nemăsurat de necesară. Lipsa ei e mai pustiitoare, mai cumplită decât deznădejdea omului căzut în mare şi căruia valurile îi zădărnicesc orice încercare de a se agăţa de marginile unei bărci ce pluteşte în apropierea vârfului degetelor sale.

Am cunoscut această deznădejde. Romain Rolland a fost pentru mine o asemenea barcă, aflată în apropierea degetelor şi buzelor mele. În clipa aceea, am simţit toată amărăciunea vieţii şi mi-am întors privirea spre neant. Îi voi purta amprenta toată viaţa, în ciuda măiestriei oamenilor care nu mi-au vindecat decât trupul...

Dar sângele vărsat îmi aduce prima scrisoare a lui Romain Rolland. Această scrisoare mă aştepta acasă: un plic albastru, cu scriere fină, „înaripată”', şi pe care nu o puteai confunda cu alta. Prima scrisoare din şirul celor care aveau să mă urmeze, mai apoi, pretutindeni, aducându-mi hrană pentru suflet[{108}]: „Dragă Istrati, Fernand Despres îmi remite scrisoarea d-tale de-acum doi ani: Cum a fost posibil ca Debrit (de obicei atât de bun şi îndatoritor) să nu mi-o fi dat? Desigur, aş fi răspuns numaidecât, aşa cum o fac şi acum. Şi asta nu numai pentru că d-ta suferi şi scrisoarea m-a mişcat. Nu! Ci pentru că văd licărind printre rânduri, cu străfulgerări, flacăra divină a Sufletului.

Nu ştiu ce se va întâmpla cu această forţă care zace în d-ta. S-ar putea ca ceea ce-i mai bun în d-ta să se fi consumat!' – sau se consumă în prezent – în pasiuni. Dar ea continuă să se afle în d-ta. Trebuie să încerci a o concentra şi exprima într-o operă votivă, dedicată memoriei fiinţelor dragi. Ne vom strădui ca prieteni de-ai noştri (de-aici sau din Midi) să se intereseze de d-ta.

Despres îmi spune că ai avea de gând să vii la Paris. Nu ştiu dacă n-ar fi mai cuminte să aştepţi un timp, ca să ai câteva scrieri gata de-a fi citite şi eventual publicate. Parisul mai mult istoveşte decât dă. Nu trebuie să vii aici decât cu sănătatea şi încrederea întărite.

Mă întrebi despre viitorul omenirii? Nu sunt un profet. Ci un om realist, care nu face proorociri. Totuşi, iată ce cred: Mai întâi, viitorul omenirii nu este predestinat. Victoria sau înfrângerea ei nu este scrisă dinainte. Ea se săvârşeşte zi de zi, depinzând de fiecare dintre noi, de fiecare dintre cei care au în sufletul lor câteva licăriri ale marii Forţe. Iată deci un motiv temeinic de-a nu ne preda niciodată, câtă vreme dăinuie în noi un suflu de viaţă.

S-ar putea ca noi să eşuăm. Dar nu ni se va ierta niciodată ca să fim resemnaţi din cauza asta. Nimic nu se pierde din Univers. Nu numai că acţionăm asupra celor din jurul nostru, fără ca ei să-şi dea seama, dar ce se poate spune despre misterioasele radiaţii ale sufletului? în tot cazul, cel ce simte strălucind într-însul o credinţă, un ideal, poate fi sigur că această credinţă, acest ideal arde şi în sufletul altor făpturi şi că toţi laolaltă sunt prevestitorii marelui suflu ce va să vie.

Dar asta nu-i totul. Învaţă-te a privi mai departe, dincolo de umanitate. Victorioasă sau înfrântă, noi ştim bine că ea va pieri într-o zi. Şi, oare, ce ar putea însemna victoria unei ore în faţa nemărginirii încremenite a morţii. D-ta care cunoşti foarte bine prăpastia morţii şi care ai fost încercat de suprema durere de a-ţi fi pierdut mama odată cu mine, în acelaşi timp cu mine (În aprilie 1919), dumitale nu-ţi poate fi de-ajuns această speranţă socială proiectată în viitor. Trebuie ca să simţi eternul, care trăieşte în prezent, în fiecare clipă a prezentului, ascuns sub un morman de urâţenii şi suferinţe. Dar eternul e acolo, din totdeauna. Se ştie acest lucru. Şi, adesea, pragul său licăreşte.

Conştiinţa acestui suflet cosmic (care se află în d-ta; o văd din scrisoare) dă un mare calm gândirii. Oricare ar fi rezultatul luptei omeneşti, nu există înfrângere pentru cel care a simţit – fie şi-n răstimpul unei singure clipe – atingerea cu eternul.

Nu te lăsa pradă deznădejdei. Nu trebuie să părăseşti aceasta viaţă, înainte de-a epuiza toate eforturile pentru a realiza în opere – ce-ţi vor supraveţui – visurile, fiinţele dispărute şi chiar pasiunile pe care le-ai găzduit! Curaj! Romain Rolland”.

Nu fac figură de stil, afirmând că această primă scrisoare m-a umplut de-o viaţă nouă. Într-adevăr, încă înainte de-a o deschide! Pe jumătate mort, mi-am zis îndată, ca pe vremea marilor prietenii: „Hai să cinstim acest răspuns cu un pahar de vin bun, o cafea specială şi o ţigară straşnică! Iar tu, inimă, bucură-te: prietenul se află acolo”. Da! se află, înfăptuind o* minune

fără pereche în vremea noastră: printr-o scrisoare adresată unui golan hăituit de agenţii poliţiei, el îşi atestă credinţa propovăduită în paginile cărţilor sale.

În fiecare clipă, trec pe lângă noi făpturi omeneşti. Şi dacă n-avem de-a face cu fiinţe superioare, nu suntem câtuşi de puţin obligaţi să avem inima şi privirea aţintite. O singură fiinţă superioară dacă ne-ar scăpa însă, ar fi o crimă împotriva umanităţii, fiindcă în viaţă nu avem decât un singur scop: acela de-a ne recunoaşte unii pe alţii. Numai acest lucru rămâne în picioare, după teribilul avertisment dat de Rolland: „trebuie să vedem mai departe, dincolo de umanitate. Omenirea va muri,” în timp

Ce noi nu vom muri niciodată. Deşi nu sunt de aceeaşi părere, că trebuie reţinute măcar aceste cuvinte: „Singura satisfacţie a omului care simte această monstruoasă singurătate este de-a descoperi, pe cât îi stă în putinţă, fiinţe asemenea şi de a şi aţinti împreună privirea în nemărginirea încremenită a morţii”.

„Pentru d-ta, nu-i suficientă această speranţă socială proiectată în viitor”... Dacă eu revendic calitatea de a mă număra printre cei ce nutresc o atare „speranţă”, apoi o fac pentru că sunt convins că, după înfăptuirea ei, ne va fi mai uşor de-a descoperi pe cei ce ni se aseamănă... Eu am cunoscut golul din Inimă şi nimicnicia atâtor valori, pentru ca să nu mă opresc la singura satisfacţie posibilă: aceea de-a găsi suflete mari şi a le iubi.

Cu acest gol în inimă l-am descoperit pe Romain Rolland. Căutam o literatură, pe care inima o presimţea. Era şi timpul. Se părea că întreg universul îşi concentrase toată banalitatea în jurul fiinţei mele, ca să mă sufoce... Acum am fost readus la viaţă, la o viaţă care se revarsă asupră-mi în valuri năvalnice.

E dureros de adevărat că elanul meu de astăzi nu mai este Cel de-odinioară, care putea să mişte şi pietrele din loc. Aşa Cel puţin credeam pe atunci... Visam o umanitate care nu va fi niciodată, care nu poate fi realizată, aşa ceva nefiind posibil în ordinea lucrurilor. Astăzi, această umanitate este atât de restrânsă... E puţin, faţă de cât am năzuit; dar e tot ce se poate atinge pe acest pământ...

Prima scrisoare a lui Romain Rolland m-a ajutat să suport din nou viaţa. E nedrept să spun „a suporta”: mă interesează! Aş putea uita totul din scrisorile sale, în afară de această frază care îmi este cea mai scumpă din toate: „Văd licărind printre rânduri fulgerele focului sacru al sufletului”. Asta-i tot ceea ce cerusem vieţii să-mi recunoască!

Numeroşi sunt cei care cred că eu am reuşit graţie unei întâmplări...

Întâmplarea cu Romain Rolland a fost, e drept, decisivă. Dar dacă eu n-aş fi fost pregătit de a fi primit de acest om „promis”, Credeţi, oare, că „promisul” Rolland s-ar fi ocupat de „cazul” meu? Or, pregătirea mea a fost tocmai acea credinţă nestrămutată în Frumos şi Adevăr. Ea, singura, mi-a fost cea mai scumpă între toate bunurile vieţii. Pentru ea am suferit tot ceea ce se ştie şi tot ceea ce nu ştie încă nimeni...

Graţie lui Romain Rolland mi se plătea o poliţă veche, care credeam că are să rămână pe veci neplătită. Nu ştiam că pentru a ajunge să pot fi apreciat în viaţă, trebuia să fi lăsat întâi sânge din sângele meu pe nisipul Nisei...

Astăzi, sunt convins că sângele acesta a fost necesar!

„CREAŢIA M-A SCĂPAT DE LA MOARTE, DE LA PIERZANIE”...

În clipa aceasta, braţele îmi cad neputincioase în faţa realităţii stupide, care tinde să mă înghită... Credeam că dacă mi s-a redat viaţa, oamenii ţineau să mi-o facă demnă. Şi dacă bunăvoinţe s-au ivit de peste tot[109], soluţiile însă întârzie, ca de obicei. Îmi dau seama ca aceeaşi viaţă, de dinainte de 3 ianuarie, se aşază de-a curmezişul drumului meu. Acestui fel de viaţă vreau să-i întorc spatele cu hotărâre, deoarece am întrezărit-o pe cealaltă, în toată splendoarea ei.

Când eşti sărac şi foarte slab înarmat pentru luptă, nu poţi sluji la doi stăpâni în acelaşi timp. Şi atunci, trebuie să alegi între viaţa obişnuită – unde zbaterea cu nenumărate nevoi îţi zdrobeşte sufletul, îndobitocindu-l şi îngenunchindu-l – şi cealaltă viaţă, viaţa eroică, contemplativă, absurdă din punct de vedere omenesc, inumană chiar, dar pe care forţele ce-mi stăpânesc întreaga fiinţă au ales-o, fără voia mea. Deşi cu puterile slăbite, îmi reafirm credinţa că Frumosul, Sublimul şi Măreţia sălăşluiesc în inimile oamenilor. Daţi-le numai posibilitatea materială de-a fi gustate şi veţi vedea cum vor domina lumea întreagă, biruind pe cei săraci cu duhul.

Capitalism!... Bani!... Omenire egoistă de azi! Te blestem, cu toată puterea fiinţei mele. Blestem, în acelaşi timp, şi felul meu nenorocit de-a fi. În loc să-mi călăuzească impetuozitatea sentimentelor în direcţia luptei sociale, făcând din mine un om bătăios, un ziarist de temut, un orator care să răscolească mulţimile, un militant, un mânuitor al acelui târnăcop înfricoşător care izbeşte neîncetat la temelia acestei societăţi absurde, grăbindu-i prăbuşirea, m-a îndreptat pe calea sterilă a gânditorului care întârzie în faţa tuturor metehnelor omeneşti, judecându-le când ca un miop, când ca un vizionar şi care îşi iroseşte energia în speculaţii sentimentale, prosteşti, în visări jalnice, într-o vreme când trebuie să scrâşneşti din dinţi şi să loveşti pentru a dărâma.

De aseară, am început să citesc Muzicienii de azi[110]. Capitolul Berlioz m-a dat peste cap, încă de la primele pagini. Peste tot mă întâlnesc cu viaţa mea. Peste tot aceiaşi oameni – oameni care suferă – suferinţa omului dotat.

Şi ceea ce este mai cumplit e că oamenii aceştia vorbesc aproape aceeaşi limbă, folosesc uneori aceleaşi cuvinte; îmi dau seama că i-am copiat fără să vreau, înainte de-a le fi cunoscut viaţa. Fie că e vorba de un secol, de două, de cinci sau de douăzeci înaintea mea – totdeauna aceeaşi suferinţă şi aceeaşi exprimare.

M-au revoltat cuvintele grele cu care Rolland încheie capitolul Wagner. E adevărat că lumea este astfel: Frumosul, care ar trebui să rămână veşnic – indiferent în ce epocă a fost dezvăluit oamenilor – este ignorat, îngropat, lumdu-i locul frivolitatea „noului”, cu orice preţ. Sunt mândru că nu aparţin acestei lumi.

De asemenea, m-a surprins nespus acest suspin al lui Wagner, care spune: „Pentru a-mi recâştiga tinereţea, sănătatea, pentru a mă bucura de natură, pentru o femeie ce m-ar iubi fără margini, pentru copii frumoşi, aş da în schimb toată arta mea”. Aşa gândea şi mama. Asta era dorinţa ei, regretul. Şi ea se întreba, mirată, de ce sacrific pe o nălucă fericirea omului care trăieşte tihnit, înconjurat de familia sa.

„Să mă ierte Dumnezeu, îmi zicea, dar cred că-ţi pierzi capul cu prostii, în loc să te însori şi să am un copil de la tine, pe care să-l pot ţine în braţe”.

Ei bine, nu! Chiar azi, când cea mai cumplită remuşcare îmi roade inima, otrăvindu-mi zilele şi când aş fi în stare să plătesc cu viaţa crima de a-mi fi ucis mama, ei bine, ca s-o reînviu, n-aş da arta mea în schimb. Oh! iartă-mă, scumpă mamă, martira între martire, iartă-mi aceste vorbe nesăbuite, dar nu pot rosti decât ceea ce simt. Nu! Nu!... Dormi în lumea ta somnul drepţilor, dar nu te amesteca într-o viaţă pe care tu n-o înţelegi.

Fără a fi îndrumat, şi condus numai din instinct, am iubit mereu Frumosul fără pereche, frumosul tuturor timpurilor şi al tuturor geniilor. Arta nu înseamnă viaţă. Arta este ceea ce creează viaţa. Arta, arta adevărată, pricinuieşte chiar moartea, nimiceşte totul pentru a crea imposibilul! Sunt hotărât să-mi risipesc viaţa ca şi până acum; să mor aplecat zadarnic asupra acestei foi de hârtie, susţinând fără încetare că Arta este mai puternică decât viaţa, mai scumpă decât „nişte copii frumoşi”, decât o femeie „care m-ar iubi fără margini”. Arta este mai puternică decât însăşi măreţia naturii, care-şi pierde strălucirea pentru ochii ce nu preţuiesc arta.

Fără Arta, omenirea n-ar putea exista, neputând respira. Ca să existe, ca să respire, ea are nevoie de Artă, adică de Suferinţă. Suferinţa nu-i la îndemâna oricui.

Dar trebuie să-mi uit năzuinţele şi să-mi caut mijloace de trai. Trebuie să trăiesc, şi aşa ceva nu-i posibil doar cu visuri!

Aici începe cariera mea de fotograf ambulant. Un om fără nume[111], unul dintre acei cu inimă, mi-a spus:

— Ia unul dintre aparatele mele şi vino pe Promenade des Anglais. Am să-ţi arăt eu cum se trăieşte liber.

La început mi-a fost ruşine. Pe urmă, am văzut că totul este obişnuinţă.

E foarte frumoasă viaţa de fotograf ambulant, afară de zilele când plouă şi... când ne înşfacă poliţia. Prin satele mici poliţia e omenoasă. La Nisa însă soarele a secat cu totul inima poliţistă, aşa că, tot încasând la contravenţii, am intrat de patru ori în „Maison Cellulaire”, făcând douăsprezece zile închisoare, ţinut la ciment, neputând comunica cu nimeni şi neavând nimic de citit, întocmai ca criminalii de drept comun. Dar, zice Chira: „Chaque bonheur a son revers”. Ieşind de la închisoare, mi-am reluat întotdeauna aparatul de fotografiat şi am revenit pe „Promenade”[112] unde, cu zâmbet fabricat, reluam fraza noastră favorită cu care acostam:

— Des phptos, Monsieur! 15 francs la douzaine! Deux positions differentes!

Aşa am avut ocazia să fotografiez pe regele Siamului, duci englezi şi alţi nobili, a căror nobleţă placa fotografică s-a dovedit incapabilă s-o înregistreze.

— Messieurs, Mesdames! des beles photos, 8 francs les six!

Vai, câtă îndobitocire! Câtă înjosire! Să fii sâcâit de-o mie de ori într-o zi şi să te întorci cu doisprezece franci în geantă! Asta să însemne, oare, viaţa unui om care simte, care se frământă, care năzuieşte?[113]

Simţeam cum mă îneacă banalitatea înconjurătoare. Nici o figură, nici o vorbă inteligentă, nici un ochi înţelegător. Înţepenit pe „Promenade” lângă aparatul meu de fotografiat, răscoleam zadarnic cu privirea în valul de plimbăreţi, simţind cum urâţenia acestei lumi cotropea chiar şi frumuseţea naturii. Nu mai mi-era dragă Nisa – totul îmi părea pustiu, ca şi inima trecătorilor.

Ah! cât doream să mai fiu iarăşi pe una din acele poteci singuratece din Elveţia, în drum spre Suchet, Valee de Joux sau Sainte Croix; să mai străbat o dată Cheile Orbe, de la Vallorbe până la Clees, unde lumina zilei abia străbate iar pârâul solitar şopteşte copacilor care-l acoperă cu ramurile lor... Orbe şi Ballaygues – minunate verande către Jura Bernois, Suchet şi Vaullion – redaţi-mi ceva din bucuria şi speranţele de-odinioară...

Viaţă haină! îmi răpeşti tu prezentul, dar asupra trecutului te zbaţi neputincioasă...

Deodată mă năpădi un sentiment de singurătate, de izolare – fără putinţă de împotrivire. De ce? Era conştiinţa clară a falimentului meu de om nenorocit din cauza lipsei de bani. Jucam bulă şi ruletă, până numai aveam cu ce să-mi cumpăr plăci şi fotografiam clienţii pe... tinicheaua saşiului gol. În plus, nu puteam închide ochii toată noaptea, din cauza glasurilor puternice care-mi hăuiau în cap. Ceva cam ca-n povestea Ucenicului vrăjitor.

Dar toate astea numai câteva luni... Apoi, când am constatat că toate sfintele-mi secunde ale zilei şi ale nopţii sunt ocupate numai de combinaţii în felul de-a ponta, când am văzut că toate sfintele-mi visuri, sfintele-mi gânduri, nobilele-mi năzuinţe, se retrag umile în umbră, fug ruşinate, nimicite de scârba de om ce mă năvălea, atunci am rupt cu o mână de oţel lanţul care mă târa în abis, am lăsat casă, tihnă, rost, prietenie şi chiar o femeie dragă şi am fugit în munţi, în Alpii Maritimi. M-am pustnicit.

I-am scris lui Rolland:

„Aş fi vrut să întovărăşesc această scrisoare de-o alta de-acum opt zile, edificatoare şi tristă, din cauza situaţiei precare în care mă aflu. Am renunţat însă, căci ne-ar fi micşorat pe amândoi. Dar cincisprezece zile de luptă lăuntrică între scrupule şi materia josnică m-au zdrobit. Victoria, obţinută nu se deosebeşte prea mult de-a Pirhusilor din vechime sau moderni. Totuşi sunt mulţumit. Cred că fac bine, procedând astfel. Şi sper că sufletul meu nu se va resimţi prea mult. Totul va depinde de ce mi se va întâmpla în viitorul ce-mi făuresc cu proprie mână...

Plec. Mai bine zis dispar. Las la voia întâmplării, familie şi un prieten drag, fără speranţa de-a avea vreun semn de viaţă de la mine – atât ei cât şi restul lumii – câtă vreme oceanul în care o să mă afund va voi să mă păstreze la sânul său, înainte de a mă arunca la suprafaţă. Într-o zi, se va întâmpla şi acest lucru. Când? Imposibil de prevăzut. În ce stare voi fi atunci? Asta mă cam înspăimântă. Dar mă voi ţine tare, fiindcă nu sunt singur: d-ta mă întovărăşeşti. Strângându-ţi mâinile, înaintea acestei ultime dăţi, temporare, îţi urez să te regăsesc, mâine, acelaşi de astăzi. Adio deci pentru câtăva vreme”.[114]

Saint Martin de Vejubie, Isola, Saint-Sauveur, La Tour Guillaume, Saint-Etienne de Tine – sate din Alpii Maritimi, fără faimă în lume – m-au văzut colindând cu aparatul în spinare (vai! ce aparat prost!), fotografiind

ţărani şi ţărănci, la horă, duminica şi în zilele de sărbătoare, trăind cu ei, chiuind de bucuriile lor simple şi însănătoşindu-mă graţie exemplului vieţii lor fireşti. Mi-am câştigat existenţa toată vara.

Mi-am notat, pe numeroase pagini de caiet, stări sufleteşti – gânduri, bucurii, amărăciuni – continuând dialogul cu Rolland, nedespărţindu-mă nici o clipă de el...[115]

Şi poate că m-aş fi însurat cu vreo ţărancă şi aş fi rămas pe acolo (eram gata s-o fac), dar au venit două nenorociri: 1. Scrisorile lui Romain Rolland, care mă urmăreau şi mă împingeau la scris; şi 2. mi-am rupt două degete principale de la mâna dreaptă, vrând să repar un drum prăpăstios la o fermă Jin Saint-Etienne de Tine, ajutând pe nişte oameni de treabă să-şi înjghebeze o căsuţă în pustiul pietros.

Cu mâna în bandaj, cu sufletul sfâşiat, am colindat bâlciurile, staţiunile climaterice, fotografiind ziua, developând noaptea la lumină roşie, ţipând de două junghiuri, deopotrivă de vii şi întrebându-mă din nou dacă într-adevăr merită viaţa atâta trudă. Carne vie care geme!

Atunci îmi apăru în minte icoana lui Sotir şi m-am aşternut să-l evoc, de îndată ce am putut ţine un condei între mijlociu şi inelar, aşa cum fac şi azi şi voi face toată viaţa ce-mi rămâne de trăit, căci am rămas infirm de arătător şi mijlociu, fiind strivite de un bloc de piatră. Când am terminat pe Sotir, am prins poftă. Ionescu intervenind, am continuat şi am fost salvat, de astă dată, de la moarte sigură, fiindcă aveam cu ce să-mi cumpăr arma care sfărâmă în bucăţi ticăloasa de inimă. Atunci mi-am adus aminte de-o confidenţă a marelui meu dascăl: „Creaţia m-a scăpat de la boală, de la moarte, de la pierzanie!”. Şi punându-mi cenuşa pe cap, ca păcătosul, am recunoscut că el avea dreptate. Dar Rolland, uriaş al cinstei şi al frăţiei, a ţinut, din parte-i, să-mi scrie într-o zi:

„Je vous remercie de votre affection, cher ami, que mes boutades ne rebutent pointu. Ca să obţii o reparaţie aşa de strălucită, trebuie să ai în viaţă mai mult decât „noroc”. Trebuie să ai suflet!...

Sotir este scris sub înăbuşirea stării sufleteşti de-atunci. Această stare nu s-a modificat. Şi nu se va modifica niciodată, oricât de mare mi-o fi norocul în viitor, căci – cum sunt om fără carte – iau drept literă de evanghelie tot ce inima îmi şopteşte. Ea e călăuza mea. Şi ea îmi spune că este o greşeală să vrei să altoieşti şira spinării pe o altă şiră a spinării: omul o vrea, dar viaţa i-o refuză, oricât de mare ar fi dragostea omenească. Ideea

asta mi-e scumpă în Sotir. Ea va scoate capul, în tot ce voi scrie. Totuşi, ştiu să râd, să glumesc, să plâng, mai repede decât cel ce-ar dezaproba-o.

Ce înseamnă o viaţă eroică? Aş fi vrut s-o ştiu. E viaţa omului tenace, a cărui voinţă puternică îi biruie sentimentele, pasiunile, făcându-l victorios? Sau e aceea a celui slab, care luptă o viaţă întreagă, zbătându-se zilnic şi care se trezeşte învins, strivit de fiece dată, de chiar înseşi sentimentele, de înseşi pasiunile sale?

Îmi amintesc că, încă din fragedă tinereţe, pe la cincisprezece-şaisprezece ani – când am părăsit lectura romanelor senzaţionale şi mi-am aplecat ochii asupra frumosului necuprins al literaturii adevărate – mă întrebam, după fiece lectură plăcută: „Autorul o fi, oare, un om bun?” Şi mai târziu, când am descoperit literatura biografică, am tăbărât asupra explorării vieţii marilor oameni. Dar totdeauna încercam regretul de-a constata că rareori era atinsă problema care mă interesa nespus: gradul de omenie al scriitorului sau artistului. Biografii satisfăceau curiozitatea seacă a publicului, scormonind până şi-n rufele murdare ale mortului. Nu spuneau însă nimic despre dragostea omului pentru oameni. Şi cât am suferit, când am văzut că până şi marele Lamartine – atât de bun, de uman – rostea prea puţine vorbe sau nici una despre cea mai însemnată parte a sufletului omenesc.

A trebui să aştept douăzeci de ani, ca să descopăr în sfârşit, într-o zi, vocea omului către care mă apropii seara, obosit şi dezamăgit, ca să-mi odihnesc capul şi să ascult bătăile marii inimi a umanităţii, vocea lui Romain Rolland.

În acest moment, cel mai trist din viaţa mea, sunt omul cel mai fericit de pe pământ. Ţip de bucurie şi plâng de fericire, ca în acea odaie a sanatoriului din Sylvana-sur-Lausanne, când citeam cele trei[116] Vieţi ca şi atunci când devoram pe Jean-Christophe, printre maşinile garajului Peugeot, la Geneva. Nu mai cer nimic, nu mai doresc nimic, pot muri mâine. A încetat să existe singura frământare a vieţii mele şi anume, dacă bunătatea şi dragostea sălăşluiesc în inima omului. Astăzi ştiu că se află scriitori, artişti, care nu sunt doar plăsmuitori de lucruri frumoase, bune numai să distreze. Fără îndoială, artistul este mare, când se numeşte Dumas, Hugo, Maupassant, Flaubert sau Zola, dar el este şi mai mare, atunci când îl cheamă Balzac sau mai ales Romain Rolland sau Beethoven! (Să mă ierte Rolland, dar nu-i împărtăşesc entuziasmul faţă de Tolstoi. Nu-l găsesc destul de sincer! Dacă aş fi fost în locul lui, aş fi preferat să evoc viaţa lui

Cristofor Columb, decât pe aceea a „apostolului” de la Iasnaia Poliana. Se află în viaţă prăbuşiri mult mai triste decât ale lui Tolstoi, devenit apostol în clipa când gloria scrierilor sale nu-i mai spunea nimic.)

Sunt uluit, văzând până unde îşi poate împinge arta un artist. Când un artist izbuteşte să înveţe pe alţii ce-i sinceritatea, când îndeamnă pe un om de bună-credinţă să se limiteze la o linişte rodnică, fără a-l arunca în deznădejde, atunci el nu mai face artă, ci medicină sufletească. Iese din domeniul Frumosului şi intră în cel al Adevărului. Iată ceea ce mintea mea căutase atâta amar de ani: un om care să-mi vorbească fără artă, dar cinstit, drept.

Am coborât iarăşi în vâltoarea vieţii de care fugisem. Dar se isprăvise cu jocul de cărţi. N-am mai revenit[117]

. Îi împărtăşesc lui Rolland bucuria de a-l fi regăsit: „Printre numeroasele scrisori ce vă vor parveni de Crăciun, o veţi găsi şi pe-a mea. Eu, în schimb, nu voi primi de la nimeni şi dacă vă scriu, o fac pentru a-mi da iluzia că sunt în viaţă. În trecut, îmi scriau mama şi prietenii. Acum, totul a apus. Nu vă scriu spre a vă ura banalele «Sărbători fericite», ci pentru că nu pot altfel, d-ta fiind singurul punct cardinal către care se rotesc neîncetat gândurile mele. Pentru mine, d-ta eşti în întregime personificarea milei şi a înţelegerii. Te socot făcut din acelaşi aluat cu aceea care mi-a dat viaţă şi ar fi strâns la pieptul ei cea mai păcătoasă dintre prostituate! Dar mama nu mai e. Nu-mi pot nici măcar culca obrazul pe ţărâna gropii ei părăsite, din cimitirul săracilor de la Brăila... Azi am rătăcit pe străzi, după ce am părăsit Promenade des Anglais, unde-mi trag clienţii de mânecă. Vitrinele magazinelor, din ce în ce mai împodobite, mi-au reamintit apropierea sărbătorilor, pe mama şi o fericire simplă dar palpabilă, pe care am călcat-o în picioare.

Nu trebuie să fiu condamnat. Am crezut orbeşte în Ideal. Al meu, ca şi al altora. Şi multă vreme n-am fost înşelat.

Vina mea: am luat o floare drept primăvară. Cu preţul suferinţelor, ştiu astăzi că arta este o minciună, câtă vreme artistul nu-i un apostol, un preot ce slujeşte în faţa unui altar, – apostol şi preot modern... Ai putea să-mi spui, oare, cum ar putea ca un om să proslăvească cele mai nobile sentimente şi în acelaşi timp să practice cel mai josnic egoism? Nu crezi, oare, că arta este cea mai cuprinzătoare expresie a generozităţii, a

dezinteresării şi a milei? Poţi fi, oare, artist şi în acelaşi timp un om neîndurător faţă de semenul tău mai slab? Cui încredinţezi d-ta misiunea de-a face omenirea mai bună. dacă nu artistului? Sau poate artistul nu-i decât un fabricant de emoţii?

Iată idealul meu! Am crezut în familia oamenilor cu inimă înţelegătoare, generoşi, gata de sacrificiu. Şi-mi dau seama” la cei treizeci şi şapte de ani ai mei, că de atari virtuţi nu sunt în stare decât beţivii şi prostituatele. Iată ce-mi trage pământul de sub picioare, spânzurându-mă deasupra unui hău mai înspăimântător decât moartea”.

„Sunt fericit că am în sfârşit veşti despre dumneata – mi-a răspuns Rolland – oricât de trist ar fi să te văd suferind. Încă un val de suferinţă în oceanul omenesc! Asta nu trebuie să uităm. Fiecare dintre noi nu-i nimic altceva decât una din milioanele de fiinţe omeneşti care suferă şi luptă (sau care nu mai luptă, ceea ce e şi mai rău). Nici unul n-are dreptul de-a crede că numai suferinţa lui contează. Acum, când popoare întregi agonizează pretutindeni, în Europa orientală şi în lumea întreagă, nu avem dreptul de-a ne lăsa doborâţi de propria noastră durere. Desigur, ar fi firesc, omenesc, dar nedrept. Sau cum spune concepţia hindusă: încă n-am atins punctul culminant al curbei multiplei existenţe, de unde începe Marea Reîntoarcere. Hinduşii mai adaugă: «Răbdare!... mai devreme sau mai târziu, mâine sau peste secole fiecare va ajunge acolo».

Istrati, d-ta eşti un pasionat. E felul d-tale de-a fi. D-ta ceri de la viaţă, ceri de la dragoste, ceri de la prietenie... şi, desigur, şi unele şi altele ţi-au refuzat totdeauna ceea ce le-ai cerut. Ai fost dezamăgit, ai suferit cumplit. Dar ce drept are un om ca să ceară de la semenul său, de la semenii săi, de la viaţă? Şi faptul că cineva iubeşte, îi dă dreptul la dragoste? Nici unul. Ţi-o spun eu, care n-am fost iubit de fiinţa pe care am iubit-o cel mai mult. Viaţa nu ne datorează nimic. Unii (puţini) n-au decât să deschidă gura, pentru a-şi înghiţi ciocârliile gata fripte. Alţii se zbat să le prindă cu forţa, cu trudă sau cu vicleşug. În sfârşit, alţii (şi mai puţini) îşi dăruiesc lor înşile – cu ajutorul gândirii, visului, artei sau religiei – ceea ce li se refuză. Eu sunt dintre aceştia, Istrati. De asemenea şi d ta. Restul vine (sau nu).

Mă întrebi: «Omul superior va fi într-o zi biruitor în faţa mediocrităţii, a morţii, a neantului etern?» Nădăjduiesc că da, Istrati, şi mă zbat, pe cât pot, să fie aşa. Dar nu pot să-ţi anticipez nimic. Ca să acţionez, eu n-am nevoie de-a şti. «N-am nevoie de-a spera pentru a întreprinde ceva şi nici de

reuşită pentru a persevera». De la aceste cuvinte am plecat, împreună cu Acri, într-o singurătate desăvârşită.

D-ta nu mă vezi deloc aşa cum sunt. Aci mă ridici în slăvi, asemuindu-mă după chipul şi asemănarea idealurilor d-tale. Aci mă vezi gol sau golit. Sunt un bătrân de cincizeci de ani, mai bătrân decât vârsta pe care o am, din cauza sănătăţii proaste (din septembrie sunt încă grav bolnav şi nerestabilit bine). Din copilărie, m-am dedat unei lupte, fără răgaz, cu lumea şi propriul meu trup suferind, atins de timpuriu de boală şi pe care l-am supus unei munci îndârjite şi care doar ea l-a susţinut şi elevat. Am învins! Dar cu ce preţ, numai eu singur o ştiu! Tot ce am iubit mai mult a murit sau am pierdut. Nu trăiesc decât în visul sufletului meu: opera mea de creaţie, ca şi opera, nu mai puţin absorbantă, de apropiere sau unire a conştiinţelor Libere, risipite în lume. O corespondenţă numeroasă şi fără răgaz, ca şi munca mea proprie, îmi iau tot timpul. Nu-mi mai rămâne nimic pentru altceva (decât pentru vis în nopţile mele de nesomn, dar asta mă priveşte numai pe mine).

Nu cer nimănui să imite ritmul meu de viaţă. Fiecare trebuie să şi-l găsească sau să şi-l facă pe al său. Trebuie însă ca fiecare să-şi aibe ritmul său. D-ta, dragă Istrati, încă nu-l ai; amesteci în d-ta ritmuri opuse. Sileşte-te să le armonizezi, dacă nu în viaţă, măcar în opera de artă. Dostoievski avea o sarcină şi mai grea decât a d-tale, ca să ajungă la acest rezultat. (Cunoşti, oare, viaţa lui, adevărata viaţă a acestui fecior al unui Karamazov beţiv şi crud, asasinat de iobagii lui?)

Heraclit spune: «Din cele mai rele disonanţe, cea mai frumoasă armonie». Desigur, nu-i uşor. Dar merită osteneala. Dacă vei pune în arta d-tale pasiunile pe care le arzi în afara ei, vei fi un mare artist. Dar asta nu-i posibil în artă decât printr-un efort de eroică uitare de sine. Nu-i suficient să-ţi spui asta, fără înconjur. Mai trebuie să te şi regăseşti în fiinţe cât mai complete.

Scrisoarea d-tale nici nu m-a şocat, nici nu m-a mirat. Nu e singura, în felul ei, primită de la prieteni, anul acesta! Criza de bani e destul de dureroasă printre intelectuali. Desigur, d-ta nu poţi şti – ce-i drept – că mizeria burgheză este la fel ca aceea a proletarilor. Ea duce la istovire, din cauza grijilor, a trudei şi subnutriţiei. E de-ajuns cea mai neînsemnată boală şi eşti dat peste cap. Toţi prietenii mei intimi sunt în situaţia asta sau în perspectivă.

Atunci când nu primeşti răspuns la o scrisoare, nu acuza indiferenţa. Adesea cel În cauză este năucit de griji proprii, materiale şi morale. (Îmi dau seama, de asemeni, că odată cu criza materială s-a abătut asupra acestei omeniri, dezechilibrate de război, şi o furtună de pasiuni şi tulburări morale.) Şi dacă atunci când îmi scrii nu-ţi răspund, nu blestema cerul şi pământul! Gândeşte-te că, bolnav fiind, trebuie să fac faţă la sarcini prea grele pentru un singur om şi care adesea mă împiedică luni în şir de la orice muncă de creaţie (partea cea mai bună a vieţii mele).

Singurii care îmi dau impresia fericirii (cea cristalină, nu egoismul păcătos al profitorilor) sunt tinerii quakeri anglo-americani. Ei vin să mă vadă adesea, în trecere, înainte de-a plonja în oceanul mizeriei de care-ţi vorbeam mai sus: milioane de flămânzi, de muribunzi ce trebuie salvaţi în Polonia (...), în toate părţile. Le este imposibil să-i salveze pe toţi. Fac şi ei ce pot. Nimic altceva. Asta şi este, de altfel, definiţia pe care unchiul Gottfried o dă eroului. Singura adevărată.

Ţi-am vorbit cu cea mai mare sinceritate. D-ta eşti unul din acei oameni rari, cărora nu le cocoloşesc adevărul. E o dovadă de stimă. Nu mi-o reproşa... Îţi strâng mâinile cu căldură, dorindu-ţi din inimă ca anul ce vine să te vadă biruind dificultăţile băneşti şi că ai supus «demonul» vieţii d-tale, punându~l în slujba artei”[118].

...Toată lumina zilelor mele din 1921 o făceau scrisorile lui Rolland, cu adevărat dumnezeieşti: în toate, pe patru, cinci şi opt pagini, un prieten cald şi înţelept mă îmbia să trăiesc şi Să lupt. Şi, ca să-i fie cuvântul ascultat, el mi se deschidea şi-mi arăta câte abisuri de crudă dezamăgire îi ascunde viaţa, cum pierdem pe drumul existenţei tot ce-am avut mai scump, mai sfânt şi cum ne trezim, deodată, cu peri albi şi singuri cuc, în mijlocul aceleeaşi lumi milenare care urlă în toate limbile pământului...

Ce să facă omul de gândire şi de simţire în mijlocul acestor haite de lupi sau de oi? (Cum vreţi!) Romain Rolland răspunde: Să credem într-un viitor mai bun, dar să facem tot ce ne stă în putinţă ca să-l apropiem”.

Era însăşi concepţia mea despre viaţă, simţită întocmai de ani îndelungaţi. Dar ce mână măiastră mi-o definea!... Şi-atunci, aşază-te băiete şi trage-i la scrisori peste scrisori, de s-o fi apucat omul cu mâinile de păr! El îmi spunea: „Scrie, scrie, aşa dracului, ai talent”[119]. Eu îi răspundeam: „Nu! nu cred asta, lasă-mă să-ţi sărut picioarele”. Şi-o fi zis, năpăditul de zeci de scrisori pe zi: „Bată-te Dumnezeu! Mi-am căpătat beleaua cu nebunul ăsta”. Şi, supărat, îmi trimite o scrisoare de o singură pagină,

severă, casantă, aşa cum numai Rolland ştie să scrie. Această scrisoare debuta astfel:

„Dragă Istrati, te înşeli asupra mea, ca şi a atâtor altora, cunosc preţul afecţiunilor sincere. Dar eu nu caut afecţiunile! („Tempi passati”)... Eu caut opera. N-aştept de la d-ta scrisori exaltate, aştept de la d-ta opera. Suntem zămisliţi ca să creăm. Realizează opera! Ea e mai esenţială decât d-ta, mai durabilă decât d-ta, a cărei pojghiţă eşti. Restul, cum spune Shakespeare (care a şi dovedit-o), restul e tăcere... Cu prietenie. Al d-tale, Romain Rolland”.

Cuvintele astea m-au ars la ficaţi. Idolul meu îmi spunea răstit: „Jos labele!”. Am plâns cu capul în pernă, ca să înăbuş hohotele, m-am recules şi i-am scris:

„Dumneata eşti ca Dumnezeul creştinilor, fără inimă... Opere?... Da! scriu când pot. Repus pe picioare cu ajutorul d-tale, voi încerca să fac mai mult de acum încolo. Mă văd silit Să-ţi dau dreptate, împotriva mea însămi, că «restul e tăcere»... Doamne, cât de urâtă este viaţa, dacă trebuie privită cu asemenea ochi!

Dar nu mă da uitării. Dacă ai şti cu ce monştri mă lupt.

Cândva, când se va cunoaşte acest lucru, eu nu voi mai fi în viaţă. Totdeauna vor fi realizate opere. Aşa a fost de la Socrate şi Epictet încoace. Totdeauna, fără nici un folos, deoarece ticălosul care a creat viaţa a pus în aluatul ei mai multă tărâţă decât făină. Voi scrie, Romain Rolland, dar să nu mă uiţi”[120].

Nu caut afecţiunile!...

Aceste cuvinte m-au răvăşit... L-am întrebat: „Ai avut vreodată un câine? Unul dintre acei care vin nu să-ţi ceară un os, ci să-ţi lingă mâinile?” Eu am inima acestui câine. Dar n-o impun cu de-a sila nimănui. Dimpotrivă. Refuz s-o împart în dreapta şi în stânga, fiindcă îmi este străin cultul prieteniilor de complezenţă.

Admir pe Goethe şi Voltaire, dar nu-i iubesc. Iubesc pe Beethoven şi Rousseau. Îl admir pe Anatole France, dar îl iubesc pe Romain Rolland. Înapoia fiecărui rând din opera sa se ascunde omul. Orice om înzestrat poate face artă. Câţi dintre ei şi-au sacrificat din timpul lor pentru a răspunde unui necunoscut? Într-o zi, o persoană (aridă şi egoistă) mi-a spus: „Când o să fii cineva, îmi vei deveni drag!”. Mulţumesc! Fericiţi cei care au crezut fără a pune degetul ca Toma!

Vreau să scriu, pentru că am ceva de spus şi mi-ar făcea plăcere să fie publicat. De ce? Ca să câştig bani? Nu! nu cer să fiu plătit pentru gândirea şi simţirea mea. Ca să mă hrănesc? Mai am încă două braţe. Pentru glorie? Dar mai poate fi o glorie recunoaşterea valorii tale, cu câteva zile înainte de-a muri? Să-mi proclam credinţa? Cui?

Eu am învins în ziua când stima lui Rolland a luminat străgundurile deznădejdei mele. Asta-i tot ceea ce cerusem vieţii.

Da, presimţeam existenţa unui centru al vieţii, la care puţine telescoape pot ajunge. Un Olimp unde Bucuria trebuia să aibe scânteierile diamantului. Mi-a fost dat să pot privi prin această fereastră. Şi mi-e de-ajuns. Teribilă este îndoiala, teribilă este bezna omului care crede în Dumnezeu şi nu dă decât peste un omuleţ cu barbă albă, lungă. Eu m-am împărtăşit din esenţa dumnezeirii şi am fost orbit de puterea dragostei şi a luminii... N-am decât un singur vis: s-o propăvăduiesc cât mai departe spre străfundurile vieţii, atât cât mi-o vor îngădui puterile, dragostea şi devotamentul meu.

Viaţa pentru mine nu însemnează decât dragoste şi devotament. Sunt înşelat zilnic, dar n-are a face. „Milioanele de oameni” care agonizează pe suprafaţa pământului, nu mă interesează decât în măsura în care sporesc numărul generoşilor. Nu regret decât pierderea fiinţelor superioare, restul fiind doar ceea ce împiedică să existe bunătatea şi spiritul de dreptate.

Condamnat să scriu!

Iată eroismul meu întors pe dos.

Am dorit eu, câtuşi de puţin, aşa ceva? Nu! spre diferenţă de Martin Eden, n-am trimis nici un manuscris vreunui editor sau om de litere, iar cei care mi le trimit azi pe-ale lor, reamintindu-mi „marele meu noroc”, nu ştiu poate că Romain Rolland s-a războit cu mine din ianuarie 1921 şi până în mai 1922, ca să mă hotărască a scrie[121]. Asta e prima dovadă de eroism pe care am cunoscut-o de la dânsul. „Apucă-te de scris!” striga el omului care ieşise din spitalul de la Nisa. Acestei munci datoresc salvarea mea!

Până atunci părăsisem totdeauna încercările mele literare, la pagina treizeci sau cel mult patruzeci. Asta în româneşte şi la câţiva ani depărtare una de alta. Mi-era frică de munca literară, care nu venea singură de tot. Îmi închipuiam, pe-atunci, că romancierii scriu, aşa cum cântă privighetoarea. De altfel, era o gândire comodă care se împăca destul de bine cu al meu dolce farniente. Nu-mi plăcea deloc efortul.

Publicarea în „L'Humanité" a povestirii mele[122] a avut un efect contrar celui aşteptat, ridicând o problemă fatală. Niciodată nu voi accepta să mi se publice povestirile aşa cum le scriu în franţuzeşte şi l-am rugat pe Despres ca o mână franceză să aibe grijă de povestirea mea, gândită şi scrisă în româneşte. Că n-a avut timp, înţeleg; dar povestirea mea n-a păstrat nici măcar bruma de grijă pe care eu o pusesem în manuscris. Până şi titlul, clar şi uşor de descifrat, e anapoda (Iziganov, în loc de Tziganou) şi-n felul acesta are un iz rusesc, în loc de unul românesc. Cât priveşte ortografia şi cuvintele sărite – să nu mai vorbim! Mi-a fost ruşine de oamenii care m-au recunoscut sub pseudonim.

N-am scris nimic la „L'Humanité", în afara unor cuvinte de mulţumire tovarăşului Martinet. Nu le voi reproşa nimic; fiecare face ce poate. Dar nu voi mai continua. O astfel de literatură aş fi putut scrie volume întregi, până azi, dacă aş fi ţinut cu orice preţ să fiu un zgârâie-hârtie. Numai că (încep să pierd orice modestie) în toate actele mele am ţintit totdeauna către perfecţiune, toată perfecţiunea posibilă. Totul sau nimic!

Sunt convins până în măduva oaselor că omenirea n-are nevoie de zgârâie-hârtie, de făcători de stihuri, de zdrăngănitori din scripcă şi de mâzgălitori de pânze. Mai mult decât atât: sunt convins că toţi aceşti trântori sunt o povară, o pacoste pentru muncitori. Merg mai departe, afirmând că în ziua când drumul va fi curăţat de toţi aceşti cabotini, adevărata literatură, cea bună, va trebui să fie tipărită numai pe hârtie frunistă şi cât mai de lux cu putinţă. E singurul lux pe care-l |<Invit. Nu sunt un bibliofil, şi am oroare de oamenii care colecţionează cărţi ca să nu le deschidă niciodată. Dar aş pune toţi artiştii să colaboreze, voluntar, la o operă de artă.

Vedeţi, deci, că nu sunt un om comod. Arta e de origină divină şi trebuie înconjurată de respectul nostru. În limba maternă sunt sclavul cuvântului cizelat şi al virgulei care nu trebuie să lipsească de la locul ei, chiar dacă nu moare nimeni din cauza asta. Doresc acelaşi lucru şi în franţuzeşte şi dacă nu există nimeni care să mă ajute, să colaboreze cu mine, ei bine, atunci renunţ. Mă mulţumesc să schimb, o dată pe an, vorba cu Rolland, lăsând drum liber celor al căror destin n-a fost atât de ingrat ca al meu... Renunţ[123].

Omenirea este grăbită. Eu, nu! E adevărat că aveam ceva de spus. Mă gândeam că aş fi putut stârni un interes artistic, prin exemplul unei vieţi

tumultuoase trăită în drojdia societăţii şi de unde voiam să scot la iveală câteva cazuri trăite şi o gândire generoasă.

Dar nu schimbi mare lucru în lume cu opera şi cu viaţa ta”. De acest lucru sunt, din păcate, foarte convins.

Glasul de la Villeneuve m-a impresionat, prin accentul său nemaiîntâlnit: atunci când ai ceva de spus şi darul de a-l înfăptui a renunţa este o crimă, iar lenea o ruşine!

M-am supus deci din tot sufletul.

E inutil să spun că nici fotografia ambulantă şi nici meseria de zugrav nu au reuşit să-mi dea mijloacele de a putea scrie timp de o săptămână. Dacă studiul poate fi combinat cu munca manuală, creaţia artistică nu poate fi decât înveninată de grija zilei de mâine. Am încercat, adesea, să scriu, pe când făceam şi fotografie. Am văzut că în loc să meargă condeiul, ochii-mi alergau instinctiv către cerul care continua să fie prea mult înnorat. Şi când frica foamei intră pe uşă, inspiraţia fuge pe fereastră... N-am reuşit decât să mă menţin la suprafaţă.

Ceea ce am putut face din prisosul de energie pe care mi-l lăsa munca, a fost să citesc, din când în când, câte o pagină dintre acelea pe care timpul nu poate să le învechească. Flămând, m-am adăpat adesea numai din citit. Cititul mi-e martor şi Vezuviul şi munţii Libani şi multe alte unghiuri ale pământului, pe unde am flămânzit. De când exist, trăiesc pentru arta cititului...

Iar când a fost să scriu, tot bietul cizmar Ionescu a venit şi mi-a întins traista cu ovăz…

PRIMA ÎNTÂLNIRE CU ROMAIN ROLLAND

Abia în mai 1922 şi după optsprezece luni de stăruinţe din partea lui Rolland, Ionescu mi-a spus, la Hautil-sur-Triel, riscând totul pe mine:

— Dacă un om ca Rolland îţi dă astfel de bice, susţinând Că poţi face ceva demn de noi, hai s-o facem! Eu sunt gata să-ţi dau ovăz![124]

La Hautil mi-am terminat prima carte. A doua, în subsolul prăvăliei lui Ionescu[125] care mi-a dat posibilitatea de-a scrie, timp de şase luni, lipsit de griji materiale.

Fără griji, dar nu şi fără plânsete. Aceste două cărţi erau să-l coste pe Gheorghe Ionescu propria situaţie, ca şi liniştea căsniciei. Câte lacrimi a putut să verse atunci o femeie nevinovată! Toată strada urla: „Ce atâta tevatură pentru un nebun care blodogoreşte două vorbe în franţuzeşte!...”

Şi totuşi, terminai prima mea carte[126]. Am scris-o direct pe hârtia albă, cu cerneală şi fără alt ajutor decât memoria mea, prea puţin remarcabilă. Nici o documentaţie la îndemână!... Toate hârtiile, toate notiţele mele luate în răstimpul a douăzeci de ani, – toate resursele de care un om are nevoie pentru a scrie o carte adevărată s-au prăpădit în două dezastre: la moartea mamei mele, în 1919 şi în încercarea de sinucidere, în 1921. Câte documente omeneşti pierdute pe vecie!...

Am scris-o în patru luni frământate, trăite în trecut. Nici nu ştiu când a trecut o vară întreagă, adică timpul cuprins între mai şi septembrie. Din când în când mici oaze ale prezentului, când cei ce mă iubeau apăreau duminica, într-o scurtă vacanţă, cu cărţile lui Rolland în mână, ca să-mi spună „bună ziua” şi un cuvânt de încurajare, mai necesar lor decât mie. Eu eram înşfăcat de un torent necunoscut, nebănuit şi de nebiruit, care mă luase cu sine într-un fel de care nu-mi dau seama.

Cât de groaznic este, să-ţi răcoreşti trecutul!...

Şi câte obstacole blestemate în calea acestui torent! Încă de la început, necunoaşterea limbii m-a făcut să plătesc cu vârf şi îndesat bucuria de-a scrie, de-a scrie în limba franceză! îmi simţeam pieptul ca un furnal plin cu metale în fuziune, care căutau să năvălească afară şi nu găseau tipare gata

ca să le primească. De zece ori într-o zi aruncam stiloul, plângând de furie, gata să mă las păgubaş. La fiecare pas stăvileam materia incandescentă, ca să văd dacă e vorba de un accent grav sau circumflex; dacă e vorba de doi l sau un e grav, de doi p sau unul singur, de un feminin sau masculin; să cauţi în dicţionar pentru a găsi verbul conjugat la timpul care trebuie; şi după ce ai găsit blestemăţia de care ai nevoie, să-ţi dai seama Că ideea mult dorită s-a dus pe apa sâmbetei... Dar tutunul şi cafelele care m-au otrăvit şi m-au topit ca pe o lumânare!...

Nu ştiu cum» n-am înnebunit în acea vreme. Şi ce de aur frumos, risipit pe pământ...

Nimeni să nu-şi închipuie că eu fac aceste mărturisiri ca să cerşesc nu ştiu ce indulgenţă a cititorului sau a posterităţii.

Nu alţii mă vor învăţa ceea ce sunt, ce pot sau ce nu pot. De asemenea, când vorbesc despre „scăderile” mele, să se înţeleagă prin ele „eroismele mele”. Celor care îmi vor arunca piatra, le spun: gândiţi-vă de umde am pornit şi ce flacără m-a mistuit neîncetat; gândiţi-vă La suferinţele îndurate şi la sângele lăsat pe drum; la puţinul sau mai degrabă la nimicul făcut de societate pentru îngrijirea spiritului meu; gândiţi-vă la imensele greşeli ce-am comis de-a lungul vieţii, fără călăuză; la preţul cu care mi-am plătit nevinovata dorinţă de-a năzui la ştiinţă, de-a iubi Frumosul şi Binele; gândiţi-vă voi, oamenilor, ce mai aveţi o fărâmă de suflet, că mama s-a spetit timp de douăzeci şi cinci de ani spălând rufe pentru mine şi a murit departe de singurul ei copil, fără ă a bănui ce se petrece în sufletul lui; mai gândiţi-vă încă La anii de singurătate când, rătăcind prin cele mai frumoase ţări din lume, nu am avut un suflet de om alături, ca să-l privesc în ochi... Şi toate acestea, după ce cunoscusem în trecut atâtea dragoste omeneşti! Şi după ce veţi fi gândit la toate aceste măreţii ale vieţii, vă voi declara că eu sunt primul nemulţumit de sine. Dacă ştiţi să trăiţi însă şi să iubiţi, dacă adoraţi Frumosul şi Binele, eu sunt, voi fi întotdeauna prezent ca să dau partea mea de contribuţie.

După ce terminai manuscrisul primei mele cărţi, îl trimit lui Rolland care-mi răspunde: „Toate prevederile mele sunt confirmate. Vino să mă vezi!”[127]

Villeneuve, 22 octombrie – Iată-mă, în sfârşit, la câţiva paşi de locuinţa marelui meu prieten. N-a fost uşor... Peste trei ani de aşteptare şi

peste douăzeci şi cinci de ani de speranţe şi trudă, luptă aprigă, dureroase zvârcoliri ale unei voinţe care bâjbâie şi revendică, în mijlocul unei nopţi nemăsurat de lungă... Astăzi mă mişc în plină lumină....Aştept clipa înfăţişării în faţa judecătorului meu. O aştept într-o linişte neobişnuită până acum şi care pune stăpânire pe mine, cu cât orele trec.

Nu ştiu dacă sănătatea îmi va îngădui să părăsesc mâine camera: o răceală, contractată în ajunul plecării din Paris, a progresat pe drum, înfigându-mi două cuţite în plămânul drept. O soră va veni astă seară să-mi pună nişte ventuze uscate. Villeneuve îmi pare trist. Dar tristeţea lui nu mă doboară!

Ieri, 25 octombrie 1922, s-a îndeplinit acest eveniment de-acum încolo istoric, dacă trăiesc şi realizez opera. De la patru la şase şi jumătate, sufletul meu s-a întrepătruns cu al celui cu care nici un Pierre Benoit al zilei nu ar fi fost în stare. Însuşi Romain Rolland a consacrat această zi dându-mi, în momentul despărţirii, puternica sa dramă Le Temps viendra, pe a cărei primă pagină am putut citi următoarea dedicaţie, la înapoierea la hotel:

Lui Istrati, prietenească aducere aminte a primei noastre întâlniri.

Villeneuve, 25 octombrie 1922: Fi-voi în stare să exprim cum s-a desfăşurat această „primă întâlnire”? A fost ceea ce trebuia să fie: întâlnirea a doi oameni veniţi din două puncte opuse ale ierarhiei sociale, dar care trăiesc, atât unul cât şi celălalt, în aceeaşi stare de spirit.

În ciuda asigurărilor inimii mele care-mi dovedea neîncetat drumul ei, nu mi-a venit să cred, până în ultima clipă, că nu mi se vor înmuia picioarele. M-am ţinut bine.... Totul s-a petrecut firesc, normal şi simplu, de parcă ne-am fi cunoscut de când lumea.

„Vila Olga” este o locuinţă mică şi cochetă, puţin încăpătoare şi înţesată cu mobile, locuită în întregime de familia Rolland. Are un singur etaj, cu ferestre spre lac. La douăzeci de paşi, luxosul „Hotel Byron”. Împrejurimi minunate unde fermecătoarea pajişte înverzită se îmbină armonios cu ruginiul nenumăraţilor castani. Imediat, în spate, munţii Vaud străjuiesc drumul vânturilor dinspre nord.

Sun şi intru în vestibul. Mă întâmpină, pe coridor, o servitoare tânără şi frumoasă. (Nu i-am făcut curte!) întreb de Romain Rolland şi-mi rostesc numele. Ştia. Îmi deschide uşa unui salonaş. Abia am timp să-mi pun pălăria şi pardesiul în cuierul din fund, că un om înalt, cu ochelari şi pălărie pe cap, îmbrăcat cu un palton gri-închis, coboară scara. Grăbeşte spre mine cu paşi mici, repezi, zâmbind, cu mâinile întinse.

— Ei bine, iată-te, în sfârşit, Istrati!

Mâinile ni se înlănţuiesc. Mi le strânge călduros, trăgându-mă spre salon, pe care-l străbatem şi ieşim pe o mică verandă închisă, mobilată cu diferit mobilier de grădină. Amândoi în picioare, abia am răgazul să-l salut, deoarece sunt încolţit de un iureş de întrebări asupra sănătăţii mele.

— Sănătatea, înainte de toate, dragul meu Istrati, sănătatea?

— Mă simt foarte bine! îi răspund zâmbind.

— Nu, nu aşa „foarte bine”, D-ta nu poţi fi foarte bine. Aceste ventuze, acest junghi, acest guturai... Aşază-te colo... Dar nu! n-ai paltonul pe d-ta şi e frig aici. Să mergem în salon.

Ajunşi acolo, îmi arată un fotoliu confortabil. Se aşază, scoţându-şi doar pălăria. Timp de câteva secunde, ne cercetăm cu privirea, în tăcere, cu franchețe. Râdem amândoi şi ne strângem din nou mâinile. Îi spun:

— Prietene, nu socoti extraordinar faptul că ne aflăm aici, unul în faţa celuilalt? D-ta cel care eşti, eu cel care sunt?

Îmi răspunde:

— Nu, nu-i nimic extraordinar!

— Cunoşti ceva asemănător în istorie?

— Chiar aşa, nu! Mai ales că d-ta eşti un caz rar, specific. Dar Diderot făcea cu dragă inimă exact ceea ce fac eu acum...

E mulţumit că mă simt la largul meu. Se străduieşte să nu-mi lipsească nimic. Îşi apropie fotoliul de al meu, genunchii aproape ni se ating şi-mi vorbeşte cu însufleţire, familiar, ca să-mi risipească orice stinghereală. Îmi povesteşte despre un tânăr american, autor dramatic, care i-a trimis o scrisoare într-o germană de neînţeles. Glasul nu-i e puternic, ba chiar slab; se vede cât de colo că nu este în stare să suporte o discuţie îndelungată. Atunci, îi spun că poate să-mi arate uşa, când va crede de cuviinţă. Râde. Dar iată că apare domnişoara Rolland. Îi sunt prezentat. Ne pofteşte să trecem în sufragerie, ca să gustăm ceva.

Mobile grele, solide. Gustare îmbelşugată.

— Serveşte-te, Istrati, cu tot ce-ţi place. M-am zbătut ca să găsesc cel mai bun ceai, ştiind din manuscrisul[128] d-tale cât îl preţuieşti. Nu sunt însă sigur că-l vei găsi tot atât de bun ca la Brăila!...

Conversaţia se încheagă, pe teme diferite: când despre articolul prost al lui Troţki, de care-i amintesc, când despre marea secetă de oameni de credinţă, remarcabili, în cele două mari pături sociale. Vorbim mai ales despre evenimentele din India, provocate de Gandhi, apostol modern. Rolland mi-l descrie ca pe un nou Christ, lipsit însă de fanatism şi atât de omenos încât a ajutat pe englezi în timpul unei epidemii. Drept recunoştinţă, aceştia l-au închis. Apoi, în treacăt, despre manuscrisul meu:

— Ştii, Istrati, i-am citit surorii mele unele pagini, fără a-ţi cere voie.

Îi răspund moale:

— Iată o permisiune de care mi-ar place să nu ţineţi seama niciodată!

— Sunt în corespondenţă cu un editor german pentru a realiza o ediţie internaţională a operelor de răsunet universal, ca a d-tale, de pildă. Dar e greu. Trebuie să lupţi şi să ai răbdare. Trăim într-o vreme îngrozitor de reacţionară. Dar nu trebuie să pierdem nădejdea.

Îi răspund că nu sunt grăbit. Pare mulţumit, dar nu prea mult. Mă cercetează cu atenţie şi-mi spune:

— Nu trebuie să fii atât de indiferent. Nu înceta să scrii. Răspund de opera d-tale. Lasă la o parte toate acele probleme de sintaxă şi ortografie. Sunt nimicuri. Dă frâu liber pe hârtie acestui tumult de pasiuni care freamătă în d-ta. Ai o forţă de Care nu-ţi dai seama şi care lipseşte

majorităţii literaţilor. D-ta împleteşti darul de a simţi şi a scrie, cu rarul privilegiu de-a fi văzut şi trăit totul. Trebuie să-ţi spun că în descrierile d-tale se află o obiectivitate care mă surprinde şi la care nu mă aşteptam. Or, acest lucru este de foarte mare însemnătate.

La plecare, i-am sărutat mâna şi din partea lui Ionescu.

— Cine-i Ionescu? întreabă d-ra Rolland.

— Dar e cizmarul din Paris, prietenul lui Istrati!. răspunse fratele. Sunt teribili românii ăştia!

Şi râse. Apoi îmi dărui cartea sa Le Temps viendra, cerându-mi să-i dau micul manuscris[129] de douăzeci şi şapte de pagini, scris acum doi ani. Ceea ce şi făcui, vădit emoţionat.

27 octombrie – În dimineaţa asta am lenevit... A bătut ora zece şi abia am părăsit patul... După două după-amieze petrecute în tovărăşia lui Rolland, nopţile nu-mi sunt prea bune. Şi e firesc să fie aşa: totul urcă, urcă vertiginos şi sărmana căpăţână omenească, oricât ar fi de rezistentă, nu poate birui ameţeala. (Mă refer la fericirea pură pe care o încearcă sufletul la atingerea acestei gândiri monumentale; la răbufnirile de aer, neobişnuite plămânilor noştri, care-ţi îngheaţă uneori sângele în vine, atunci când urci spre creasta bântuită de furtuni ce pustiesc inima şi spiritul omenesc.)

Mărturisesc: nu-i o fericire oarecare să petreci ore în şir şi zile, una după alta, la atari înălţimi inaccesibile şi unde e nevoie să fii foarte bine clădit, pentru a te putea ţine pe picioare. Încă de pe acum, îmi dau seama că nimeni nu este în stare să reziste multă vreme acestui om, – explicându-mi astfel singurătatea sa. Romain Rolland este un jăratic care te mistuie pe nesimţite, de parcă ai fi o biată nucă!... În atingerea cu el, personalitatea ţi se macină şi se pulverizează, fără voia ta sau a lui. În ce mă priveşte, el îmi face dovada că izbutesc să mă ţin pe picioare pe această culme puţin cercetată de îndrăgostiţii Artei... Şi aceasta, graţie ţie, sărmana mea inimă!

Ieri avui prima dovadă. A doua mea vizită a fost dublată de aceea ocazionată de domnişoara Marguerite Bienz, din Blonay, pe care am găsit-o acolo la sosire. O cunoşteam de la Jouve, din august trecut. Are douăzeci şi cinci de ani şi şi-a tocat o bună parte din avere pentru teatru, în Germania, unde a jucat timp de cinci ani. A părăsit scena ca să-şi salveze restul averii. Elveţiancă, de origine germană, foarte cultivată, stăpâneşte la perfecţie franceza, germana şi engleza. Ataşată giganticei opere umanitare a lui Nansen, domnişoara Bienz şi-a cheltuit toată ardoarea pentru ajutorarea copiilor ruşi. La iniţiativa sa şi călăuzită de sfaturile lui Romain Rolland, a

realizat această carte, unică în felul ei: Darul artiştilor din Occident pentru copiii ruşi, bijuterie de artă universală, în ale cărei pagini întâlneşte artele şi artiştii cei mai diferiţi.

Uluit de pasiunea ei care-i ruina sănătatea şi restul averii, – pentru o operă dispreţuită şi ignorată de profitorii sângelui omenesc – stam modest, şters, neînsemnat în faţa acestei tinereţi plină de omenie. Se purtase frumos cu mine, la Jouve; dar ce reprezentam eu în ochii ei? La rugămintea mea, avusese bunătatea de a-şi scrie numele şi adresa în carneţelul meu. Ieri însă Rolland mi-a dat locul cuvenit, dar într-un fel să tai un om în bucăţi şi să-l învii apoi.

Intrând în salon, cu un aer degajat, observai licărindu-i mirarea în privire. Se sculă de pe scaun şi-mi întinse mâinile. Nu mai fu nevoie de prezentări. Zisei:

— Vedeţi, domnişoară, numai munţii nu se întâlnesc!

— Într-adevăr, domnule, spuse ea, calm.

Invitaţi de d-ra Rolland să gustăm ceva, avui prilejul să ascult descrierea personalităţii lui Maxim Gorki, pe care domnişoara Bienz îl văzuse într-un sanatoriu din Germania. Emoţii, glume, râsete provocate de butadele lui Gorki, care, neştiind nici o limbă străină, vorbeşte prin interpret. Strigai:

— Cum? După douăzeci de ani de libertate, Gorki nu a Învăţat o limbă europeană?

— Dar, dragul meu Istrati, interveni Rolland, nu oricine are uşurinţa d-tale în a învăţa limbile!... Eu însumi mă descurc greu, deşi citesc destul de bine în mai multe. D-ta scrii în franceză numai după şase ani de practică şi fără să fi deschis o gramatică. E fenomenal!

Întorcându-se spre d-ra Bienz:

Am plăcerea să vă anunţ că prietenul meu Istrati a scris o operă de înaltă ţinută artistică. Numeroase capitole sunt la fel ca a celor mai bune pagini ale lui Gorki.

Dar asta nu fu totul. O clipă mai târziu, o altă apreciere, teribilă, mă strivi, uimind-o pe domnişoara Bienz.

Îndrăznind să-l roage pe Rolland ca să vorbească într-un grup restrâns, acesta se burzului deodată. Sora lui protestă. (Trebuie să adaug că prietenul meu a fost ieri dacă nu ceremonios, în orice caz mai puţin familiar decât când m-a primit singur. Rolland râde scurt şi rar. Figura sa, foarte expresivă şi mobilă, este totuşi foarte stăpână pe sine. Uneori, privirea lui ar putea

îngheţa o altă inimă decât a mea, pe care o răsfaţă cu înduioşătoare paternitate. Astfel, la cererea domnişoarei Bienz, fu rece, aspru, de nerecunoscut. Vorbi cu glas înăbuşit despre munca sa, despre opera şi îndatoririle sale, despre sănătatea şi refuzul său net de a se arăta indiferent unde.

Mai conchise:

— Şi apoi, am felul meu de-a vorbi, prin scrisori, celor care mă interesează...

Şi cum se afla aproape de mine, se plecă spre faţa mea, mă arătă cu degetul, rostind, spre uluirea tuturor:

— Eu nu spun că am prilejul de-a coresponda totdeauna cu oameni de valoarea d-tale... Dar întâlnesc adesea fiinţe care merită tot interesul!

Mă întrebai atunci dacă nu visez! Domnişoara Bienz rămăsese fără grai. Sărmane trup! Sărmană inimă! După ce mi S-a refuzat orice drept la o viaţă mai bună, iată-mă acum sufocat sub o avalanşă.

Seara se încheie cu o impresie de oboseală ce se citea lesne pe chipul marelui om. Soră-sa îi interzise să mai vorbească. D-ra Bienz îmi făcea semne disperate că trebuie să ne ridicăm, arătându-mi discret cadranul frumosului său ceas-brăţară. Rostii cu glas tare:

— Da, da! Prietenul nostru a fost avertizat că ne poate arăta uşa, când va crede de cuviinţă!

Ea roşi. Rolland zâmbi binevoitor, mă bătu prieteneşte pe umăr şi se sculă de pe scaun. În acea clipă, cu cartea d-rei Bienz în mână, îmi exprimai regretul de-a nu fi putut obţine cele douăzeci de exemplare cu care mă înscrisesem la Jouve, pentru prietenii mei din Franţa şi Elveţia.

— Dar, domnule Istrati, spuse actriţa, îţi ofer cu plăcere un exemplar.

— Pentru mine! Dar prietenii mei?

La aceste vorbe, Rolland îşi privi lung sora, cu un aer mirat care voia să spună: „Îl auzi ce spune?”...

— Ei bine, adăugă actriţa, prietenii d-tale vor avea volumul puţin mai târziu. Plecaţi odată cu mine? Aş vrea să vă invit la Blonay ca să petrecem o zi împreună. De acord?

— Din toată inima! (Şi mă uitam la frumoşii ei sâni care îi ieşeau din corsaj. Ţine-te bine, Istrati, ai noroc astăzi!) O să vă scriu domnişoară, ca să fixăm întâlnirea.

— Şi dacă am fixa-o chiar acum?

— Foarte bine: pe luni.

— Pe luni!

Şi-acum marea lovitură a lui Rolland:

— Stai puţin, Istrati! D-ta tuşeşti, nu poţi pleca îndată. Nu eşti complet vindecat. (Pasămite, mă apăra de câini, ca Gheorghe!)

În picioare, amândoi în salon, el îmi înapoie manuscrisul:

— Cercetează-l cu atenţie! îmi spuse, cu o privire ce părea să spună: „Are corecturi făcute de sfânta mea mână”.

Apoi adăugă:

— Mi-l vei aduce înapoi ca să discutăm. Am primit răspuns de la editorul căruia i-am vorbit despre opera d-tale. E de acord. Asta-i foarte important! Şi-acum, ia spune-mi, Istrati: vrei să dejunezi cu noi, mâine? (Îşi chemă sora.) O zi pe săptămână, vinerea, nu mâncăm carne, ci peşte. Dacă nu-ţi place peştele, spune-mi ce preferi!?...

— N-am preferinţe. Mănânc orice...

— Nu, nu! Trebuie să te hrăneşti bine...

— Atunci, pot să vă spun că peştele este o mare desfătare pentru mine....

— Perfect! Pe mâine, la 12 şi un sfert.

Tot ceea ce Rolland poate da celor mai buni dintre oameni, mi-a dat în clipele petrecute împreună. Şi dacă ar fi să reproduc tot ceea ce am discutat, mi-ar trebui zeci de pagini.

28 octombrie – Mă simt doborât. N-am închis ochii toată noaptea. Ah! totdeauna realitatea este mai puternică decât mi-am închipuit-o. Inimă păcătoasă!... De ce vrei să mă omori. Înainte de a-mi îndeplini datoria?

După şase zile de ploaie şi ceaţă, iată soarele: măreţ, strălucitor. Şi pe mine gata să fiu ars şi nimicit între cei doi sori!

Mă aflu pe terasa unei cafenele, de pe malul lacului *Leman*, care clipeşte în faţa mea. Pe malul celălalt, munţii nuvoiarzi, cu crestele troienite de zăpada care scânteiază de parcă ar fi pudraţi cu argint... Acum, mai mult ca oricând, mă simt omul cel mai fericit şi cel mai nenorocit, în acelaşi timp! Nu, nu!, hotărât nu sunt născut să mă bucur singur de ceea ce Creatorul oferă ochilor şi simţurilor noastre! E prea frumos ceea ce văd, prea măreţ pentru a-l putea păstra numai pentru mine.

Cum, Doamne, prin ce aberaţie a sufletului omenesc este posibil ca printre atâţia oameni bogaţi şi puternici să nu se afle unul la zece mii care să nu poată suporta, singur sau în cercul său egoist, această nemăsurată

bucurie care ne ucide inima, devastându-ne şi nimicindu-ne fiinţa? în jur oameni, oameni ca şi mine, luxos îmbrăcaţi, care se plimbă singuri sau însoţiţi de câţiva. Să nu fie, oare, decât nişte netrebnici în aceste haine? Să fie, oare, scris ca generozitatea să nu fie decât apanajul celor slabi?

Îmbucătăţit, nimicit în sinea mea, privesc ca un nătărău la frumoasele frunze moarte ce Cad din platani; la aceşti pescăruşi ce se rotesc liberi, mai liberi decât prostimea umană, mângâind cu aripile lor luciul apei; la vilele cu balcoane dantelate, care oferă la prânz un dejun de vis majorităţii celor care nu le cunosc valoarea.

Ah! de ce nu mă pot zăvorî în calmul lui Rolland? Câtă dreptate a avut ca să-mi răspundă ieri la întrebarea mea pasională, strângându-mi mâinile între ale sale:

— Prietene, marele meu prieten, eşti fericit?

— Nu, Istrati, nu putem fi!...

29 octombrie – Prânzul la Romain Rolland m-a ajutat să-mi dau seama despre ceea ce vor fi fost mesele zeilor în Olimp. Nu ştiu dacă zeii simţeau ca noi, muritorii. Dar dacă aceste divinităţi îndepărtate şi dispărute vor fi avut vreodată fericirea să simtă ceea ce am simţit eu timp de trei ceasuri cât a durat sărbătoarea, ei bine, ar fi avut tot dreptul să creadă în nemurirea lor. Acolo unde viaţa loveşte cu această forţă, moartea dă cu coasa în gol. Ea nu poate lua decât învelişul, deoarece divinul se salvează, plecând în altă parte. (Această credinţă a mea nu este aceea pe care o reclamă biserica.) Nici nu bănuiţi câte lucruri extraordinare s-au petrecut, ca să pot vibra astfel. Extraordinarul se află pretutindeni în jurul nostru, atunci când îl cauţi şi nicăieri când vezi doar până la vârful nasului. Scânteia electrică a bujiei care urneşte motorul cu explozie este un lucru neînsemnat. Unii ingineri afirmă că ar fi imaterială – şi totuşi ea se produce prin compresiunea gazelor cilindrului şi plimbă atâtea cadavre vii pe şoselele de la Bois du Boulogne.

Scânteile imateriale, purtătoare de divinitate, care ţâşneau în faţa mea din personalitatea lui Romain Rolland, sunt esenţa misterioasă a primei. Ah! dacă ar fi putut produce explozii, peste tot cu aceeaşi forţă!... Cred că lumea ar fi devenit mai bună!

Sihastrul, cu atâtea lumi într-însul, ce locuieşte la Villeneuve, a fost bun cu mine şi primitor din prima zi. Antenele mele i-au adulmecat dragostea, îndată ce ne-am strâns mâinile. Şi, din acea clipă, „carburatorul”

meu funcţiona de minune. Luai foc şi cei „patruzeci de cai” ai mei începură să trepideze. Şi iată-ne porniţi amândoi spre zările cereşti, unde stăruie doar aerul curat al dragostei, de unde este izgonită orice ură, iar mila fără margini se răspândeşte asupra oamenilor şi a bicisnicilor lor rătăciri sau mai degrabă a instinctelor lor crude.

Figura obişnuită a lui Romain Rolland este aceea din admirabila schiţă sau desen al lui Garnie, din fruntea Paginilor alese. Acolo însă ea este dominată de tulburarea sufletului, pe care o exprimă doar privirea sa fără pereche. Mă întreb ce poate însemna această figură pentru bietul vizitator care nu e în stare să-l abordeze pe Rolland prin mijlocirea inimii. (Minus acea privire, pe care şi-o ascunde la fel ca melcul coarnele, când i le atingi). Speriat, l-am întrebat, luându-mi inima în dinţi:

— Cum izbuteşti să te aperi împotriva a ceea ce-i mai puternic decât gândirea?

Dezarmat de sinceritatea acestei întrebări neaşteptate, mă cercetă cu privirea şi rosti grav, aproape gâtuit:

— M-am obişnuit, Istrati... Mi-am făurit o a doua natură... Se află în mine doi oameni: acesta (şi-şi duse mâna la inimă) şi celălalt (Îşi cuprinse fruntea cu mâna, ascunzându-mi pentru câteva clipe faţa). La început, inima fu cât p-aci să biruie mintea... Dar, până la urmă, cel de sus a devenit mai tare... Din fericire!

— Din fericire! repetai trist, cu capul plecat, zdrobit de aceste cuvinte.

Un minut se scurse astfel, în timpul căruia inima bătea să-mi spargă tâmplele. Continuam să-mi spun în gând: „Din fericire! Pentru ce, din fericire?”

— Da! reluă Rolland, de parcă mi-ar fi auzit gândul. Da, din fericire!..

Şi, sprijinindu-şi mâna de umărul meu, adăugă cu vocea stinsă, aproape aplecat la urechea mea:

— D-ta ai viaţa d-tale, Istrati. Eu pe a mea... D-ta te-ai salvat ţinând piept furtunii cu inima... La mine, creierul este cel care mi-a adus salvarea... Un moment am fost stăpânit chiar de gândul sinuciderii, al morţii. Acum trăiesc în mijlocul a tot ce vezi...

Şi, cu o largă desfăşurare a braţului, faţa luminoasă îmi arătă cele de afară, prin vitraliile verandei unde ne aflam, îmbrăţişând cu gestul său copacii cu frunzişul roşcat, zarea zăgăzuită de muntele sumbru, însuşi muntele şi tot ceea ce se afla dincolo de el... A fost bine că toate acestea au

fost văzute şi auzite de preafericitul care sunt. La chemarea d-rei Rolland, mă sculai, mătăhăind.

— La masă, domnilor!

Da! la masă. O întreagă artilerie gastronomică îmi jucă dinaintea ochilor: supă, peşte cu maioneză, cârnaţi, ciocolată cu cremă etc. Felicitări bucătăresei!... Dar iată că intră în sufragerie tatăl – un bătrânel de optzeci şi cinci de ani, cu părul complet alb şi căruia îi sărut amândouă mâinile.

Îi strigai:

— D-ta eşti fericitul tată al lui Romain Rolland?

— Da, domnule, îmi răspunse cu vioiciune.

— Să fiţi de două ori fericit!

Mă simt istovit. Şi îndată începe bombardamentul afecţiei celui care nu trebuie s-o risipească prea mult pe acest pământ. La stânga mea, Madeleine mă îmboldeşte să mănânc, când uit s-o fac, având privirea pironită pe albul feţei de masă. În dreapta, Romain îmi toarnă să beau:

— Hai, Istrati, dă-i zor!... Gustă din vinul ăsta; cerul gurii d-tale o să-ţi povestească lucruri noi!...

— Poate, nu acum...

Cu o veselie neobişnuită, care mă dădu gata, Rolland strigă:

— Ehei! Colas n-ar fi mulţumit!... Reaminteşte-ţi zicala lui: „Bea şi mănâncă, mănâncă şi bea”.

Într-adevăr, avu dreptate: acel vin alb, cu parfum de nectar, uitat în pivniţă – ca o amintire plăcută pe care o dezgropi din când în când ca să dezmorţeşti viaţa – îmi dădu lovitura de bici necesară. Aprinsei motorul; caii o luară razna. Paharul odată golit, mâna sfântă a celui care scrisese Jean-Christophe se afla acolo ca să-l umple numaidecât, în timp ce sângele mi-alerga în vine „În căutarea absolutului”...

La desert, suprema dovadă de dragoste care mă doborâ. Rolland se ridică, spunând:

— Madeleine, adu-ne cafeaua...

Îl urmării cu privirea cum se îndreaptă spre camera vecină: înalt, spatele adus, gulerul acoperindu-i ceafa, haina, închisă la gât. Se înapoie cu o cutie în mână şi-mi spuse:

— Istrati, ştiu ce însemnătate au în viaţa d-tale cafeaua şi ţigarea. Serveşte-te! Fumează la mine ca la d-ta acasă... Şi să nu uiţi acest lucru!

Să fumezi la Romain Rolland, când Jouve m-a prevenit că nu putea suferi fumul de tutun, asta întrecu tot ce aş fi îndrăznit să cer de la viaţă...

Gâtuit de emoţie, cu ochii scăldaţi în lacrimi, sărutai mâna care-mi oferi cutia cu ţigări, plângând deasupra ei ca un copil care îşi cere iertare! Vădit mişcat, el îmi puse mâna pe cap, zicându-mi.

— E foarte bine aşa, Istrati! Foarte bine! Şi-acum, povesteşte-ne ceva „În premieră”. Şi nu uita să bei şi paharul ăsta!

Tatăl se sculă de la masă:

— Plec la mine să-mi fumez pipa. Scuip mult! Şi se retrase.

N-aş vrea să fiu bănuit de un careva că istorisesc toate acestea spre a mă ridica în slăvi! Plutesc la aşa înălţimi de

Vis, încât vanitatea nu mă poate murdări. De altfel, nu uit o clipă că mama e moartă şi aproape cred că sufletul ei s-a plimbat, în aceste ultime zile, în jurul casei celui care mi-a urat o dragoste părintească, necunoscută mie. Acest gând este suficient ca să-mi purifice inima!

Joi 2 noiembrie – „Prietene, m-ai făcut să trăiesc azi-dimineaţă o emoţie nemaiîntâlnită în viaţa mea: discuţia cu un om ca d-ta despre imperfecţiile, scăderile şi slăbiciunile noastre! Toată viaţa am năzuit să realizez acest vis, petrecut Azi aievea şi pe care nu voi mai fi în stare să-l repet decât în cărţi.

Să nu mă crezi atât de puţin călit de viaţă (care?), încât să nu pot îndura o discuţie asupra slăbiciunilor mele! Nu mă socot aidoma acelor bieţi artişti, pe care-i cunoaşte toată lumea, pe care i-am cunoscut şi eu şi care simt că li se rupe inima la cea mai mică observaţie defavorabilă!... Ah! câte frumoase descoperiri mai ai de făcut în direcţia asta, atât de puţin cercetată, asupra omului pe care opera şi inima d-tale l-au pescuit din adâncurile vieţii! Şi cât mă felicit, în această clipă, pentru inspiraţia de a-ţi prilejui să citeşti aceste rânduri.

Inima m-a îmboldit, într-ascuns, ca să mă arăt aşa cum sunt – un suflet dezgolit în faţa ochilor d-tale – în ciuda surprizelor ce aş fi avut. Atari surprize – chiar dacă sunt făţiş neplăcute, brutale şi chiar dure – atunci când vin de la o fiinţă care le scaldă în bunătatea inimii sale, înveşmântându-le în frumoasa haină a dorinţei părinteşti de-a îndrepta o fire dezordonată, aceste surprize, în loc să lovească, mângâie, în loc să te micşoreze, te înalţă, în loc să te rănească, sunt pline de voluptate. N-am fost cu toţii uimiţi de francheţa cu care mi-ai spus şi bunul şi răul despre manuscrisul meu?! Dar, în aceasta stă forţa d-tale, nu numai în relaţiile de prietenie, ci în chiar opera d-tale.

Cel care-şi vâră în cap să iubească pe autorul lui Jean-Christophe, trebuie să se aştepte de la el ceea ce este în realitate: Romain Rolland cel care vorbeşte cu primejdioasă francheţă în văzul lumii. E mult, de când ţi-am spus că voi socoti ca o mană cerească tot ce-mi va veni de la d-ta. N-a fost vorbă-n vânt.

Totodată mi-am dat seama că mă aflu pe o corabie fără cârmă. Şi când am început să-mi îndrept paşii spre d-ta, n-am făcut-o numai cu gândul la bine, ci şi la rău. Cunoscându-mi firea destul de bine, mă întreb: ce s-ar fi ales de mine, mâine, fără această ucenicie pe care o fac acum şi trebuie s-o continui? Un singur gând mă înspăimântă: să nu-mi dai drumul din mână, până ce nu vei scoate la iveală tot răul care zace în mine. Deoarece, dacă aş avea nenorocul să mă scapi din mână, m-aş fărâma ca un pahar fragil. Toată lumea ar fi de acord să nu vadă atunci în mine decât partea rea. E o tristă experienţă a trecutului. În rest, îmi dau seama că trebuie să-mi făuresc sufletul pe care-l cere arta unui artist – un suflet pe care-l va pretinde mai ales mâine”[130].

3 noiembrie – Aseară, mi s-a oferit „masa de adio”. De la ora cinci la ora zece seara, Rolland m-a copleşit cu toate binefacerile sufletului său. Timp de cinci ore! Pentru a nu ştiu câta oară, mi-a spus:

— Nu încetez să-ţi repet, Istrati: scrie, scrie fără încetare!

Îmi spune că manuscrisul meu nu are greşeli de neîndreptat şi-mi cere să i-l las:

— Am nevoie de el. De azi în două săptămâni, voi vedea pe editor şi-i voi spune ceea ce trebuie. În timpul cât se va tipări, d-ta vei scrie cel de-al doilea volum.

Atunci, i-am spus:

— Aş putea îndrăzni, dragă prietene, să te întreb dacă plănuieşti să-mi scrii o prefaţă?

Apucându-mă de umeri, îmi răspunse cu însufleţire:

— Dar, dragul meu Istrati, se poate să vorbeşti astfel? Nu numai că o voi face cu dragă inimă, dar va fi o bucurie pentru mine!

Apoi, în răstimpul unui lung ceas de desfătare sufletească, îmi vorbi despre tinereţea şi dezamăgirile sale, despre sufocarea ce-o încearcă orice om de inimă, în faţa mediocrităţii. Îndreptându-se spre imensă-i bibliotecă, luă o cărticică subţire, atât de subţire de parcă nu avea decât coperţile.

Cuprinzând-o cu palmele, de parcă ar fi fost capul unei fiinţe iubite, îmi spuse emoţionat, deschizând-o:

— Iată ceea ce mi-a adus, în aceste clipe, balsamul necesar Inimii mele.

Era faimoasa scrisoare a lui Tolstoi! O lungă scrisoare, plină de distincţie sufletească, scrisă în franţuzeşte şi care începea cu vorbele: „Scumpe frate.” Avea data de'4 octombrie 1887. În vremea aceea, n-aveam decât trei ani, în mica şi necunoscuta Brăilă. Treizeci şi cinci de ani mai târziu, soarta a vrut ca eu să ţin în mână această scrisoare!

Şi Rolland adăugă:

— Asta a făcut cu mine Tolstoi, ieri. Acelaşi lucru îl fac eu cu d-ta, astăzi. Iar d-ta, Istrati, vei proceda la fel, cu alte făpturi... Este cea mai nobilă dintre moşteniri!

— Nu-ţi pot spune cât sunt de emoţionat, ca să n-o iau iarăşi razna...

Prinsei atunci momentul... Neculuţă, Gheorghe, Martha şi Ştefan apărură pe ecranul amintirilor. Rolland mă ascultă, mut, în tăcere.

La despărţire, i-am zis:

— Mi-a fost frică, venind la d-ta. Acum plec fericit: în cincisprezece zile am trăit cât în cincisprezece ani.

— Şi noi la fel, Istrati... la rândul meu, aveam unele temeri. Dar, pot să-ţi mărturisesc, în clipa de faţă suntem fericiţi că ne-am cunoscut!

M-am reîntors acasă[131] mai bătrân cu cincisprezece zile şi O întreagă eternitate de fericire! Şi deşi Parisul îmi striga de-afară nenorocirile lui, abia îl auzeam. În urechi, îmi stăruie doar tumultul de la Villeneuve, al cărui ecou va răsuna în sufletul meu pe vecie şi cu o putere fără seamăn.

Ionescu a fost profet, spunând, în ajunul plecării mele la Villeneuve, că „este necesar ca răsuflarea mea şi a lui Rolland să se încrucişeze îndeaproape”. Acum, la înapoiere, tot el a făcut o nouă profeţie, cu aceeaşi şansă de certitudine. Şi anume, că „am trăit cele mai vribrante ceasuri din viaţa mea; nimic nu le va întrece în măreţie, chiar dacă într-o zi lumea va catadixi să mă strivească cu răsfăţul ei.

Această întâlnire mi-a rămas neştearsă în amintire, deoarece a fost însufleţită de prietenie – subiectul meu preferat. Gândindu-se la singurătatea ce mi-o rezerva Parisul literar, Rolland mi-a vorbit în mod deosebit despre doi oameni, cărora voia să mă încredinţeze:

— E vorba de Jean-Richard Bloch, unul dintre scriitorii noştri cu forţă creatoare şi Leon Bazalgette, inimă fierbinte, apostol al lui Walt Withman.

Primului îi va reveni greaua sarcină de-a revizui franceza manuscriselor d-tale.

Într-adevăr, numai lui Bloch îi datoresc această putere de înţelegere a francezei mele, pe care a păstrat-o intactă, în timp ce alţi „specialişti” au dispreţuit-o.

Strălucind de bucurie, mă închid apoi trei luni în subsolul lui Ionescu, unde scriu Stavru şi Chira Chiralina (care este a doua carte a mea, „prima” fiind Moş Anghel).

Stavru şi familia sa, – care, de foarte departe, este şi a mea – mă chinuiesc de zece ani. (Bunica lui Stavru, mama mamei sale, româncă sclavă a turcului, a fost mătuşa bunicii mele, mama mamei mele. Cosma, fratele Chirei, este tatăl omului care s-a întâlnit cu mama mea pe şoseaua dintre Baldovineşti şi Brăila, în iarna când, copil fiind, fusesem bolnav. El mi-a luat mâinile într-ale sale, m-a privit în ochi şi a dispărut.)

Stavru este singura figură, dintre toate, care m-a urmărit şi înspăimântat mai rău decât umbra lui Banco pe lady Macbeth.

Am oroare de viciul său, care de două ori în viaţă şi fără s-o vreau, a fost la doi paşi să mă atingă cu duhoarea lui rău-mirositoare. Îl socot drept una dintre cele mai mari pacoste ale nenorocitei noastre omeniri.

Şi totuşi, îl iubeam pe Stavru. Timp de zece ani, m-am ferit să-l descriu în vreo încercare literară, deoarece nu voiam să-l redau „acceptabil”. Acceptabil – ar fi însemnat să-i dau foc şi să-l îngrop de viu, deoarece a-l face acceptabil însemna pentru mine să-l iert şi să trec repede peste el, să văd toată grozăvia şi să strig – cu toată pasiunea senzuală a făpturii mele – să strig celor ce-ar fi încercat să-l apere, că natura este mult mai bogată, mai voluptoasă, când se comportă cum îi e firea, decât când o îmbolnăvim noi. Sufletul lui Stavru este tulbure şi tulburat, dar în care se poate vedea ce conţine totuşi până-n străfunduri. Acest lucru nu-i posibil cu ape noroioase.

Din cauza asta, îmi trebuia un Stavru „tulburător”. Rolland mi-a tăiat cuvântul „tulburător”, înlocuindu-l cu „tragic”, adăugind că „cineva trebuie să fie oţelit (deja bien (Kjuerri) în arta de-a scrie, pentru a îndrăzni să atace asemenea personaje cu care mulţi îşi frâng gâtul. Instinctul te-a condus cu mână sigură, dovedind, fără posibilitate de tăgadă, măestria d-tale înnăscută”[132].

E ceea ce n-aş fi îndrăznit să sper nici în vis.

În Chira Chiralina mi-am revenit din spaima produsă de fratele ei. În timpul celor zece zile cât a durat „naşterea”, m-am gândit neîncetat la vila

„Olga”[133]. Am îndrăznit să i-o dedic: „Lui Romain Rolland, îi dedic – odată cu tot ce se află mai bun în mine – în special capitolul «Chira Chiralina», scump inimii mele, realizare nobilă a gândirii mele, îndepărtat şi slab ecou al unor vremi când fiinţele omeneşti iubeau şi sufereau cu egală voluptate. (Putea-va, oare, dragostea mea pentru d-ta şi pentru viaţă să suplinească sărăcia mijloacelor mele de expresie?) – Panait Istrati”. Dedicaţia a fost scrisă cu douăzeci de minute înainte de-a fi pusă la cutia poştală şi nu reprezintă forma ei definitivă, ca de altfel tot ce scriu. Din timiditate şi modestie, n-am transcris dorinţa inimii mele: „Lui Romain Rolland – a cărui operă m-a renăscut şi a cărui prietenie m-a salvat de la a doua moarte – îi dedic” etc, etc.

Sâmbătă 23 decembrie 1922 – „Dragă prietene, nu mai aştept să-mi găsesc timpul necesar ca să-ţi răspund... Nu mai pot aştepta, după ce am devorat Chira Chiralina, în toiul nopţii... Trebuie să-ţi spun numaidecât: e formidabilă!

Nu există nimic în literatura de azi, care să aibe tăria aceasta. Nu există nici un scriitor de astăzi – nici eu, nici oricare altul – care să fie capabil s-o scrie.

Să nu-ţi pierzi capul. Caută să-l ţii bine! Ai greşeli mari, foarte mari, pe care am să ţi le semnalez, fără menajamente.

Dar, Doamne sfinte! forţa asta demonică! Nu mai sunt lucruri din vremea noastră, în Occident. Ele mă fac să mă gândesc la secolul al XVI-lea şi la marii tigri ai teatrului elisabetan (Shakespeare şi teribilii lui rivali, Webster şi Marlowe).

Magnific!

Sora mea e tot aşa de entuziasmată ca şi mine. Îţi zdrobesc mâinile. Mulţumesc! – Romain Rolland.”

Ziua în care am primit această scrisoare s-a transformat în sărbătoare, ridicând în slăvi întreaga casă din rue du Coli-see. Dar lucrul de care mă simt mândru – o mândrie fierbinte, nobilă – este să mă ştiu chemat „prietene”, de un Romain Rolland. N-am cerut aşa ceva vieţii, când am pornit în lume. Şi ţin să-l păstrez cu îndârjire!…

ÎN AJUN DE GLORIE...

Începutul anului 1923 îl găseşte pe Panait Istrati la numai câteva luni distanţă de consacrarea sa ca „scriitor francez contemporan”. Consacrare publică, pentru că încă de la 23 decembrie 1922, Romain Rolland semnase actul de naştere al noului „Gorki balcanic”, prin entuziasta scrisoare trimisă după citirea manuscrisului Chirei. Astfel, noul an debuta sub auspicii favorabile: şapte dintre cele mai bune povestiri ale sale erau scrise, cucerise preţuirea fără nici o rezervă a lui Rolland, care şi începuse tatonările de editare a operei.

Îi mai rămâneau de scris povestirile Dragomir, Moartea lui Moş Anghel şi Cosma (În completarea volumului doi), pentru care-şi fixase un termen: sfârşitul lui ianuarie 1923. Urma, apoi, ca toată luna februarie să şi-o rezerve operării modificărilor la primul volum, iar din martie să înceapă scrierea celui de-al treilea volum, prevăzut ca terminus al Povestirilor lui Adrian Zografi. Acest „plan de muncă”, pentru un trimestru, este însă dat peste cap, din prima săptămână a lui ianuarie. Greutăţile băneşti, până la sufocare, nedându-i răgaz, e nevoit să întrerupă scrisul şi cu aparatul de fotografiat în spate s-o pornească pe drumurile Franţei. Întâi, tot la Nisa...

Corespondenţa cu Romain Rolland îşi continua însă susţinutul ei dialog asupra formei definitive a operei, a regrupării povestirilor, pe cicluri şi volume, cu observaţii şi sfaturi asupra capacităţii de stăpânire a limbii franceze. Scrisul „înaripat” al lui Rolland îl urmăreşte în peregrinările sale pentru agonisirea unei existenţe ca vai-de-lume, dându-i curaj şi stăpânire de sine.

Nu o dată, în aceste luni de istovitoare tensiune, Istrati se încovoaie şi cade în genunchi sub povara vieţii sale încă nerealizate, cât şi a luptei cu monştrii amintirilor ce-i opresau inima şi mintea, în zbaterea lor dezlănţuită de a-şi croi un drum în universalitate.

Nu o dată, Rolland îi întinde mâna sa binefăcătoare, salvatoare, care-l reîntrupează, din cenuşa suferinţei şi a îndoielii de sine. O prietenie ce avea să strălucească viguros în eternitate, continuă să se amplifice astfel cu fiece zi. Rodul ei va fi „un nou Gorki balcanic” pe firmamentul literaturii universale... Cu legitimă mândrie, el va avea dreptul să spună: Arta mea de

azi poate să sfideze nemernicia unui trecut de umilinţe: ea n-a fost umilită!”.

Reconstituim acest „În ajun de glorie”, – cu tot ce i-a constituit frământare, îndoială, credinţă neabătută în Frumos, sub forma unui „dialog” pe care corespondenţa Istrati-Rolland îl confirmă.

Villeneuve, 5 ianuarie – Nădăjduiesc că tăcerea d-tale – care mă miră – nu înseamnă boală, ci intensificarea scrisului.

Aş vrea să-ţi mai spun câte ceva despre Chira Chiralina, pe care o iubim atât de mult. Ţi-am împărtăşit entuziasmul nostru. Acum, câteva observaţii artistice. Este păcat că ultima parte a nuvelei nu este la înălţimea restului. De altfel, nici n-ar fi fost posibil ca emoţia artistică să se poată prelungi şi după scena omorârii tatălui şi fratelui (numai pe jumătate reuşită). Până aici, totul creşte ca un tunet. Din punct de vedere artistic, trebuia să te opreşti aici; că fratele şi sora sunt înşelaţi de turc, care-i duce la Stambul, este o altă poveste, care interesează mai puţin. Se află în această povestire o lecţie despre legea progresiunii mijloacelor artistice. Când atingi culmea, e greu să te menţii acolo multă vreme. Deci, punctul culminant trebuie plasat către sfârşitul povestirii. Nu-ţi face inimă rea. Aşa cum este, e încă foarte frumoasă.

S-a hotărât (bineînţeles, cu aprobarea d-tale) ca un capitol din volumul I sau II să apară, către mijlocul acestui an, în noua revistă „Europe”, pe care o înfiinţează la Paris, la editura Rieder (7, Place Saint-Sulpice), prietenii mei Duhamel, Vildrac, Arcos, Jean-Richard Bloch, Bazalgette etc. (Voi colabora acolo.) După ce i-am citit Chira Chiralina, directorul Rene Arcos mi-a făcut promisiunea în scris[134]. Îmi vei spune dacă pentru publicare preferinţele d-tale se îndreaptă spre Chira sau Moş Anghel. Îmi vei spune, de asemeni, dacă ţi-ar place ca acest capitol să fie precedat, în revistă, de câteva rânduri introductive scrise de mine. Primul număr din revista „Europe” (lunară) va apărea în februarie sau martie.

În schimb, sunt trist că proiectele mele de editare în volum sunt actualmente la pământ. Editorul din Elveţia germană, care-mi dăduse cvasi-asigurarea publicării unei „Biblioteci mondiale” (Weltbibliothek) şi în care aş fi inclus îndată primul d-tale volum, se sustrage acum, socotindu-se slab pentru o atare întreprindere. Sunt trist mai ales pentru d-ta. Mai trebuie să văd şi să caut încă. Dacă nu voi izbuti nimic sigur, mă voi îndrepta poate spre Jean-Richard Bloch, care conduce la editura Rieder o colecţie de

romane noi. (Asta, bineînţeles, după apariţia capitolului în revista „Europe”.) Romain Rolland.

Paris, 7 ianuarie – Profit de faptul că te interesezi de sănătatea mea, ca să-ţi spun că nu sunt bolnav. Moralul meu însă şchioapătă. Una din cauze e veche şi ţine de viaţa mea de vagabond. Cealaltă – nu mai puţin gravă – s-a creat după înapoierea mea din Elveţia. Şi amândouă mi-au găurit platoşa morală, stânjenindu-mă la scris. Deseori şi sănătatea mi se resimte, fiind sclava stării sufleteşti (...).

D-ta cunoşti puţin şovăielile mele la acceptarea ospitalităţii şi a sprijinului prietenilor Ionescu, ca să pot scrie. (...) Un vârtej de generozitate s-a răsucit în această casă, de când vântul dinspre Villeneuve s-a abătut asupra ei. Cauzele: întâi, marele şi nobilul d-tale interes faţă de mine; apoi, opera d-tale, necunoscută lor, până la sosirea mea. Trebuie dat Cezarului ce-i al Cezarului! Dar... Povestea se cam aseamănă cu a broaştei ce se măsura cu boul! (...)

Aveam de gând să primesc ajutorul lor numai până la sfârşitul lui ianuarie, când, terminând manuscrisul celui de al doilea volum, trebuia să plec la Nisa, ca să câştig ceva bani cu fotografia şi să aştept. Dar iată că Ionescu forţează acum lucrurile, strigând în gura mare că „indiferent care va fi situaţia – bună sau rea – trebuie să rămân fratele-adoptiv al casei!”

Acest lucru mă apasă. Nu se poate! Are nevastă şi un asociat, care sunt din alt aluat. Mă întreb dacă pot să-mi împing inconştienţa, acceptând ca această mare inimă să-şi sacrifice întreaga viaţă? E drept, oare, să-l sacrific, în pragul bătrâneţii, când de bine-de-rău îşi are zilele la adăpost de grija zilei de mâine?! Trebuie să-ţi spun că Ionescu nu mai respiră acum decât prin plămânii d-tale şi ai mei. O despărţire între noi ar fi fatală pentru negustoria lui. Ar fi în stare să lichideze totul.

A doua chestiune: în condiţiile actuale, nu mă văd rezistând dincolo de sfârşitul acestei luni, când voi termina povestirile ce completează volumul. Sunt două luni de când trăiesc, de dimineaţă până seara, într-o bucătărie, la subsol, sclav al acestei coli de hârtie, care nu m-a zălogit niciodată cu atâta putere ca acum. Aproape că am uitat culoarea soarelui şi chiar lumina zilei. Acest lucru pare de neînţeles pentru un om care a călcat pe inima mamei sale, aruncându-se în braţele vieţii, în aer liber. Sunt cu nervii pe muche... Tuşesc... Bolesc... Dalimier (căruia i-am citit Moş Anghel) n-a mai venit pe aici şi nu sunt supărat pe el. E tare ocupat. Îi datoresc reparaţia... gurii şi o

radiografie a plămânilor, care n-a descoperit nici o cavernă. Aş fi fost mort de mult, dacă m-aş fi luat după urechea doctorilor, fiindcă nu mă interesează să-mi petrec viaţa într-un şezlong la sanatoriu. Doresc să fiu, ca-n Biblie, ori cald, ori rece. În nici un caz, călduţ.

Iată ce am hotărât (sub rezerva consimţământului d-tale): aci, se cheltuiesc cu mine patru-cinci sute de franci lunar. Or, la hotelul „Raisin”, din Villeneuve, eu am avut o cameră încălzită şi trei mese excelente, pentru şase franci. Le-aş putea obţine cu cinci franci, cu condiţia să stau mai mult acolo; îţi promit să nu-ţi tulbur singurătatea. Nici un cuvânt sau deranjament din parte-mi, fără încuviinţarea d-tale. Aş avea astfel posibilitatea să fac modificările prevăzute la primul meu volum; apoi, am vedea împreună ce retuşări sau transformări sunt necesare la al doilea. Treabă doar de-o lună (februarie), în martie aş trece la cel de-al treilea volum, ce va încheia prima serie (din cele patru) ale ciclului, căruia aş vrea – dacă eşti de acord – să-i dau titlul: Fastele Prietenilor (În înţeles antic). După care voi încerca să renunţ la pensiunea prietenului meu, reamintindu-mi că am încă două braţe aproape sănătoase şi că Elveţia îmi este familiară. Cam acesta ar fi planul meu pentru un trimestru. (...)

...Sunt foarte trist, aflând că n-am fost la înălţime cu mult iubita mea Chira. Sincer vorbind, nu mă aşteptam la o atare defecţiune artistică. Asta-mi dovedeşte că sunt încă un biet artist: nu mă ocup de legile progresiei artistice, care guvernează arta nuvelisticii; scriu cum îmi vine. Te asigur că am trăit o zi mare, descriind căderea acelor sărmane creaturi, aruncate molohului nesătul al vieţii! (...)

Mă bucur însă aflând că vei reintra în viaţa literară periodică, prin revista „Europe”. Prietenii enumeraţi nu-mi sunt necunoscuţi: aş fi prea mult onorat să mă văd încadrat în această falangă (...). Sunt mişcat până la lacrimi de delicateţea cu care mă întrebi dacă mi-ar „place ca povestirea mea să (le precedată, în revistă de câteva rânduri introductive” scrise de d-ta. Te întreb, la rându-mi, dacă vreun om ar putea fi mai fericit decât mine?... Panait Istrati.

Villeneuve, 9 ianuarie – Sinceritatea absolută se impune între noi. Ei bine, în ce mă priveşte, prefer să nu vii la Villeneuve. Am nevoie de o linişte care nu îngăduie nici o excepţie. Dumneata nu mă cunoşti încă. Am poate oarecare merit că sunt destul de bun, dar am şi multă mizantropie. Nu iubesc vecinătatea oamenilor decât la lungi intervale, şi atunci puţin şi

numai când îmi place. Am plătit cu amărăciuni dreptul de-a mă retrage din societatea oamenilor. Dacă Villeneuve nu este încă destul de departe, voi şti să găsesc ceva mai bun.

...Nu te mâhni de cele spuse despre Chira. Am judecat-o ca pe o nuvelă aparte (...). Dacă luăm povestirea drept un capitol dintr-un lung roman, totul rămâne important. Am spus numai că povestirea a atins, în noaptea atentatului, culmea crescendo-ului. „Legile progresiei artistice” sunt la fel de „naturale” ca şi cele biologice. O adevărată operă de artă e o operă vie, organică. Scrie-ţi liniştit urmarea şi sfârşitul volumului. Apoi, vei judeca dumneata însuţi. Autorul e cel mai bun judecător – când este un om sincer, ca dumneata, şi când se trage puţin înapoi pentru a îmbrăţişa ansamblul operei sale.

Nu uita să-mi spui dacă preferi pe Chira sau pe Moş Anghel, pentru publicarea în revistă; sau dacă mă laşi pe mine să aleg. – Romain Rolland.

Paris, 11 ianuarie... Sunt doi ani, de când mi-am vărsat sângele la Nisa, deznădăjduit că nu puteam găsi un om. (...) Sunt aproape patru ani, de când mama putrezeşte într-un cimitir din Brăila. Odată cu ea, mi-am îngropat jumătate din credinţa mea în graţia divină. Cealaltă jumătate – care se bizuia pe prietenie – am îngropat-o la 3 ianuarie 1921, înecând-o într-o băltoacă de sânge, pe care ploaia şi grădinarul n-au putut să-i şteargă urmele, timp de două săptămâni (...)

D-ta nu eşti mai mizantrop decât mine. Zi şi noapte (se poate spune!) d-ta lucrezi pentru oameni. Ştiu că o faci dintr-o necesitate morală şi cu credinţă. Eu însă nu mai simt această necesitate şi nu mai am această credinţă. Atunci, pentru ce scriu?

Ei bine, pentru d-ta!, Da, numai pentru d-ta! Vrei o dovadă grăitoare? Iat-o: spune-mi mâine că tot ce am scris până-n prezent nu te mai interesează şi ard toate manuscrisele! Crezi c-ar fi vreo pierdere pentru omul abandonat soartei, vieţii? Nici una. Pentru mine? Şi mai puţin!

Dar aş vrea să-ţi spun ceva mai mult: ieşind din spitalul Saint-Roch, nu reveneam la viaţă decât ca să închei cu ea un armistiţiu. Voiam să pipăi încă puţin pulsul acestei înspăimântătoare existenţe omeneşti, să văd dacă nu cumva mă înşelasem, şi dacă rezultatul ar fi fost acelaşi, să scriu o carte foarte condensată, dedicată „oamenilor care îndură suferinţa mea” şi apoi să dispar pentru totdeauna. Tocmai în acest moment, d-ta ai intervenit în viaţa mea, cu această teribilă corespondenţă, plină de-o credinţă care depăşeşte

pe aceea din Jean-Christophe, şi aşa ea însăşi considerabilă pentru agonizanţii supremei speranţe.

Dar deja ritmul durerii d-tale tăinuite răbufnea în paginile acestor scrisori şi cum atunci nu-mi cereai nimic altceva decât să scriu, m-am supus, aşternându-mă pe hârtie cu singura nădejde de-a te câştiga, nu pentru arta mea, care mă lasă rece, ci pentru inima mea. Voiam să mă încălzească o inimă omenească şi avui îndrăzneala s-o reclam pe cea mai puternică, pe cea mai delicată şi mai conştientă din câte am întâlnit în viaţă, dragostea celui mai viu scriitor din vremea noastră!

Am câştigat această dragoste! O sută de dovezi o atestă. Mai întâi, devotamentul d-tale nesperat faţă de mâzgălelile mele (...). De ce te preocupi cu atâta pasiune de scrisul meu? De dragul Artei? Ca să mă ajuţi a câştiga o pâine? Sau ca să mă faci celebru? Ei bine, Arta care ignoră omul nu mă interesează; am două braţe, încă zdravene, ca să-mi agonisesc pâinea; cât despre glorie, nu cunosc decât una, singură şi din totdeauna; să pot iubi un om. Te iubesc, prietene Rolland!

De ce îţi scriu acum? Ca să-ţi arăt cât compătimesc pe bieţii oameni care te-au cunoscut şi n-au ştiut să te iubească. De asemenea, ca să-ţi mărturisesc speranţa că nu mie-mi sunt adresate cuvintele: „Dacă Villeneuve nu-i încă destul de departe, voi şti să găsesc ceva mai bun”.

Să fugi de mine? De ce? Îmi este de-ajuns să-mi fie cunoscută dorinţa unui prieten, pentru ca ea să-mi devină un ordin!

Îţi mulţumesc pentru francheţa cu care mă onorezi. Numai în felul acesta înţeleg şi eu prietenia. Pentru a recâştiga ceea ce poate am pierdut în stima d-tale, voi rămâne să scriu unde mă aflu. Şi dacă-i scris undeva că nu trebuie să-ţi mai strâng mâna vreodată, mă supun, iubindu-te de la distanţă. Dar, atunci, viaţa să nu-mi ceară a-i spune ce gândesc despre ea (...) – Panait Istrati.

Paris, 9 februarie – îţi trimit, acum, urmarea şi sfârşitul celui de-al doilea volum al meu – terminate ieri, la miezul nopţii. Le trimit fără a le fi citit sau răsfoit: Acceptation (25 de pagini) şi Codin (a cărui dramă Adrian o aminteşte în primul volum), urmat de Mama Anastasia (epilog la Codin) – 130 de pagini.

După ce am terminat Chira şi mai ales Codin (care m-a îmbolnăvit, de cât m-a răscolit!), îmi dau seama că nu mai are sens împărţirea celor două volume în „părţi”. Ar trebui suprimate, capitolele succedându-se pur şi

simplu fără nici o enumerare (...). Aceste volume încheie descrierea unei vieţi şi a vieţilor care au fost Sorbona lui Adrian, şcoala unde el şi-a făcut studiile. Totul e foarte incomplet şi în nici un caz după un biet plan pe care îl trasasem! Dar ce pot face: sunt un sărman motor acţionat de forţe ce nu depind de mine! Am făcut ce am putut şi sunt mulţumit că de pe urma lui Codin nu m-am ales decât cu insomnii şi peri albi la tâmple!...

Peste trei ore iau trenul spre Nisa, ca să mă afund din nou în elementul meu. În caz că soarta nu-mi va mai îngădui să te revăd, să te consult şi mai ales să-mi reîncarc bateriile de alimentare a suflului meu artistic la dinamul d-tale unic, te rog să spui cândva cititorului meu că n-am vrut să mă opresc aici, povestindu-i fapte diverse. Desigur, sunt multe de retuşat la ele (mai ales la primul volum). Dar...

Materia celui de-al treilea volum o am gata. Va debuta cu Mihail, manuscrisul albastru-verzui, scris la Villeneuve (se aflǎ la d-ta) şi se va termina cu bietul Sotir, acum rebutat. Cu aceasta ia sfârşit perioada vieţii de la Brăila (dureroasă pentru mine)! O altă „şcoală”, o altă lume va începe, poate mai puţin frumoasă, dar la fel de ucigătoare pentru inima mea. M-am săturat de această artă „a la Codin!”.

Mai târziu, dacă trăiesc (dacă trăiesc în visul meu!), vom mai avea de-a face cu atari,monştri”, „cinci sau şase”, destul de bine, „disimulaţi”, precum spui d-ta în trista şi vesela Anette et Sylvie!

Plec astă seară la Nisa, la opt şi patruzeci şi cinci, împreună cu Ionescu, pentru o şedere de-o lună; el – afaceri, sănătate (aşa crede doamna Ionescu); eu pentru fotografia ambulantă, elementul meu etern şi care – cine ştie – mă va înghiţi din nou (...). Te rog să te gândeşti adesea la mine şi să nu-mi trimiţi decât un plic cu două rânduri, numai două şi semnătura d-tale. Mă va ajuta să-mi suport viaţa. – Panait Istrati.

Villeneuve, 22 februarie – Am fost fericiţi să citim noile capitole: destul de puternice, pătrunzătoare, obsedante. Nu voi spune că-mi sunt tot atât de dragi cât Chira şi Moş Anghel. Dar nu poţi fi totdeauna la cea mai mare înălţime şi apoi este o apreciere strict personală (...). Oricât de original ar fi ca personaj, Codin, se apropie de-o anumită galerie de tipuri, creată de Balzac, în timp ce Chira este absolut nouă pentru cititorul din Occident. Ceea ce m-a izbit mai mult în Codin, este mediul înconjurător, atmosfera, strada, cârciuma. Minunat de bine prinse. În rest, întreaga povestire te ţine încordat, de la început până la sfârşit.

Moartea lui Codin a îngrozit-o pe sora mea. E foarte bine redată. Şi cu atâta sobrietate, cât era nevoie (pe care d-ta n-o ai totdeauna; Codin va câştiga în forţă, dacă vei condensa povestirea). Acceptation e mai puţin reuşită (deşi ne face să-ţi iubim şi mai mult mama; ce femeie admirabilă, atât de curajoasă şi independentă!). Dar, din punct de vedere literar, boala şi îngrijirile date ocupă prea mult loc. Interesează, mai degrabă, biografia decât romanul.

Stilul conţine mai multe greşeli decât la primul volum. Mai ales la început. Nu-mi explic de ce. Nu cumva foloseşti, în conversaţiile cu Ionescu, cam prea mult jargon româno-francez?

Nu trebuie, desigur, să te bizui că aceste povestiri ar putea alcătui o a doua parte la Adrian. Nici n-aş face (În locul d-tale) un al doilea volum. Legătura cu ansamblul povestirii este ca şi pierdută pentru cititor (...). Nici nu m-aş preocupa să scriu o lungă povestire, cu urmare. Aş scrie nişte povestiri, după fantezia şi amintirile mele. Şi aş lăsa cititorilor mei, criticilor sau biografilor de mâine, grija de-a le grupa şi orândui cum vor. D-ta eşti povestitor înnăscut – mare povestitor din Orient – un dar pe care îl preţuiesc mai mult ca orice în artă. Nici o carte nu mă farmecă, poate, ca 1001 de nopţi. Dacă poţi, scrie cele 1001 de zile ale vieţii şi visărilor d-tale.

Chira, Codin, Moş Anghel preţuiesc fiecare, în parte. Sunt povestiri nemaipomenite (au fost denumite „nuvele” şi nu ştiu de ce), mici drame atotcuprinzătoare (mici ca întindere, mari prin adâncimea lor). Până acum – să ţi-o spun? – cel mai slab dintre toţi este Adrian Zografi: cel mai puţin viu, cel mai puţin creionat în mod clar. Desigur, el este ochiul care scrutează, urechea care ascultă dramele altora. În viaţă, el este cel mai puternic, fiindcă povesteşte. Dar, în artă, ceea ce povesteşte e mai puternic decât dânsul. Din cauza asta, trece pe planul doi. Între voinţa d-tale, care urmăreşte un roman în 10 volume şi instinctul d-tale care te face să creezi povestiri complete, de sine stătătoare, eu te avertizez că ar fi înţelept s-asculţi de instinct. Natura nu greşeşte, în cele ce face.

(...) Recopiez la maşină Chira, recitesc şi revizuiesc (discret) copia pentru revista „Europe”, care a acceptat s-o publice. Mă autorizezi să tai paginile de la început – care sunt un preambul – pentru ca cititorul să intre direct, în povestire? – Romain Rolland.

Nisa, 26 februarie – Oare trebuie să fii neapărat un creator, ca să ai dreptul de-a fi încălzit de soarele unei inimi mari? Dar, atunci, cum se explică faptul că – fără a fi scris vreodată ceea ce m-ai împins d-ta – nu am

fost în stare, câtuşi de puţin, ca să înţeleg şi să iubesc omul superior? (Să-l înţeleg, atât cât am putut; să-l iubesc, atât cât e posibil)... Dovada cea mai strălucită este exemplul d-tale. Totdeauna am fost vrăjit de artă. Dar de ce nu l-am căutat niciodată pe artist, cu acea furie ca după citirea lui Jean-Christophe, a celor trei Vieţi şi-a altor pagini? De ce nu m-am mulţumit cu arta d-tale şi am cerut mai mult?

Prietene, iartă-mi revolta din clipa de faţă şi îngăduie-mi a spune că urăsc arta care se mulţumeşte doar cu admiraţia cititorului, ca şi pe admiratorul căruia îi este suficientă doar emoţia artistică. Vai! cât de puţin valorează toate acestea! Sălile de operă sunt pline de o atare marfă.

Dacă ai şti cu preţul căror spaime ucigătoare am cerut şi obţinut de la d-ta mai mult decât inima marelui Christophe, dacă ai cunoaşte cu ce preţ am plătit cei câţiva oameni pe care i-am oprit din drumul lor; şi cât mă costă – pe durata unei zile – disperarea de-a nu putea opri, măcar un singur om, pe această „Promenade des Anglais”... Ei bine, mi-ai plânge de milă! (...)

Mă întreb: pentru ce mai mă agăţ de această viaţă, unde oamenii îşi duc la nas flori de mii de franci, în timp ce la o sută de paşi de ei un alt om se prăbuşeşte de foame? I se oferă o căniţă cu cafea, lăsându-l apoi să se piardă în noapte, cu pomana în mână. Mă întreb, mai ales, după ce am mângâiat ore întregi scrisul înaripat al scrisorilor d-tale, copleşit de intensitatea celei mai puternice emoţii în stare să zguduie un om simţitor, de ce trebuie să ies apoi pe „Promenade” şi să fac pe imbecilul sub nasul imbecililor? Nu-i, oare, asta însăşi o profanare a scrisorilor d-tale şi a sentimentelor mele?

Nu! Mărturisesc că m-am înşelat. Am crezut că pot face artă şi să rămân liber, ca odinioară. Iluzie! Nu poţi sluji doi dumnezei în acelaşi timp. Am ajuns să nu mai mă recunosc. Lupta dintre aceşti doi demoni mă va ucide, fiecare reclamându-şi locul, în întregime. Şi fiindcă trebuie să dau pe unul din ei pe uşă afară, ei bine! îl voi izgoni pe acel care este cel mai puţin uman şi se confundă doar arareori cu umanitatea. Renunţ la artă! Sau, mai bine zis, mă voi apăra de obsesia ei... Îmi reiau libertatea şi încerc să uit această amantă fără inimă.

Iar d-ta, prietene, nu-mi mai scrie, dacă doreşti numai să-mi otrăveşti viaţa. Voi avea, barem, satisfacţia de a te păstra, fără ca nimeni să mă poată învinui de a fi fost interesat să te iubesc altfel decât din sinceritate. Prea mult mi-au fost suspectate cele mai scumpe sentimente, ca să nu am dreptul de a mă retrage, spre a ieşi cu faţa curată.

Sunt fericit că ţi-am câştigat inima prin propriile-mi mijloace. După multe ilustre cuceriri prieteneşti jos, d-ta eşti unicul pe care l-am descoperit sus. Îmi ajunge pentru a umple amintirea zilelor ce mai am de trăit.

Am frecventat la Paris, prin Pierre-Jean Jouve, câteva reuniuni de artişti. Nu m-au satisfăcut decât pe jumătate şi în parte. Arta ocupă prea mult loc în capul lor şi aproape deloc în inimă. Nu vreau să fiu nerecunoscător: au fost buni cu mine, îndatoritori. Pe unii dintre ei nu-i voi uita. Dar prefer să rămân în afara anturajului lor, care nu va fi niciodată şi al meu. Sunt prea bătrân pentru aşa ceva. Şi, mai ales, nu ţin să datorez nimic acestui mediu, nici să mă fac iubit de el. Şi, în sfârşit, greşeli recente (greşeli încă uşor de reparat) m-ar putea aduce în situaţia de-a regreta într-o zi că am trezit unele admiraţii, bogate în bani dar destul de jalnice faţă de adevărata generozitate. Nu oricine care poate da, ştie să şi dea. În direcţia asta e mai bine să te pui la adăpost, chiar cu preţul renunţării. (Mă gândesc la bietul Lucien de Rubempre.)

Sunt foarte mulţumit de tot ce-mi spui în ultima scrisoare. De acord cu d-ta. Nu mă surprinde decât progresul ca racul, al francezei mele. În rest, gând la gând cu mine, mai ales când îmi spui să nu fiu afectat de pierderea legăturii cu povestea lui Adrian Zografi. Mi-am dat seama... În curând, legătura va fi pierdută şi mai mult. Şi atunci, într-adevăr, n-o să scriu decât după fantezia mea şi numai ce-mi va plăcea şi când îmi va plăcea. Îmi făurisem un vis nepermis în condiţia mea actuală. Cer iertare acestei „condiţii” şi societăţii noastre.

Te rog să dai acestor manuscrise amorfe, ce formă doreşti; dacă vrei, poţi extrage doar fragmente. Nu ţin la nimic şi le detest. Din fericire, ele nu se mai află la mine, altfel le-aş trage o papară...

Desigur, în revistă trebuie publicat ce-i mai viu. Păcat de atâta timp irosit şi de ţigările fumate. Dacă aş fi ştiut c-o să ajung să gândesc ca acum, n-aş fi scris decât povestiri separate între ele. Dar omul îşi propune şi evenimentele dispun. – Panait Istrati.

Luni 19 martie – Ai vrea să-mi dai data naşterii, precum şi câteva indicaţii sumare despre aspra d-tale viaţă? Îmi sunt necesare pentru a scrie „prezentarea” Chirei – Romain Rolland.

Nisa, 22 martie – Îmi ceri date şi indicaţii despre viaţa mea. Zilele acestea m-am gândit la ele şi le-am aşternut pe hârtie, puse în plic ceruit,

numai pentru folosinţa d-tale. Curiozitatea seacă a publicului nu mă interesează, indiferent cum s-ar manifesta. Numai d-ta singur (fără de care aş fi rămas cel de ieri, adică un vagabond), am dorinţa să mă cunoşti cât mai bine, căci nu am presimţiri prea roze...

Existenţa mea de-acum e mai tulbure decât oricând: decepţii băneşti, cerinţe vitale din ce în ce mai puternice; hărţuială neîncetată din partea subiectelor care-şi reclamă dreptul la viaţă şi pe care trebuie să le resping; apoi căderi în apatie totală care mă sperie... Cu tot acest calabalâc în spinare, nu mă văd mergând prea departe. Dacă sper să înving, e numai datorită forţelor ce-mi vin de la d-ta.

Putea-voi fi scurt? Nu ştiu ce va ieşi de sub condeiul meu astă seară, în strădania de a-mi scruta viaţa de până acum, mai ales că nu-i vorba de visuri, ci de o aspră realitate. În orice caz, îţi voi arăta în fugă, tot ceea ce îmi va părea esenţial{135}. Şi nu numai pentru prefaţa Chirei, ci pentru toate câte ai vrea să ştii, poate, mai târziu despre mine. Deoarece nimeni, absolut nimeni nu trebuie să mă cunoască mai bine ca d-ta, nici chiar Ionescu. Viaţa mea se încheagă din oaze pierdute într-un pustiu pe care numai eu îl cunosc. (Te rog să nu mă crezi un neghiob înfumurat.)

(...) Actualmente, sper şi mă zbat, prietene, încă destul de greu. Sincer vorbind, nu mă cred croit pentru virtute şi nici apostolat. E adevărat, înaintez în vârstă, dar nevoi puternice mă împing să cer vieţii o bucată oricât de mică, dar de cea mai bună calitate, câtă vreme mai am dinţi, ochi şi simţuri destul de zdravene. Nu mai pot fuma chiştoace, ca altădată. Şi nici să înghit trei porţii de... salată goală în douăzeci şi patru de ore, timp de şase zile în şir, ca la Neapole. Drept e că dacă vreau să continui a scrie, bunul meu frate Ionescu îmi ţine mereu la dispoziţie o farfurie cu mâncare şi un pat la el acasă. Dar nu-mi place să fiu pensionarul nimănui. Prin mine însumi? Ce? Doar prăbuşire lentă. Or, eu aş vrea să trăiesc cât de puţin astăzi, nu mâine. În afară de plata datoriilor, nu am amânat nimic pentru a doua zi. – Panait Istrati.

Villeneuve, 1 mai – Lucrează, dragul meu! (Totuşi, fără a te istovi). Dar nu scăpa din mână filonul inspiraţiei „divine”. Într-un an sau doi, vei fi răsplătit cu un bun şi mare renume european, – acela care nu e tributar reclamei, ci izvorăşte din fundul inimilor cititorilor. Îţi strâng mâinile, cu toată dragostea. Succesul d-tale mă fericeşte mai mult decât al meu. – Romain Rolland.

Villeneuve, 26 mai – Şi eu doresc, ca şi Ionescu, să văd apărând Chira. I-am presat pe amândoi directorii revistei „Europe” (Arcos şi Colin) s-o publice cât mai repede şi mi-au promis-o, mărturisindu-mi marea admiraţie ce au pentru ea. (Arcos, care avea oarecare rezervă când i-am citit Chira, s-a ambalat, de când a citit-o singur. Cât despre Colin, el a categorisit-o, dintr-o dată, capodoperă.)

Cred că în următoarele trei luni „Europe” o va publica, însoţită de prezentarea mea.

Cât despre Moş Anghel, îngăduie-mi să vorbesc cu Colin. Dacă vrea să-l publice în „Europe”, tot anul acesta, atunci cred că ar fi just să-i dai întâietate. Dacă „Europe” declară că nu va putea să-l publice înainte de anul viitor, atunci să-l dai la „Revue Europeene”. Amândouă revistele sunt bune; „Europe” însă şi-a asigurat un cerc mai larg de cititori. (...).

Aş vrea, dacă eşti de-acord, să trimit lui Gorki o copie din Moş Anghel (sau) Chira, pentru revista rusă înfiinţată la Berlin („Bejeda”). De multă vreme nutresc în secret dorinţa de-a te pune în legătură directă cu Gorki. Sunt încredinţat că-ţi va fi un prieten entuziast şi devotat. – Romain Rolland.

Villeneuve, 3 iunie – Paul Colin, directorul revistei „Europe”, mi-a răspuns textual: „Socot povestirea lui Istrati (Chira), admirabilă. Faptul că o voi publica în revistă, mă bucură nespus (...). Voi aranja să apară în numărul din iulie sau august. Şi cum acept, entuziasmat şi cu ochii închişi şi cealaltă povestire de care-mi vorbeşti (Moş Anghel), aş putea-o publica în noiembrie sau decembrie. Aş fi foarte contrariat ca nuvela lui Istrati să apară în «Revue Europeene»„.

Jouve îmi scrie că te-a găsit sănătos şi în plină creaţie. Sunt foarte fericit! – Romain Rolland.

Paris, 4 iunie – M-au bucurat cele ce-mi scrii despre Chira. Lui Ionescu i-au dat lacrimile. Mai mult: căldura vorbelor d-tale a topit gheaţa dintre el şi nevastă-sa: „Barem, eforturile noastre nu vor fi zadarnice!” şi-au zis. Au ciocnit un pahar în sănătatea d-tale.

Personal, nu împărtăşesc întocmai bucuria ce i-a cuprins. Publicarea Chirei, mai devreme sau mai târziu, mă arde mai puţin decât gemetele comparşilor ei, rămaşi încă în burta mea. Moartea lui Moş Anghel, Cosma

şi Dragomir nu-mi dau pace. Mă trec sudorile (...). Dar am sărit de bucurie până în tavan, aflând despre proiectul de-a mă pune „În legătură directă cu Gorki”! Grăbeşte-te, prietene! Suntem muritori; eu mai mult decât dumneavoastră, amândoi! (...)

Fi-voi, într-adevăr, atât „de norocos, de răsfăţat de zei, de soare şi de providenţă” – după cum îmi scrie bunul şi bravul Bazalgette, la Nisa? Avea-voi, într-o zi, bucuria de a-l privi în ochi pe Gorki, după ce am avut norocul de a-i privi pe ai lui Romain Rolland? Dacă vântul îmi umflă atât de tare pânzele, merită să-mi încleştez dinţii şi să mă ţin bine! (Deşi mi se frâng puţin şalele!) Mărturisesc, fără ezitare, că opera lui Gorki – deşi genială – nu s-a adresat niciodată inimii mele, în aceeaşi măsură ca opera d-tale. Dar fiecare pasăre cântă în legea ei; ceea ce contează e ca să fie un cântec adevărat. Totuşi, îl iubesc mult pe Gorki, pentru că e singurul scriitor contemporan a cărui viaţă se apropie de a mea. Amândoi am tras pe dracul de coadă! Voi sorbi bucuros o picătură de votcă cu el. De vreme ce îmi scrii că ai şi început demersurile în această privinţă, mă apuc de îndată să învăţ rusa. De acum într-un an, voi fi în stare să-i povestesc fratelui meu mai mare nişte năzbâtii de o „să dea cu căciula în câini”. – Panait Istrati.

În vara anului 1923, mă aflam la Bagnoles-de-l'Orne şi Mont Saint-Michel, cu aparatul de fotografiat „a la minut”. Pe atunci eram un om fericit, fiindcă mă bucuram de o sănătate mai bună decât astăzi şi nu aveam griji copleşitoare. Eram fericit, apoi, fiindcă – fotograf ambulant, liber şi voios – scrisesem Chira şi credeam că am făcut o gaură în cer. În sfârşit, aveam o prietenă alsaciană[136], care era hotărâtă să împartă cu mine viaţa de fotograf ambulant, ceea ce nu-i puţin lucru.

Era prin iulie când luai, mai întâi, drumul spre Bagnoles-de-l'Orne. Dar şederea mea în această staţiune de varicoşi, unde cidrul e excelent şi pădurea nesfârşită, a fost de scurtă durată... Şi iată-ne la Pontorson, apoi la Mont Saint-Michel. Fiindcă îmi câştigasem bine existenţa la Bagnoles-de-l'Orne, mă hotărâi să locuiesc chiar pe munte, cu toată scumpetea de-acolo şi să nu fac nimic timp de două zile. Vizitarăm grozăviile istorice ale ţinutului, mâncarăm omletă”a la mere Poularde” şi contemplarăm fluxurile, ziua şi noaptea. În urmă, pusei mâna pe aparat şi începui să „împuşc” pe englezii care doreau să aibe un „foto-suvenir” al trecerii lor prin Mont Saint-Michel.

La Saint-Malo, nici pădure, nici nisipuri ucigătoare. O plajă uriaşă, sau mai curând două, ba chiar trei erau semănate de la Parame la Dinard, ţinând în sânul lor lumea cea mai pestriţă. Oamenii se mutau de pe o plajă pe alta, cu cea mai mare uşurinţă, fără alt scop decât acela de a face să creadă pe cei ce rămâneau că, dacă părăseşti plaja după trei zile, o faci fiindcă eşti bogat şi-ţi plac schimbările.

Am tras la un mic hotel din Parame şi ne-am încercat norocul pe această plajă, dar fără succes. Prea mulţi fotografi şi prea puţini clienţi. Nu în fiecare zi izbuteam să scot cheltuielile pentru cameră şi hrană, care erau mari. În afară de aceasta, un blestemat de tramvai cu aburi, un fel de mastodont antediluvian al mecanicii, trecea tocmai pe sub ferestrele mele, şuierând, sforăind, scuipând şi zguduind tot oraşul în hodorogeala spăimântătoare a tonelor lui de ferărie scoasă din ţâţâni. Purtând pe umeri aparatul cel greu, de la un capăt la celălalt al plajei, mă întorceam seara acasă, mort de oboseală. Şi cum mă sculam devreme ca să încerc să prind vreun client printre primii veniţi pe plajă, nevoia de a dormi mă copleşea îndată ce mă aruncam în pat, după cină, dar nu era chip să închid ochii mai înainte de unu noaptea, când monstrul se oprea din goana lui nesăbuită.

Iată cum, după ce se încheie prima săptămână de şedere, ne îndreptarăm spre celălalt capăt al oraşului, să ne căutăm liniştea chiar sub zidurile lui Vauban. Aci, nici o locuinţă cu preţ modest. Am fost nevoiţi să ne mulţumim cu un fel de magazie, plină de mobile aruncate talmeş-balmeş şi care ne fu lăsată pe zece franci noaptea. Noaptea, nu ziua. Căci nu aveam dreptul să venim acasă decât seara şi nici să ieşim dimineaţa, mai târziu de orele nouă. Pe deasupra, folosirea uşii ne era interzisă, deoarece acest lucru stingherea nespus pe gazdele noastre. Intram şi ieşeam pe o fereastră, care răspundea în curte.

Fotografia mergea prost. Nu mai aveam bani cu ce cumpăra furnituri, nici cu ce pleca. Nevasta plângea. Dintr-o lucrătoare croitoreasă, cu viaţă regulată şi demnă, o transformasem într-o zlătăriţă de şapte hotare, cu hainele pătate de acizi, cu părul vâlvoi în vânt, cu braţele rănite de soare. În seara de 14 august, de multă amărăciune ne-am culcat nemâncaţi, deşi mai aveam vreo zece franci, plata odăii pe încă o noapte. Speram să mai fac a doua zi câţiva clienţi pe malul mării şi să mai lungesc agonia.

Dar în ziua când douăsprezece mii de exemplare din revista „Europe” plecau să anunţe un nou nume în literatura franceză, autorul Chirei Chiralina – dumnezeieşte prefaţat pe două pagini din fruntea revistei – se

întorcea acasă doar cu cincisprezece franci în buzunar, când întreţinerea noastră, a amândorura, pe-o zi, costa de patru ori suma asta!

În seara celei mai frumoase zile din viaţa mea, câinii adăpostiţi la „Grand Hotel” din Saint-Malo erau mai bine „cazaţi” şi hrăniţi decât două fiinţe omeneşti care trudiseră toată ziua pe plăjile de unde se înapoiau deznădăjduiţi, cu pielea jupuită, arsă de un soare nemilos.

Acum, era dezastru... Eu, învăţat cu necazurile, mă ţineam drept şi scuipam soarta în obraz, ca moş Anghel. Femeia însă nu se mai potolea din tânguieli.

Desgustat, ies în oraş să-mi vând aparatele.

Deodată, o vedenie îmi aprinse ochii. Mă aflam în faţa vitrinei unei librării. În mijloc, bine expusă, revista „Europe”. Coperta ei galbenă era încinsă cu o banderolă verde care anunţa cu litere groase aceste două trufandale ale sumarului său:

Romain Rolland: Un Gorki balcanique. Panait Istrati: Kyra Kyralina.

Simţii cum mi se înmuiară picioarele. Clătinându-mă, cu capul buimăcit, intrai. Dădui patru franci şi cumpărai revista, strângând-o cu putere deasupra inimii care se zbătea nebună.

Ghemuit apoi în „camera-magazie”, citii şi recitii acel Gorki balcanic, vărsând lacrimi fierbinţi de bucurie neaşteptată peste cuvintele unui om care dădea, astfel, o nouă orientare vieţii mele. În acest timp, nevasta – care nu bănuia nimic – mă bodogănea, reproşându-mi amarnic de-a fi îndemnat-o să părăsească Parisul şi croitoria, aruncând-o în ghearele mizeriei.

A doua zi, silit să aleg între pierderea aparatului de fotografiat şi o mojicie, am optat pentru ultima: am rugat administraţia revistei „Europe” să-mi regleze drepturile la Chira, telegrafic. Mulţumesc acestei administraţii pentru promptitudinea sa: în mai puţin de patru ore, primeam la post-restant suma de două sute zece franci, care-mi folosiră de parcă ar fi fost două mii. (La plecarea din Paris, la 12 iulie, încasasem un avans de două sute cincizeci de franci.)

Noaptea care urmă acestui mare eveniment din viaţa mea, fui bolnav de fericire. Nu dormii câtuşi de puţin. Mut, întorcând spatele prietenei mele care nu înţelegea nimic, nici din starea mea, nici despre acel „Gorki balcanic”, mă ţineam înlănţuit cu amândouă braţele, întrebându-mi inima, bunul meu prieten, cel mai mare duşman al meu:

— Încotro mergem? încotro mergem?

N-am mers nicăieri. „În lume, nu poţi schimba mare lucru cu opera şi cu viaţa ta”, mi-a spus într-o zi Romain Rolland.

Saint-Malo, 17 august, – Prietene, îţi scriu înainte de a părăsi Saint-Malo, care-mi lasă trista amintire a celor paisprezece Zile petrecute între zidurile sale. Fiindcă aşa era scris undeva, ca în ziua când numele meu apărea în „Europe”, eu şi tovarăşa mea de viaţă să ne culcăm cu stomacurile goale. Ionescu voia să sărbătorească această zi – care coincidea cu a treizeci şi noua aniversarea mea – stropind masa cu o sticlă cu şampanie. Destinul meu hotărî altfel: îmi refuză până şi pâinea.

Nu mă plâng. Era conform cu sfertul de secol lăsat în urmă. Protestez în faţa lumii, împotriva celei mai crude nedreptăţi din câte am suferit în viaţă: aceea de a fi citit prefaţa d-tale, cu inima sfâşiată de trista-mi soartă, în care târâsem şi o prietenă ce nu se lipsise niciodată de o masă la restaurant şi o cameră locuibilă...

Poţi să fii mulţumit!... Am citit cuvintele d-tale, devenite acum publice, desfătându-mă cu tot ceea ce o inimă de om îndurerat ar fi putut să simtă. Prefaţa a depăşit cu mult aşteptările mele[137].

Dar nu mă rezum doar la mulţumiri. Îţi promit şi mă angajez faţă de d-ta ca să lupt. N-aveam decât paisprezece ani, când am citit Ajută-te singur (Self-Help), teribila biografie a calvarului oamenilor gen Palissy. În străfulgerarea unei clipe, am simţit atunci ce soartă mă aştepta. Şi de atunci am dispreţuit – fără să vreau – orice cale care ducea la reuşită, prin alte mijloace decât munca şi perseverenţa. Trebuie să spun, de asemenea, că dorinţa mi-a fost totdeauna în contratimp cu starea socială. Deşi d-ta nu exişti pentru mine decât din 1919, – când te-am citit – te-am aşteptat neîncetat ca să-mi apari în drum. Şi dacă dumnezeii popoarelor sunt numeroşi pe acest pământ, mai puţin numeroşi sunt oamenii ca d-ta, care puteau citi în inima unui golan, întinzându-i mâna, aşa cum ai făcut d-ta. Or, eu numai în felul acesta am dorit-o! Veni-va poate ziua când Adrian va arăta cu ce preţ a plătit uleiul din candela care a ars timp de douăzeci şi cinci de ani în faţa chipului dumnezeului său. Acest dumnezeu se află astăzi înaintea mea. Deci, credinţa nu mi-a fost zadarnică. Există totuşi dreptate pentru inima omenească. Al d-tale fericit, Panait Istrati.

Villeneuve, 21 şi 22 august – I-am dat lui Cremieux manuscrisul volumelor I şi II (nu fără regretul de-a mă despărţi de ele). Aprob în

întregime proiectul redistribuirii Povestirilor lui Adrian Zografi în două volume. Cred că ar fi mai bine să apară întâi seria povestirilor din volumul Chira şi apoi seria celor cu Moş Anghel. Ai grijă ca nimic să nu-ţi tulbure acum inspiraţia, când eşti prins de moartea lui Moş Anghel. Ar fi O crimă.

(...) Toţi prietenii care au citit povestirea în revistă, îmi vorbesc de ea cu admiraţie. Am lăsat o copie din Chira şi una din Moş Anghel, la Salzburg, lui Ştefan Zweig, unde am fost plecat. Sper că le va trimite lui Gorki. Încearcă, în clipele de răgaz, să aşterni pe hârtie tot ce poţi. Cu afecţiune, al d-tale Romain Rolland.

Paris, 28 august – Prietene... Vladimir Korolenko! Nu ştiu dacă sunt un „Gorki balcanic”, dar ştiu că, la o depărtare de douăzeci de ani, dumneata eşti un mare Vladimir Korolenko al Occidentului, neîntrecut în epitete. Mă aşteptam la cel mult douăzeci de rânduri foarte moderate şi acum, dintr-o dată, în Văzul lumii, acest epitet îndrăzneţ, în fruntea unei prefeţe în care te întreci pe d-ta însuţi. Toată casa lui Ionescu vuieşte de mare poet romancier”, „mare povestitor din Orient”...

Doamne, când „naşul” se cheamă Romain Rolland, ce-i mai trebuie în plus unui biet om ca în locul capului să aibă o morişcă?... Acum cinci ani, asta ar fi fost primejdios pentru mine... Aveam o mamă, fără pereche în lume, care se sacrificase pentru mine, habar neavând de artă, întrebându-mă mereu de Ce alerg ca un apucat. Tare aş fi vrut să-i spun într-o zi: „Iată, mamă, pentru ce am gonit atâta!”

Această mamă, unică, nu mai trăieşte astăzi. Şi d-ta nu greşeşti, când eşti sigur de capul meu. Pot chiar să-ţi dau o dovadă că mi-l ţin bine pe umeri: deşi sunt întruna felicitat, în dreapta şi în stânga, de oameni respectabili. De când m-am înapoiat acum zece zile la Paris, eu continui să urc zilnic o scară de zugrav, înaltă de opt metri. Şi-n fiece zi, timp de zece ore în şir, mânjesc pereţii Liceului „Saint-Louis”, din bulevardul Saint-Germain, numărul 44, ca să-mi câştig cei treizeci şi doi de franci şi jumătate. Şi tovarăşii mei de lucru habar nu au că am „o dublă faţă”. Dimpotrivă, sunt îndreptăţit să cred că ei dispreţuiesc când mă văd la birtul nostru mulţumindu-mă cu o zeamă de douăzeci şi cinci de centime şi o bucată de carne de vacă (mai degrabă de drac împieliţat), de un franc, şi atât de tare că toată după-amiaza suflu ca un şarpe boa care ar fi înghiţit un crocodil.

Tovarăşii mei mă dispreţuiesc, dar îi iert; ei nu cunosc de ce fac această economie crâncenă: repar pagubele pricinuite celei mai inteligente prietene, cea mai frumoasă şi mai voluptoasă din câte am cunoscut în viaţa mea bogată în dragoste. Acest lucru nu-l ştie nici ea, nimeni în afară de Ionescu. Sudoarea frunţii mele o trimit în Alsacia, unde ea se află împreună cu maică-sa[138].

În felul acesta am iubit totdeauna o femeie sau un prieten. Numai pentru mama n-am fost în stare să fac ceva! Ce canalie sunt! Dar se pare că există un Dumnezeu care răzbună pe toate mamele. Niciodată nedreptatea ce i-am făcut nu mi-a chinuit inima ca în aceste zile, când, graţie d-tale, mi se dă o satisfacţie reparatoare. Pentru Martha şi Ştefan[139] n-am rămas decât un „tapeur”, un scrântit. După ei, ar fi trebuit să fiu „înţelept”, adică să mănânc pâine goală, să dau dracului dragostele costisitoare şi să... scriu!? Şi atunci, pentru ce să scriu? Şi mai ales cu ce?

La hotărârea lui Ionescu, a trebuit să accept un pat şi uneori o supă, seara. Şi când înghiţitura mi se opreşte în gât, Ionescu – mut – se uită ţeapăn la mine, cu capul lui de mort şi-mi arată cu degetul înspre Villeneuve: mi-ai promis; ţin-te bine!”

Ah! de când te cunosc, de mii de ori mi-ai salvat această viaţă de câine. E poate un caz unic în lume, ceea ce se petrece cu noi aici. Creştinul ortodox îşi întoarce faţa spre Levant, când îl striveşte nenorocirea; Ionescu se întoarce cu faţa spre Villeneuve, ori de câte ori zidurile casei sale sunt zguduite de reproşurile că s-a „lăsat dus”... În ziua când a cumpărat revista cu Chira, de la Rieder, i-a privit coperta şi mai ales banderola verde, apoi a început să alerge ca un nebun în place Saint-Sulpice, cu exemplarul ascuns sub vestă: „Nu mi-aş da bucuria asta nici pentru un milion!”

...Cât despre scris, nici gând în clipa de faţă: sunt zugrav şi din februarie nu am mai pus mâna pe condei. – Panait Istrati.

Paris, 1 septembrie – Îmi doreşti să-l cunosc pe Masereei şi-mi vorbeşti de calităţile lui de artist şi prieten? Vai mie, nenorocitul! Dar Masereel este graficianul de la „Feuille”, pe care-l admiram din umbră, spionându-i mişcările. Apoi, el este primul artist, după d-ta, care m-a apropiat de inima sa şi cu care m-am tutuit de la prima întâlnire, acasă la el. [140] Acestui prieten i-am cerut cei două sute de franci necesari furniturilor noului meu aparat de fotografiat, promiţând să-i restitui în cincisprezece

zile. Mi i-a dat cu promptitudine, iar eu nu i-am înapoiat şi nici nu i-am scris un rând, deşi au trecut de atunci patru luni!

Ah! aş vrea să nu mai exist în clipa de faţă! De la Rousseau încoace, văzut-aţi un monstru mai mare? Mi-e ruşine... N-am vrut să-i scriu şi nici să-l văd, decât odată cu restituirea banilor. Dar soarta m-a ales ca să mă adăp cu toate veninurile vieţii. Chiar acum m-apuc să-i scriu lui Masereel, mărturisindu-i totul.

Dacă m-ai pedepsi, întorcându-ţi faţa de la mine, timp de un an, aş merita-o. – Istrati.

Villeneuve-sur-Seine, 4 septembrie – Jacques Robertfrance (şi „alte persoane") i-au comunicat lui Ionescu, că sunt mulţumiţi de succesul Chirei şi că ar fi fericiţi „să publice un volum de-al meu, oricând aş dori. Jean-Richard Bloch şi Paul Colin mi-au scris, se pare în acelaşi sens, la Saint-Malo. Pe de-altă parte, d-ta îmi pomeneşti de Ollendorf, iar Masereel s-a arătat de asemenea plin de optimism. Ar vrea chiar să ilustreze volumul Chirei. Sunt fericit ca o pisică mângâiată pe burtă...

D-ta îmi vorbeşti de un volum de „povestiri"; mi se pare că gândim la fel. Deoarece Adrian al meu a luat-o razna, aş vrea să public două volume cu povestiri, conţinând Moş Anghel, Moartea lui Moş Anghel, Cosma (ultimele două le am în cap); apoi Sotir, Stavru, Chira, Codin. Nu le-aş vrea prezentate ca „nuvele" aparte, ci în aşa fel încât să fie intercalate cândva în ciclul Adrian, la care nu renunţ... Îmi vor servi, atunci, ca binecuvântate oaze de odihnă întâlnite cu plăcere în pustiul arid al romanului modern. Vorbesc în principiu şi sunt gata să-ţi urmez sfaturile.

În ce priveşte alegerea editorului, aş înclina către unul pe care-l crezi mai „de suprafaţă", dar care, în acelaşi timp, să-mi avanseze mijloacele băneşti, ca să abandonez pensula şi să mă apuc de scris. Cele două povestiri: Moartea lui Moş Anghel şi Cosma au ajuns într-un atare grad de maturitate, încât mă apasă, făcându-mă să sufăr. (...) Afară de asta, ceva neprevăzut: de cinci zile am căpătat o răceală straşnică la plămâni. Noaptea tuşesc neîncetat, iar când aţipesc horcăi. Dimineaţa mă scol la cinci, ca să vin la liceu, unde lucrez afară, în ploaie şi de unde mă înapoiez rupt de oboseală... Povestea asta a plămânilor mei mă întristează tare. Mi-e teamă de o redeschidere a cavernei cicatrizate de la plămânul stâng. Dacă s-ar întâmpla aşa ceva, aflaţi, dragi prieteni, că mă omor; cunosc prea bine tuberculoza, ca să-mi fac iluzii de vindecare la patruzeci de ani. Mi-e silă de

agonie şi nu mi-e frică de moarte. Mulţumesc vieţii pentru tot ce a oferit buzelor mele flămânde. M-am ospătat din plin. Dar, oare, va trebui chiar să mor, înainte de a depune puţina miere fabricată fără voia mea? De mâine, am închiriat o cameră la al şaselea, la hotel „Europe”, din str. Torino nr. 17. Nevastă-mea s-a înapoiat la croitorie; întreţinerea ei nu mă costă nimic. Mă voi mulţumi cu o supă şi o felie de pâine, deoarece am un stomac prea puţin pretenţios. – Neliniştitul dumitale Istrati.

Villeneuve, 6 septembrie. – îţi împărtăşesc călduroasa admiraţie a lui Jean-Richard Bloch pentru Chira, reproducându-ţi ce mi-a scris: „Vreau să-mi pun întreaga autoritate (de co-director al editurii Rieder), în sprijinul lui Istrati. «Europe» mi-a adus prima dovadă a artei sale. Nici o ezitare, din parte-mi. Toate trăsăturile măreţiei se găsesc acolo. Vrei să-i comunici că, în ce mă priveşte, trebuie să considere lucrurile ca rezolvate? Ori de câte ori voi avea în mână un manuscris de-al său, îl voi publica”.

Dacă Jean-Richard este atât de înflăcărat de ceea ce scrie, te-aş sfătui să-l preferi, fiindcă el ştie să apere ceea ce iubeşte. De altfel, e foarte important să ai un editor pasionat după opera ta. Cred, de asemeni, că Jean-Richard îţi va publica mai repede cartea (...). Apoi, nu trebuie să uiţi că manuscrisele d-tale nu sunt puse la punct şi au nevoie să fie revizuite cu foarte mare grijă. Eu n-am corectat decât principalul. Mai sunt multe de făcut şi n-am timp disponibil pentru o muncă atât de delicată şi de lungă durată. Jean-Richard, care este în acelaşi timp un mare artist şi un temperament viguros, va şti mai bine ca nimeni altul să ducă la bun sfârşit această însărcinare.

Părerea mea ar fi – dacă eşti de-acord – să-i dai lui manuscrisele (...). În ce priveşte publicarea lor, vei discuta cu Jean-Richard. Sunt de aceeaşi părere cu d-ta, ca să publici, mai întâi, unul sau două volume de povestiri (extrase din Adrian), fără a prejudicia viitoarea publicare a operei d-tale integrale.

Sunt trist că eşti suferind. Înştiinţează-l pe Dalimier. Şi încearcă să fii mai grijuliu cu sănătatea şi pasiunile d-tale. Beethoven, care avea un temperament nu mai puţin înflăcărat decât al d-tale, spunea: „Dacă o să mă consum pentru pasiunile mele, ce-mi va rămânea pentru Dumnezeul meu?”. – Romain Rolland.

Paris, 8 septembrie – Oferta lui Bloch şi cuvintele sale încurajatoare nu pot decât să mă bucure. Şi de vreme ce d-ta eşti de-acord, semnez cu amândouă mâinile, mai ales că nu am pierdut speranţa de-a vedea prima carte din viaţa mea artistică, precedată de prefaţa d-tale. – Istrati.

Paris, 16 octombrie – Sâmbăta trecută am abandonat zugrăveala, reluând de azi scrisul pentru o perioadă nedeterminată... Acum optsprezece luni eram o epavă, la cheremul pasiunilor mele. Astăzi, am în buzunar – graţie d-tale şi lui Ionescu, – un contract de editură care n-aşteaptă decât să fie semnat, cu consimţământul d-tale.

Dar nu-ţi ascund că sufleteşte nu mai sunt cel din vara lui 1922, când luasem foc, scriind primul volum. Pe-atunci, credeam că valorile umane se prăpădesc din cauza izolării lor şi că ar fi fost suficient ca un om să întâlnească în viaţa lui un Romain

Rolland, pentru ca la răsunetul vocii sale puternice să se unească bunăvoinţe, în dorinţa de-a salva o operă de la pieire. Încă o iluzie pierdută.

Azi, ca şi în trecut, Ionescu m-a luat iarăşi în spate: alţi patru sute de franci lunar pentru întreţinerea mea şi la care editura Rieder a binevoit să contribuie cu un avans de o mie cinci sute de franci. Lacrimi amare au şi început să curgă încasa din Colisee, nr. 24. Până şi un Dalimier i-a spus lui Ionescu, într-o zi: „Este regretabil că Istrati părăseşte meseria de zugrav. O să vă ducă de râpă!” Sărmană artă! Sărmană flacără divină! Prin ce minune izbuteşti să te strecori printre gheţarii acestei Cetăţi-lumină!”

Sunt tare nenorocit. Aproape că-mi vine să regret independenţa din trecut; să blestem orice pântec de femeie săracă, care aduce pe lume fiinţe cu inimi ca a mea...

La sfârşitul lunii noiembrie sau în decembrie voi preda editurii cele două volume de povestiri, omogene ca structură şi pe care mă gândesc să le intitulez Moş Anghel şi Chira Chiralina. În paginile lor se află gândirea mea de odinioară şi atât de zbuciumată; nehotărârea mea între frumosul şi dezgustul vieţii, aşa precum ai ghicit-o şi spus-o în prefaţă. Şase nuvele care ar putea fi independente, dar care se succed câte trei în fiecare volum: 1 Moş Anghel, Moartea lui Moş Anghel şi Cosma; 2 Stavru, Chira Chiralina şi Dragomir. Mă gândesc, să le pun supratitlul generic Povestirile lui Adrian Zografi. Ar merge? Aş vrea să ştiu dacă ţi-ar place să apar cu Chira în primul volum sau cu Moş Anghel? Ultima povestire e mai profundă – mai ales Moartea lui Moş Anghel pe care o scriu în prezent. Unii prieteni însă

îmi obiectează, pe drept cuvânt, că ar trebui s-o las pe Chira întâi, pentru că a fost apreciată şi şi-a croit drum.

După aceste două volume, voi aborda romanul Adrian Zografi, într-o formă mai condensată şi mai puţin personală. Aş vrea ca în fiecare volum al romanului cititorul să-şi găsească ceea ce vrea. În paralel, voi scrie pentru „Europe" nuvele cu amintiri aproape autobiografice, dar ţinându-mă totdeauna înapoia cortinei. Toate astea sunt bune şi frumoase, numai că inima mi-e grea şi sufletul întunecat. Asta nu-i viaţa pe care o înţeleg eu. – Istrati.

Paris, 18 noiembrie – Am primit din mâinile lui Bloch cele două manuscrise împachetate de d-ta. Şi într-o noapte am început să le răsfoiesc. Doamne, câte prostii am putut să îndrug.

(...) Încerc un dezgust faţă de maldărul ăsta de hârtie din care nu ştiu câte pagini vor rezista. Pentru început, am tăiat, ruşinat, mai mult de jumătate din Stavru. Tot ce nu-i povestire. Şi i-am făcut un nou început, potrivit cu starea mea sufletească de azi. I-am predat lui Bloch primul volum: Stavru, Chira, Dragomir. Acesta din urmă cred că păcătuieşte printr-o lipsă totală de elan.

Ce păcat că sunt silit să abordez ceea ce-i mai serios din viaţa mea – opera – cu o stare sufletească atât de schimbătoare! N-o să aibe nici o unitate. Pendulez de la o extremitate la alta...

Simt nevoie de mai mult spaţiu; de bucurie neîntinată în noroiul cotidian; de-o lumină, alta decât a culoarelor; de un crâmpei de cer pe care să-l privesc nestingherit. Cum să ajung la ele? Nimic nu rezistă nevoii mele de distrugere. Dragostea carnală dă semne de oboseală, prietenia îmi pare într-adevăr omenească, iar arta – la fel de zadarnică şi neputincioasă ca şi restul. Unde să-mi caut eternitatea? În Dumnezeu! Nu cred. Ce prăbuşire... D-ta de ce te agăţi? Dă-mi un stâlp solid.

Ah, câtă nevoie am ca să revăd Piramidele, aleile Sfinxului, Templele de granit năpădite de nisip, munţii, Dunărea, Dunărea mea cu bălţile ei populate de o omenire sinceră! Mi-e sete de tăcere. Toată această pălăvreală a unei inimi nebune, ce pacoste! În sfârşit, de mâine reiau scrisul la Moartea lui Moş Anghel. Mă voi răzbuna pe viaţă! – Istrati.

Marţi, 20 noiembrie – Nu arde, nu rupe nimic! Pune deoparte! Mai târziu, îţi vei revizui hotărârile. (...) Aş vrea să-ţi cer vechiul manuscris al

Chirei. (Dacă n-ai hotărât altceva.) Romain Rolland.

Paris, 27 noiembrie – în ce priveşte manuscrisele, te ascult: le voi pune de-o parte. Eu însă sunt duşmanul mediocrităţii artistice. Prefer să scriu un singur volum, dar bun, decât zece, mediocre sau chiar proaste.

Totuşi, nu e mai puţin adevărat că astăzi regret atâtea pagini documentare pe care le-am distrus în trecut şi care mi-ar fi fost de folos.

Cât priveşte manuscrisul Chirei, oh! prietene, sunt fericit să te aud că mi-l ceri. De altfel, eu l-am întrebat şi pe Jouve, în această problemă şi el mi-a spus că nu eşti sensibil la atari semne de stimă. Vorbele lui m-au întristat şi m-au împiedicat să aduc vorba în faţa d-tale[141].

Te rog să fii încredinţat – de altfel am mai spus-o – că tot ce am îţi aparţine, e al d-tale. De la d-ta mi-a parvenit, în orice caz, tot ce e mai bun în viaţa mea actuală.

Manuscrisul Chirei se află la tipografie. Îndată ce-l recapăt, ţi-l trimit recomandat.

Scriu, cu voluptate, Moartea lui Moş Anghel.

Recunoscător şi devotat – Istrati.

Paris, 8 ianuarie 1924 – Am răsfoit la „Rieder” corecturile la Moş Anghel, făcute de d-ta. Am fost atât de emoţionat, că abia mi-am reţinut lacrimile. N-am făcut decât o schimbare, la titlul Oncle (Moş), în loc de VOncle (Moşul). În acelaşi timp, i-am înmânat d-lui Cremieux manuscrisul Moartea lui Moş Anghel, mult mai condensat decât prevăzusem (şaizeci şi cinci de pagini). Împreună cu Cosma, pe care-l voi scrie luna asta, voi termina volumul al doilea, ce va trebui să urmeze Chirei, la două luni distanţă, după cum spune editorul.

Al treilea şi ultimul volum al Povestirilor lui Adrian Zografi se va chema Haiducii şi va fi scris şi apărut la sfârşitul acestui an... Haiducii au fost, în România, pe vremea ocupaţiei turceşti şi greceşti, nişte oameni tineri, revoltaţi împotriva asupririi. Ei îşi părăseau satele, fugind în păduri, înarmaţi, aprovizionaţi cu hrană şi încurajaţi de întreaga populaţie. Din păduri ei năvăleau asupra asupritorului, omorându-l şi jefuindu-l. Banii erau împărţiţi poporului. Aceşti răzbunători naţionali erau răpuşi, adesea, în luptele cu potera.

Nu voi scrie o poveste fidelă şi patriotică, precum a făcut Elena Văcărescu. Eu voi arăta ceea ce am simţit uman în aceşti oameni, mai ales că familia noastră a avut un strămoş real: Cosma. Numele Cosma nu

figurează în ceata haiducilor. Cosma îmi va sluji să schimb atmosfera sumbră din Moş Anghel şi să creez un echilibru, prin explozia sa de vitalitate, care va da sau nu dreptate pesimismului marelui alcoolic, mâncat de viermi de viu.

Cu Haiducii se încheie Povestirile lui Adrian Zografi. Urmează să evoc apoi, o viaţă şi alte vieţi, în trei volume, Adrian Zografi – desfăşurarea şi falimentul logic al personajului meu principal. Adrian va lăsa trei manuscrise, cu sau fără urmare: Teodor, Mamele noastre şi Copilăria noastră, înglobată în ciclul Operele lui Adrian Zografi. Mai departe, nu văd[142]...

La sfârşitul lunii plec la Nisa, ca să reiau fotografia ambulantă. – Panait Istrati.

Paris, 23 ianuarie – Vreau să te întreb: ce atitudine trebuie să am faţă de Bloch, privitor la corectarea Chirei în volum? Trebuie să accept cu încredere tot ce modifică? S-a stabilit să primeşti şi d-ta o corectură, înainte de-a intra în tiraj? – Istrati.

Vineri, 25 ianuarie – S-a convenit ca tipărirea volumelor d-tale să fie, de-acum încolo, o problemă numai între d-ta şi Jean-Richard. Eu nu mai mă amestec şi nici n-aş putea. Starea sănătăţii mele nu e bună. Şi apoi sunt strivit de mulţimea sarcinilor auxiliare. Maşina mea este uzată şi trebuie s-o veghez... E de la sine înţeles că d-ta vei avea dreptul, totdeauna, de-a discuta cu J-R. B. modificările sale. El este un om leal şi sincer, care iubeşte francheţea. Pe de altă parte, este un adevărat artist şi un bun muncitor. D-ta şi Chira vă aflaţi pe mâini bune. – Romain Rolland.

Paris, 30 aprilie – Am muncit şaisprezece ore pe zi, la Nisa. Am slăbit şi abia mai mă ţin pe picioare... De-un singur lucru să fii sigur, prietene: Nu-mi voi pierde capul! Mă voi strădui – fără vreun efort – ca să fiu totdeauna demn de încrederea şi stima ce mi-ai acordat. – Panait Istrati.

Luni 8 sau 9 iunie – M-am înapoiat la Villeneuve, după un voiaj de-o lună la Viena şi Praga. Am găsit cartea d-tale[143]. Îţi mulţumesc pentru cuvintele prietenoase. Da! da! am toată încrederea în d-ta. Eşti un om fidel! Eu, la fel.

Şi acum, înainte! Tunarule, la postul tău! Te felicit pentru prefaţa d-tale de prezentare în faţa cititorilor[144]. Publicului îi place să fie subjugat (...)

Tatăl meu, căruia îi displace literatura nouă, te citeşte cu entuziasm. «În sfârşit – spune el – în sfârşit!

Da, în sfârşit! O operă care se adresează, în acelaşi timp, atât «elitei» cât şi celor mulţi... Panem quotidianum (...) – Romain Rolland.

„AVANTI ZOGRAFFI”, – „AVANTI ISTRATI”

Vara anului 1924 devine „fierbinte” pentru Panait Istrati: vâlva creată de apariţia Chirei în librării mută centrul vieţii literare a Parisului în subsolul” lui Gheorghe Ionescu, din rue du Colisee,nr. 24. Aici îşi dau întâlnire gazetari şi scriitori cu renume, nerăbdători să cunoască şi să răscolească viaţa noului Gorki balcanic, să-i afle credinţele despre artă şi planurile de viitor. Timp de peste un an şi jumătate, Chira va ţine „capul de afiş”, victorioasă, adulată nu numai în Franţa, ci şi în alte ţări de pe continentul european, unde critici cu circulaţie europeană, ca Georg Brandes, Adriano Tilgher sau Ernst Bendz îi consacră studii înflăcărate.

Rareori, un scriitor debutant a avut parte de o atare „premieră”, fără egal. La miracolul Chirei se adaugă şi cel al autorului ei, care, în ciuda iureşului ameţitor de aprecieri laudative, îşi păstrează „sângele rece”, adică modestia şi bunul simţ. Un alt miracol este, fără exagerare, însuşi Romain Rolland, cel atât de reţinut în entuziasme şi aprecieri. El se alătură torentului de elogii, fremătând de victoria prietenului iubit, mulţumit că flerul său artistic nu greşise, bănuind în vagabondul român un scriitor de valenţă universală. Scrisorile lui din această perioadă sunt mărturie elocventă, măgulitoare, dar fără exagerări:

„Succesul d-tale mă farmecă(...). Georg Brandes mi-a mărturisit admiraţia sa pentru Chira[{145}] (...). Concentrează-ţi acum forţele pentru bătălia următoare. Spune-i adio Chirei şi las-o să se războiască singură. (...) «Avanti Zograffi», în cadenţă de marş. Descotoroseşte-mă de literatura asta vlăguită (...). Ce aş putea să mai adaug? Ai rămas «acelaşi om» din totdeauna – căruia nu-i poţi găsi un al doilea în literatura franceză. Şi nu numai afecţiunea d-tale mă reţine, ci şi această spontaneitate fără seamăn, această nevoie nestăvilită de-a vorbi fără reţineri, făţiş şi care ne împrospătează sufletele... Nu! niciodată nu mă voi plictisi de moarte cu d-ta. Te bucuri de toată încrederea mea. D-ta nu abdici. Nu eşti în stare. Eşti clădit dintr-un metal prea curat. Vei rămâne în picioare, până la capăt. Îţi strâng mâinile, spunându-ţi din toată inima: mulţumesc!”

Dar nu numai artistul Rolland este cel care exultă de biruinţa mai tânărului său prieten. Ci şi omul Rolland – şi acesta, într-o măsură care uimeşte, dând o semnificaţie înalt-umană sentimentului prieteniei. Cu un zel neostenit, el îl introduce pe Istrati în cercul prietenilor săi (Leon Bazalgette, Jacques Robertfrance, Pierre-Jean Jouve, Jean-Richard Bloch) sau îl recomandă cu căldură (ca scriitor şi om) lui Maxim Gorki, Ştefan Zweig, Mahatma Gandhi, H. G. Wells sau Rabindranath Tagore. Cu dragoste prevăzătoare, îl sfătuieşte cum să se descurce mai bine în „iarmarocul din piaţă”:

„Fii mai înţelept decât am fost eu (...) nu te lăsa exploatat de pierde-vară (...). Răspunde numai la ceea ce te amuză în mod deosebit, sau care îţi apare ca necesar a fi exprimat pentru susţinerea unei lupte de idei. (...) N-ai nevoie «să-^i găseşti drumul»... Adevăratul poet mare îşi urmează drumul, fără să-şi dea seama că l-a găsit. Dumneata te afli pe acest drum. Mergi înainte! Pentru oamenii de raţiune ţinta e în afară; nu e acelaşi lucru şi pentru creatori. Ţinta d-tale se află în dumneata. Iar drumul ţi se deschide în faţă şi se desfăşoară pe măsură ce-l străbaţi. «Avanti Istrati».

Ori de câte ori îl simte gemând sub povara scumpelor amintiri sfâşietoare, Rolland îi sare într-ajutor, cu mângâieri ce îmbărbătează:

Extrase din scrisori, datate 24 iunie şi 2 august 1925.

„Îţi înţeleg tristeţea care-ţi întunecă bucuria, la amintirea celor pe care-i plângi. E o lege teribilă, prietene: cele mai frumoase opere se datoresc nu numai talentului artistului care le-a scris, ci şi sacrificiului celor care le-au inspirat. Vorbele lui Michelangelo: «Nu se va şti niciodată cât sânge a costat » («Questo sangue costa»!) sunt mai sfâşietoare decât le-a crezut chiar el. Şi dacă nu ne-ar costa decât sângele nostru! îmi dau bine seama că mama d-tale, Mihail şi alţii pe care nu-i cunosc sunt adevăraţii autori a ceea ce scrii. Şi eu, în tot ceea ce scriu, datorez totul mamei mele şi altor fiinţe scumpe pe care, desigur, le-am sacrificat. Remuşcarea, care ne încearcă în urma ireparabilului, nu e mai puţin sfâşietoare decât alte pasiuni ce ne pun condeiul în mână. Însuşi Goethe nu şi-ar fi putut scrie al său Faust, dacă n-ar fi fost stăpânit de această remuşcare”[146].

În alte scrisori întâlnim pagini de emoţionantă destăinuire de la om la om, pigmentate de amărăciunea unei singurătăţi greu suportate uneori, de nevoia de prietenie, înţeleasă ca o comuniune de năzuinţe:

„Mă întrebi de unde îmi trag curajul de-a continua să scriu? Din dezgustul faţă de lume şi o singurătate mult mai apăsătoare şi mai chinuitoare decât a d-tale. Încă din copilărie, a trebuit să mă obişnuiesc a trăi şi gândi singur. Am un număr nesfârşit de «prieteni”», în înţelesul larg al cuvântului. Foarte puţini sau deloc, prieteni intimi. Cei mai apropiaţi m-au trădat în chip josnic, renegându-mă în timpul războiului[147]; am rămas cu un dezgust ucigător. Port în inimă răni ce nu pot fi vindecate. (Îţi spun acestea numai d-tale. Nu le-am destăinuit nimănui.) Scriu, din ce în ce mai mult, numai pentru mine însumi. Apoi îmi risipesc monologul în bătaia vântului, despresurându-mi viaţa de o strânsoare ce mă sufocă. Port în străfundurile mele un EU care mă cotropeşte. Mă scald într-În-sul. O fac la lumina zilei, fără teamă. Privească-mă cine o vrea! Iubesc lumina soarelui şi puţin îmi pasă de ochii care se uită la mine. Mă eliberez de povara acestui EU, de care sunt iarăşi şi iarăşi opresat. Creez... Iată întreaga raţiune a operei mele. Toate celelalte sunt lucruri factice, superficiale, bune pentru galerie, care este incapabilă să înţeleagă adevărul”.

Cuvinte izvorâte din străfundul unei inimi nobile, credincioase faţă de frumuseţea şi adevărul vieţii şi care definesc nu numai dimensiunea, ci şi profunzimea prieteniei lui Romain Rolland faţă de Panait Istrati. Ele depăşesc simpla obligaţie formală de „autor al unei prefeţe”, chiar „binevoitoare” (cum au conchis, doctoral şi minimalizator, unii exegeţi ai operei lui Istrati), înscriindu-se ca o mărturie clocotitoare a uneia dintre cele mai pasionante şi eterne prietenii din istoria literaturii universale.

Să revenim însă la „fierbintea” vară a anului 1924 şi la cele ce s-au întâmplat după apariţia Chirei, ascultând însăşi confesiunea lui Istrati, pe alocuri fragmentată:

Împlineam patruzeci de ani când, în vara lui 1924, a apărut Chira Chiralina, întâia mea carte. Desigur, nu-i o vârstă la care se debutează în meseria de scriitor. Am spus-o, de altfel, în prefaţa Chirei. Nu sunt un scriitor de meserie şi nu cred că am să devin vreodată. Întâmplarea a vrut să fiu pescuit în apele profunde ale oceanului social, de pescuitorul de oameni de la Villeneuve. Sunt opera lui. Pentru a putea trăi a doua mea viaţă, aveam nevoie de stima lui şi pentru a obţine această stimă caldă, amicală, el mi-a cerut să scriu...

Îndată ce Chira apăru în literatură, toată intelectualitatea Franţei, de la Romain Rolland, la Leon Daudet[{148}], m-a salutat cu umană, cu caldă dragoste, care mi-a dezmorţit oasele îngheţate de gerul siberian al vieţii mele de câine huiduit. Şi doar veneam şi eu cu o franţuzească de contrabandă, un vocabular extrem de redus, o sintaxă barbară, dar Franţa rămâne tot... Franţa! Posed scrisori autografe de la Georg Brandes care a scris şi lui Rolland admiraţia sa. Iar „Nouvelle Revue Frangaise” mi-a consacrat un studiu, în ultimul număr, unde mă compară cu marele Joseph Conrad al Angliei.[{149}]

„Societatea de istorie universală” mi-a trimis statutul, invitându-mă să-i fiu membru onorific, cerându-mi prin secretarul ei, dl. H. Laumonnerie, documentarea necesară şi un portret în vederea unui studiu ce vrea să-mi consacre; renumiţi critici de artă din Franţa, din Italia, Suedia şi alte ţări îmi trimit studiile lor, unde pretind că „repet în Franţa, cazul lui Joseph Conrad în Anglia”; judiciosul critic al casei „Rieder”, Jean-Richard Bloch (acela care trimite sute de manuscrise „înapoi la autor”) îmi scrie turbat că Cosma este „un chef d'oeuvre”;şi că se află în faţa acestui erou român, „ca în faţa unui mare „stejar”, declarând că asemenea personaj „numai un Kipling şi un Gorki le pot crea în vremea noastră” („pas un sans-couil-lard de la litterature parisienne ne saurait meme concevoir”); fostul profesor de istoria muzicii la Sorbona, amicul meu Romain Rolland, îmi scria: „Nu cunosc un succes atât de imediat universal ca al d-tale”. („Je ne connais pas de succes şi immediatement universel.”) Saloanele şi cluburile literare („Salon Verite”, „Club du Faubourg”) mi-au fost deschise, iar primele care se grăbeau să-mi scrie cu admiraţie, la apariţia unei noi cărţi, erau ducesa-mamă de Rohan, ducesa de Clermont Tonnerre, prinţesa Murat, Juliette Adam, Lucie Delarue-Mardrus, pe când Henri de Regnier şi soţia lui, care semnează Gerard d'Houville, scriu în „Figaro” cuvinte de stimă ce se pot citi şi azi[{150}].

Toate aceste glorioase mărturii, care întorc capul şi ucid sufletul, eu le-am aruncat la coş, căci am vrut să rămân om. Sunt incapabil să scot azi şi să arăt unui critic cel mai mic palmares privitor la opera mea, aşa cum au toţi scriitorii. Un Wells îmi va face cinstea, la iarnă (n.e., în 1924) să se plimbe cu mine la braţ pe Promenade des Anglais, când voi fi iarăşi fotograf ambulant. Iată cum am reuşit eu la Paris, unde – spune Anatole France – se tipăreau cincizeci de volume pe zi, acum douăzeci de ani! Prefaţa lui Romain Rolland? După avizul unanim, era cel mai bun motiv ca să cadă

Chira, aviz care a şi decis pe „Rieder” să nu pună pe copertă: „Cu o prefaţă de Romain Rolland”. Totuşi, eu am ţinut la această prefaţă, am impus-o editorului şi mă mândresc cu ea. Această prefaţă mi-a deschis porţile prietenilor lui Romain Rolland.

Totdeauna am oferit oamenilor o inimă caldă, plină de generozitate; ei au scuipat pe ea. Astăzi le ofer hârtie şi ei se entuziasmează, declarându-mă uluitor! Mă gândesc la toţi cei care au o inimă ca a mea şi care pier în întuneric, neputând scrie o Chira, prefaţată de Romain Rolland. Această monstruozitate nu trebuie să se mai repete în viitor, cu atât mai mult cu cât eu ştiu că un om de inimă preţuieşte mai mult decât o carte frumoasă. Ştiu şi ce înseamnă o carte frumoasă; dar mai ştiu, ca nimeni altul, că ea nu poate să înlocuiască niciodată un om drag. Nici o carte de pe lume nu mi-l va putea înlocui vreodată pe Mihail Mihailovici Kazanski! Eu nu plâng, amintindu-mi de o carte; dar plâng adesea, amintindu-mi unele clipe petrecute cu acest prieten păduchios.

Sunt fericit? Nu! Sunt un sclav care răspunde la scrisori, de dimineaţa până seara sau care aleargă la întâlniri interminabile, în plus, sunt nenorocit că paginile mele de manuscris iau drumul tipografiei, cu cerneala încă umedă. Asta-i literatura? Nu mă încălzeşte... Sunt dezgustat de literatură, de scriitori, de saloane şi de acest Paris căruia îi datoresc totuşi „succesul meu”[151].

Îmi rămâne opera. Cu ea nu am terminat.

Cosma, considerat „chef-d'oeuvre”, a ieşit dintr-o singură izbucnire, după ce m-a omorât timp de nouă luni. Îl vedeam cum trebuie să fie, şi tâlharul nu voia să se prezinte aşa cum îl ceream. Am aşteptat, am avut dureri până şi în pântece, ca femeia gravidă şi, deodată, a dat năvală, de nu mai ştiam cum să pridideasc. Cosma, mai mult decât toate celelalte manuscrise ale mele, nu are nici o pagină schimbată, nici măcar zece linii modificate. Sunt literalmente strivit sub povara a ceea ce se cere de la mine... Am terminat pe Kir Nicolas, augmentat, şi o bucată nouă: Une nuit dans les marais. Vor apare în volum, împreună cu Codin, chiar în iarna asta, când voi avea trei volume în franţuzeşte. Va urma imediat Sotir, în volum, a cărei suită o scriu acum.

Gândurile grele mă frământă neîncetat. La Paris, sunt aşteptat la cotitură cu o măciucă. Nu voi putea fi, însă, doborât. Se uită că sunt un literat înveterat, literat până în ultima moleculă din sângele meu. Eu ştiu ce înseamnă cotitura periculoasă a unei opere şi voi lăsa condeiul din mână,

înainte de a începe prăbuşirea. Nefericiţii, „literatorii” aşteaptă să mă prăbuşesc, sperând că mă voi repeta în scrisul meu. Ca şi când în Moş Anghel am încercat reeditarea Chirei sau a lui Stavru! Altceva mă tracasează: destinul de a scrie într-o limbă care nu este a mea...

Cum simt, cum înţeleg eu arta literară şi legile ei?

Lăsând la o parte cotineţele scrisului în proză, două sunt, după mine, formele stilului de mare clasă care dau naştere celor două genuri de artă literară, egale ca valoare dar foarte deosebite ca ton (căci există şi în litere un ton): întâiul e forma şi genul marilor meşteri ai scrisului desăvârşit ca tehnică, arhitectură, puritate de linii, bogăţie de vocabular. E Voltaire, Anatole France.

Acest stil se impune respectului nostru prin maiestatea calmului său arhitectonic. El ne învaţă să fim disciplinaţi, admiţând că nu ne mai lipseşte nimic ca putere de creaţie şi posesie a meşteşugului. El reprezintă în arta literelor, seninul sufletesc. Nici un şoc. Nici o fantezie stridentă. Nici o şovăire în respiraţie.

Mărturisesc că, deşi la această formă m-am adăpat intrând în câmpul limbii franceze, ea nu m-a fermecat peste măsură. Şi e explicabil de ce: stilul e o chestiune de temperament, de aceea Buf fon a spus că stilul „e omul însuşi”. El nu e ştiinţă, el e suflet. Şi dacă sufletul îţi e senin, senin îţi va fi şi stilul, dar, în cazul acesta, opera ta nu va captiva întreaga umanitate, de la vlădică până la opincă, ci va rămâne cartea de căpătâi a celor potriviţi ei sufleteşte, a celor domoli, ponderaţi, disciplinaţi.

Or, nu asta e omenirea, în imensa ei majoritate, fie ea instruită ori ignorantă.

În omenire, zbuciumul, frământarea, patimile domnesc, dovadă că nu întâlnim în viaţă decât un om cu adevărat senin, la o mie de agitaţi. Şi acestora nu Voltaire le trebuie, ci Şeherazada.

Şeherazada, adică povestitorul, e sufletul opresat de ceea ce are de spus. Cel dintâi ne vorbea cu somptuozitatea limbii, fără să ne spună mare lucru din ce-l apăsa pe suflet şi nici nu-l apăsa cine ştie ce.

Cel de-al doilea ne cucereşte nu numai cu ce ne spune, dar mai ales prin căldura cu care se destăinuieşte. Povestitorul e numai destăinuire şi de aceea el captivează. El e singurul, în arta literară, care captivează prin sublimul sufletului.

Dar şi aici intervine o mică diviziune: dintre toate neamurile de povestitori, orientalul e acela care se revarsă ca un torent, pe când ceilalţi –

deşi fraţi buni cu el – sunt, într-o măsură oarecare, mai stăpâni pe ei, de unde: varietatea tonului.

Iată câteva exemple ilustre şi unice în opera respectivă a următorilor scriitori, care, la un moment dat, au povestit: Rudyard Kipling: Le livre de la Jungle; Joseph Conrad: Jeunesse; Knut Hamsun: Pan; Jack London: L'Appel de la foret; Charles de Coster: La legende d'Ulenspiegel. Apoi, Remarque şi Alain Fournier.

Ca să nu fiu ipocrit, amintesc că Romain Rolland, în prefaţa lui, a clasat Chira Chiralina în acest gen literar.

Toate operele de mai sus se înrudesc prin aceeaşi căldură a povestitorului, înduioşat de ceea ce are de spus, dar stilul variază de la una la alta, după gradul de civilizaţie al omului, după felul sângelui care-i curge în vine şi după cultura pe care o are.

Tot ce iese din aceste două mari genuri sunt fleacuri „literare”, mai mult sau mai puţin. Praful se alege de ele, chiar dacă supravieţuiesc în rafturile vreunui cărturar.

Iată acum care a fost „corectitudinea” comercială a casei „Rieder” faţă de mine, – casă amică („Maison amie”, spunea Romain Rolland).

Primul meu contract mă dădea ferecat casei „Rieder”, pentru şase volume, cu un drept de autor de 672%,?% Şi 3%. Mi se mai acorda 50% din traduceri.

Să nu se uite următorul detaliu de mare importanţă: când am semnat contractul, Chira Chiralina era deja publicată în revista „Europe”, cu faimoasa prefaţă Un Gorki balcanic şi casa „Rieder” era în posesia a opt cereri de traducere, venite de la cele mai mari edituri din lume.

Amărât, Rolland îmi scria: „Nu te lăsa angajat pentru mai mult de alte două volume, pe lângă cele două predate acum (...) Nu pot concepe ca un editor din zilele noastre să impună unui debutant un fel de legământ, pentru o bună parte a vieţii sale. Aşa ceva nu mai este posibil astăzi. Nici Ollendorf, la începuturile mele, nici Hachette, nici vreun alt editor al meu nu mi-a cerut ceva asemănător, vreodată. Şi chiar de-ar fi îndrăznit s-o ceară, n-aş fi primit (...). În locul d-tale, n-aş iscăli! Ce înseamnă această gâtuire a viitorului unui om? Dacă vei avea un succes, ai tot dreptul să te bucuri de el, căci tragi pe dracul de coadă, de patruzeci de ani”!

Am semnat, totuşi, fiindcă aveam nevoie de pâine, de acea pâine neagră a scriitorului debutant care îi îngăduie, oricum, să stea la masa de scris. Şi am dat „casei-prietene” cele şase volume, în trei ani.

Eram acum un scriitor european, ca să nu zic mondial. Ei> ştiţi d-voastră cât mi-a plătit „Rieder” pe lună, în tot acest timp? Două mii de franci, în care se cuprindea şi întreg venitul traducerilor! Şi eram citit pe atunci de cincisprezece naţiuni!

La înapoierea din Rusia, eram hotărât să părăsesc această „casă prietenă”. Flammarion şi Grasset îmi făcuseră oferte impresionante. Dar bunul meu Robertfrance m-a deconsiliat, – deşi aveam dreptul să plec – şi am cedat.

Le-am spus atunci celor doi monştri care administrează această editură, actualmente în pragul falimentului: „Dacă plec acum, am încă braţele încărcate cu opera mea capitală: Viaţa lui Adrian Zografi şi Operele postume ale lui Adrian Zografi – două serii de circa 12-15 volume, dintre care câteva vor justifica prezenţa mea în literatură. Dacă încep să vă dau din ele şi voi mă abandonaţi pe drum, voi fi muritor de foame la bătrâneţe. Deci, în schimbul exclusivităţii operei actuale şi postume, eu vă cer obligaţia de a mi se asigura plata a patru mii de franci lunar, indiferent de vânzarea cărţilor mele”.

Ei au semnat, recunoscând în scris că „Dacă contul lui Istrati este creditor, editura îi va achita întreg soldul; dacă acest cont este debitor, „Rieder” nu va pretinde nimic de la Istrati”.

Or, la 30 iunie 1934, „Rieder” mi-a tăiat plata mensualităţii, în ciuda stipulaţiilor contractului nostru, „ad-vitam”, pretextând un debit. „Nu suntem obligaţi să vă plătim nici un ban – îmi spun ei – puţin ne pasă de clauza din contract care „anulează» cutare lucru şi continuăm să rămânem proprietarii operei d-tale”.

Dacă nu mor, sunt hotărât a da răspunsul cuvenit acestor cinci escroci, care mă înfometează! După douăzeci şi opt de ani de muncă manuală (de la 12 la 40) şi alţi zece de muncă intelectuală, mă văd azi încolţit de mizerie, graţie lui „Rieder”[152]

Tuberculoza a recidivat. Mă zbat şi sper s-o înving, dar trebuie să mă hotărăsc pentru o odihnă mai statornică şi îndelungată.

Bunul meu prieten, savantul doctor Roger Dalimier, îmi spunea, pe când se trudea să găsească un locşor unde să-mi înfigă acul:

— În viaţa mea de medic n-am mai văzut un om aşa de slab ca tine şi, în acelaşi timp, cu atâta putere de viaţă în el! Ce te face, Panaite, să trăieşti aşa de intens?

— Visurile, doctore! i-am răspuns.

Da, prieteni care mă citiţi aici: visul e toată viaţa omului cu suflet. Dar cu condiţia să nu fii condamnat a visa singur, ci cu cineva, bărbat ori femeie, pe care să-l iubeşti.

REVENIRE ÎN PATRIE DUPĂ ZECE ANI...

De un an de zile, noul Gorki balcanic se afla în centrul actualităţii literare din ţara noastră. „Adoptat” cu entuziasm nestăvilit de unii şi contestat cu îndărătnicie de alţii, el se bucura de largă preţuire şi dragoste în marea masă a cititorilor. Editura „Rieder” trimisese la Bucureşti circa două mii de exemplare din Chira Chiralina, care se epuizase într-un ritm rapid. Editura „Adevărul” tipăreşte, într-un timp record, o ediţie românească a Chirei, care e „smulsă din mâini”, după însăşi relatarea autorului. Iar cele opt mii de exemplare ale volumului autobiografic Trecut şi viitor se epuizează şi ele în răstimp de opt-zece zile. În vara anului 1924, Panait Istrati îşi face debutul literar şi publicistic în paginile marii reviste „Adevărul literar şi artistic”, unde se va afla prezent număr de număr, publicând două povestiri inedite[153] – (scrise direct în româneşte) – precum şi articole de polemică sau profesiuni de credinţă şi pagini autobiografice.

Volumul Trecut şi viitor[154] marchează prezenţa ca scriitor român a lui Panait Istrati. El avea să fie urmat, în toamna aceluiaşi an, 1925, de Moş Anghel, recreat în româneşte, deci nu o simplă „traducere de autor”, ceea ce-l şi determină ca în cuvântul adresat cititorilor români să aprecieze: „Moş Anghel nu e o traducere, ci o scriere românească; o consider egală celei franţuzeşti. Aici grăiesc în limba mea”.

Încă din primăvara lui 1925, Panait Istrati începe a-şi pregăti călătoria în România, reluând legătura cu vechi prieteni. Într-o „scrisoare publică” adresată lui N. D. Cocea[155] – de care-l lega amintiri eroice din vechea mişcare muncitorească – îşi revendică, cu legitimă mândrie, anii de luptă împotriva „Carolilor, Brătienilor, Costineştilor, Ferekizilor şi altor reptile” care se îmbuibau de pe urma exploatării mârşave a poporului român.

„Era pe vremea când – ajutat de Rosenthal şi secundat de falnicul Iser – lansai acea memorabilă «Faclă», revistă săptămânală, muşcătoare ca un sarcasm rabelaisian, veninoasă ca o ironie antică şi împănată cu homerice hohote de râs. Galeria sa de portrete oglindea pe toţi oamenii politici de seamă ai ţării. Între tine şi Iser, «Nababul» lăsa coroana la o parte ca să

treacă ouă de găină prin belciug (eram să zic: ouăle ţărancelor); «Vulturul Moldovei» năpârlea; Morţun făcea pe generosul cu punga lui Gherea; «Eroul de la Stănileşti şi Hodi-voaia» călărea triumfător printre căpăţâni străbătute de un spic de grâu. «Facla» devenise izvorul răcoritor al tuturor însetaţilor de pamflete biciuitoare. Ca şi anticului cuceritor, nimic nu-i putea rezista. Alături de dânsa, tot restul gazetăriei noastre pălise: mormăieli, bâlbâituri. O trimeteam tuturor acelora care nu şi-o puteau procura, fie în ţară, fie în străinătate[156].

La o depărtare de cincisprezece ani, bogaţi în evenimente şi în sânge, am zărit zilele acestea pe Coasta de Azur «Facla» ta de astăzi... Salut cu dragă inimă orice efort care tinde să readucă omenirea măcar acolo unde se afla înainte ca douăzeci de milioane de vieţi să se fi sacrificat pentru a o da înapoi cu secole... Ferecat la masa mea de scris, eu sunt nevoit să închid ochii, să strâng din măsele şi să urmez un drum care duce încet dar sigur acolo unde mi-e locul: printre luptătorii dornici de o lume mai dreaptă. Aş putea să-mi strig revolta aici (n.e. În Franţa), oricând şi de pe orice tribună. Nu trebuie s-o fac astăzi. În schimb, sunt mulţumit să aud că se ridică o voce puternică, acolo unde răul este mai năpraznic.”

În corespondenţa cu Romain Rolland, din anul 1924, Istrati se arată preocupat de soarta „tuturor asupriţilor, aşa de numeroşi în România şi mai ales a celor ce zac prin ocne, fără apărare”. El va încerca un “Început de campanie” prin ziarul „L’Humanité”, ţinându-şi în acelaşi timp la curent marele prieten:

„Guvernul «liberal» al lui Brătianu – călăul celor unsprezece mii de ţărani masacraţi în răscoalele din 1907 – taie şi spânzură, sprijinindu-se pe baionete. Comuniştii sunt vânaţi până la ultimul, aruncaţi în închisori sau asasinaţi. Complezenţa guvernului faţă de fascişti s-a întors asupră-i: prefectul de la Iaşi a fost împuşcat. În faţa tăcerii mormântale a presei străine, am vrut să-mi fac auzit glasul, riscându-mi propria viaţă şi am trimis în plic recomandat la ziarul nostru, „L’Humanité”, – ziarul marelui Jaures – rugându-i să publice sub semnătura mea un început de campanie în legătură cu fărădelegile comise de jandarmi în comuna Păpuşoi, unde şapte ţărani au fost masacraţi, jefuiţi şi lăsaţi de izbelişte în pădure. Unul dintre ei reuşi să scape, ajunse la Bucureşti, ciuruit de răni şi relată în redacţia ziarului «Aurora» întreaga dramă... Acest om, deşi victimă, a fost arestat din ordinul guvernului şi întemniţat, bănuit de... comunism! «Afacerea» fu însă înăbuşită... Generalul Al. Văitoianu escrochează cu mai multe milioane

de lei pe ţăranii din Transilvania, cumpărându-le pământurile pe preţuri derizorii, procurându-le în schimb paşapoarte pentru America şi Canada. Pe drum, nenorociţii vor să se omoare din cauza mizeriei, la Cherbourg sau aiurea... Izbucneşte scandalul. Se află că generalul opera în compania a doi escroci notorii. Justiţia arestează pe complici, care-şi denunţă şeful. «Afacerea» se complică: cercetările descoperă că jumătate din guvern era cotă-parte la escrocherie. Epilog: În cabinetul judecătorului de instrucţie, generalul scoate revolverul şi trage asupra magistratului, rănindu-se apoi uşor la umăr. Credeţi, oare, că guvernul a căzut chiar în acea seară? Sau că fratele escrocului a părăsit banca ministerială? Nu cunoaşteţi oamenii!... Ei bine, prietene, redacţia «L'Humanité» nu mi-a dat nici un răspuns. Mi-a aruncat textul la coşul cu hârtii."[157]

La începutul lui septembrie 1925, Panait Istrati îşi revedea patria, părăsită cu aproape zece ani în urmă.

„Mă duc în România, pentru două lucruri importante: să pun o cruce pe mormântul mamei mele (dacă-l voi mai găsi) şi să fac corectura volumului Moş Anghel în româneşte"[158].

Intenţiona să rămână în ţară trei luni. Împrejurări potrivnice, ba chiar duşmănoase, au hotărât altfel.

Cu două luni înainte de a lua trenul spre ţară, se întâlneşte cu Henri Barbusse, petrecând trei duminici în somptuoasa-i vilă de la Mir amar, pe ţărmul Mediteranei. Despre cele discutate în aceste întâlniri, îl ţine la curent pe Romain Rolland, destăinuindu-i dorinţa „de-a ajuta comunismul în misiunea lui", cu condiţia de a i se „respecta independenţa"[159].

Şi în sfârşit, solicită o vizită înţeleptului solitar de la Villeneuve, ca să-i asculte sfaturile, înainte de-a se duce în „ţara călăilor", dezvăluindu-şi starea de spirit:

„Dacă voi fi omorât acolo de bandele turbate fascisto-anti-semite, nu ar fi o pagubă decât pentru continuarea operei mele. De asemeni, pentru nevasta şi prietenii mei. Cât despre mine, te asigur că nu ţin prea mult la viaţă, fiindu-mi tare greu să discern adevărul în vălmăşagul omenesc din vremea noastră. Din cauza acestei greutăţi, ţi-am mărturisit neputinţa de a-mi «găsi drumul». Dezgustul meu faţă de atotputernicii pământului e în afara oricărei discuţii... Îmi dau seama că nu există nici o cale de mijloc între cele două forţe care se înfruntă cu înverşunare în clipa de faţă. Şi atunci? Ce să fac? Cum să mă descurc? Poate mi-ai putea arăta o cale".

Întâlnirea nu are loc, din cauza programului încărcat cu vizite amicale, ce aveau să se succeadă toată luna august, la vila „Olga”.

„Amână-ţi vizita, dacă poţi, pentru la înapoierea din România, îi răspunde Romain Rolland, la 7 august 1925. Te implor însă, dă-ţi silinţa să nu faci acolo vreo prostie politică. Totul este o prostie, azi, în politică (...) «Cunoaşte-te pe tine însuţi!», «Fă numai ceea ce eşti în stare!», «Als în Kann». Nu ţinti dincolo de capacitatea forţelor d-tale şi ale oamenilor înconjurători! Bunătate personală pentru cei apropiaţi, lumina artei d-tale pentru cei îndepărtaţi. Singurul bine pe care l-ai putea face este să-i ajuţi să-şi vadă limpede drumul de urmat, să se salveze prin ei înşişi. Căci nu poţi salva un om, câtă vreme el n-o vrea.

La ora actuală, nici o formă socială nu poate fi socotită justă şi sănătoasă. Şi toate laolaltă sunt unelte de distrugere în mâinile turbaţilor şi orbilor. O singură cale, un singur îndemn nu ne înşeală: «Să vezi clar. Deprinde-te să vezi clar – mai întâi în tine însuţi – şi apoi în alţii. Omenirea se află totdeauna la a. b. c. Trebuie s-o înveţi să silabisească învăţându-te pe tine însuţi). (...) Gândurile mele frăţeşti te întovărăşesc în pelerinajul d-tale la Brăila! în inima mea, toate mamele dispărute se întrupează într-una singură. Mama dumitale este şi a mea”...

Două săptămâni mai târziu, Istrati părăseşte Masevaux, împreună cu Anna Munsch, îndreptându-se prin Elveţia spre România. Să depanăm acest film al „întoarcerii fiului rătăcitor”, după secvenţe reconstituite ulterior de Panait Istrati:

Îndată ce Chira apăru în librării, am cumpărat împreună cu Ionescu un exemplar din Place Saint-Sulpice, pe unde ne aflam în trecere. Pradă unei bucurii exuberante, ne-am retras într-o cafenea şi, ca un mistic, Ionescu alinta cartea spunând: „Asta-i de noi, prietene, de noi!”.

Ce înţeles ascuns avea acest „de noi”? Câtă bucurie înăbuşită şi plină de promisiuni continue... Era, fiindcă în lume apăruse un scriitor în plus? Pe dracu! Noi credeam că pârghia ce-o aveam în mâini datorită Franţei generoase, ne-ar fi permis să uşurăm puţin povara ce strivea pe atâţia necunoscuţi, în rândurile cărora mă numărasem şi eu, cu trei ani mai înainte[160].

Ei bine, n-a fost nimic! Viaţa îşi dă silinţa ca să reducă această speranţă nemăsurată doar la o biată existenţă de om de litere. Zadarnic, sute şi sute de anonimi, muşcaţi de viaţă până la sânge, îmi scriau zilnic, cerându-mi ajutorul. Nu am putut face nimic. Sunt robul propriei mele reuşite.

Şi totuşi, am crezut cândva în realizarea speranţelor mele.

...Pe când rătăceam pe Promenade des Anglais cu aparatul de fotografiat, un bărbat cu înfăţişare de voinic şi figură jovială mă strigă în româneşte: „Nu eşti tu, Istrati!?” Astfel l-am cunoscut pe Jacob#Rosenthal, directorul marilor ziare democratice, unde debutasem în chip strălucitor, cu douăzeci de ani înainte[161]. El îmi spuse:

— Istrati, tu nu poţi fi doar «scriitor francez». Tu ştii în ce situaţie se află ţara ta. Te chem între noi! Şi aşa cum am făcut-o când erai un biet necunoscut, ziarele mele îţi pun la dispoziţie locul cel mai bun. Strigă-ţi mânia şi dragostea!

Puteam nădăjdui la o mai bună întrebuinţare a „pârghiei”, de care am pomenit? Primesc...[162]

Apar pagini întregi, după sosirea şi vânzarea celor două mii de exemplare din Kyra, trimise de „Rieder” la Bucureşti...

O îndatorire peste măsură de mare îmi aruncă România pe umeri. O povestire inedită, Pescuitorul de bureţi, pe care o scriu în româneşte, este publicată în „Adevărul literar”! Bucata a plăcut şi încep să colaborez regulat[163]. Mii de oameni smulg revista, de la un capăt la altul al României, spunându-şi: „Asta-i de noi!”.

Activitatea mea la „Adevărul literar”, atât de combătută de unii, a avut un astfel de răsunet, încât satisfacţia procurată a întrecut pe însăşi aceea adusă de succesul scrierilor mele în străinătate. Voi da un exemplu despre popularitatea mea românească:

Un ţăran îmi scrie, din fundul Carpaţilor: „Istrati, deoarece tu poţi orice acum, n-ai vrea să-mi procuri un alambic de la Clermond-Ferrand?!” Acest ţăran a fost un profet ironic, într-adevăr, puterea mea, pe care o credeam fără margini, s-a redus în mai puţin de un an la dimensiunile... unui alambic.

Şi nu eu am fost provocatorul...

După apariţia Chirei Chiralina, o mare bătălie se dezlănţui în jurul numelui meu şi al lui Romain Rolland.

Cantitatea articolelor semipolitice şi semiliterare, ca şi marele studiu (şase pagini de revistă) scris de Sanielevici asupra lui Moş Anghel[164], ar

putea alcătui un volum. Or, tocmai acest studiu a dezlănţuit furtuna din partea forţelor reacţionare româneşti. Voiau să zăgăzuiască entuziasmul popular care a îmbrăţişat deschis intrarea mea în arenă şi în acelaşi timp să distrugă lansarea Chirei în româneşte[165], discreditând-o ca antinaţională.

Nu vreau să vă spun că-mi arde tare de a fi profet în ţara mea, nici că ţin mult de a rămâne bun prieten cu toată lumea sau de a deveni. Din contră, sunt mulţumit că voi avea şi neprieteni, ca să nu zic duşmani. Eu n-am umblat la şcoala complezenţei sociale care-şi face reputaţia distribuind surâsuri ieftine, care trăieşte din cumpăneala cuvântului şi moare din lipsă de oxigen. Ba chiar îmi place răfuiala, am destul venin ca să mânuiesc ironia şi multă umanitate ca s-o încasez.

Câtă vreme mi se criticară cărţile, nu suflai o vorbă... Dar când ieşiră la atac, cu bastoanele lor seniorale, crezând că au de-a face cu un biet vântură-lume ce şi-a trecut viaţa prin cârciumi şi că numai dim pură întâmplare a avut „norocul să întâlnească pe Romain Rolland” şi să mâzgâlească o carte, „pretins frumoasă”, ei bine, aceşti domnişori au întâlnit măciuca lui Codin care-i făcu cnocaut. Duşmanii mei: şacalul Cazaban, simbriaş mârşav al guvernului, şi N. Iorga, academician, bărbat de stat şi şef de partid huliganesc[166]. Am spus-o şi o repet: în România, nu criticile sentenţioase mă interesează, ci credinţa profundă a lumii obidite în steaua unui obidit care s-a ridicat victorios din neantul veşnicelor înfrângeri.

Riposta mea a avut un răsunet nebănuit[167].

„Tirajul «Adevărului literar» a atins douăzeci de mii de exemplare! Eşti omul cel mai înjurat de la noi şi cel mai admirat. Dă-i înainte, banditule! De-azi în şase luni, ai să fii şeful unei şcoli”, îmi scrie Rosenthal. „Pe Sărindar, se smulge pur şi simplu revista din mână”, îmi comunică un necunoscut. Dar ceea ce e şi mai frumos, e că am cu mine şi pe studenţi, ba chiar şi pe cei mai mari scriitori de la noi, ca Sadoveanu, Eftimiu, foşti directori ai Teatrului Naţional, pe Pătrăşcanu, Agârbiceanu şi alţii[168].

A fost pentru mine o adevărată consultare populară, necesară. Sute de scrisori – dintre care pe cele mai caracteristice le-am păstrat – s-au revărsat asupra mea ca un val năpraznic, ca să-mi spună că eu exprim gândurile unui popor sugrumat, că scrisul meu este ca un oxigen!

Răspund, într-un tempo de zece scrisori pe zi. Entuziasmul atinge paroxismul. Muncitori necăjiţi îmi scriu: „M-am lipsit de pâine, ca să dau optzeci de lei pe Chira!”. Pun în scrisori bancnote de zece franci,

răspunzându-le: „Altă dată să-mi ceri cartea, neghiobule”. Am fost divinizat.

Nu fac demagogie! O spun cu mâna pe inimă: Rosenthal îmi plătea o mie de franci pe lună, iar „Rieder” între o mie şi două mii de franci. Ce să fac cu atâta bănet? Pentru întreţinerea mea (trei persoane împreună cu nevasta şi soacra) îmi ajungeau opt sute de franci, lunar. Restul: la datorii şi la cei care au mai puţin decât mine.

Dar, vai! reacţiunea veghea. Rosenthal primi la Bucureşti o lovitură de pumn american, cât pe aci să-l omoare. O altă lovitură, dată dibaci de bunii săi prieteni, l-a jefuit de marile ziare pe care mi le pusese la dispoziţie. Şi cortina cade peste acest vis de luptă... Iată de ce astăzi îmi spun: „Ce naivitate să crezi că un scriitor poate face mai mult pentru admiratorii săi? decât să le procure un alambic”.

Uitându-şi propria-i nenorocire, sărmanul Rosenthal se căia că nu-mi plătise colaborarea pe ultimele două luni, adică două mii de franci. Îmi spusese: „Procedează cum te-o îndemna conştiinţa!”.

Între bani şi prietenie, între el şi gangsteri, conştiinţa mea a ales. Le-am scris, între altele: „Numele meu va mai apare în publicaţiile voastre, doar în ziua când veţi repara jefuirea lui Rosenthal. Puţin îmi pasă de ziarele voastre.”

Încredinţasem amicului meu Rosenthal capitolul Estera Perlmutter (din romanul în pregătire Familia Perlmutter) şi care urma să fie publicat în foiletonul „Adevărului”. L-am retras însă la plecarea sa şi am refuzat să mai dau romanul, „noii direcţiuni”, chiar când acesta mi-l cerea la Masevaux. Acest gest mi-a fost dictat de cea mai elementară cinste...

Am primit, după aceea, scrisori, pe care nu le voi păstra. Mi se spuneau în ele că în vremea noastră nici un om cu „scaun la cap” nu şovăie să opteze pentru interesul său, într-o confruntare cu... prietenia!

Din fericire, ştiu că nu-i adevărat şi că pe pământ se află oameni şi artişti, altfel decât sceptici gen Anatole France, căci dacă ar fi aşa, ar trebui să murim imediat!

La 25 august, soseam la Bucureşti, fără să-mi pese ce putea gândi despre mine guvernul lui Brătianu. Aveam paşaport în regulă şi nimic pe conştiinţă de reproşat, nici măcar de a fi membru al cutărui partid socialist – lucru foarte la modă astăzi.

Ştiam, de altfel, în clipa plecării de pe pământuri depărtate, că aici fuseseră pălmuiţi, bătuţi, nu numai bieţi muncitori; ştiam că au fost atacaţi

nu numai ziarişti, dar că au fost loviţi până şi oameni din fruntea partidelor, oameni de stat ca Pan Halipa, doctorul Lupu, Dobrescu, ca să nu mai vorbesc de atâţia alţii, care s-ar mulţumi poate şi cu bătaia cotidiană numai să fie scoşi din întunericul beciurilor. Ştiam şi faptul şi mai grav al impunităţii tuturor acelor care au bătut şi bat.

Închisorile româneşti gem de miile de soldaţi şi civili care au refuzat să secondeze masacrul oficial. Focşani şi mai ales Piatra Neamţ, oraşe cu majoritate evreiească, par a fi trecute prin foc şi sabie; bieţii evrei – vinovaţi că s-au născut evrei

— sunt hăituiţi până şi-n morminte, cimitirele lor fiind devastate de antisemiţi.

Cunoşteam toate acestea. Şi totuşi...

Îmi ziceam că nu se poate să nu fi mai rămas o pojghiţă de ruşine pe obrajii oamenilor care stăpânesc acest pământ.

Şi nu ruşine faţă de mine, ci faţă de oamenii acestei Franţe, de care avem atâta nevoie şi ai cărei fruntaşi îmi urau la plecare „o bună sosire, duioase amintiri din timpul şederii în ţara-mumă şi o bună întoarcere pe pământul străin”, în care sunt pe cale de a sădi o grădină românească.

Îmi ziceam, dar m-am înşelat.

România de azi nu-i nici măcar o ţară burgheză, care ştie să-şi respecte propriile legi.

Îndată ce am sosit acolo, Siguranţa generală mă avertiză – printr-un director al ei – că n-am voie să iau legătură cu organizaţiile muncitoreşti şi că dacă nu voiam să fiu bătut de fascişti, pe stradă, să fac bine să nu ies din casă.

Această „Siguranţă” îşi împinse complezenţa faţă de mine până la a-mi oferi doi agenţi care să mă urmărească peste tot aşa cum se obişnuieşte cu fericitele personaje din vremea noastră. Refuzai oferta, nefiind un personaj atât de „fericit” şi scrisei un articol[169] în care denunţam ciudatul fel de-a apăra libertatea unui om.

Mai mult: ieşii, mă plimbai, mă documentai, străbătui ţara în lung şi în lat[170], hotărât să mă apăr prin mijloace proprii şi urmărit de-o droaie de agenţi ce tăiau frunză la câini, pe socoteala stăpânilor.

Am vizitat regiuni ale ţării, care şi azi sunt în aceeaşi stare ca acum o sută de ani. Am petrecut zile întregi în care cu fân, pe drumuri sălbatice de munte sau pe plute de-a lungul Bistriţei, în tovărăşia scriitorului academician Mihail Sadoveanu şi a profesorului dr. I. Mironescu. N-am

călcat, măcar o dată, pragu] vreunui sediu muncitoresc... Şi totuşi, la înapoierea în Bucureşti, Siguranţa mă avertizează, iarăşi, că dacă voi continua să am de-a face cu... comuniştii, libertatea mea ar putea fi primejduită. Nu am fost arestat, cum s-a afirmat în presa franceză, dar vexaţiile suferite îmi vor rămâne întipărite multă vreme în suflet...

M-am dus să văd mormântul mamei mele şi să strâng mâna lui moş Dumitru, singurul supraveţuitor din neamul lui moş Anghel. Mormântul mamei, aproape inexistent, o groapă prăbuşită[171]. Prăbuşite de asemenea atâtea prietenii, speranţe...

Moşul – un bătrân cu barba albă, surd dar tot voinic. M-a primit la Baldovineşti. Optsprezece copii, mai toţi la casele lor. O verişoară mai tânără şi prâslea, încă la casa părintească, nu mă recunoscură.

Îmbrăţişai mâinile noduroase ale celui care mă crescuse. Mâini care tăiasem atâta papură şi care înjunghiară, într-o noapte în baltă, mândrul „meu” armăsar, încercând apoi zadarnic să curme viaţa proprietarului ţinutului. Am plâns pe aceste mâini, ca un fiu risipitor.

După primele vorbe schimbate, el scoase triumfal un număr vechi din „Adevărul literar”, unde numele şi fotografia mea se etalau pe aceeaşi pagină.

— Ştii tu cine mi-a dat jurnalul ăsta? Ei bine, pândarul bălţii! Nu m-am schimbat deloc. Mă duc mereu să fur papură. Dar dacă e adevărat c-ai devenit cineva, am putea cumpăra o moşie?

— Dar, unchiule, o moşie presupune robi. Moş Dumitru deschise braţele, resemnat:

— Eh, dragul meu, trebuie să alegi: să fii rob sau să ai robi... Lângă noi, mătuşa – cu zece ani mai tânără decât moşul, dar îngrozitor de zbârcită şi fără un dinte în gură – îmi povestea, înghiţindu-şi plânsul:

— Nu mai aude... L-au bătut nemţii, în timpul ocupaţiei... Numai în cap l-au lovit cu patul puştii... Dar bietul meu Dumitru e încă voinic şi trudeşte ca un flăcău...

Asta şi atâtea altele asemănătoare am văzut şi auzit în timpul şederii mele în România. În două luni, am străbătut peste zece mii de kilometri, în condiţii păgubitoare pentru sănătatea mea. Mizerie, fascism, somnolenţa poporului. Singura forţă vie: reacţiunea războinică şi imperialistă. Se cumpără totul şi totul este de vânzare. Şi, atitudinea mea netă faţă de această stare de lucruri, n-a împiedicat pe lupii acestei lumi să-mi ofere postul de şef de presă la Societatea Naţiunilor, cu peste o mie de franci

lunar... Mă întreb: „Cu ce am păcătuit, pentru ca aceşti corbi să-mi facă atari propuneri?”

Desigur, am făcut o gafă, ducându-mă în România. Şi totuşi, dacă nu m-aş fi dus anul acesta, în primăvara viitoare primăria Brăilei ar fi dezgropat-o pe mama, aruncându-i oasele în groapa comună.

Nădăjduiam să înfiinţez în ţară un ziar sau o revistă curajoasă[172], cu ajutorul câtorva forţe libere şi talentate. Dar nu poţi încropi nimic, fără ajutorul unui om cu bani. Cum însă n-am găsit nici unul care să ne fie şi prieten, am renunţat.

Reîntors la Paris, n-am putut să las nedezminţit zvonul, pe care-l răspândise o parte din presa franceză şi mai ales „Paris-Soir”, cum că aş fi fost „arestat” în ţară[173]. Dar nu puteam să ascund ticăloşia Siguranţei care s-a pus în calea mea, de câte ori am încercat să iau contact cu o lume de care sunt legat prin sentimente şi prin aspiraţii. „Anumita presă franceză”, în care s-a publicat scrisoarea mea[174], nu e nici bolşevică, nici socialistă, nici evreiască, aşa cum i-ar plăcea „Viitorului” să se înţeleagă, ci e „Paris-Soir”, adică organul de seară al lui „Le Journal”, organ de guvernământ când îi convine şi unul dintre cele patru-cinci ziare de mare tiraj ale Franţei, proprietatea domnului Letellier, arhimilionar şi burghez sadea. Mai adaug că titlul de România însângerată, sub care a apărut scrisoarea mea, precum şi introducerea din fruntea scrisorii nu-mi aparţin mie, ci redacţiei lui „Paris-Soir”.[175]

Acesta a fost semnalul agitaţiei în presa franceză şi chiar al Ligii Drepturilor Omului.

Care ziar din ţară ar fi avut mai mult interes să treacă sub tăcere scrisoarea publicată de mine la Paris, decât ziarele guvernamentale? „Viitorul” îşi permite însă luxul de a denunţa „propaganda mea contra... ţării”.

Care ţară? Ce ţară a voastră?

Cine îţi dă dreptul, spurcăciune brătienistă, să te confunzi cu ţara care geme sub călcâiul nefaştilor tăi patroni?

Confundă-te cu Banca Naţională, cu afacerea paşapoartelor şi cu specula sângelui românesc! Confundaţi-vă, ticăloşilor, cu asasinii ţărănimii de la 1907, cu schingiuitorii satelor, cu poliţia voastră bătăuşă şi cu hoardele voastre antisemite, dar lăsaţi-ne nouă pe cei speculaţi, pe cei prigoniţi, pe cei asasinaţi, pe cei schiloditi!

Dar „Viitorul” merge mai departe. El afirmă că scrisoarea mea din „Paris-Soir” nu e un gest spontan şi unic în activitatea mea publicistică din străinătate, şi că semnatarul acestor rânduri de mult „continua să strecoare în coloanele ziarelor comuniste de la noi şi din străinătate – cu care are legături de... prietenie – ştiri tendenţioase şi neadevărate, numai în dorinţa de-a crea în opinia publică străină o cât mai apăsătoare atmosferă de discredit moral faţă de ţara noastră”, că de mult duc eu „campanii clandestine de denigrare” şi că am „părăsit, la un moment dat, câmpul operaţiilor clandestine, începând, pe faţă, propaganda contra ţării”. Afirmaţiile acestea concordă cu altele asemănătoare, publicate într-un foileton al „Neamului românesc”, în care corespondentul parizian al organului domnului Iorga pretinde că „un scriitor român la modă la Paris” ar fi încercat să strecoare „Într-o revistă literară de mare tiraj” calomnii la adresa ţării, dar că, graţie intervenţiei sale la timp, pârlitul ar fi fost de talie să înlăture tentativa acelui scriitor la modă la Paris.

Ca să le dezmint, scurt şi cuprinzător,declar că dacă „Viitorul” şi „Neamul românesc” pot să facă dovada, nu cu articole scrise de mine, (care sunt inexistente), ci numai cu manuscrise de-ale mele rămase nepublicate prin redacţii sau chiar şi numai cu vreo intervenţie oarecare a mea, cum că aş fi încercat vreodată şi undeva să fac în străinătate propagandă clandestină ori făţişă, de denigrare a ţării, eu sunt gata să mă retrag din publicistică şi să nu mai scriu un cuvânt.

Recunoaşte însă „Viitorul” că la noi pot să se întâmple oamenilor paşnici şi „unele neplăceri eventuale”: „Socotindu-se victimă a Siguranţei noastre generale, care, ca să-l puie la adăpost de unele neplăceri eventuale, a voit să-l apere, punându-i la dispoziţie doi agenţi însoţitori, domnul Panait Istrati, înapoiat la Paris, a publicat” etc. Ce „neplăceri eventuale crede „Viitorul” că puteau să mi se întâmple în paşalâcul domnilor Brătianu? Să mă calce vreo birjă. Să-mi scrântesc un picior? Sau e vorba de „neplăceri eventuale” cu care au făcut cunoştinţă domnii Guernut, Pan Halipa, Cocea, Rosenthal şi atâţia alţii care n-au avut altă vină decât că au voit să exercite un drept constituţional? Unde e Siguranţa care avea datoria să-i apere pe aceştia? Cine a apărat de „neplăceri eventuale”, gustate de toţi cei cuprinşi în broşura domnului Costa-Foru, pe cei şase ţărani asasinaţi de jandarmi în comuna Păpuşoi, pe toată muncitorimea care a încercat să-şi exprime gândirea, pe toată evreimea, paşnică şi sărmană, terorizată de la un capăt la altul al ţării?

Sunt acestea fapte săvârşite în ţara românească? Poate cineva să le nege? Şi dacă e aşa, las „Viitorului" sarcina de-a ne spune sub a cui ocârmuire s-au petrecut aceste crime şi cine sunt vinovaţii care trebuie traduşi în faţa tribunalului european. Nu-mi fac nici un fel de iluzie asupra integrităţii acestui tribunal european: ştiu că pe întreg pământul Brătienii au fraţi buni de cruce. Dar mai ştiu ce ştie şi „Viitorul" şi anume că, iarăşi pe întreg pământul, există o imensă muncitorime, exploatată şi asasinată de aceşti brătieni internaţionali. E învinsă astăzi. Şi tu „Viitorule" „scabros", poţi să-ţi rozi osul în tihnă; eu singur, oricât mi-ar sta în mână, nu pot să-ţi fac nici un rău, dar răul cel mare şi de pe urmă te va lovi în curând, graţie propriilor fapte ale stăpânilor tăi... Şi va veni ea ziua când veţi gusta şi voi din unele „neplăceri eventuale"!

Şi-acum, pentru a răspunde duşmanilor mei politici care m-au atacat pe tema asta, voi arăta ce înseamnă „antipatriotismul" meu şi „ingratitudinea prietenească".

După ce, pe la douăzeci şi cinci de ani, sfârşisem să citesc tot ce era mare în poezia, proza şi cronicile noastre, bătăile inimii mele erau destul de româneşti, ca să facă din mine un naţionalist. N-au făcut. Şi nu din cauza socialismului, în jurul căruia dădeam târcoale. Ci tocmai din cauza acelui „naţionalism" agresiv, pe care-l vedeam practicat de cioclovinele crescute de slugi şi conduse de d-nii Iorga-Cuza, să insulte şi să arunce cu bolovani în soldaţii şi ofiţerii români, care stăteau smirnă şi înghiţeau.

De-atunci, dl. Iorga a devenit om de stat şi de cultură, dar „naţionalismul" nu l-a urmat pe d-sa, ci pe dl. Cuza, care nu-i cerea cultură, ci huliganism. Şi huliganic şi ignorant a rămas acest românism, după cum se vede, fără să poată da, în treizeci de ani, un singur om de valoare.. Ciomăgaşi şi asasini. De care s-au slujit toate guvernele şi se vor mai sluji, cu toată drama (eram să zic lecţia) de la Sinaia. (Aluzie la asasinarea lui I.G. Duca de legionari. N.e.)

„Dreapta românească", cea „larg înţelegătoare" şi „mult generoasă", de la „Cuvântul" lui Enacovici şi de la „Gândirea" al cărei „sever exponent" este dl. Crainic, îmi oferise, comunist fiind în 1925, să devin şi eu un exponentei dreptist, gândirist, cuvântist. Pasămite, voiau domnii aceştia să facă din mine omul lor în Cetatea Lumină şi de câte ori „exponenţii" din ţară aplicau o mardeală „jidanilor", cu „Karl Marx şi praf de puşcă", eu, exponenţelul, de la Paris, să dezmint faptul din înălţimea Turnului Eiffel, adăugând că în România „jidanii" sunt aceia care maltratează pe români. Ei,

regret! Dar atunci, ca şi acum când nu mai sunt comunist, naţionalismul meu nu vede în evreu nici „Karl Marx”, nici „răscoală”, nici „praf de puşcă”. Naţionalismul meu continuă să împartă lumea în împilaţi şi împilatori, după cum continuă să vadă în „exponenţii” de la „Gândirea” nişte pleşcari care încă n-au făcut nimic pentru neamul românesc.

Noroiul şi veninul sunt armele „patrioţilor”'. În România nu mi-am ascuns revolta împotriva orânduirii burgheze şi n-am cerut nimănui să mă “Întâmpine frăţeşte”. Nichifor Crainic, neizbutind să facă din mine un „patriot”, a scris în „Cuvântul”: „Te-am primit cu flori. Te vom urmări de-acum încolo cu degetul pe trăgaci”.

Să mă ierte naţiunea mea, dacă sunt hotărât să mor, fără să accept vreodată să arborez cocarda tricoloră la butonieră, dar prea am văzut-o arborată numai şi numai de lichelele agresive ale ţării mele. Sau de nulităţile ei inofensive şi bugetivore.

Da! oricât de cosmopolit aş fi din naştere, de vagabond îndrăgostit după orizonturi fără sfârşit, aşa cum mă vedeţi, rămân totuşi român, prin mamă, prin limbă şi frumoasa mea Brăila; grec, prin tată şi „iubita sa patrida”. Dintre toate popoarele, cel român şi cel grec îmi sunt cele mai apropiate. Le iubesc şi le înţeleg, datorită sângelui ce mi-au dat. Calităţile şi defectele lor sunt şi ale mele. Ori de câte ori ne întâlnim, ne simţim ca acasă.

Chiar de ai avea un suflet ca o cracă uscată, nu poţi să nu iubeşti pământul pe care te-ai târât, venind pe lume şi al cărui grai şi obiceiuri îţi sunt altoite în sânge. Ca să apăr acest sentiment, sunt gata să mă bat cu toate doctrinele care ar susţine contrariul.

Iată singurul patriotism folositor popoarelor. Din cauza lui am revenit în vara lui 1925 în România. Acest patriotism nu este pe placul „patrioţilor” de meserie. Nici nu se putea altfel. Burghezia îţi dă tot ce vrei, cu condiţia să gândeşti şi să lucrezi în interesul ei. În caz contrar, eşti bun de spânzurătoare.

„Duşmanii politici” ai lui Panait Istrati au fost în necontenită alertă, urmărindu-i cu tenacitate paşii „cu degetul pe trăgaci”, tot timpul cât a trăit. Declarat „periculos ordinei de stat”, învinuit de „defăimare a ţării” şi activitate „subversivă, comunistă”, el a fost pus sub supravegherea Siguranţei, în chip riguros, alcătuindu-i-se un „Dosar” încă din mai 1924,

ţinut cu stricteţe la zi, chiar şi după moartea scriitorului. (Sunt „notate” în acest dosar până şi pelerinajele la cimitirul Bellu, comemorările sau înfiinţarea unei „Asociaţii” care-i grupa prietenii şi admiratorii operei.)

Informaţiile poliţiei încep prin a preciza că „Panait Istrati (...) este unul din militanţii mişcării socialiste de la noi, din vechea mişcare, (...) vechi prieten al lui Alex. Constantinescu”. Pe tot timpul şederii în ţară, în toamna lui 1925, Istrati este ţinut „În observaţie”, agenţii secreţi urmărindu-i deplasările, notându-se numele celor cu care s-a întâlnit sau a avut consfătuiri. „Dosarul” confirmă astfel intenţia lui Istrati de-a tipări „o broşură” despre viaţa şi activitatea „defunctului socialist Ştefan Gheorghiu”, care „va fi imprimată pe cheltuiala comuniştilor din Bucureşti, Brăila şi Ploieşti”.

Relatările agenţilor poliţiei consemnează apoi, în amănunţime, itinerariul deplasărilor scriitorului prin ţară. Astfel, între 11-13 septembrie 1925, este „semnalat” la Brăila, locuind la „hotelul «Bristol», camera nr. 26”. Aici îşi reîntâlneşte prietenul-frizer N. Constantinescu, vizitează oraşul şi Lacu-Sărat, se duce la Baldovineşti, revedere cu moş Dumitru pe care-l aduce la Brăila, unde-i cumpără „un costum de haine noi, ghete, baston şi pălărie”. În tot timpul şederii la Brăila „nu a luat contact cu nici un socialist sau altă persoană”. „Nota” mai precizează că scriitorul se va înapoia la Bucureşti, „invitat de cercul scriitorilor români la un banchet dat în onoarea lui”[176].

Prezenţa „comunistului” Panait Istrati este semnalată la Ploieşti, la 14 septembrie 1925. A fost găzduit la „Costică Ionescu, zis Savantu, actualmente patron legător de cărţi”. În „localul de consum al comerciantului Vasile Petrescu, din str. Romană, se întâlneşte cu Emil Nicolau, pictorul Al. Vodă, I. Mareş, A. I. Burghelea şi Marioara Niculescu (comunişti), şi cu dr. Ilie Horodniceanu, N. Stroescu, Al. Dunăreanu (socialişti)”. Scopul venirii lui Panait Istrati în România – precizează mai departe „nota” Siguranţei – „este ca să lege relaţiuni strânse între comuniştii francezi şi cei români. De altfel, numitul, în răstimpul de când se află în ţara noastră, a vizitat oraşele Buzău, Brăila, Galaţi, Focşani şi Iaşi, unde a luat contact cu toţi fruntaşii comunişti din aceste oraşe. La Iaşi, pentru a masca scopul venirii acolo, a avut mai multe întrevederi cu dl. Mihail Sadoveanu şi alţi literaţi”. În subsidar, „nota” precizează, denaturând realitatea, că la Paris Istrati ar fi „activat puternic în gruparea comunistă de-acolo”, făcând parte din conducerea (?!) ziarului „socialist-comunist «L’Humanité»„ (!?),

în coloanele căruia a dus o „violentă campanie de denigrare împotriva României”.

O scrisoare „informativă” – adresată lui Romulus Voinescu, şeful Siguranţei – aduce unele lămuriri asupra vizitei lui Istrati la Iaşi şi la Cheile Bicazului[177]. A fost găzduit la scriitorul Mihail Sadoveanu şi s-a bucurat „de stima” şi „solicitudinea” grupului de scriitori ieşeni, format din dr. I. Mironescu, George Topârceanu, Demostene Botez. Vizitează redacţia revistei „Viaţa românească”, unde-i cunoaşte pe G. Ibrăileanu, Ionel Teodoreanu, Demostene Botez şi alţii. Este invitat de Ateneul popular din Păcurari să participe la un „Mare festival artistic-literar”, programat pentru 28 octombrie în sala Teatrului Naţional ieşean, în vederea „sporirii fondurilor necesare statuii din Iaşi a marelui nostru poet Mihail Eminescu”, Istrati urma să citească din „operele sale inedite”.

„Graţie celebrităţii lui mondiale”, biletele se vând cu o iuţeală nemaipomenită. Istrati însă nu participă la acest festival literar, deoarece pe 3 octombrie părăseşte ţara, îndreptându-se spre Franţa, exasperat de hărţuielile Siguranţei, „care-l supunea la tot felul de jigniri, îi fila scrisorile” etc, etc. În plus, fusese avertizat că, „dacă se freacă de comunişti, va fi arestat”.

Această revenire în patrie, după zece ani, aduce însă „înstrăinatului” vagabond dragostea şi preţuirea unor confraţi de condei, ce-i vor rămâne credincioşi până la sfârşitul vieţii sale. În fruntea lor se află Mihail Sadoveanu, care într-un articol publicat în „Lumea” (din 20 septembrie 1925), ia apărarea „pribeagului”, prezentându-l ca pe „un frate ce are dreptul să i se întindă mâna şi să i se zâmbească”.

Împreună cu Mihail Sadoveanu şi dr. I. Mironescu, Panait Istrati urcă pe drumuri sălbăticite din Carpaţii Moldovei, spre Tazlău şi Cheile Bicazului, descoperind frumuseţea peisajului patriei: „Am văzut acolo – povesteşte marele scriitor moldovean – unele lucruri de la Ştefan Vodă şi altele de la Dumnezeu. Ne-am suit în fund de munte la Prelunci, unde strămoşii doctorului, ciobani, au poposit cu turmele, dulăii şi măgarii, venind din Ţara Ardealului. Am văzut prăpăstiile Duruitoarei şi piscurile depărtării. Coborând de acolo, am făcut vatră de foc sub pădure, am mâncat miel fript tâlhăreşte şi am spart în măsele jir. (...) Nişte lăutari cu dinţi albi s-au arătat în preajma noastră, sunând dulce din strune şi spunând versuri surprinzătoare:

Sub zare de codru verde,
Mititel foc mi se vede,
Mititel şi potolit,
Tot de voinici ocolit,
Nu ştiu zece ori cinsprece,
Ori peste sută că trece.

Istrati a rămas ascultând atent şi i s-au adâncit şi înnegrit ochii până în fundul sufletului. Cântăreţul cel bătrân cu cobza, care era mai întunecat decât cel cu «bivoara» şi cu «varguşul», şi-a isprăvit balada cu un fel de frenezie diabolică:

Să prind pe ciocoi de barbă
Şi să-i pun să pască iarbă...

— Cum n-am cunoscut eu asta? s-a întors către noi pribeagul şi străinul. N-am cunoscut munţii şi apele şi sufletul trecătorului. Eu văd că sunt haiduc. Ce-am căutat în Asia şi pe Riviera?

— Stai, că mai este, l-a mângâiat doctorul, nepotul oierilor, pe când cobzarul cel fioros cânta alta:

Măi Codrene, măi Codrene,
Te cunosc după sprâncene
Că eşti făcător de rele...

După ce a intrat astfel în trecut şi sub pădure, cu prietenească viclenie, noi vânătorii l-am dus pe celebrul străin şi pribeag cătră muntele nostru cel mare, Ceahlăul, trecând întâi prin cheile Bicazului. (...) Punem piciorul de pe piatră colţurată pe piatră colţurată, ne clătinam pe punţi şubrede, ne învăluie aerul rece al talazului, nu se aude nici în cer, nici în pământ; ne facem semn cu ochi uimiţi şi, cu mâini nesigure, ca oamenii cei dintâi din vechimea lumii, ne lepădăm o parte din straiele tărâmului acestuia, ca să trecem prin torentul rece care taie ca briciul; ne ducem încet prin zvon spre tărâmul celălalt. Sunt într-adevăr aici colţuri, cum e râpa Bicăjelului, unde n-a călcat picior de om de la începutul creaţiei. Numai paserea măiastră trece pe acolo prin tunetul furtunii. Acolo hălăduiesc poate umbrele bătrânilor noştri, stăpâni de demult ai Daciei, visând în negură şi în inima muntelui.

Coborând, ne oprim o clipă. S-a arătat, printr-o spărtură în zimţii stâncilor o privelişte măreaţă şi dulce în acelaşi timp: Ceahlăul în asfinţit de soare. (...) Pribeagul nostru ne priveşte ca după o iniţiere divină, după ce s-a coborât şi în prăpastia propriului său suflet.

— Nicăieri n-am aflat asta, zice el c-o voce tragică.

A fost cuprins de un spasm, i-au izbucnit lacrimi în ochi, a îngenuncheat şi a sărutat stânca”...

La Bucureşti, Istrati a fost găzduit la conacul lui J. Rosenthal, de la Snagov, ocazie nimerită şi pentru a se documenta în vederea părţii a doua a Haiducilor (Domniţa din Snagov). Aici petrece clipe de desfătare sufletească, reîntâlnindu-l pe Gala Galaction, veche cunoştinţă de la „Viaţa socială”:

Eram şi eu la revista lui Nicu Cocea – istoriseşte Istrati – un fel de-a cince-a roată la căruţă, dar directorul ei îmi tolera tot, ştiind că n-am să fac purici mulţi. Corector la tipografia „Poporul”, (care numai poporului nu i-a profitat), eu trebuia să urmăresc cu ochii manuscrisul, iar cineva (nu ştiu cine) citea cu glas tare şi corija.

De la-nceput, mă izbi în piept titlul: De la noi la Cladova. Frumos. Sub glasul sonor, al lui Cocea, cred, începu să-mi alunece privirea pe manuscris, şi citeşte băiete şi alunecă mai repede şi fugi, şi ia-o la goană cu ardeiul unde nu-i de suferit, până când mă pomenesc că bietul corector îmi strigă:

— Mă?... Tu mă urmăreşti unde citesc eu, ori te-ai dus la dracu?

— M-am dus, frate, la dracu.

Şi mă trezii buimăcit, aşa cum trebuie să se simtă femeia focoasă sub strânsoarea omului dorit. După corectură, ia nuvela la rost şi trage-i o nouă lectură, pe-ndelete, înghiţind apa din gură, dezmierdând fraza cizelată, ascultându-i armonia. Şi iacă şi autorul! Dă mâna lui Cocea, ori lui Arghezi, controlează corectura şi apoi conversează.

Mă uit la el, fără să-i spun un cuvânt, fără să-i mărturisesc că mă lăsase însărcinat, divina sarcină al cărei plod nu orice zgârie-hârtie îl are în traistă. Mă uit la omul care a scris nuvela: e plăcut. Civil, haine închise, înalt, dar mai ales mă farmecă frumoasa sa barbă bătută de brumă pe de lături. (Cred că dacă aş fi fost femeie, m-aş fi târât numai după omul cu barbă frumoasă!) El mă priveşte vag. Şi deodată îmi spune:

— Tu ai fost în Siria?

— Da.

— Pe unde?

— Beirut, Malmetain, Ghazir, Dlepta, Haramonul...

— Haramonul? Aramonul, vrei să zici. Pe-acolo a umblat şi Christos.

El vorbea cu mine, dar era absent”[178].

La conacul lui Rosenthal, „cuib de gospodărie şi de pace, la poarta Capitalei”, ascuns în mijlocul unei grădini cu pomi roditori şi cu vie, Istrati se adună, din când în când, cu „o*mână de prieteni, toţi legaţi ziarului, cărţii şi literaturii”. Într-o dimineaţă, sură de toamnă, poposesc aici Mihail Sadoveanu, Gala Galaction şi D. D. Pătrăşcanu spre a petrece clipe de frumoasă aducere aminte, în tovărăşia lui Panait Istrati, „frate întru suferinţă şi literatură”.

„E o zi învăluită, fără nici o perspectivă de dezbrobodire, povesteşte Gala Galaction. E o zi de toamnă, prielnică amintirilor, lângă măgura drugilor galbeni sau lângă teascul strugurilor plini de brumă... Gazda care ne-a adunat a pregătit în cinstea lui Panait Istrati o masă neaoş românească... Dar bucuria mesei şi a zilei rămâne Panait Istrati. Îl privesc şi îl ascult cu un sentiment amestecat şi curios, de duioşie şi de admiraţie şi de nu ştiu ce mândrie de trib... E unul dintre ai noştri! Om smad, flexibil, povestitor incomparabil, artist în vorbă, în gest, prestigios şi cuceritor...

Panait Istrati istoriseşte neobosit. Ziua de-afară se stinge, fără nici o dungă trandafirie. Lămpile se aprind. Amicul nostru rămâne între noi, vibrator şi fermecător, fără să simtă că sunt atâtea ceasuri de când se joacă povestea vieţii sale. Vorbeşte româneşte admirabil. E din şesurile şi din bălţile Dunării (de la marginea Bărăganului) şi vorbeşte limba pescarilor şi a negustorilor de cai. N-a uitat nici un cuvânt românesc pe meleagurile streine pe care le bate de atâţia ani, măcar că l-a împins nevoia să înveţe şi altă limbă şi să scrie în ea. Vorbeşte cu căldură, cu dragoste de fiu adoptiv, despre mântuitorul şi crainicul său, marele Romain Rolland... Vorbeşte cu interes frăţesc de un nou povestitor american, Conrad Bercovici, un alt Panait Istrati, de data aceasta de la Galaţi, şi care vrăjeşte pe americani cu povestirile lui dunărene şi dobrogene. Panait Istrati scoate şi ne arată o scrisoare a acestuia scrisă în româneşte, aproape fără greşeli de limbă, deşi autorul e plecat de douăzeci de ani din casa părintească. Aşadar, peste Ocean mai avem încă un Panait Istrati, un fiu al deltei şi al bălţii şi care umple lumea anglo-saxonă cu aurul soarelui nostru, cu mireasma teilor din Tulcea şi cu susurul stuhăriilor româneşti!

Panait Istrati n-a uitat nici cântecele pe care le-a învăţat odinioară printre brăilenii lui, născuţi, unii dintre ei, dincolo de Balcani. Şi în legătură

cu un cântec pe care voieşte să ni-l cânte, ne povesteşte o tristă poveste de iubire între un arvanit brutar şi aleasa inimii lui, o cârciumăreasă din Brăila... Ea se îmbolnăveşte de oftică, se încovoaie şi se apropie de mormânt. Arvanitul îi rămâne credincios până la ultima ei suflare. Dar, dis-de-dimineaţă, pe la cântatul cocoşilor şi mai devreme, când brutarul, ajutat de micul Panait – calfa de brutar – frământă aluatul pentru covrigi, se aude din fundul brutăriei tuşitul iubitei ofticoase... Atunci, arvanitul, palid şi cu ochii strânşi sub pleoape, începe un cântec de infinită jale orientală[179]... Panait Istrati a auzit de atâtea ori cântecul acesta, încât îl cântă fără şovăială, cu toate că nu înţelege mai nimic din textul albanez...

Privim la Panait Istrati cum cântă şi cum imitează mişcările brutarului care frământă coca... E un cântec jalnic, e o manea turcească, auzită de atâtea ori sub fel şi fel de variante, în copilăria noastră cea petrecută în judeţul cu nume turcesc, Teleorman... Cântecul se isprăveşte cu un vaiet dureros, cu strigătul durerilor musulmane, mari şi mici: Aman! Aman!... Şi, din adâncul acestui cântec cu suspine orientale, Panait Istrati se ridică – înduioşător până la lacrimi – şi mai mult al nostru, al pământului pe care ne găsim, al Dunării cu caice din Levant, al tradiţiilor şi al poveştilor care se revarsă, cu Dunărea, până la Stambul şi la Sfet Agora!”[180].

PELERINUL INIMII

PRIETENIE, AŞ VREA SĂ TE CÂNT...

Prietenia este iubirea care înnobilează viaţa şi-i dă un sens. Ea se contopeşte cu generozitatea şi e singurul sentiment dezinteresat. Pierdută, omul trăieşte din dâra ei luminoasă. În veci negăsită, urmele ei se văd pe toate cărările vieţii. Oriunde vei pune piciorul, omule iubitor, te vei regăsi cu prietenia, căci altfel ce am deveni, când am ajunge undeva şi am şti că nimic nu ne aşteaptă? Ce ar fi, când am pleca şi am fi siguri că nimeni nu se va mai gândi la noi?

Prietenia e în noi. Totul vine din noi. Nimic nu vine din afară. Şi acela care nu găseşte iubirea în el, nu găseşte afară nimic. Fără dragostea care ne fecundează inima, toate frumuseţile terestre sunt reci şi înspăimântătoare.

Răsărituri şi apusuri ce vărsaţi văpăi de aur peste nepăsarea firii şi voi ceruri străvezii ce vă contopiţi cu marea; şi voi nopţi de-argint, mărturii nepieritoare; şi voi preumblări ne-sfârşite de fioruri, – ce aţi devenit voi, toate aceste măreţii, fără iubirea care e în om? Dezolări neptuniene!

Farmecul e în noi, întreţinut de iubire. În afară: marea indiferenţă!

Nu poţi iubi lumina, fără să iubeşti în acelaşi timp oamenii. Nu pe toţi. Nimeni nu-i iubeşte pe toţi şi nici Iisus nu i-a iubit astfel.

Iubim doar ceea ce ni se aseamănă în felurite privinţe. Iubim dorinţele noastre.

Adesea, întărind oamenii, m-am înşelat pe jumătate. Niciodată în întregime. Dar cu cât mă înşel mai mult, cu atât merită osteneala, deoarece aici nu e vorba decât de viaţa frumoasă, sănătoasă ca apa de izvor şi puternică, ca fulgerul.

Iubesc omul, când poartă în sine dragostea pentru prietenie. Iubesc femeia, când sângele îi este aprins de patima cărnii. Mă dăruiesc lor cu frenezie, fără să mă tocmesc. Asta costă scump, dar niciodată dezamăgirile suferite n-au fost şi nu vor fi în stare să micşoreze suma dorinţelor mele.

Îmi caut pretutindeni norocul, cu furia cartoforului. Joc totdeauna larg, deoarece nu pot suferi zgârcenia. Dacă mă înşel, nu pierd nimic: celălalt e

în pagubă. Nu pierzi nimic, atunci când te dăruieşti cu totul. Altminteri, ar însemna să poţi spune despre soare că-şi sleieşte forţele când se dăruie fără cruţare şi fără alegere. Cu atât mai rău pentru gheţari: se topesc ei înşişi!

Dar când câştig, pun mâna pe-o comoară! Vorbesc despre sentimentul prieteniei, deoarece, vai! pasiunea cărnii este ca fulgerul: puternică dar nu ţine mult.

Mândria se pedepseşte în viaţă! în ziua în care nu mai ai nimic de dat, nu mai poţi face fericit pe nimeni. Smochina – care stă ţeapănă în vârful pomului, sau către care nici o mână nu se întinde s-o culeagă, sau nici o gură nu se apropie s-o muşte, când este coaptă – se usucă, se întăreşte şi moare contemplând cerul...

Să dai, să dai – iată marea fericire a vieţii.

Să dai, mai ales la timp, fiecare lucru la vremea lui. Să dai râsul, să dai lacrimile... Să-ţi trăieşti avânturile, să-ţi trăieşti durerea... Să înhaţi raza de bucurie, care fuge, să-ţi arăţi dinţii frumoşi în râsul pe care nişte ochi umezi ţi-l cerşesc şi apoi, apoi să plângi nebuneşte, din toată inima, sătul de bucurie! Să plângi un timp... Şi apoi să râzi.

Iată cum este alcătuit lutul meu şi ceea ce iubeşte. Nu-s nemulţumit din cauza asta. Marii mei prieteni, nici atât.

Nu cunosc în viaţa mea, plină de chipuri mari, cinci oameni de talia lui Herman Binder, bătrânul idealist gălăţean, rămas cu nasul scâlciat din graţia huliganismului nostru patriotic. Stabilit birtaş la Alexandria, Binder devenise în centru de gravitate al românilor care descindeau – cu sau fără condicuţă – în primul port egiptean. Pe strada Handak se putea vedea, înaintea primului război mondial, o firmă „La Dorobanţul român”, cafenea-restaurant. Prăvălia era vestită pentru băuturile sale bune, aduse din ţară şi mai ales pentru „grătarul” cu fleici, mititei, pârjoale.şi alte bunătăţi „â la minut”, preparate după gustul românesc.

La moş Binder, orice flămând, orice progonit al civilizaţiei moderne şi al... civilizaţiei române, găsea sprijin, sfat, îndrumare. Sâmbătă seara sau duminică, vedeai, în plină ţară arăbească, o dugheană ca cele din Dealul Spirei sau Bădălan, în care muşterii se cinsteau cu ţuică, îşi frigeau limba cu ardei şi înjurau curat pe româneşte. Ea trimitea departe mirosul pârjoalelor îmbibate în cimbru şi plânsetele unor viori mânuite cu dibăcie în graiul nostru, de cei ce nu culeg la noi decât hulă şi câţiva gologani azvârliţi cu

dispreţ, – crâşmă cu poveşti gălăţene şi cu amintiri care aduceau lacrimi în ochii, atât ai povestitorului „jidan” cât şi ai ascultătorului român neaoş.

Îl cunoşteam pe moş Binder de un om cumsecade, deşi doi din scriitorii noştri care au vizitat Egiptul l-au luat cam la vale[181]. Era încăpăţânat în apucăturile şi credinţele lui, dar de o cinste recunoscută chiar de cei ce-l urau. Era milos şi făcea mult bine. Dacă cineva îi spunea că un om aşezat la o masă din prăvălia lui e nemâncat, el îi trimetea îndată un ceai şi o bucată de pâine. Făcuse parte din vechea mişcare socialistă şi păstra amintiri duioase din acele vremuri. Eu n-am cunoscut om să iubească ţara – pământul ţării noastre – cu o iubire mai temeinică decât a acestui străin.

Umanitatea sa îmbrăţişa pământul, spiritul său se interesa, de aproape, de întreaga noastră mişcare culturală. Ştiam din călătoriile trecute că ziarele româneşti erau în crâşma lui Binder citite şi răscitite, până ajungeau zdrenţe. Bătrânul, cu barba colilie şi cu inima tânără, şi le procura cu mare greutate, le păzea ca pe ochii din cap, să nu-i fie şterpelite, le colecţiona şi revenea la anumite articole, ca la o amintire din copilărie. Presa democratică era pentru el un refugiu sentimental. Învăţase să citească singur şi nu ştia să scrie aproape deloc. Nu scria nimănui. Care nu fu însă mirarea mea când, într-o zi, la Brăila, primesc o ilustrată semnată de dânsul! Nu conţinea decât fraza următoare, abia descifrabilă: „Mununc «Facla» cu puine”[182].

De când „scăpătase”, moş Binder servea singur. Nevasta lui, bolnavă de mulţi ani de cancer la stomac, zăcea în locuinţa lor, deasupra cârciumii. Aproape nu-l mai recunoscui, atât îmbătrânise, deşi n-avea încă cincizeci de ani. Era potrivit de talie şi bine legat, vestminte curate. Aşa cum îi era obiceiul, se purta în vestă şi mânecile cămăşii puţin sumese, de sub care apărea flanela.

Mă recunoscu îndată.

— Ei, uite haimanaua brăileană!

Şi-mi prinse mâna între mâinile sale cărnoase, strângându-mi-o cu prietenie.

— Ce-i cu tine? Iar în Egipt?... Baţi şi tu drumurile în lung şi-n lat, parcă te-ar fi gonit turcii... De ce nu stai în ţară? să-ţi faci un rost? Ori ai vreun scop?

— Poate că am vreunul... Cine ştie! De pildă, să mă îmbogăţesc.

— Să te îmbogăţeşti... Cu ce? Cu reumatisme?... Fiindcă aveam o firmă românească, trebuia să rabd batjocura tuturor puşlamalelor de pe

vapoarele româneşti. De îndată ce se îmbătau, începeau să-mi strige că mă îmbogăţesc cu „Dorobanţul român” şi-mi cărau în prăvălie pe toţi pezevenghii din Alexandria, care le plăteau de băut, aşa că nu mai putea să intre la mine nici o familie de oameni cumsecade, din cauza înjurăturilor şi murdăriilor ce se vorbeau. Or, eu am părăsit ţara şi m-am surghiunit în urgia asta arăbească, numai ca să nu mai aud „măi jidane” şi înjurături ca la uşa cortului. Am crezut, în tinereţe, că e de ajuns să fii cinstit şi să-ţi iubeşti ţara în care te-ai născut, pentru ca să fii respectat. Am văzut, mai târziu, că eram greşit... Într-o seară, au sărit la mine, om bătrân! Şi dacă nu scoteam revolverul să mă apăr, m-ar fi bătut. Aşa m-am gândit că decât să ajung prin puşcării, la vreme de bătrâneţe, mai bine să mă retrag într-o cocioabă ca asta şi să trăiesc pe cheful meu...

Peste puţine umbre dispărute am să mă aplec cu atâta evlavie, în literele mele[183], ca peste aceea a crâşmarului de la „Dorobanţul român”, bătut la Galaţi, bătut şi devastat apoi şi la Alexandria – tot de români! – redus la sapă de lemn şi rămas totuşi bun, milos, credincios idealului său terfelit de-o omenire abjectă. Dacă nu ar exista în mintea mea decât bunul, inimosul, umanul Herman Binder, ca singurul evreu persecutat, bătut, ruinat de huliganismul naţional român şi încă mi-aş lega soarta de soarta poporului evreu, încă aş face din lupta lui pentru dreptate lupta mea personală, lupta tuturor persecutaţilor de pe pământ.

De la sfârşitul primăverii lui 1907, am făcut cunoştinţă la Cairo cu un evreu bătrân, zugrav de case, originar din România. Vopsitorii arabi îl numeau Musa. Şi tot „Musa” îl voi numi şi eu aici.

Din câţi oameni am cunoscut şi iubit în zilele mele Musa a fost unul dintre puţinii tovarăşi de drum care ştiu să-şi ţină inima sus în nenorocire, să înfrunte vitregia împrejurărilor potrivnice şi să rămână bun prieten în ceasuri de restrişte.

Tot drumeţul nu e şi om de suflet, iar tovarăş de clipe grele e şi mai puţin. Imensa mulţime a haimanalelor care umplu cârciumile şi potecile internaţionale, nu e decât un fragment al acestui ocean de banalitate care se cheamă Lumea. Omul de inimă, de simţire, de cultură şi de visare e tot aşa de rar, e tot atât de greu de întâlnit în lumea vagabonzilor, ca şi în oraşul ori satul în care te-ai născut şi ţi-ai petrecut viaţa. Nenorocire acelui prieten care s-o lăsa sedus de Konovalovii lui Gorki şi care şi-o părăsi tihna, pentru

ca să-şi ia lumea-n cap, cu speranţa că poate o întâlni şi el Konovalovi! O ştiu eu aceasta, aşa cum greu ai găsi astăzi cinci scriitori care s-o ştie din proprie experienţă.

Figurile măreţe ale literaturii gorkiene au trăit mai mult în sufletul lui Gorki. Literatura nu e viaţa şi nici nu poate să fie decât în opera unui scriitor prost; totuşi, viaţa e şi rămâne superioară literaturii, prin faptul că e adevărată, dar, în cazul acesta, trebuie să spui că e viaţă şi nu literatură. Gorki a ştiut să ne-o spuie cu meşteşug în Vagabonzii lui şi astfel a reuşit să ne dea iluzia vieţii. În secretul acestui meşteşug el a trăit cu sfărâmături de suflete mari, le-a iubit şi le-a completat cu bogatul adaos al inimii sale iubitoare.

N-aveam nevoie să adaug nimic lui Musa, dar nici nu încerc să fac cu el literatură, căci ar fi păcat[184].

Ard, uneori în viaţă, bulgări de radium uman; de ce să spunem mereu c-au fost incendii? O simplă ceartă cu femeia pe care o iubeşti, nu e oare mai dureroasă decât o tragedie petrecută într-un roman? Vai, când mă gândesc la câte năzdrăvănii am mai făcut în zilele mele, mă întreb dacă nu cumva le continui şi astăzi, fără să-mi dau seama.

În Liban, am iubit pe Musa, care, la şaizeci şi cinci de ani, trăia mai intens decât mii de tineri puşi în acelaşi corp; iar prin alte părţi am iubit alţi oameni, căci peste tot pământul sunt oameni care merită iubiţi.

Doamne, să mă ierţi, dacă, uneori, te blestem. Eu însumi îmi dau seama cât sunt de nedrept, fiindcă ştiu că sunt unul dintre cei mai bogaţi oameni: bogat prin comoara marilor mele prietenii...

Ce suflet minunat zăcea în Arthur Parchet[185], această zdreanţă omenească! Nu am priceperea de a vorbi despre Arthur-artistul, care şi-a ratat viaţa sau care a realizat prea puţine lucruri. Pot însă vorbi despre prietenul Parchet, despre această a doua jumătate a sa, prietenul-duşman sieşi care îl împiedică pe artist să se realizeze. Un om care detestă pe popi şi o strigă în gura mare, nu se poate aştepta la nimic bun din partea celui mai catolic canton elveţian. Aceşti ciocli i-au tăiat până şi ultima posibilitate de pâine, alungându-l din postul de profesor de muzică la şcoala normală din Sion. Şi când mă gândesc că Parchet cântărea o sută douăzeci de kilograme şi că îi trebuiau, în mod normal, zilnic, două kilograme de bitfec şi doi litri de vin! Când pronunţam în faţa lui Ionescu numele lui Parchet, el îmi

spunea: „Când o să facem rost de-o jumătate de bou şi un butoi cu vin ca să le ducem în Elveţia?"

Era tot ceea ce Parchet cerea vieţii, dându-i în schimb emoţii.şi tandreţă fără măsură...

De felul meu, atunci când întâlnesc un om, îl ascult, îl observ şi-mi însemnez în inimă, cu litere neşterse, dacă atunci când îmi vorbeşte despre pasiunile lui (În special aceea a prieteniei) o face cu căldură, încropit sau cu răceală. Ei bine, Arthur Parchet este singurul artist din Occident care mi-a vorbit cu inima despre Romain Rolland, ca şi despre toate pasiunile sale[186]. Or, după mine, Rolland este iubit de prietenii săi numai cu creierul.

Josue Jehouda este necunoscutul „soldat elveţian" de la Sylvana sur Lausanne, în 1918, care mi-a pomenit pentru prima oară numele lui Romain Rolland şi m-a îndemnat să-i citesc opera. În vremea aceea, nu mai ştiam ce să fac cu viaţa mea...

Poate o să vă mire, dar de n-ar fi fost Jehouda, n-ar fi existat poate niciodată un „caz Panait Istrati" în literatura franceză, înaintea lui Rolland, el a fost cel care a rostit: „Să se facă lumină!"... Şi lumina goni întunericul din viaţa mea[187].

Mi-aduc aminte, cu prilejul primei mele vizite la Villeneuve, cum l-am întrebat pe Rolland în ce fel şi-a păstrat un suflet vibrant. Ducându-şi mâna dreaptă la inimă şi apoi la frunte, mi-a spus: „Am luat-o pe dânsa şi am pus-o lângă creier". Mi-am explicat vorbele lui astfel: „Când inima nu mi-a dat pace, am vârât-o în creierul meu. Mi-am regăsit astfel echilibrul, înfierbântându-mi atât cât am dorit mintea, fără a-mi îngheţa inima".

Este exact contrariul de cum se petrec lucrurile în prietenia occidentală (sângerez, scriind aceste lucruri. Câte visuri îngropate de vii!).

Un prieten sincer preţuieşte cât doi şi numai acest fel de prieteni îmi place. Felul meu: omenie, nu frumuseţe! Mare pagubă pentru artă, dacă m-au trădat idealurile! Arta mea cea mai bună: prietenia; apoi pasiunile mele.

Prietenul: omul însetat după o prietenie adevărată, nu din cărţi, acesta va da semne de viaţă, începând cu Mihail. Cărţile mele de până acum nu cuprind decât o parte din mine: artistul, dacă vreţi.

Pentru mine, este o bucurie fără seamăn ca să descopăr nu cărţi frumoase, ci fiinţe omeneşti frumoase, puternice, cu sentimente generoase şi care să se aplece însetate asupra mea, nu asupra cărţilor mele. Fiindcă eu iubesc atât viaţa mea, cât şi a fiinţelor care-mi seamănă. Mă dăruiesc lor şi-mi doresc ca şi ele să mi se dăruiască, la rândul lor. Toate acestea pe deasupra artei care nu-i decât un reflex al vieţilor noastre.

...Sosind la Paris, în mai 1922, aveam în buzunar o scrisoare a lui Romain Rolland, în care-mi spunea să mă duc să văd doi oameni: Jean-Richard Bloch, unul dintre rarii scriitori francezi cu vână de creaţie, şi Leon Bazalgette, „inimă caldă, apostol al lui Walt Whitman".

I-am cunoscut şi cred că i-am iubit... Atât cât se poate iubi în Occident, unde prietenii au un „spion" la uşa de la intrare, care îi ajută să identifice – fără a fi văzuţi – pe prietenul nedorit uneori. Cum eu sunt exact un atare prieten, greu de păstrat, dar lesne de pierdut, am căutat să fug cât mai repede din Paris, de uşile şi „spionii" lor. Totuşi, am păstrat prietenia acestor doi oameni.

...Sunt fericit să constat cât a rămas de vie amintirea mea în sufletul lui Jean-Richard Bloch:

„Eu îţi păstrez dragostea mea şi toate sentimentele, îmi scrie, şi nu-ţi port ranchiună pentru cât l-ai putut face să sufere pe Bazalgette, pe care l-am iubit mai mult decât pe mine însumi. (...) Eu credeam că ţi-am câştigat încrederea prin admiraţia ce am faţă de opera ta (o admir mai mult decât pe autor), cât şi pentru devotamentul pe care l-ai simţit în mine (atât pentru tine, cât şi pentru operă). Pentru rest, singur ţi-ai luat rolul de saltimbanc oriental, pe care te-ai amuzat să-l joci printre noi ca să ne ameţeşti şi să ne umileşti. Noi te-am iubit pentru adevăratele calităţi ce se aflau în tine şi pe care le distingeam, în ciuda piruetelor tale ostentative. Aceste calităţi îţi sunt înnăscute, fiind singurele care vor rămâne, după ce se va prăbuşi decorul asurzitor. Ele întruchipează pe adevăratul şi dragul Panait – modest, generos, mândru, înflăcărat, harnic, pur. Cu atât mai rău pentru rest, pentru tot acel acompaniament asurzitor care se străduieşte să ne ascundă comoara, cu muzica lui de bâlci. Acestui adevărat Panait îi rămân ataşat. Lui îi scriu şi doar pe el aş dori să-l revăd. Celălalt mă înnebuneşte. Pe tine te îmbrăţişez, nu pe celălalt. Dar, şi unuia şi celuilalt, le urez din toată inima vindecare, multă sănătate, vigoare şi acel dram de suferinţă atât de necesar fericirii"[{188}].

Da! îmi place această lovitură de bici care-mi sfichiuie şalele. (Vai, şale canonite de o şedere de şase luni în pat.) Desigur am avut, am şi voi avea (dacă trăiesc) comportări urâte în prietenie. Dar acest saltimbanc nu poate să vă uite. Şi bolnav, foarte bolnav tot el este cel care v-a scris primul.

Simt, cunosc mâna care mă loveşte. Îi datorez atât! Se mai află, de asemenea, şi alte câteva mâini, pe care le cunosc şi cărora le sunt îndatorat. (Când vorbesc de datorie, mă gândesc la cele mai nobile lucruri).

Dar, odinioară, am visat ca aceste mâini să-mi ceară dublul datoriei ce aveam faţă de ele. Mă aflam, pe atunci, liber, îndrăgostit, plin de speranţe. (Era pe vremea Chirei şi a lui Codin.) „Saltimbancul" dorea să se dăruiască în întregime cuiva, fiinţă sau lucru: unui om sau unei idei. N-a reuşit decât să se rostogolească în gol. Însuşi Romain Rolland i-a scris: „Dacă Villeneuve se află prea aproape de Paris, voi şti să merg mai departe".

Asta-i tot. Nu trebuie scormonit mai departe. Mai departe, toţi suntem aceiaşi, fiecare tăinuind un „saltimbanc" sau altceva. Altceva mai rău. De pildă, nici Bloch, nici Balzagette, nici Rolland n-au venit într-o noapte să dea buzna pe uşă, strigând: „Haide, frate! bate-ţi nevasta, alungă-ţi copilul şi hai să ne lămurim în noaptea asta. Avem nevoie să ne asculţi!".

Nu, n-a venit nici unul dintre ei.

La cel mai bun om cunoscut în Occident, prietenia vine totdeauna după familie, după operă, după tabieturi. Pierre-Jean Jouve (primul dintre aceşti oameni pe care i-am iubit şi m-au iubit) mi-a dat să înţeleg, brusc, într-o zi că totul s-a terminat între noi, deoarece îi mărturisisem că nu-mi plăcea poezia lui, pe care mi-o citea cu însufleţire. Iar Romain Rolland, marele Romain Rolland, în viaţa căruia nu credeam că există doi Panait Istrati, a rupt cu mine, în primăvara lui 1930, fiindcă nu am vrut să cer scuze unei „poete" care îi preamărea frumuseţea mâinilor...

...Bazalgette, cu figura lui de armean, sinceritatea-i fără margini şi felul său de-a fi supraomenesc, a fost pentru mine miracolul prieteniei franceze, în plin secol de ipocrizie afectivă şi literară.

Crearea „Comitetului pentru apărarea victimelor teroarei albe în Balcani", apoi a „Comitetului contra fascismului" – în care eram amândoi membri – mă îndemna să cred că o eră se deschidea în sfârşit setei noastre de dreptate. Ceva din Don Quijotte aveam amândoi, atât în figură, cât şi în inimă. Câte „lovituri" aveam de dat, în imaginaţie! Şi câte de primit pe

propria noastră piele! Vedeam răsculându-se închisorile, martirii, mulţimile, căzând lanţurile... Era tot ce am fi putut face. Nu s-a întâmplat însă nimic.

Cele două „Comitete”, cu aceeaşi sută de membri, se metamorfozară într-o biată maşină de roneotipat, ce se punea în mişcare ca să protesteze la fiecare duzină de spânzuraţi, în Balcani sau aiurea, la fel cu somnoroasa „Liga de Apărarea Drepturilor Omului”. Noi, membrii, ne mulţumeam fiecare să le trimitem o curajoasă adeziune, fie de-acasă, fie din voiaj.

Mă dusei să-l văd pe Bazalgette. Era în timpul afacerii Sacco şi Vanzetti. Găsii un Leon amar, care mă întâmpină fără elan, îi spusei:

— Dacă am coborî noi în stradă, o sută de mii de oameni ne-ar urma la Ambasada americană. Şi i-am salva pe cei doi nenorociţi.

— Ne-am salva mai degrabă noi! făcu el. Apoi, privindu-mă în albul ochilor:

— Eu o vreau. Dar tu te faci forte să-i hotărăşti pe ceilalţi ca să coboare în stradă?

— Care „ceilalţi”?

Nu mai mi-a răspuns. Eu n-am mai stăruit. Şi nobila Americă a fost satisfăcută.

Sărmani Don Quijotte!... Ne-am despărţit, nu ne-am mai reîntâlnit şi nici nu ne-am scris. Dacă în cer există prietenia, apoi voi fi încă prietenul lui Leon Bazalgette, fiindcă aici nimeni nu face tot ce poate.

Nu-mi place să scriu despre prietenii care au plecat; iar cele ce scriu, în atari ocazii, nu-mi dau nici o emoţie. De altfel, de când ştiu cât preţuieşte arta de-a scrie, nici nu mai citesc nimic care să mă emoţioneze. Asta nu-i pentru că aş fi devenit blazat sau că mâhnirea mea, într-o atare împrejurare, s-ar deosebi, dintr-un motiv sau altul, de aceea a semenilor mei. Dar, uneori, e util să spui lucrurilor pe nume. Şi amintirea prietenilor care mor este unul din aceste lucruri.

Întâlnindu-mă în drumul meu incredibil cu Jean-Richard Bloch, cu Leon Bazalgette şi cu Frans Masereel – după ce am atins culmea în admiraţia noastră comună pentru Romain Rolland – am crezut că strălucesc de bogăţie şi am vrut, la rândul meu, să le împărtăşesc căldura inimii mele, care ţâşneşte direct din ochii, de pe faţa şi din sufletul meu, din mine, contemporanul lor şi care va putrezi în curând. Ei bine, toţi şi întotdeauna

au preferat acestui Istrati pe celălalt, care le dădea doar fragmente din dragostea sa.

Nu există nici unul printre ei căruia să nu-i fi cerut de o sută de ori, să nu-i fi cerşit un ceas de comuniune prietenească. Toţi mi-au opus bariera ocupaţiilor lor. Retraşi fiecare în a sa Merigote, Vila Olga, Maison Blanche, Boulogne, ei au continuat să trăiască, absorbiţi de ocupaţiile lor.

Sângerez, vorbind atât de fără de milă. Occidentul nu va înţelege niciodată prietenia orientală. Ceea ce nu mă va împiedica să-mi iubesc prietenii occidentali, ca şi până acum, şi, în acelaşi timp, să suspin după Mihail, care împletea în făptura lui Orientul afectuos cu Occidentul rafinat.

Azi, frivolitatea şi egoismul ne-au năpădit din toate părţile. Omul sincer n-are ce să zică; trebuie să tacă. Trebuie chiar să-şi lase tăcerea, ca moştenire, fratelui său întru sinceritate. Şi unul şi celălalt trebuie să aştepte ca vremurile de ticăloşie să treacă.

Eu spun aceste lucruri, dar nu le fac decât pe jumătate; sau, mai degrabă, îmi pregătesc calea spre această tăcere. Căci a rosti adevărul şi a muri pentru el, asta înseamnă eroism; a spune adevărul şi a continua să trăieşti, chiar trăgând foloase, asta se cheamă literatură.

Leon Bazalgette, pe care l-am cunoscut puţin, n-a fost unul dintre aceşti eroi, dar nici un literator; ci un om care-şi târa de un picior ghiuleaua credinţei sale, iar de celălalt pe aceea a epocii sale, aşa cum o fac unii prieteni ai mei scriitori, pe care îi cunosc bine. El putea fi altceva; n-a izbutit. Nimeni nu poate.

Nu există oameni care ar putea suferi şi muri pentru fratele lor omul. În vremea noastră se moare pentru stăpâni.

Ici-colo, câteva strigăte. Sincere. E tristul joc între eroism şi literatură. Toţi ne vom da seama, în curând, de acest lucru. Şi, pitiţi în umbra credinţei noastre şchiopătânde, o să ne fie ruşine. Cu atât ne vom alege, deoarece pendulăm între credinţă şi egoism. Şi nu-i puţin lucru să ai parte numai de ruşine, într-o epocă în care, mai mult ca oricând, se simte nevoia eroismului.

Să însemne, oare, prea mult eroismul definit de Romain Rolland: „A face tot ce se poate”? Tot? Dar, pentru acest Occident dialectic, însuşi acest Tot nu-i decât o biată „literatură”.

Datoresc totul lui Jacques Robertfrance, iar el nu mi-e dator cu nimic. Ştiind acest lucru, l-am necăjit întotdeauna. Aşa sunt eu croit: să supăr mai ales pe cei cărora le datorez mult, mult de tot, să mă cert cu cei mai buni prieteni. I-am făcut lui Mihail o viaţă de chin şi uneori aproape imposibilă marea prietenie ce ne lega. În scrisorile mele cu Robertfrance nu se găseşte decât un singur cuvânt bun, la zece de ocară!

Acest om şi-a dat sufletul, corectând ultima mea carte, cu şpaltele pe piept! Am aflat-o chiar de la el...

Într-o scrisoare de vreo douăzeci de rânduri – sosită în acelaşi timp cu telegrama care-i anunţa moartea – el îmi spunea: „Putem să ne dăm mâna. De trei luni, zac în pat, pradă unei crize de reumatism pulmonar. Din fericire, n-am dureri; însă)o febră îndrăcită între 38 şi 40 de grade nu-mi dă pace. Medicii nu-mi pot spune când va înceta. Iată, prietene, de ce nu ţi-am mai scris, neavând putere s-o fac... Corectez cu încetinitorul şpaltele cărţii tale. Îţi voi trimite reviziile, după ce vor fi paginate. Nădăjduim ca să-ţi apară cartea la sfârşitul lui decembrie. Şi viitoarea? Mai poţi lucra, frăţioare?”

„Frăţioare!” Să-i ia dracu pe asemenea fraţi!

Desigur, aveam o scuză mare cât o coaje de nucă; el se afla la pat de trei luni, iar eu de patru în chilia unei mânăstiri. Mă luptam cu suferinţa, ducându-mi zilele de azi pe mâine, cu bruma de plămâni ce mi-a rămas, hărţuit de mizeriile altora, care deveniseră şi ale mele. Enervat, exasperat de obligaţia scrisului, trei ore pe zi, cu o febră greu de suportat, provocată de vechea-mi cunoştinţă, tuberculoza, care nu mă lasă nici să mor, nici să trăiesc...

Dacă astăzi nu am atâţia editori câte cărţi am scris, asta o datoresc lui Jacques Robertfrance. Lui îi datoresc pâinea pe care o mănânc, cu preţul unor lupte ce l-au sângerat şi ar fi trebuit să-l îndemne a mă urî. Nu numai că nu m-a urât, dar nici măcar nu s-a supărat pe mine! O singură dată l-am scos din sărite, ţinând morţiş să-mi dea voie a semna un contract lateral cu o altă editură din Paris. După ce a răguşit, demonstrându-mi cât de prost apărător al propriilor mele interese eram, s-a ridicat, strigându-mi: „Ei bine, semnează şi du-te la dracu! Lasă-mă în pace!”.

Am semnat contractul pentru şase volume şi n-am predat decât unul. În faţa gafei mele evidente mi-a adăugat, zâmbind frăţeşte: „Şi acum, frăţioare, ce ai zice, dacă ţi-am face un proces „?

Da! nevoia de bani m-a făcut să-l chinuiesc pe Robertfrance. Deşi sunt împotriva celor care aleargă după bani, în realitate fac şi eu tot ca ei...

Jacques Robertfrance a corectat franceza celor mai multe cărţi ale mele. Muncă ingrată, greu de îndeplinit. Trebuia să lase totul aşa cum scrisesem, dar să îndrepte sau să taie incorectitudinile francezei mele. Romain Rolland mi l-a indicat, încă de la început, cu multă prudenţă. Din 1927, când am încetat să locuiesc în Franţa, corectarea francezei mele a devenit o corvoadă respingătoare: de atunci nu mai pot să-mi dau seama când îmi ameliorez textul sau îl înrăutăţesc[189]. Crede, oare, cineva că i-am fost recunoscător lui Robertfrance? Doamne, câte vexaţii a trebuit să îndure acest om, care se lupta, fără nici un folos personal, cu incapacitatea mea!

Ipocritul sincer care a fost Jean-Jacques Rousseau se plângea de asprimea soartei sale, care-l obliga să mărturisească cum a urinat în cratiţa unei femei sărmane. Ce să mai spun despre mine, dac-aş povesti într-o zi cum am scuipat tocmai pe faţa celor ce m-au slujit cu credinţă! Dar azi o plătesc îngrozitor, cu boala ce m-a dat peste cap. Făcându-mă nesuferit celor mai buni dintre oameni, m-am însingurat! Ah! cum murim! Ca nişte câini.

...În singurătatea crescândă a anilor din urmă mi-au rămas totuşi credincioşi unul sau doi prieteni. Prieteni din tinereţe care au jucat un rol ideal în existenţa mea. I-am pierdut şi pe aceştia, într-un chip de nemărturisit: din pricina banilor!

Desigur, cărţile mi-au adus ceva bani. Pe măsură ce-mi veneau, i-am împărţit cu nu importă ce prieten sau necunoscut care mi se adresa. N-am făcut decât să continui o practică firească, aşa cum fac atâţia alţii. În Orient, mai ales, într-ajutorarea sau despotmolirea din necaz a unui necunoscut sunt fapte banale. Acestui comportament îi datoresc că n-am crăpat de foame în trecut. În direcţia aceasta, chiar Occidentul a fost destul de generos cu mine.

Ei bine! scumpii mei prieteni au numit acest fel de-a fi risipă. Trebuia, se pare, să păstrez banul blestemat şi să-l mâncăm în familie. Cearta a fost orientală: dezgustătoare, murdară, pentru totdeauna.

Prietenia şi femeia superioară mi-au dat lovitura de graţie. Din cauza Rusiei, m-am despărţit de Romain Rolland, iar din cauza banilor de Gheorghe Ionescu.

Niciodată n-am fost aşa de singur, aşa de părăsit. Şi doar atât am crezut în iubirea omului pentru om!

ÎN CĂUTAREA FEMEII-PRIETENE...

Prietenia creşte prin statornicie, prin durată şi orice necredinţă este pentru ea de neînţeles. Cu cât suntem mai mulţi, cu atât e mai bine. Dimpotrivă, carnea este egoistă atunci când iubeşte şi nu îngăduie pe un al treilea. Îndată ce i se dă prea mult din aceeaşi hrană, ea se plictiseşte şi începe să lâncezească.

Cum poate fi realizată pacea între bărbat şi femeie? Cum să înfăptuim fericirea deplină? Un lucru este cert: în privinţa supremei prietenii, idealul va fi realizat numai de amanţii-prieteni, dacă atât bărbatul cât şi femeia ar putea rămâne prieteni şi amanţi, în acelaşi timp. Vorbesc de fiinţe care sunt bântuite de un geniu exclusiv al înţelesurilor.

În propria-mi experienţă, destul de bogată, n-am putut realiza niciodată acest tur de forţă prietenesc, decât pentru foarte scurte clipe, frumoase ca nişte iluzii înflăcărate. Vina este a patimei, de care suferă însuşi acest „geniu” şi care nu-i decât o extraordinară capacitate de-a simţi şi iubi întruna şi cu toată puterea. Dar care, tocmai prin aceasta, păcătuieşte dintr-o dorinţă nemăsurată de necunoscut, veşnic necunoscut.

Într-un cuvânt, idealul de a vedea prietenia îmbinându-se cu carnea noastră, făcând cu ea casă bună, nu-i decât un ţel suprem, pe care nimeni nu-l poate atinge pe deplin, dacă nu scapă din strânsoarea celor mai arzătoare pasiuni ale sale.

N-am ştiut acest lucru decât foarte târziu...

Numeroase au fost femeile în viaţa mea. Le-am iubit. Despărţirile au fost totdeauna suportabile. Având oroare de suferinţa care vine de pe urma cărnii înşelate – cea mai abrutizantă dintre toate! – am făcut tot ce mi-a stat în putinţă pentru ca” în timpul unei despărţiri, răul să nu fie ucigător pentru nici una din părţi.

Da! am făcut chiar imposibilul... Şi am reuşit totdeauna, pentru că eu am fost acela care ţinea frânele conducerii.

Epopeea vieţii mele cu Anna[190], cea mai puternică pasiune din viaţa mea (prima femeie-prietenă, smulsă bărbatului ei, la Nisa, cu cuţitul în mână, primejduindu-mi viaţa), ca şi falimentul meu bănesc, toate la un loc m-au târât nu o dată pe marginea prăpastiei... Adevărată furtună, care m-a

măturat de la Nisa, aruncându-mă la Paris, pentru ca de-aici să mă catapulteze la Bagnolles-de-l'Orne, să mă facă una cu pământul la Saint-Malo, de unde m-a azvârlit ca pe o zdreanţă, din nou la Paris. Ah! Omul e singur în viaţă! Nimeni nu-l poate scăpa de la pierzanie, oricâte bunăvoinţe din lume i-ar sări într-ajutor !La 8 iulie 1924, ne-am căsătorit la primăria celui de-al optulea arondisment din Paris[{191}]. Ca să arătăm ca lumea", ea mi-a curăţat şi călcat costumul negru; apoi şi-a întors o rochie veche de acum patru ani... Femeie cochetă, deşi simplă croitoreasă, îi plăcea să fie curată, demnă, îngrijită.

Singura raţiune a acestei căsătorii pripite: de-a trăi economicos şi de-a putea realiza puţinul ce-l am de spus, căci problema scrisului nu va merge multă vreme. Îndată ce lucrul devine obişnuinţă, nu mă mai atrage.

După un timp de linişte casnică şi de scris pe brânci – care a durat patru luni, cât am stat la Masevaux – Anna a avut o criză de nervi asemănătoare celei de la începutul prieteniei noastre. Incapabilă să se acomodeze cu ceea ce ea numeşte „dependenţa de un bărbat", fie el chiar legal. Refuz total de-a lega cea mai mică relaţie cu cei mai buni prieteni ai mei. Dorinţă turbată să mă abandoneze la ale mele, iar ea să revină la viaţa ei de dinainte, fără a se despărţi de mine, dacă n-am nimic împotrivă şi fără să-şi facă sânge rău din cauza asta.

— Tu nu poţi trăi fără prietenii tăi, iar eu detest pe toată lumea...

Masereel este singurul pe care-l iubeşte Anna. „Dar, îmi spune ea, aş putea să mă lipsesc şi de el". Un câine, o ghitară şi pădurea, – asta-i toată viaţa ei. Şi eu, care iubesc oamenii, ce voi deveni?

Ah! nimeni n-o să poată spune, după ce voi muri, că am avut o viaţă tihnită! Şi dacă s-ar şti în ce grad această femeie a devenit un punct central al vieţii mele! Cum simt că mă prăbuşesc, dacă aş pierde-o.

Într-o bună zi, părăseşte căminul, fugind la Paris, ca să-şi reia croitoria. A doua zi, în goană, plec după ea. O găsesc sub povara reproşurilor unei bune prietene. Înapoiat la Nisa, dau peste o lungă scrisoare a Annei, în care-mi cerea iertare „În genunchi", declarându-se gata de orice sacrificiu. O hotărăsc să revină acasă, la Masevaux. Ştiind-o bolnavă, nu i-am reproşat nimic, fiind şi abătută din cauza nebuniei comise.

Sunt într-un hal de plâns, de nedescris, cu sănătatea. Tuşesc toată noaptea şi transpir. Doctorul Dalimier, care îmi îngrijeşte bronşita tuberculoasă, mă obligă să mă odihnesc o lună în acest Paris ceţos şi umed, să nu părăsesc camera, care trebuie să fie bine încălzită şi să fac un

tratament: cincisprezece injecţii cu arsenic. Sunt slab ca un schelet. Capul parcă nu-l mai am. Singur sufletul ţine piept vijeliei... Câtă vreme? Şi la ce bun atâtea frământări!

Ce poveste blestemată şi sărăcia asta de viaţă! De la o zi la alta, dintr-un moment într-altul, boala de nervi îmi desfigurează tovarăşa de drum... Dacă o pierd, adio scris! Probabil că asta mi-e soarta: să fiu distrus de ceva...

La înapoierea din România, o mare nenorocire ne aştepta la Masevaux: pierderea fulgerătoare a nepoatei noastre, unicul copil, în vârstă de cinci ani, al fratelui nevestei mele. Singurul copil pe care l-am adorat în viaţa mea de om însurat. Cum n-aveam şi nu vom avea niciodată copii, voiam s-o adoptez, făcând-o sprijinul bătrâneţelor noastre. Era aptă de învăţătură şi demnă de o mare prietenie. A murit, în timp ce noi ne plimbam prin Europa, în plină vigoare a sănătăţii, doborâtă în douăzeci şi patru de ore, pişcată de o insectă, la nas. Nevastă-mea refuză ca să mănânce şi să doarmă; vrea să moară de foame[192].

Scrisul meu se va resimţi mult, în urma acestei catastrofe. N am nici un chef să iau tocul în mână, deşi cererile de cărţi, şi colaborare curg din toate părţile. Editura „Rieder” a acceptat, să-mi verse cinci mii de franci, eşalonaţi în patru tranşe şi apoi, regulat, câte două mii de franci lunar.

Numai Dumnezeu ştie dacă de inspiraţie îmi arde acum, Când sunt devastat de suferinţe şi bucurii, de viaţă năvalnică Care-mi pune la grea încercare inima-mi obosită. Câtă dreptate a avut Rolland ca să vorbească, în prefaţa la Beethoven, despre „dulceaţa morţii”. Hotărât lucru: nu înseamnă că eşti un răsfăţat de natură, dacă ai capacitatea de-a simţi prea mult...

Sunt trist şi n-am chef de nimic. Presimt că o voi pierde pe Anna, acest dureros pilon al vieţii mele actuale şi de care nu mă pot lipsi. Ea înseamnă pentru mine simbolul sincerităţii, în această lume plină de convenţionalisme. Fără ea simt că mă înăbuş... Mi-e dor de o rulotă şi de fotografie ambulantă.

Atât eu cât şi Anna suntem convinşi că pasiunea moare, dacă e lăsată să mocnească. Ea nu trăieşte decât prin pasiunea dorinţei. „Femeia bucătăreasă, spune ea, nu poate fi niciodată amantă”. Şi totuşi, în ciuda suferinţelor îndurate până acum, Anna continuă să fie o amantă aprig dorită, deşi de multă vreme încetasem să-i mai fiu amant. Mi-a spus:

— După prima ciocnire cu un bărbat, totul se sfârşeşte pentru mine. Eu nu sunt o cerşetoare, care ziua se ciorovăieşte şi noaptea face dragoste...

Dar cum tu eşti cel mai sincer bărbat şi prieten pe care l-am întâlnit până acum, păstrează-mi prietenia şi fă ce vrei în afară. Eu nu cunosc gelozia. Dacă Vei avea o amantă şi nu mă va umili, o accept şi mi-o fac prietenă. Pentru rest, nici aşa n-am fost prea drăgăstoasă cu tine. Cum tu nu poţi trăi fără această pasiune, te înţeleg...

M-a înţeles!?...

Sosit la Nisa, vechiul meu prieten Jehouda m-a invitat la Geneva ca să ţin o conferinţă despre rostul artelor şi să-mi acopăr astfel costul călătoriei[193]. După conferinţă, chiar în aceeaşi seară, se dă o recepţie intimă doar cu câţiva invitaţi. Într-un budoar, separat de salon, se afla o duzină de femei tinere şi frumoase, cărora le-am fost prezentat în cuvinte măgulitoare.

Nu sunt şi n-am fost niciodată un om ordinar, iar femeile tinere şi frumoase nu mi-au lipsit. M-am comportat deci în seara aceea cât mai agreabil, înveselind, pe cât am putut, tinerele femei. Toată lumea se înghesuie să mă dea gata cu o „primire” după care n-am tânjit niciodată, şi la Paris am avut vreo două sau trei asemenea recepţii. Habar n-au oamenii că eu mi-am luat tot ce am dorit în viaţă, l-am sorbit, l-am devorat. Şi asta nu de-acum. Ci din totdeauna. Eu sunt Cosma. Şi soarta mea e scrisă. Nu-mi rămâne decât să mă prăvălesc într-o zi, ca şi el, de pe cal, doborât de un glonte ce va porni poate chiar din buzunarul meu.

Nimeni nu va putea spune că a văzut la mine maimuţăreli de om de litere. Mi-am îndepărtat neîncetat admiratoarele. Şi asta nu pentru că aş fi vreun procopsit de virtuos, ci fiindcă viaţa mea actuală nu se dă în vânt după zvâcnituri cocoşeşti, ci după o pasiune violentă, totală, frumoasă, aşa cum am visat-o şi pe care Anna mi-o promitea la început.

În seara aceea, la Geneva, faptul s-a comis în întregime, frumos ca o scânteiere de fulger, rechemând la viaţă partea pasională din mine, aflată în suferinţă cu Anna: e Marie-Louise[194] care reprezintă, aproape dublu, ceea ce îi lipseşte Annei. Nu renunţ însă nici la Anna, nici la Marie-Louise. Mai degrabă la viaţă. Am nevoie de amândouă şi asta e cu putinţă.

La înapoiere, am mărturisit totul Annei... Doară îmi spusese să fiu sincer, deoarece ea nu cunoaşte gelozia şi e în stare să înţeleagă totul.

Lovitura a fost totuşi ucigătoare, în ciuda repetirilor mele că nimic nu mă poate despărţi de ea.

Părăsindu-şi căminul de la Masevaux, am urmat-o, din dragoste neclintită, cât şi de teamă să nu-şi facă vreun rău... Viaţa noastră deveni astfel un iad nesuferit: zi şi noapte, ne târam prin gări, prin trenuri,

nedormiţi, nemâncaţi. Două arătări ce-şi repetau aceleaşi cuvinte, spuse şi răspunse de mii de ori.

Ceea ce am prevăzut s-a întâmplat, sau se va întâmpla în curând: voi încerca să-l omor pe Cosma – omul din mine care năzuieşte imposibilul – salvându-l pe cel care trebuie să continue a scrie... Să trăiască singur şi să scrie în subsolul lui Ionescu din Colisee, nr. 24. Niciodată n-am înţeles, ca acum, mărturisirea lui Rolland, făcută la începutul prieteniei noastre, şi anume: „Numai opera mi-a salvat viaţa!”. Pe vremea aceea, n-am priceput mare lucru. Acum, însă...

29 iunie 1926 – Am revenit în subsolul lui Ionescu, îngropat aici de două zile. Trăiesc ca un pustnic[195].

Afară de opera mea, nu ştiu dacă m-ar mai putea clinti ceva... Şi ce poveste frumoasă, veche de treizeci de ani, am încredinţat în acest moment tiparului, pentru „Editions de France”[196].

[1927] Tovarăşa mea de-acum, Marie-Louise Baud-Bovy întruchipează în mod sublim devotamentul şi puterea de a înţelege. E femeie-tovarăşe de viaţă, care întrece tot ce am cunoscut până acum.

Mama ei era o sfântă, o sfântă evreică ce şi-a hrănit copiii cu muzică superioară, cu blândeţe şi devotament. Dar a trebuit să-şi hrănească copiii şi cu pâine, şi nu numai pe copii, ci şi pe tatăl lor, om bun şi prieten entuziast, care s-a devotat mai degrabă Greciei antice decât alor săi. I-am cauzat multă suferinţă. Mă consolez, amintindu-mi că a fost prima persoană din familia lor care a venit într-o zi pe ascuns, mi-a luat mâna şi mi-a spus cu simplitate, în faţa fetei sale: „Am încredere în d-ta!”

Bilili este însă prea femeie. Se vâră prea mult în mine şi nu acesta este idealul meu. Îi datorez totuşi liniştea care-mi îngăduie să scriu. Voi încerca să n-o fac să sufere prea mult, ceea ce îmi va fi destul de greu.

[1930] Bilili m-a trădat îngrozitor. Mi-am pierdut, odată cu ea, şi iluziile şi sănătatea, cea mai înşelătoare dintre toate.

N-o iubeam trupeşte, n-o iubisem niciodată astfel. Adoram în schimb restul.

La Viena şi-a găsit un bărbat, un fel de medic sportiv, cu înfăţişare de vată. Dacă i s-ar fi întâmplat să cadă, îmi era teamă să nu sugă toată apa de pe pământ. Era tocmai ceea ce-i trebuia Bililichii, care avea nevoie să pipăie pe cineva, neputând s-o facă cu mine, care sunt un arici.

Mi-a mărturisit cinstit şi la timp legătura şi atunci am rugat-o să-mi redea libertatea, rămânând prieteni, uniţi toţi trei. A urlat ca o tigroaică,

spunând că nu poate trăi fără mine, că avea nevoie de mine şi de el. A făcut tot posibilul ca să părăsesc Parisul (august 1929) şi să vin la Viena, jurându-mi amândoi că au rupt orice legătură trupească. I-am crezut pe cuvânt şi am plecat la Viena, unde am stat trei-patru luni; dar îndată mi-am dat seama că mă înşelau şi numai atunci începui s-o iubesc pe Bilili, trup şi suflet, în timp ce ea se depărta de mine, cu cât o voiam în întregime. Pentru temperamentul meu oriental, asta fu nenorocirea.

Agonie lungă, care a durat un an şi în timpul căreia izbuti să mă convingă, în ciuda evidenţei, că renunţase la celălalt, că mă voia numai pe mine. Făcând-o în două rânduri să viziteze România, s-a declarat gata să renunţe la tot şi să vină să locuiască la Brăila, unde mă îndemnă să ne construim căminul. Construii o căsuţă drăguţă la Brăila, pe terenul unui vechi prieten anarhist-fanfaron[197], unde am prăpădit trei sute de mii de lei! Şi când mă dusei s-o vestesc pe Bilili că totul e gata, ea îmi trimise... pe amantul-doctor să-mi spună că sunt pe punctul de a se căsători.

Atunci, îmi pierdui judecata timp de douăsprezece ceasuri. Amantul fugi să-i dea de veste şi să înnebunească, la rândul ei. Îmi trimise din nou pe amantul-doctor la Brăila, de astă dată însoţit de o infirmieră, veche prietenă a familiei. Refuzai să-l primesc pe bărbat (un om tare cumsecade!) şi arătai infirmierei scrisori şi telegrame în care Bilili îmi spunea că este în întregime a mea. Femeia se duse să-l bruftuluiască pe individ, care însă îi arătă o telegramă în care Bilili îi spunea aceleaşi vorbe ca şi mie: „Pe veci a ta", „Toată a ta". Nebună sadea.

Vechea mea prietenă îi telefona infirmierei să împacheteze şi plecarăm spre Viena, în timp ce bietul doctor rămase la Brăila, ca să-şi dovedească buna credinţă şi să fie... arestat de autorităţi, bănuit de bolşevism! La Viena o găsirăm pe Bilili gata de plecare şi chiar în aceeaşi noapte o pornirăm tustrei la drum. Aflând că cei de la Geneva voiau s-o supuie unui regim de duşuri reci, nebuna coborî tot calabalâcul nostru la Nyon, spre disperarea infirmierei.

La Muids, mai sus de Nyon, am stat circa o lună şi jumătate. Acolo am scris Tsatsa Minnka. Bilili mă asigură de dragostea ei pentru... amândoi, arătându-se gata să nu se mai înapoieze la Viena, legând Praga ca viitor refugiu. La sfârşitul lui august 1930, mă urcai în autobuzul de Geneva-Aix-les-Bains, ca să-mi predau manuscrisul editorului Mornay. Acolo m-a sărutat pentru ultima dată. La 2 septembrie – după zece zile de alergătură la Paris, ca să încropesc banii necesari stabilirii noastre la Praga şi când nu

bănuiam nimic – îmi scrise „să mă înapoiez repede, să părăsesc acest Paris nefast”. Sosit la Genova, mi se dădu o scrisoare de... adio! Bilili îmi spunea că, făcând socoteala, era mai bine aşa, viaţa noastră comună nemaifiind cu putinţă. Şi, trecând pe la bancă, scoase ultima mea sută de franci elveţieni, ca să aibe cu ce să-şi întâlnească bărbatul. Nici pic de suferinţă. Uitase că-mi spusese la Muids: „Dacă vrei să te omori, omoară-mă întâi pe mine”.

Ca să pot suporta lovitura, mi se făcu o injecţie cu morfină. Două zile la rând, ea telefona de la Viena de mai multe ori pe zi, ca să afle cum mă simt, se feri însă să-şi divulge adresa. În sfârşit, colac peste pupăză, îmi pierdui din nou cunoştinţa şi într-o seară mă trezii la... Bellinzone, cu un rucsac în spate, fără o rufă de schimb, dar echipat cu o jumătate de duzină... de batoane mari de ceară roşie pentru sigilat.

În sfârşit m-am întors la Brăila. După o ultimă noapte de luptă, când credeam că o să-mi pierd mintea sau viaţa, m-am sculat de dimineaţă, am strâns-o de gât pe „marea” mea Bilili. Am omorât-o... Victorie dublă: mi-am omorât, în acelaşi timp, şi propriul meu suflet. Trebuia s-o fac, supunându-mă destinului ce-şi făurea cu propria-i mână. „Tăcere! câtă vreme cele două vieţi noi ale noastre se înfiripă!” mi-a poruncit în ultima-i scrisoare, fără să se gândească la urletul inimii mele.

Iată tăcerea dorită! Aceea a celui mai trist cimitir din viaţa mea.

„Mai târziu, când vom avea alte sentimente, ne vom regăsi prieteni”, mi-a scris tot ea.

Nu! Atunci când făptuieşti crime şi umileşti ceea ce ai adorat, cum a făcut-o ea, nu mai poţi vorbi despre prietenie.

Cimitir...

Era o femeie de „mare caracter”. Mi-au spus-o cei mai nobili prieteni ai mei. Şi acum sunt, în sfârşit, convins.

Doamne! Dă-i omului ciumă, lepră şi, în definitiv, orice altă pacoste de pe lumea asta. Dar nu-l blagoslovi cu o femeie „de mare caracter”. Eu eram cât pe aci să-mi pierd minţile, în vara lui 1930.

De multă vreme, mi-am dat seama că miracolul existenţei mele fizice s-a datorat, mai presus de toate, frumoasei flăcări a nenumăratelor şi măreţelor mele marote. Ele erau cu atât mai măreţe, iar miracolul flăcării lor cu atât mai firesc, cu cât în realitate nu izbuteam să realizez nimic.

Realizările au început odată cu descoperirea prieteniei lui Romain Rolland şi se sfârşesc cu prăbuşirea ultimului meu stâlp-marotă. Azi nu mai cred în nimic. Nu mai iubesc nimic. Sau, dacă vreţi, cred şi iubesc la nivelul

şi în maniera celui mai bun dintre oameni, nicidecum în felul meu, care este unic.

Urmarea: nici un miracol! Sfărâmarea minciunii fizice se produce încet, dar sigur, de când viaţa mi-a revelat falimentul de necrezut al falnicei mele marote: femeia-tovarăşe şi la bine şi la rău.

Scriu aceste rânduri, în timp ce patefonul cântă „Îngheţata a-i Dunărea”.

Dunărea mea a îngheţat pentru totdeauna.

Şi mă întreb dacă viaţa mea, atât de bogată în miracole, va mai putea face încă unul, ultimul, dezgheţând Dunărea mea, la soarele unei ultime primăveri?

...La Brăila, am urlat o lună întreagă... Apoi, într-o zi, mi-am amintit că văzusem o fată foarte frumoasă[198], la una din rudele mele îndepărtate, ce locuia pe celălalt mal al Dunării. Trecui îndată fluviul şi-i cerui mamei să-şi cheme grabnic fata de la Bucureşti, deoarece o voiam.

Biata femeie strigă:

— Dar fata mea n-are decât douăzeci şi doi de ani, în timp ce tu ai patruzeci şi şase! Şi apoi, ea trebuie să-şi termine studiile, şi să-şi ia licenţa în fizico-chimice, la Universitatea din Bucureşti.

N-are a face. Studenta răspunse chemării mele. Un fel de simpatie s-a închegat imediat între noi. Femeie foarte frumoasă, tăcută, pătrunzătoare şi puţin rănită de viaţă. O simt alunecând, ghemuindu-se în inima mea... Din respect pentru Walkiria mea, îi scriu o scrisoare în care mă arăt aşa cum sunt şi ce simt[199]. E ca şi cum aş compune o pagină de roman neverosimil. Şi ce e, oare, mai frumos decât copilăria şi neverosimilul în existenţă? Dar tare mi-e teamă că frumosul acesta are să mă coste într-o zi viaţa. Cest egal! Nu viaţa contează, ci Frumosul. Cu el am trăit, de când mă cunosc. De ce deci, să abdic acum, când simt mai mult ca niciodată cât e de mare puterea Frumosului?

După ce a citit scrisoarea, Marga a reflectat timp de-o lună, şi nu mi-a răspuns. Am crezut-o pierdută pentru mine. Dar nu... De Crăciun, venind să-şi petreacă vacanţa la Brăila, am devenit amanţi-prieteni, din prima zi. M-am căsătorit cu ea, în aprilie trecut, după un voiaj magnific la Paris şi pe Coasta de Azur, în iulie-august 1931.

...Cât de târziu ne învaţă viaţa să preţuim sentimentele la adevărata lor valoare... Cu câtă înverşunare ne risipim toţi frumoasa şi înşelătoarea tinereţe, care nu mai revine niciodată... Cu câtă dărnicie risipim aurul curat

în schimbul tuturor tinichelelor sclipitoare... Ah! dacă aş fi ştiut toate acestea, aşa cum le ştiu azi, atât de târziu!... În haosul creaţiunii ne înşelăm aproape totdeauna, când, la imboldul sufletului nostru bogat în experienţă, confundăm o stupidă strângere de mână şi un sărut fierbinte cu un răspuns la acele chemări... Atâta amar de ani am confundat plumbul cu platina, fiorul unei strângeri de mână cu răspunsul pe care sufletul meu l-a aşteptat zadarnic o viaţă întreagă...

Şi cât de trist este ca să primeşti în sfârşit acest răspuns mult aşteptat, abia atunci când nu mai poţi să-i închini decât un prea scurt crâmpei de viaţă!…

„GRAND POETE ROMANCIER”

Anii 1925, 1926, 1927 marchează una din perioadele laborioase şi fecunde din viaţa vagabondului, devenit „grand poete romancier” pe malurile Senei. Continuarea şi întregirea operei sale este ceea ce îl preocupă.

în primul rând: „Cu ea n-am terminat. Mi-am pierdut somnul şi pofta de mâncare. Mă scol la patru dimineaţa şi mă las pradă gândurilor. Sunt orb la frumuseţea munţilor, câmpiilor şi mării, nu mai aud foşnetul frunzişului şi ciripitul păsărelelor, ca altădată. Picioarele mele, amorţite sub masă, nu mai cunosc plăcerea umbletului pe cărarea ce străbate pădurea. Rămân ţintuit locului[200] şi scriu!”.

Preţuit de Romain Rolland care avea încredere în instinctul său artistic, „mai cert decât toate estetismele unor literaţi parizieni”, Istrati continuă drumul cu fermitate, ignorând cu bună ştiinţă pe toţi cei care aşteptau să se prăbuşească. „Se speră că-l voi repeta pe Cosma, ca să fiu dat peste cap. Sărmani „literataţi!” Ca şi cum în Moş Anghel am repetat pe Chira sau Stavru!”

În aceşti trei ani, scrie şi publică şase cărţi, desfăşurând în paralel o activitate publicistică, atât în presa franceză cât şi în aceea din ţară. Haiducii şi Domniţa din Snagov încheie ciclul Povestirile lui Adrian Zografi; Codin şi Mihail evocă, în pagini nemuritoare, „copilăria” şi „adolescenţa lui Adrian Zografi”; O noapte în bălţi, Kir Nicola, Sotir şi Nikâr condensează amintiri din copilărie şi anii de vagabondaj şi în sfârşit Neranţula şi Familia Perlmutter, două cărţi de sine-stătătoare, neintegrate în ciclul operei, ultima fiind scrisă în colaborare cu Josue Jehouda, fără de care – după propria-i mărturisire – „n-ar fi existat poate un caz Panait Istrati în literatura franceză”. Întreruperea temporară a ciclurilor operei intervine în urma dezamăgirilor după prima revenire în România: „M-am întors în Franţa cu sufletul la pământ, dar îmi spuneam: «Mă voi duce să ţip în faţa Apusului crimele de les-umanitate ale călăilor poporului român! »Mă jurasem să nu mai mă gândesc la artă până ce nu voi răzbuna victimele care, din mormintele lor, strigau: «Înaintea artei, un pic de milă şi pentru noi». Am găsit un sprijin binevoitor la câteva ziare de mâna a doua şi pe lângă

„Liga Drepturilor Omului”, am scris două sau trei articole şi am luat într-o seară cuvântul la «Salle des Societes Savantes». Şi atât!”

Nu a fost numai „atât”, iar ziarele „Paris-Soir” şi „Le Journal” nu erau chiar de „mâna a doua”. Membru în „Comitetul pentru apărarea victimelor teroarei albe în Balcani”, Panait Istrati scrie „prefeţele” la două broşuri demascatoare: 1. Valea Plângerii. În ţara ultimului Hohenzollern în care ia apărarea şi cere salvarea vieţii lui M. Gh. Bujor, îngropat de viu la Doftana; 2. Poporule, ia aminte, în care acuză pe asasinii lui Pavel Tcacenko. Cu prilejul participării la Congresul P.E.N.-Clubului, în vara lui 1927 – la Bruxelles – are ocazia de-a întâlni pe Emile Vandervelde, şeful socialiştilor belgieni, pe care-l informează despre fărădelegile reacţiunii din România.

Scriitor bilingv, printr-o întâmplare a destinului, el scrie câteva povestiri direct în româneşte, pe care le va relua mai târziu în franţuzeşte. (Pescuitorul de bureţi, Taverna lui Kir Leonida, „Căpitan” Mavromati, Nemurire, Cine este autorul lui „Hamlet”, Musa – reunite o parte în volumul Trecut şi viitor, altele publicate în revistele „Viaţa românească” şi „Adevărul literar şi artistic”.) Re-creează în româneşte Moş Anghel, pe care îl considera operă originală.

Scriitori străini de circulaţie euoropeană îi caută prietenia, închegând-o la început prin scrisori (Maxim Gorki, Georg Brandes, A. M. de Jong, Blasco Ibanez, Ernst Bendz). Biografia şi literatura sa deţin „capul de afiş” al actualităţii literare, pe mai toate meridianele globului. În 1925, operele sale încep să fie traduse în numeroase ţări europene (Uniunea Sovietică, Italia, Germania, Cehoslovacia, Olanda, Polonia, şi Spania). În vara aceluiaşi an, Chira debarcă în America Latină, unde autorul ei avea să creeze repede un curent literar, îmbrăţişat de scriitorii locali. Iar un an mai târziu, aceeaşi Kyra, my sister, urmată de Uncle Anghel şi The Bandits (Haiducii), debutează la New York(editura Alfred A. Knopf), stârnind largi ecouri în presa americană.

Pe drept cuvânt, Romain Rolland îşi exprimă exploziv entuziasmul, în scrisorile acestor ani: „Sunt fermecat de succesul d-tale (...). Nu cunosc succes atât de imediat universal ca al d-tale (...). Eşti singurul geniu al povestirii, al frumoasei povestiri, al nuvelei, al prozei artistice, pe care-l recunosc în literatura actuală (...). Mergi înainte! Ţinta este în dumneata! (...) Ai rămas acelaşi om din totdeauna, căruia nu i s-ar putea găsi pereche în literatura franceză. Mă mişcă nu numai dragostea d-tale. Mă simt împrospătat de spontaneitatea d-tale unică, graţie acestui val clocotitor de

vorbe sincere, pline de naturaleţe. Am acum încredere deplină în d-ta. Nu vei abdica niciodată. Nici n-ai putea-o face, clădit fiind dintr-un metal prea pur. Te vei ţine în picioare până la urmă. Îţi strâng mâinile, din toată inima, spunându-ţi: Mulţumesc!”...

Corespondenţa Istrati-Rolland cunoaşte în aceşti ani profunzimi de gândire ce-i dau strălucirea eternităţii, mărturisiri reciproce care dezvăluiesc „suferinţe mute, decepţii, revolte înăbuşite şi renunţări”. Pentru Istrati, Rolland personifică conştiinţa umană veşnic trează şi neabătută, apărătorul dreptăţii, care „înfruntă urletele negustorilor de Frumos, negustorilor de dogme, negustorilor de patriotism”. În faţa laşităţii umane, Rolland se împotrivea „cu măreţia celui care nu abdică niciodată”.

La împlinirea a 60 de ani (29 ianuarie 1926), Romain Rolland este — sărbătorit şi printr-un volum omagial Liber amicorum Romain Rolland, din iniţiativa lui Georges Duhamel.

Cu acest prilej, Panait Istrati scrie evocarea Cei trei Romain Rolland ai mei (Les trois phases de mon Romain Rolland), în care adresează un imn de slavă marelui însingurat de la Villeneuve, a cărui operă şi prietenie i-au schimbat fundamental viaţa: „Aş putea deveni repede un om satul pe acest pământ, unde, scriitori şi artişti, sunt la fel de sătui (...). Mi-a fost dat în viaţă să devin prietenul lui Romain Rolland care ar fi putut să se ghiftuiască şi el, dar n-a făcut-o, şi ar muri de durere dacă m-o vedea abdicând”.

Deşi diametral opuşi ca temperament şi cultură, credem că pentru Romain Rolland capitolul „Panait Istrati” a însemnat una din paginile mari, fără egal, ale vieţii sale, aducându-i împlinirea celor mai secrete aspiraţii în prietenie. Nu o dată, în scrisorile sale, întâlnim precizarea, subliniată: „Aceste lucruri ţi le dezvălui numai d-tale”, „Nu le cunoaşte încă nimeni” etc. De altfel, Rolland a înţeles ca nimeni alt occidental drama sufletească a orientalului Istrati, nevoit să trăiască într-un mediu unde nimeni nu caută tovărăşia unui suflet de om, nimeni nu-l doreşte”. Din cauza firii sale „pe trei sferturi orientală”, Istrati nu s-a putut aclimatiza cu mediile literare franceze, unde arta era doar cu predilecţie a minţii, nu şi a inimii. De pildă, într-un articol publicat în „Clarte” (1 ianuarie 1925), el reproşa lui Anatole France că „a dizertat cu artă despre problemele vieţii omeneşti, aşezat într-un fotoliu confortabil, degustându-şi ciocolata şi biscuiţii”, neparticipând la soarta cititorului pe care-l otrăvea „cu sarcasmul miilor de adevăruri asupra existenţei”. Iar prietenilor săi scriitori, Istrati le reproşa subaprecierea acestui „cel mai nobil sentiment uman”, primordiale fiindu-le „familia,

opera şi liniştea”. La întrebarea lui Georg Brandes, într-o scrisoare din 3 septembrie 1926, Istrati răspunde categoric, plin de amărăciune: „Nicăieri în Orient n-am fost mai singur ca la Paris, nicăieri n-am întâlnit o mai mare sărăcie de adevăraţi prieteni, de cei care să te întrebe altceva decât obişnuitul «Ce mai faci?» (...) Ah! câte tristeţi aş avea de destăinuit!”

Panait Istrati a iubit şi-a fost iubit cu sinceritate de câţiva scriitori francezi (Jean-Richard Bloch, Pierre-Jean Jouve, Jacques Robertfrance, Frederic Lefevre, Joseph Jolinon, Leon Bazalgette, Joseph Kessel). El însuşi o mărturiseşte lui Rolland: „Am prieteni foarte dragi – d-ta eşti primul, a căror pierdere m-ar face una cu pământul. Dar nu mai am un Mihail.”

O stare de deznădejde surdă îl doboară pe la mijlocul anului 1927. Totul îi pare zadarnic: dragostea, prietenia, arta, viaţa: „Un teribil «La ce bun?» flutură pe buzele sale. N-am decât o dorinţă: să plec la Brăila, să-mi culc obrazul pe mormântul mamei şi să ascult glasul lui moş Dumitru (...). M-am calcinat la vâlvătaia propriei mele flăcări!”.

O derivă provocată de imposibilitatea de a se stabiliza într-o viaţă tihnită; de nevoia de a trăi încleştarea vieţii pe meridiane mereu altele; de a cunoaşte oameni şi a-şi înfrăţi visele laolaltă; de a iubi frumuseţea pământului, dăruind-o fără stavile inimii omeneşti însetate... În toamna anului 1927, marea aventură a vieţii sale începe. Întinderi necuprinse, de „pământ nou”, se oferă ochilor săi vrăjiţi – o lume visată îl atrage irezistibil la sânul său...

Dar să-i ascultăm propria poveste.

Ce n-aş da să-mi pot regăsi tinereţea de-acum cinci ani![201] Am nevoie arzătoare de ea, deoarece trebuie să termin Mihail.

Cu patru contracte în buzunar – unul mai bun decât altul şi cu un venit de patru mii de franci lunar – răsfoiesc paginile pe care le-am scris la Hautil, aproape în mizerie. Pagini ce poartă urmele mâinii lui Romain Rolland. În faţa elanurilor de odinioară rămân insensibil, surd, uneori vexat şi adesea rănit. Şi doar n-au trecut decât câţiva ani...

De un an de zile, mi-am pierdut încrederea, încovoiat de amărăciuni personale, de boală[202], ca şi de spusele unora:

— Ce o să mai scrii, acum? Mai eşti în stare să ţii pasul? Atenţie să nu-ţi frângi gâtul.

Iar editorii:

— Numai romanele merg astăzi! Dacă o să scrii romane, o să fie bine!

Şi eu tocmai l-am terminat pe Mihail... A ieşit aşa cum era în realitate. Măcar sufleteşte. Dintre toate cărţile mele ea îmi va rămâne cea mai scumpă... Am plâns, la gândul că va circula într-o omenire unde nu se vor găsi o sută de cititori care s-o îndrăgească.

Astăzi ştiu ce cere lumea de la un romancier; în nici un caz cărţi ca Mihail. Am dedicat-o sufletului celui care mă va ierta poate, că l-am dezvăluit în public.

Ah! ce uşor mi-ar fi fost să scriu un „roman senzaţional”. Am dovedit doar că nu am respiraţie scurtă. Dar nici o clipă nu mi-a trecut prin cap să fac aşa ceva. M-am supus pur şi simplu unei porunci ce venea din lăuntrul meu.

Şi totuşi, cât este de jalnic să te simţi pus în acelaşi cazan cu scriitorii de meserie. Cred că nu voi face casă cu literatura, multă vreme. Mâine m-aş înapoia la fotografia ambulantă, dacă n-aş avea contracte care mă leagă de editori şi două mii cinci sute de franci de dat celor pe care îi duc în spate! Căţeaua de viaţă nu merită lacrimile noastre!

Iată-mă un om zdrobit, ucis, dat pradă celor care nu-mi iartă că am scris mai mult decât o carte bună. Ceea ce n-a putut să facă succesul moral şi material, îndeplineşte soarta mea: sfâşiat între două femei cinstite [203], strivit de răspunderi, mereu tot mai grele pentru vagabondul ce-am fost şi am rămas, – carne sângerândă de atâtea suferinţe care mă şfichiuie în toate părţile, hăituindu-mi sufletul, golindu-mă de mai bunul din mine! Poate că aşa am fost predestinat de soartă: să încep de toate şi să nu termin nimic! Şi totuşi, promisesem soartei mele că voi fi un scriitor cinstit, nu de „meserie”. Am şi eu un săculeţ de golit, după care mă voi retrage, voi dispărea.

Dar iată-mă frânt la jumătatea drumului. Totul îmi pare zadarnic, nefolositor: dragostea, prietenia, arta. Şi câtă luptă!

Un înfricoşetor „La ce bun?” îmi flutură neîncetat pe buze. Nu mai am decât o singură dorinţă: să plec la Brăila, să-mi culc obrazul pe mormântul mamei mele şi să-l ascult pe moş Dumitru cum povesteşte. Dar nici asta nu mi-e îngăduit. Intrarea oprită, pentru mine în România! Moş Dumitru e surd ca un butuc, iar eu nu mai am voie să hoinăresc! M-am calcinat la vâlvătaia propriei mele flăcări.

Invitat de deputatul belgian Louis Pierard la lucrările P.E.N.-Clubului şi la un miting organizat de Liga Drepturilor Omului împotriva terorii din România, m-am dus la Bruxelles[204]. Am văzut oameni cumsecade pe care

nu-i voi uita. Dar, după două zile de banchete cu miniştri, ambasadori şi „em-PEN-es”, vechea mea revoltă m-a strâns de gât şi am dat bir cu fugiţii.

Am petrecut un ceas între patru ochi cu Vandervelde, care mi-a părut un om tandru, rănit că nu poate face tot ceea ce ar dori. Mi-a promis tot ce-i posibil în apărarea năpăstuiţilor din ţara mea. Dar, vai, e ministru...

La miting mi-am vărsat tot focul. În loc să mi se ia cuvântul, am fost aplaudat, publicându-se în presă largi extrase din spusele mele. Viaţa nu-mi dă ceea ce i-am cerut. În patria mea continuă fărădelegile, pregătindu-se altele. În acest timp, Duhamel rosteşte discursuri care emoţionează, plimbându-şi figura de un calm înspăimântător de-a lungul unei Europe sfârtecată de orori...

Dezgustul de a trăi în Occident mi-a ajuns la culme. (În interviul din „Les Nouvelles Litteraires”[205] nu am putut spune totul.) Niciodată viaţa mea nu a fost atât de săracă în oameni, în porniri generoase, în elanuri prieteneşti. Oamenii buni nu lipsesc; sunt însă absorbiţi de goana nemăsurată pentru bunuri lumeşti. Nici o fiinţă în jurul meu care să-mi încălzească sufletul, căreia să-i pot dărui dogoarea inimii mele. Nici o bucurie şi nici o suferinţă adevărată.

În nici o parte din Orient nu am fost mai singur ca la Paris. Nicăieri n-am întâlnit mai mare secetă de adevăraţi prieteni, de fiinţe care să te întrebe altceva decât: „Ce mai faci”. Toată lumea trăieşte aici doar cu paperaseria şi nimic altceva decât propria familie. Nimeni nu trăieşte pentru om, nu-l caută. Occidentalul nu se apropie sufleteşte şi nici nu doreşte aşa ceva, chiar când este vorba de cei pe care îi apreciază sau îi iubeşte[206].

Lumea nu piere atât de foame, de boală, de războaie, cât de neputinţa de a-şi da inima pe faţă. Piere, tot conţinuând să se sprijine pe două picioare, adică cea mai crâncenă dintre toate morţile. De-această moarte înceată se stinge astăzi Occidentul. Mor sufleteşte, în cămaşa lor de piele care continuă să se bălăbănească în vânt, până în ziua când o sută de capete pleşuve o conduc la ţintirim, fără să verse o lacrimă. Singure bocitoarele publice, adică jurnaliştii, se tânguiesc pentru toată lumea, povestind pe şapte coloane ori pe două vingalace, cât de mândră a fost preţioasa cămaşă de piele, care a încetat de a se mai bălăbăni în vânt.

Când e lovit de întristare sau când întâmpină o mare bucurie, Occidentul luminat n-are nici un fel de *stare sufletească*, iar când o are, luptă ca să n-o mai aibă şi o ascunde ca pe o ruşine. E lucru ruşinos să-ţi trădezi zvâcnirile inimii, care trebuie păstrate doar pentru tine însuţi.

Or, ce se întâmplă? Cum inima nu zvâcneşte pentru tine, ci pentru tot ceea ce e afară, (căci ei îi place să pălăvrească cu alte inimi), şi reprimându-i bătăile cele mai nobile, vesele ori triste, ajungi într-o zi să constaţi că sărmana nu mai bate decât ca să ajute stomacul să mistuie un pumn de fasole ori un biftec servit cu mare alai.

Această moarte a sufletului, această lipsă totală de stări sufleteşti la marea burghezie apuseană, au împins civilizaţia modernă pe drumul setei de îmbogăţire cu orice preţ şi al desfrâului lipsit de orice voioşie sinceră. Se caută „emoţii tari” şi se obţin, reducându-le la câteva vicii capitale: coitul fără dragoste, beţia fără veselie, jocul până la ruină şi viteza până la frângerea jungheturii. Le-am văzut pe toate, ridicându-se, până sus de tot. Şi m-a cuprins o mare scârbă.

Mi-am îndreptat privirile către lumea scriitoricească, în dorinţa mea de a sluji cauza celor mulţi. Aci iluziile mele au durat câţiva ani. Mi se părea că ceva se poate face[207].

Arta ocupă foarte mult loc în capul lor şi aproape deloc în inimă. Din cauza asta am preferat să stau retras.

Apoi am văzut că şi lumea literaţilor merge tot spre pie-ire. Unii şi-au făcut un mijloc de îmbogăţire, descriind în chip neutru, dar cu un sos excitant, viciile stăpânilor zilei. Alţii s-au chivernisit criticând cu scandal aceste vicii. O a treia categorie, rămasă fără teică, miorlăie într-un colţ ca o soacră şi nu ştiu pe ce cale să apuce. De isteţi nu mai vorbesc. Nu mă interesează.

I-am părăsit pe toţi, fără regret şi m-am apropiat de o a patra categorie, foarte redusă: aceea care vorbeşte cu îndreptăţit succes în numele conştiinţei universale.

A fost o iubire mare, care a durat puţin. Căci cerând acestei conştiinţe universale să se coboare în stradă, mi-a răspuns că ei nu-i place să fie stropită cu noroi, ba să se mai aleagă şi cu guturai.

De un an nu mai trăiam, lâncezeam! Unsprezece ani de viaţă în Occident sfârşiră prin a-mi îngheţa inima. Nu mai trăiam viaţa de odinioară, bogată în elanuri trainice, prietenie pasionată şi speranţe, neîmplinite. O poftă besmetică după bunăstare materială înghiţea totul în jurul meu, până şi pe cei mai buni. Totul sacrificat ocupaţiunilor cotidiene.

Mă uitai la ceea ce făceam eu însumi: cărţi. Se fac acolo munţi de cărţi pe care nu le citeşte nimeni; milioane de tablouri şi sculpturi pe care nimeni n-are nici poftă, nici timpul să le admire. Şi atunci, pentru cine se scrie şi se

pictează sau sculptează? Pentru ce public? Pentru cei bogaţi? Ei petrec. Pentru cei săraci? Ei sunt sau şomeri sau trudesc pe brânci pentru o pâine. Pentru clasele mijlocii? Ele se duc la cinematograf, ca să vadă cum un automobil se prăbuşeşte într-o prăpastie sau să verse lacrămi la drame ce te fac să adormi.

Şi în mijlocul acestei lumi care se nimiceşte în spasmele unei vieţi anapoda – unii din blazare, alţii dărâmaţi de trudă – artişti care „creează” opere fără suflu, fără bucurii sincere, oglindă fidelă a vieţii searbede ce-i înconjoară.

O clipă m-am temut să nu cad între roţile ucigătoare ale acestui fel de viaţă, să agonizez, la rându-mi, în chip jalnic. Atunci, disperat – neştiind ce să fac cu puterea de care dispuneam şi care creştea mereu – mi-am căutat scăparea în Rusia Sovietică, ale cărei acte le aprobam de mult, fără să le controlez.

Şi trezindu-mă ca dintr-un coşmar mi-am zis: S-o ştergem! Am fost chemat la timp[208].

Felul în care am părăsit Parisul, la 15 octombrie 1927, în tovărăşia lui Racovski, a îngăduit unei anumite prese româneşti să bată câmpii asupra neîndoielnicului meu bolşevism. Cât este de drăguţ din partea mea, să mă dau astfel de gol.

„De-acum încolo te vom urmări cu degetul pe trăgaci!” Urmăriţi-mă. Nu voi dezminţi nimic. Dar voi spune aici totul aşa cum e. Mai întâi pentru mine, apoi pentru cititorul pasionat, deoarece totul este pasiune în această plecare prin lume.

De Christian Racovski, mă leagă o dublă prietenie, veche de douăzeci şi trei de ani[209]. În ciuda deselor noastre deosebiri de vederi, n-am încetat să-l iubesc cu duioşie, de aproape sau din depărtare. Am scris în ziarul „L’Humanité”[210] ce bucuros am fost, văzându-l pe lista diplomaţilor bolşevici la conferinţa de la Geneva, din 1922. Pe atunci, fotograf ambulant pe „Promenade des Anglais”, la Nisa, îi admiram frumosul său „destin ieşit din comun” şi mă înduioşam de al meu.

Iată din ce-i clădită credinţa mea revoluţionară: numai din sentimente. Să fie, oare, făcută dintr-o stofă prea subţire? Nu ştiu. Dar când văd pe savanţii marxişti trăgând în spatele celei mai frumoase cuceriri a proletariatului, tare am poftă să mă felicit despre neştiinţa mea în ale marxismului.

Cu Racovski, ambasador la Paris, am avut puţine relaţii. Dacă l-am văzut de cinci ori. Era foarte ocupat. Şi eu la fel. Şi apoi, nu stam la Paris decât din când în când. Deci, plecarea mea în tovărăşia lui nu se datoreşte unei proaspete şi machiavelice intimităţi prieteneşti. Dar, în toamna trecută[211], petrecând un ceas în strada Grenelle, Racovski mi-a spus deodată, în timp ce mâinile sale răscoleau un munte de hârtii:

— Ah! am aici ceva pentru tine...

— Am ghicit! strigai. Ai primit „drepturile” de autor ce mi le datorează Ucraina pentru ecranizarea Chirei!

Râse, înţepenindu-se cu mâinile de birou:

— Blestemat negustor levantin! N-ai încetat să mă baţi la cap cu drepturile tale de autor? N-am primit decât câteva invitaţii oficiale pentru serbările celei de-a X-a aniversări a Marii Revoluţii din Octombrie. „Voks”-ul te-a invitat.

Aşa „negustor levantin” cum sunt, vestea mă zgudui. Nu pentru că mi-ar fi surâs perspectiva unei mari călătorii „pe viu”, chit că ar fi trebuit să scriu apoi o carte binevoitoare despre U.R.S.S. Asemenea ocazii sunt bune doar pentru vânătorii de avantaje. Pentru mine, o atare plecare însemna trezirea la viaţă a vechiului vagabond.

Teribilă tentaţie! O răbufnitură de aer îmi umflă trupul, slăbit de ultima zvâcnire a vieţii sedentare. Şi într-adevăr, mă instalasem la Meudon. Cam burghez: patru odăi, baie, ascensor, apă, gaz, electrică, încălzire centrală. Pat moale, veioză cu abajur, căldurică stătută, guturaiuri în lanţ, ramolisment precoce şi douăzeci de mii de franci datorii.

Poţi, oare, muri în halul ăsta? începuse să-mi placă. (Moartea însăşi ne face uneori înlesniri.)

Dar destinul, de strajă, pocni din bici pe deasupra capului meu: Christian Gheorghevici părăsea ambasada! Burghezia reacţionară îl lovea în plină ascensiune. Şi ce-i mai frumos decât căderea unui om puternic, în plină ascensiune?

Ultima mea noapte în Franţa – aceea din 14 spre 15 octombrie – am petrecut-o la ambasadă, în strada Grenelle.

Ciudată coincidenţă: în ajunul plecării primisem de la Galii mard corecturile cărţii mele autobiografice, Mes Departs! N-am avut puterea să le citesc cu atenţie, atât de mişcat eram de evenimentul acelei nopţi. Atât eu cât şi Christian ne aflam, fiecare, pe punctul de a întoarce o pagină din

viaţă. Unde aveam să fim cu începere de mâine? Un mare semn de întrebare pentru amândoi.

Biroul ambasadorial – căruia atâţia francezi buni i-au cunoscut farmecul, iar cei răi „cuţitul între dinţi” – era de nerecunoscut. Talmeş-balmeşul de hârtii se ivea de pretutindeni, multiplicându-se dintr-o aruncătură de ochi, ca sub bagheta unui scamator, acoperind parchetul, mobilele. Ambasadorul de până-n ajun, în cămaşă, în picioare, sărea peste maldărele de hârtii înnegrite, le răscolea ca o spălătoreasă, apucând cutare capăt de hârtie, examinându-l o clipă, mereu calm, uneori grav. Plecat de la Cotei, de copil, i-au trebuit patruzeci de ani plini de lupte, ca să ajungă la situaţia de acum.

Îl priveam în faţă, şezând la un birou unde răsfoiam maşinal corecturile. Acele ceasornicului înaintau tăcute, nepăsătoare, marcând orele. Căldura grea clocea noua noastră viaţă.

— Christian!

— Ce?

— Fi-voi, oare, dezamăgit de Rusia?

— Depinde... Dacă vei privi la suprafaţă, da. Dacă vei şti să vezi, vei înţelege.

— Şi în cazul acesta?

— Vei iubi opera noastră.

— Crezi că ştiu să văd?

— Sunt sigur.

Bătu ora 6. Zori cenuşii mânjeau cu melancolie geamurile dinspre curte. Automobilul ne aştepta încărcat cu geamantane. Marele portal se deschise fără scrâşnet. Plecam.

În strada pustie, Christian rosti din vârful buzelor:

— Uite... Nici un sticlete!

Am părăsit Parisul prin Porte de Pantin. De-aici în automobil până la Frankfurt şi apoi cu trenul până la Berlin, de unde am luat rapidul spre Moscova. De la Berlin şi Riga iată-mă într-o dimineaţă în faţa frontierei roşii, la Sebesch.

Pământ nou[212]!

Sunt fericit! Pentru învinşi totul este luptă şi speranţă. Eu merg cu învinşii…

DE CE SCRIU ŞI PENTRU CINE SCRIU...

Romain Rolland, ca un alt Moise cerând stâncii să izvorască apă, m-a lovit în frunte cu bagheta-i magică şi mi-a cerut să fac ceva şi mai greu decât ce a făcut stânca lui Moise: mi-a cerut să scriu într-o limbă pe care o ignoram complet până la vârsta de treizeci de ani, – o limbă în care de-abia bâiguiam de câţiva ani şi ale cărei legi nu le-am învăţat, nici n-am încercat să le învăţ vreodată, ci numai le-am ghicit, pe cât mi-a fost cu putinţă.

Ce-a urmat, se ştie. Dintr-o dată am fost zvârlit în sfera de cugetare şi de acţiune a unei lumi pe care, la început, nici nu îndrăzneam s-o privesc în faţă. Din noroiul existenţei omeneşti, cu un singur salt, m-am pomenit stând de vorbă, de la egal la egal, deseori într-o înălţătoare intimitate, cu unele din acele rare exemplare umane către care veneraţia oamenilor se îndreaptă neprecupeţită.

Atunci, o clipă, speriat de răspunderea covârşitoare ce mi se arunca pe umeri, am simţit mâna providenţei ştergându-mi sudoarea de pe frunte. Acum era momentul să dovedesc celor însetaţi de bine, de frumos, de dreptate, dacă sunt un om ori un simplu parvenit. Căci două căi mi se deschideau în clipa aceea: una, largă, semănată cu flori, surâsuri şi belşug; cealaltă, îngustă, plină de posibile, probabile deznădejdi.

Fără nici o şovăire am apucat pe aceasta din urmă, care m-a dus într-o prăpastie mult mai înfiorătoare decât tot ce puteam bănui, căci ea m-a despărţit de toată lumea, chiar şi de cei mai nobili prieteni ai mei, chiar şi de acela căruia îi datoram noua mea viaţă.

Frumosul înseamnă, înainte de toate, luptă împotriva mârşăviei şi crimelor epocii. De la un Michelangelo până la un Tolstoi şi Ibsen, eu ştiu că marile arte şi slujitorii lor s-au ridicat întotdeauna împotriva tiraniilor care au dat foc bibliotecilor şi catedralelor, care au sfărâmat statuile cu lovituri de ciocan, care foarfecă gândirea şi se întăresc cu ajutorul minorităţilor ignorante şi sătule, al căror ideal este chiverniseala.

Una din aceste tiranii – dintre cele mai nemiloase şi mai răspândite, pe care o trăim astăzi – este aceea a banului. Nimeni nu-i scapă. De la arta care

cultivă senzaţionalul (grosolan-pornografică) şi până la arta nobilă (făţarnic-mistică) – toţi profesioniştii lor se bălăcesc în aceeaşi josnicie şi anume: laşitate, imoralitate, prudenţă, profit şi egoism. Din harul creatorului, ei au făcut o unealtă de câştig. Iar din materialismul desfrânat al societăţii, un izvor de inspiraţie slugarnică. Pretutindeni domneşte înfrăţirea universală a brutei civilizate. Prostimea tuturor panoramelor şi eternul cabotin sunt stăpânii vieţii. Nimic nu-i deosebeşte: de la gusturile artistice, croiala smokingului, calitatea idealurilor şi până la marca automobilului.

Se poate, oare, vorbi despre Frumos, în mijlocul unei omeniri care se sfâşie?

Pentru întreaga omenire trudită nu s-a născut încă artistul care să-i fie Mesie, nu s-a născut încă opera de artă care să răstoarne fundamentele unei alcătuiri bazate pe cruzime şi care să întroneze dreptatea pe pământ.

Mă descopăr în faţa mulţimii de jos, în faţa acestei Sahare cotropitoare de valori umane. Saharã fecundă, nesecată în energii, ocean social din care am fost pescuit eu însumi şi de unde răsar mai toţi acei care s-au impus omenirii.

Cu această mulţime vreau să stau de vorbă aci, cu ea, care mi se spovedeşte zilnic şi-mi cere să fiu sincer. Pentru a sta de vorbă cu dânsa, trebuie să mă spovedesc mie însumi. Lucrătorul (care nu-şi semnează scrisoarea), după ce mă acoperă cu laude, termină, întrebându-mă: „Ei, ia spune, neică Panaite, ce ai de gând să faci acum?

Ce să fac acum, când am reuşit să-mi smulg piciorul din lanţul care mă fereca soartei voastre?

Vreţi să urmez calea aproape a tuturor acelora care se ridică de jos pentru a cădea în mocirla celor de sus? Vreţi să vă fabric şi să vă vând basamac, cocaină, morfină ori tămâie? Să scriu literatură pe placul vreunui bancher, puternic al zilei din prostia noastră? Sau să tămâiez pe vreun ministru cu fonduri secrete, pe vreo cucoană cu influenţă în „lumea mare”? Să aduc apă la moara vreunui partid cu nume falnic, care se bălăceşte în zoaiele combinaţiilor politice şi vă vinde pielea între două discuţii de principii? Ori, lăsând la o parte toate aceste fapte nedemne şi trecând de partea voastră, să cânt osanale clasei din care am ieşit? Să spun că voi sunteţi, noi suntem cei fără vină şi fără prihană în marele rău care bântuie omenirea?

Martor şi părtaş, din frageda-mi copilărie, al trudei popoarelor, eu port în inimă rana durerilor lor. Eu aud şi astăzi tânguirile muncitorului de la

oraş, ca şi pe acelea ale iobagului de la sate – iobag împroprietărit după fiecare război şi devenit iarăşi iobag după treizeci de ani de pace. Eu nu dau întâietate suferinţei unui neam în dauna altuia. N-am nici o preferinţă în materie de durere. Când văd că un om cade în stradă, nu-l întreb cărui dumnezeu se închină, ci îi sar în ajutor. Şi fiindcă am trăit în douăsprezece ţări de pe pământul acesta blestemat, fiindcă am ascultat pe oameni tânguindu-se cu acelaşi fel de lacrimi în ochi, eu voi adresa cuvântul meu de luptă şi emoţia artistică tuturor neamurilor care gem sub jugul apăsării internaţionale, mulţimilor care ascund în sânul lor dureri ştiute doar de ele şi eroi nebănuiţi de nimeni.

Din eroii mei eu nu voi face o ţintă a literaturii mele, ci numai un mijloc. Aproape toate titlurile cărţilor mele poartă un nume propriu de om sau de femeie. Şi nu din întâmplare. Toate aceste figuri, toţi aceşti eroi sunt trimişii mei autorizaţi să vorbească, cu zeci de mii de glasuri, maselor din care îmi trag obârşia, căci ţinta scrisului meu este chemarea acestor mase la luptă. Iată de ce spun că eu nu scriu ca să ajut cititorului să adoarmă seara, când intră în pat, ori să uşurez digestia de după-amiază a sătuilor.

Tovarăş de viaţă şi de drum mi-a fost, mai întâi, blestemul unei lumi minată de egoism, acea cumplită lege care-mi arăta la fiecare pas pe frate despuindu-şi fratele în folosul său. Eu n-am trecut prin viaţă mirosind un trandafir şi cătând galeş la stele. Tovărăşia unei mame care venea seara acasă cu mâinile crăpate de ger şi de leşie, care punea petec peste petec, care se lipsea de pâinea ei ca să-mi cumpere haine şi cărţi, această primă tovărăşie m-a învrăjbit pentru totdeauna cu o lume păgână, care a făcut din viaţa mamelor noastre un iad pământesc.

Tovarăşe mi-au fost, apoi, toate acele umbre răzvrătite din născare, pe care destinul mi le-a presărat de-a lungul nesfârşitelor mele drumuri. Umbre, fantome, eroi nebănuiţi de nimeni, fiinţe venite de pe alte pământuri!... Pe toţi şi pe toate le-am pierdut, dar toţi trăiesc aievea în sufletul meu. Şi în clipa când pun mâna pe condei şi mă aplec peste hârtia albă, eu n-am nevoie să scornesc prăpăstii cu efect melodramatic, nici să speculez nerozia umană care nu cere decât s-o distrezi. Ochii scrutători ai tovarăşilor mei de visuri răsar din întunericul trecutului ca licuricii noaptea şi ei îmi cer să fiu om, înainte de a fi literat. Ei nu s-au amuzat. Viaţa pentru ei a fost năprasnică.

Cum aş putea eu deci să scriu pe placul unei lumi care nu caută decât „senzaţii”?

Văd privirea bună a spălătoresei care mi-a dat viaţă şi pe care răutatea omenească a dus-o la mormânt, luându-i până şi mângâierea de a-şi săruta odrasla în ceasul morţii, – odrasla pentru care a spălat murdăria altora, timp de patruzeci de ani, cu speranţa să mă vadă „om cu căpătâi”.

Văd figura aprinsă de ftizie galopantă a lui Mihail Kazanski, eroul prieteniei mele, creier enciclopedic şi inimă nobilă, descoperit de mine la şaptesprezece ani în plăcintăria lui kir Nicola din Brăila, unde citea cărţi franţuzeşti, pe când păduchii îi umblau agale pe umăr. Nouă ani de prietenie eroică, de vagabondaj eroic, de lecturi şi discuţii eroice, pentru ca într-o bună zi să-şi dea sufletul în cine ştie ce colţ al imensei Rusii, neavând încă treizeci de ani.

Văd apărând din negura unui trecut de vis făptura înveşmântată de revoltă sinceră a lui Ştefan Gheorghiu, altă faţă aprinsă de ftizie galopantă, dar cât de deosebită de cea dintâi! Unul se poticneşte de bolovanul ignoranţei omeneşti, cade, se ridică numai pe jumătate şi se retrage în lumea gândirii nepătate şi nestăvilite. Celălalt, cu şi mai mult avânt, ridică pumnul împotriva zidului prostiei universale, îşi dă seama de grosimea lui şi, în loc să dispereze, el aleargă după artilerişti, îi cheamă la luptă, nu se îndoieşte o clipă de răsunetul glasului său, dar amuţeşte într-o zi prămăvăratică de martie, în sanatoriul de la Filaret, singur în odaia lui, singur cu credinţa sa neclintită în viitorul unei lumi făurite de cei care vor trebui să aleagă între luptă şi ftizie.

Văd pe zidarul-pictor Samoilă Petrov luptând voiniceşte cu truda-i zilnică de muncitor, în vreme ce mintea-i căuta să pătrundă legile culorilor, în vreme ce inima-i se avânta cu generozitate în lumea prieteniei ideale. S-a dus şi el. Valurile de nisip ale Saharei cotropitoare l-au prins în vârtejul lor şi l-au înmormântat acolo unde nu s-a gândit niciodată să pună piciorul: sufletul lui doritor de măreţie a zburat între patru pereţi ai unei camere de spital din Odesa.

Mai văd alţi eroi aievea, răsărind din negura unor vremuri neuitate şi întruchipându-se în personaje de roman trăit. Iată pe Isaac Perlmutter şi pe sora sa Estera purtând prin lumea largă crucea crimei de a fi iubit prea mult viaţa, ca şi străbunul lor Iisus. Primul – un moş Anghel aproape imberb – se rupe ca un vlăstar de butucul secat de sevă şi pleacă să-şi caute alt pământ, dar nici un pământ nu-i convine, se veştejeşte de dorul întâiei adieri şi moare la Cairo, răpus de amintiri prea vii şi de rachiu prea tare. Deşi tânăr, el ştie că n-a murit beţiv din vina nimănui, ci dintr-o mare vină: Isaac ştie

mai mult decât moş Anghel. Mai mult decât Isaac ştie mândra lui soră Estera, care, tronând ca o regină în somptuosu-i bar de la Singapore, îngenunche pe umilitori şi cade umilită de propriile ei victorii. Urmează acestora o întreagă legiune străină, de oameni fără căpătâi şi fără nume... Aceste chipuri şi altele la fel fac parte din viaţa mea de ieri. Tot ele îmi vor umple şi literatura pe care o voi scrie, tot cu ele voi trăi şi de azi înainte.

Nu ştiu dacă scrisul meu va avea darul să facă dintr-un om rău unul bun, nu ştiu dacă va reuşi să schimbe cu o iotă mersul crâncen al vieţii nemiloase. Ceea ce ştiu însă e că arta mea nu va fi arta acelora care transformă suferinţele omeneşti în monedă bine cotată la bursa literelor de tarabă.

Orele mele de lucru sunt ore de penitenţă.

Multe uşurinţi, multe abateri îmi îngădui şi azi, aşa cum mi-am îngăduit ieri, dar să iau în deşert ce mi-a fost sfânt întotdeauna, la asta să nu se aştepte cititorul meu: nu-i voi specula prostia.

Dar, mai întâi de toate, cine sunt cititorii mei? Cui mă adresez eu?

Cititorii mei nu sunt şi nici nu vreau să fie acea categorie de însetaţi care aleargă după aşa-zisa literatură senzaţională. Eu nu sunt un negustor de emoţii fabricate cu meşteşug între patru pereţi şi nu scriu cu scopul de a transforma pe cititor într-un sclav sentimental al dramelor cu deznodământ, marfă ordinară a unei lumi ordinare, produs otrăvitor de suflete, opium literar destinat să acapareze minţile şi să le întunece şi mai mult decât sunt întunecate, atunci când vin pe lume.

Eu mă adresez omului pentru care viaţa e o luptă aprigă, din ziua când a ieşit de pe băncile şcolii primare, aşa cum s-a întâmplat cu mine, – omului care se zbate în ghearele acestei vieţi şi care caută scăpare. Lupta asta e de două ori aprigă, deoarece ea este dusă, în acelaşi timp, cu legile firii şi cu cele create de om.

Împotriva celor dintâi nu putem aproape nimic. Când moş Anghel se aprinde de o femeie care trebuia să-l ducă la dezastru, când bunurile agonisite cu trudă i se năruiesc, când copiii pier unul după altul şi când alcoolismul şi boala îl doboară, el se lasă târât ca de un şuvoi năpraznic. Când cele două Chire ale mele, precum şi micul Dragomir-Stavru, îşi dau frâu liber patimii de a trăi viaţa aşa cum o simţeau zvâcnind în carnea lor şi când această patimă se izbeşte cumplit în zidul altor patimi şi-i duce pe toţi la pierzare, ei se lasă duşi, nici o forţă nu le-a putut veni în ajutor. Când Cosma, frate bun cu cele două Chire, nu ascultă decât vocea sângelui său

clocotitor, trăieşte după legea lui şi cade răpus de această lege, el nu e victima nimănui decât a firii.

Până aici am ţinut să pun sub ochii lui Adrian mai mult problemele de nerezolvat ale vieţii, decât cele care se pot rezolva, în lucrări lăturalnice ca Pescuitorul de bureţi, Sotir, Codin, am făcut un pas spre problema socială, sentimentele personajelor se împiedică de organizaţia economică de azi şi ei se răzvrătesc. Se răzvrătesc în felul lor, aşa cum vreau eu. Simţirilor omeneşti de totdeauna li se adaugă, în Haiducii, revolta de totdeauna a luptătorului pentru dreptate. Patimi oarbe şi năzuinţi conştiente sunt închise în acelaşi cuptor şi arse până la topire. Aci nedreptatea veşnică a omului e luată de piept şi ţintuită în văzul tuturor.

Nu dau problemei nici o soluţie spiţărească, nu consfinţesc nici o metodă în dauna alteia, căci pentru mine nedreptatea veşnică a omului nu e o şaradă pe care o rezolvi petrecând, dar consfinţesc în schimb lupta eternă a fiinţei umane slabe cu semenul său născut lup. Aici câmpul de prăşit e fără margini, iar leacul bolii în mâinile noastre, dacă vrem ca aceste mâini să făurească o lume nouă sau o lume care să tindă măcar spre acea înnoire dorită de toate sufletele însetate de dreptate.

Domniţa din Snagov trebuia să fie penultimul volum din ciclul Haiducilor şi al Povestirilor lui Adrian Zografi. După socoteala mea, o altă lucrare – Groza – avea să fie ultima. Mă hotărâsem chiar să le tipăresc împreună, când o întâmplare neaşteptată mi-a răsturnat sfârşitul firesc al Haiducilor. Iat-o: după o lipsă de zece ani, m-am dus în vara anului 1925 ca să-mi revăd patria. Ceea ce am văzut, simţit şi auzit în răstimpul celor două luni de şedere acolo, m-a convins că băteam apa în piuă. M-am înapoiat în Franţa cu sufletul la pământ...

De altminteri, la ce bun elanul? Ca să-mi înveselesc cititorul? Eu nu mă simt născut ca să-i înveselesc pe oameni, ci ca să-i instruiesc frăţeşte, fiindcă experienţa vieţii mele este dintre cele mai generoase. Să nu mi se spună că oamenii nu vor să fie instruiţi. Ba da! o vor, dar prin puterea exemplului.

Artistul e omul care se bucură de cea mai trainică notorietate, căci el face să vibreze cel mai delicat motor al vieţii: emoţia, – această pârghie care poate să se măsoare cu însăşi puterea Banului. Uşa care se închide aroganţei Banului, se deschide largă majestăţii Frumosului. Creierul cel mai refractar progresului uman se lasă înduplecat în faţa unei simţitoare pledoarii ce porneşte de la inimă. Arta a putut să ridice monumente pe care toate

armatele barbare ale veacurilor n-au fost în stare să le dărâme. Tot ea are datoria să le înalţe singurul monument binefăcător pe care-l aşteaptă umanitatea: dezrobirea omului de sub jugul omului.

Aici stă învinuirea pe care o aduc eu în special oamenilor de litere. Ei cer să ne sacrificăm timpul şi economiile, ca să le ascultăm spusele. În afară de foarte rare excepţii, spusele lor ingenios ticluite nu fac (când o fac) decât să ne distreze. Or, adevărata artă trebuie să fie revoluţionară, adică: pe lângă distracţie, ea mai trebuie să ne şi instruiască, să ne civilizeze, să ne deschidă ochii asupra metehnelor unei lumi care bâjbâie orbeşte, lume mai mult proastă decât rea şi care-şi vatămă existenţa, îşi suprimă propriile ei valori, mai mult din neştiinţă decât din răutate. Artistul, dacă nu ştie să fie un factor de progres, un poet voluptuos al bucuriilor de mâine, se reduce el singur la rolul de zbârnâitoare sentimentală.

De ce suntem atât de sensibili la triumful binelui asupra răului? De ce ne bucură înfrângerea celui rău? Fiindcă ne-am născut buni. Dar acest triumf şi această înfrângere nu trebuie arătate oamenilor doar prin romane, la teatru sau la cinematograf. Trebuie să le-o dovedim şi în viaţă! Iată ceea ce nu se face decât arareori. De foarte arareori şi din două motive: întâi, pentru că omul, deşi născut bun, este în acelaşi timp o creatură orgolioasă, seacă şi egoistă; apoi, pentru că e foarte greu să fii generos în viaţă, atunci când marea majoritate a oamenilor face exact contrariul.

Ei bine, în tot timpul vieţii mele – care e una dintre cele mai chinuite – singura comportare, cât mai desăvârşită a fost tocmai aceea de a fi izbutit să înving dificultatea arătată mai sus. Adică de a mă comporta ca un om generos. Da! astăzi, când viaţa îmi este la cheremul celei mai uşoare răceli, pot să strig în faţa tuturor: „Răscoliţi-mi viaţa! Veţi putea găsi într-însa orice aţi dori împotriva mea, afară de egoism, – pecinginea omenirii, cumplitul egoism care-l face pe om nesimţitor la nenorocirea semenului său!”

Aceasta este tăria lui Adrian Zografi al meu. El va dovedi cu exemplul propriei sale vieţi că nu este neapărat necesar să ai un suflet stoic sau virtuos, ca să poţi fi şi trăi generos. Viaţa nu este frumoasă numai atunci când eşti ferit de mizerie în mijlocul suferinţei universale, sau când trăieşti într-o vilă măreaţă, înconjurat de femei frumoase, prieteni linguşitori, automobile superbe şi câini frumoşi, adică aşa cum trăieşte majoritatea artiştilor şi a lupilor moralişti ai vremii noastre apocaliptice. Viaţa poate fi mult mai frumoasă, dându-ţi sufletul pe un pat de scânduri, fără ranchiună şi cu conştiinţa despovărată de orice ghiulea ruşinoasă, deşi ai avut şi tu

toate ocaziile şi uneori chiar pofta să faci ceea ce face aproape toată lumea. Asta se plăteşte. Asta se plăteşte chiar cu sângele tău. Omenirea poate trăi fără drumuri, fără electricitate şi chiar higiena corporală, – moare însă dacă n-are suflete curate.

Adrian Zografi este tipul lucrătorului idealist, cu oarecare cultură de autodidact, cu oarecare talent de scriitor şi cu mult spirit de independenţă. Această din urmă particularitate – adevărat beteşug într-o epocă de totală abdicare a personalităţii, cum e a noastră – îl pune pe eroul meu în conflict permanent cu acei care ar trebui să-i fie tovarăşi de revoltă, dar care din motivul sus-amintit îi devin pe nesimţite duşmani înverşunaţi.

Cum Adrian a trăit prin multe părţi ale pământului şi s-a amestecat cu tot felul de oameni, istoria vieţii lui e mai curând un film episodic decât un roman, mai ales că faimoasa „psihologie” e absentă. O vastă frescă realistă, prea puţin ilustrată cu acel soi de „documentaţie” (care e la îndemâna oricui şi nu dovedeşte nimic), bizuindu-se mai mult pe elementul autobiografic, pe faptul trăit, cunoscut de toţi şi care nu poate fi contestat autorului, deci nici eroului său.

Acesta din urmă nu va fi deloc modelul luptătorului „idealist” contemporan, aşa cum îl vedem reprezentat de cele două tabere, de la extrema stângă şi de la cea dreaptă, după cum nu va semăna nici tipului anost şi anacronic de la mijlocul acestor extremităţi. Adrian e un exclus al tuturor curentelor sociale ale epocii noastre, un singuratec. Aşa că felul lui de-a gândi nu va avea ecou decât mult mai târziu, atunci când extremele de azi îşi vor fi dat toată arama lor pe faţă, în materie de „idealism” şi când se va simţi nevoia de a se reacţiona împotriva lor.

Am învăţat din Jean-Christophe, ceea ce nu am găsit în toţi scumpii mei Balzaci. Am învăţat să vorbesc cinstit cu omul care crede în mine. În acest Jean-Christophe – pe care l-am citit vopsind tractoare la Geneva şi despre care Georg Brandes mi-a scris mai târziu că „nu este o operă de artă” – eu am învăţat cum trebuie să fie un scriitor cinstit şi un cititor asemenea. Asta preţuieşte mai mult decât toate acele bărbi din Divina Comedie şi chiar Faust. Da, da!... Mult mai numeroase sunt operele de artă care ţintesc zenitul, decât acelea care te învaţă cum să te comporţi cinstit în viaţă. Merg mai departe: e mult mai uşor să baţi câmpii, decât să fii pătruns pur şi simplu de bun-simţ, de cinstitul şi rarul bun-simţ.

Deci, voi scrie un Adrian Zografi cinstit şi în care se va găsi încă şi mai puţină artă decât în Jean-Christophe. Nici o altă asemănare în afară de

suflet. Arta lui Adrian al meu va fi însăşi adevărul din mine, setea mea după dreptate. Dovada: eu, cuvântul meu.

Iată-te prevenit, cititorule. În fiecare carte a mea tu trebuie să-ţi găseşti ceea ce cauţi, sau să mă părăseşti numaidecât.

Numeroase sunt prăpăstiile care separă pe oameni. Adesea depărtarea este mai mică între un literat idealist şi un neştiutor de carte, decât între două minţi superioare, dintre care una e rece, iar cealaltă clocotind de generozitate. Iată unde cuvântul inteligenţă nu înseamnă nimic. Nici chiar pentru acea categorie obişnuită: marele public cititor.

Cititor de ce?

O prejudecată milenară atribuie celui care citeşte o nobleţe sufletească, iar celui ce scrie un har divin. Lucrul acesta mai este adevărat, chiar şi astăzi, numai în Orientul meu simplu şi sentimental. În Occident, ale cărui măruntaie le-am răscolit, aşa ceva nu există în realitate. Dovadă: totala nepăsare a scriitorilor şi cititorilor din Apus faţă de sălbăticia vremii noastre.

Arta e o minunată minciună...

Desigur, sublimul artei există. Mai presus de orice. Dar cum să ai cugetul împăcat astăzi, cum să te gargariseşti cu arta pură, când sângele închegat e în stradă până la genunchi? Şi atunci, pentru cine să fabrici sublimul? Unde-i morala talentului şi a inteligenţei? Sau poate talentul şi inteligenţa sunt deasupra moralei? în cazul acesta, omenirea este demnă de dispreţul care ţâşneşte din discursurile solemne ale tuturor dictatorilor de azi, ori de câte ori e vorba de libertate, umanitate sau dreptate. Ea a apucat pe drumul drept spre barbarie, cu asentimentul tacit al talentului şi inteligenţei.

Nu există artă fără morală nici artă fără caracter, orice s-ar spune de aşa-zisa artă care se poate lipsi de morală şi de pretinşii artişti care se pot lipsi de caracter. Frumosul în sine este un basm.

Artistul revoluţionar nu poate înălţa imnuri frumuseţii, în mijlocul unei omeniri slute. El este deopotrivă de sensibil faţă de nedreptate sau frumos, cetăţean al lumii, frate al celor asupriţi, şi în aceeaşi măsură artist. Artistul revoluţionar are, pe deasupra, simţul responsabilităţii, la care-l obligă morala talentului şi a inteligenţii. Mai ales el trebuie să se afle în fruntea învinşilor, să facă din arta sa o armă, din succesul său o înfrângere şi din

bucuria sa o suferinţă. Nu există artă mai mare decât aceea care luptă să întroneze dreptatea pe pământ, să facă pe oameni mai buni, să şteargă lacrimile celor care plâng, să dea pâine celor flămânzi şi adăpost celor care dorm pe afară. Restul, tot restul, prejudecată şi egoism! Trecut clădit pe cruzime, visuri sterpe, artă barbară.

„Statui-biftecuri”! a exclamat într-o zi la Paris sculptorul Brâncuşi. Artă „biftecuri”, fără suflet şi fără idei, parazistim sentimental. Iată de ce noi artiştii-plebeieni nu trebuie să călcăm pe urmele bătătorite de o societate care apune. Nu trebuie să avem nici bucuriile, nici năzuinţele ei.

Mulţi artişti sunt în stare să facă artă, puţini ştiu să fie prieteni. Şi eu voi crede mereu că prietenul e cel mai mare artist al inimii omeneşti prietenoase. Nici un ziar, nici o revistă, nu vor putea spune că m-au văzut urcându-le scările cu un manuscris, cerşind inserarea. Dar mulţi m-au văzut căutând prietenia.

Eu nu întreb care artist a reuşit. Uneori, cel din umbră mi-e mai simpatic decât cel trâmbiţat. Dar voi întreba, fără încetare: „Care e artistul ce ştie să iubească un om, tot cultivându-şi cartofii?”.. Căci e o ruşine de a te numi artist, când nu ştii să iubeşti un om şi să-i oferi un cartof fiert.

Până unde are arta dreptul de a ridica nasul, o ştiu toţi artiştii. Unde trebuie să începem a ne îndoi de umanitatea artei, o ştiu mai puţini.

Dar câţi ştiu că arta e o simţire sfântă, care nu se vinde la mezat?

Aici e toată drama.

Viaţa socială actuală ne ucide nu numai din cauza războiului şi a exploatării omului, a teroarei şi vitezei ei, în egală, măsură, ci şi din pricina elementarei dorinţe de căpătuire materială. E înspăimântător să vezi cu câtă inconştienţă animalică, cei mai buni dintre oameni îşi negustoresc sufletul (sau spiritul, dacă vreţi) pentru grajduri cât mai confortabile! De sus în jos, până la treapta celei mai umile ierarhii sociale, care mai de care e gata să abdice, să-şi încalece aproapele şi să se bucure grosolan de tot ceea ce o societate vulgară îi momeşte carnea nesăţioasă. Astfel, studiul, meditaţia, contemplarea pământului, devin din ce în ce preocuparea nebunilor. „Înţelepţii” se dedau goanei după americanisme, unde orice sentiment, orice morală sunt puse la zid. Automobile, sport, toalete, jaz, beţii, orgii, iată viaţa după care-i curg balele, aproape întregii lumi moderne..

Dinaintea unui atare prezent, unui atare viitor, forţa morală a artelor se dă ea însăşi bătută. Nici o bărbăţie, nici o asprime, nici un curaj. Toţi sunt ahtiaţi după parfum, baie, săpun. Mult zgomot pentru nimic. Munţi de

energie cerebrală se învârtesc zadarnic în jurul neplăcerilor vieţii, istovindu-se tot spunând frumos lucrurile. Arta s-a redus azi numai la a spune frumos. Temele ei, eroismul ei: lucruri.

La ce bun să vorbeşti despre suferinţă şi eroism, când nu eşti în stare să înfrunţi pişcătura unui ţânţar? De ce să înflăcărezi spiritele, să le îndemni la luptă şi să le faci a crede că sunt sprijinite de inteligenţe, de vreme ce te simţi neputincios să aplici ceea ce propovăduieşti?

Nu-i, oare, acest fel de a fi o nouă metodă de a păcăli pe cei învinşi, o nouă cale de a face „literatură” şi a-ţi „câştiga existenţa”?

Ajunge! De mii de ani se glorifică numai cei victorioşi. Iată adevărul: dreptul de a fi fericit cu preţul nenorocirii altora! Dreptul de a triumfa, călcând peste durerile semenilor tăi. Să răsturnăm cumpăna milenară a prejudecăţii şi a egoismului şi să ne declarăm solidari cu învinşii, să fim toţi învinşi, până n-o mai exista cuvântul învingere şi nici învingători. Să ne considerăm toţi învinşi, atâta timp cât fraţi de-ai noştri gem în lanţuri, pier în întuneric, ori sunt nevoiţi să se prostitueze.

Acestei suferinţe a noroadelor, eu – care am pornit de la opincă şi am pătimit mai mult decât Christos – îi voi închina toate forţele mele, ca să contribui la micşorarea ei, atât cât poate contribui un suflet îngrozit de suferinţa lumii obidite.

Iată ce am să scriu. Iată pentru cine scriu.

Prieteni vechi îmi impută că scrisul meu nu e pe placul lor. Aceasta din faţă. Din dos, neamici noi vor să-mi ia dreptul de a fi îngropat lângă mama.

Cei dintâi, straşnici în a duşmăni, pretind că-mi voi uita originea modestă; cei din urmă, că Chira nu e românească. Cu aceştia mă voi învoi repede, spunându-le că puţin îmi pasă, căci mama mea, mai româncă decât mulţi pretinşi români, a uitat să-mi vorbească cu mărinimie de ţara în care gardiştii voiau s-o aresteze seara, ca fiind beată, când ea mătăhăia de* trudă – cum numai poporul cunoaşte – dar n-a uitat niciodată să-mi spună că omului îi face cinste să fie bun şi drept.

Prietenilor vechi însă, care au umplut puşcăriile naţionale şi cu care am suferit, aş vrea să le spun că niciodată drumul lor n-a fost cu totul al meu, nici predilecţiile lor cu totul ale mele. Că niciodată, n-am putut să mă împac cu un partid, că nu e în firea mea să mă supun unei hotărâri, când această hotărâre nu-mi convine şi că dacă aş avea în mâini puterea lumii nu aş şti ce

să fac cu ea, convins fiind că omului poţi să-i iei, dar nu să-i dai cu sila. Nici chiar libertatea nu poţi să i-o^ dai cu sila.

Aş vrea să le mai spun că dacă pentru ei lumea e împărţită numai în săraci şi bogaţi, să mi se îngăduiască să cred că pentru mine lumea mai e împărţită şi în oameni ce se nasc liberi şi oameni ce se nasc robi. Robul sărac rămâne rob şi atunci când se îmbogăţeşte, căci eu nu reduc crâncena problemă a vieţii la o farfurie cu fasole. Iar omul liber rămâne liber şi în puşcărie. Că nu acolo e locul lui, o ştiu şi eu, dar mai ştiu că multe Bastilii vor trebui să fie luate cu asalt, înainte de a nu se mai zidi Bastilii. Totuşi, fără să-mi fac iluzii şi dacă n-ar fi decât să smulg cărămida care m-a separat un ceas de soarele vieţii – eu sunt gata să mă amestec' în toate hoardele care vor să dărâme Jilavele internaţionale, să dărâme mereu şi mereu, dar cu o condiţie: să nu mi se ceară apoi să viu şi eu cu noi cărămizi, ca să zidim noi Jilave.

Să aruncăm la fier vechi drapelurile grele de sânge închegat şi să ridicăm deasupra umanităţii un singur stindard, pe care să se afle scris un singur cuvânt: Dreptate.

Capitalismul ucigaş şi ignoranţa răuvoitoare sunt două stânci mobile, care, la fiecare mişcare a lor, strivesc floarea umanităţii. Ele trebuie dinamitate!... Mă interesează nu ceea ce poartă un drapel, ci numai ceea ce e umanitar.

Deasupra credinţelor uscate şi şovăitoare însă, eu pun iubirea caldă ce vine de la inimă.

Sunt gata să iubesc orice om liber! Aşa am fost totdeauna. Aşa rămân.

Nimeni şi nimic nu-mi va putea schimba o iotă din ce m-a învăţat viaţa şi din ce îmi simte inima. N-am nevoie de dădacă.

Eu sunt şi ţin să fiu autor român. Ţin la aceasta nu din cauză că mi s-a contestat acest drept (el mi s-a contestat de oameni care nu au nici o cădere!), ci fiindcă simţirea mea, realizată azi în franţuzeşte printr-un extraordinar hazard, izvorăşte din origini româneşti.

Înainte de a fi „prozator francez contemporan” – aşa cum se menţionează pe coperta colecţiei lui „Rieder” – eu am fost prozator român înnăscut. Şi dacă e adevărat că n-am realizat pe vremuri nimic care să-mi dea dreptul de a fi trecut în rândul prozatorilor români, cauza trebuie căutată aiurea, decât în lipsa mea de bunăvoinţă ori de mijloace. Mijloacele şi

bunăvoinţa se pot dovedi istoriceşte. Se mai poate dovedi încă ceva: rezerva pe care mi-am impus-o eu însumi. Făcut-am rău că nu m-am agăţat de pulpana redingotei nici unui potentat al literelor noastre şi că nu am voit să mă înham la căruţa literaro-politică a nimănui?

Las pe oamenii de bună-credinţă să judece. Acestor oameni – singurii cărora mă adresez în tot ce scriu – le voi spune că majoritatea eroilor mei sunt români, ori din România, ceea ce pentru mine e acelaşi lucru; că aceşti eroi au gândit şi au grăit – în sufletul meu, timp de ani îndelungaţi – în româneşte, oricât de universală ar părea simţirea lor redată în artă. Iată câteva din motivele care, adăugate la cutezanţa mea de a scrie româneşte, precum şi la numărul cititorilor mei din România, îmi dau dreptul de a fi scriitor român…

ADENDA

OMUL ŞI OPERA ÎN CONŞTIINŢA CONTEMPORANILOR ŞI A POSTERITĂŢII

Tudor Arghezi: „Panait Istrati nu s-a ivit din cenaclu, din concubinajul Universităţii cu Critica, din amorul tragic al Finanţei cu Editura. Nici un părinte nu i-a împrumutat sexul artistic ca să-l ouă, nici măcar blajinul Făt-Frumos cu târtiţa creatoare, dl. Brătescu-Voineşti, care a scos de curând un boboc de raţă dramatic. Iritarea multora vine de-acolo că dl. Panait Istrati dovedea în ziua înfăţişării la rampa literaturii, că existase dincolo de cuiburi şi în afară de Parlamentul literar. Criticii care păzesc cu galoane şi sculare în picioare porţile literaturii în Bucureşti, au rămas, într-adevăr, neplăcut impresionaţi. Ignoranţa acuză totdeauna obiectul iscat pe neaşteptate de nedelicateţe." („Clipa", 16 noiembrie 1924.)

Philippe Amiguet: „L-am întâlnit prima dată, pe Coasta de Azur, aşezat pe un trunchi de copac uscat. Aveam în faţă un chip tăbăcit de viaţă şi de spaţiu. O figură care trecuse prin foc... Fruntea îi era mare, trăsăturile accentuate, oasele împungându-i pielea peste tot. Trupul părea uzat... Dar rămâneau ochii: doi ochi care ardeau sub tufa sprâncenelor. Doi ochi vii, frăţeşti...

Nu se poate rezuma o convorbire cu Panait Istrati. Vorbirea îi era smălţuită cu imagini, maxime, proverbe vechi, cuvinte ciudate. (...) Unitate perfectă între scriitor şi operă. Identificare absolută. Am putea spune: anatomică.

Am cunoscut mulţi scriitori: m-au decepţionat. Vorbeau altfel decât în cărţile lor. Cu Istrati, nici o dezamăgire. (...) Desfid pe cineva să-mi spună că Panait Istrati n-ar fi legat de glia, de rasa, de limba sa. (...) El a lărgit hotarele hărţii literare a lumii, încorporând cu vigoare România, malurile Dunării, pustietatea Bărăganului, Brăila cu mahalalele şi bisericile sale. De

asemenea, a fost un minunat pictor al naturii. (...) Opera lui va rămâne, va creşte odată cu trecerea vremii!” („L'Ordre”, 19 aprilie 1935.)

Daniel Anet: „Acest «poet pe aripi de vânt» n-a fost un vagabond, cum s-a spus, ci un pelerin al dragostei frăţeşti. (...) Desigur, pelerinajul său pasionat a fost uneori dureros. Întotdeauna însă pelerinul a rămas aceeaşi inimă generoasă, entuziastă, poate naivă, opresat de limite, de lanţuri, de asuprire. Proscris de tirani, Panait Istrati a fost iubit de oamenii liberi. Orice hotar îl sufoca. Singura lui patrie: pământul. (...) Era înfometat de spaţiu, de poezie, de dragoste pentru om. A fost egalul lui Gorki, atât ca forţă şi valoare artistică, cât şi în crearea solidarităţii frăţeşti între oameni...” (Alocuţie rostită la inaugurarea expoziţiei „Panait Istrati”, 26 octombrie 1974, la Vouvry, în Elveţia.)

Camil Baltazar: „Traducând el însuşi în româneşte Chira Chiralina, Panait Istrati a făcut pasul decisiv pentru încetăţenirea lui în literatura românească. (...) Însă opera adevărată în care şi-au dat mâna toate darurile lexice ale lui Panait Istrati pentru a ne dărui o carte de cea mai pură savoare românească este Codin, apărută în colecţia „Akademos”. (...) în această carte a prieteniei, talentul de mare povestitor român al scriitorului se relevă în desăvârşita lui amploare. Paginile în care sunt zugrăvite mahalaua românească a Brăilei de acum patruzeci de ani, împărăţia minunată a bălţilor şi traiul chinuit al românilor sunt neîndoios pagini de antologie (...) care pot sta cu cea mai mare cinste alături de paginile lui Mihail Sadoveanu, Calistrat Hogaş şi Odobescu. (...)

Panait Istrati a integrat geografiei spirituale a hărţii româneşti un compartiment nou – cel al Bărăganului – tot astfel cum regatul bălţilor Dunării şi magnifica lor trecere în nemurirea slovei tot lui se cuvine.” („Credinţa”, 6 iulie 1935.)

Eugen Barbu: „Cu ce mă cucerise definitiv şi dintr-o dată acest autor cu o figură răvăşită, cu o biografie atât de violentă şi plină de surprize? Era, oare, m-am întrebat mai apoi, numai curiozitatea faţă de acest vagabond, care-mi mâna imaginaţia şi mă făcea să-l iubesc, încă înainte de a-i fi citit primele pagini? (...) O lume fabuloasă apărea înaintea mea, cu parfumele, cu umbrele şi sugestiile ei, cu personaje de proporţii neobişnuite, cu reacţii violente însoţite de candori ce aparţineau într-adevăr legendei celei mai

adevărate. I-am căutat după aceea toate cărţile şi le-am devorat cu o sete neistovită. Nemuritorul Codin m--a purtat în lumea misterioasă a bălţilor, figura lui Moş Anghel a supravieţuit miilor de eroi ce mi-au asaltat imaginaţia şi după ani de zile. Cum să uiţi paginile amare şi dulci ca rodia ale Neranţulei, cum să uiţi Casa Thuringer? Un scriitor se instala în conştiinţa mea cu autoritate şi avea probabil să-mi servească ca hrană secretă ani de zile.” („Luceafărul”, 21 noiembrie 1964.)

Petre Bellu: „Avea nişte mâini firave, uimitor de frumoase, deşi stâlcite prin accidentele de muncă. Apuca numai cu două degete monedele, totdeauna puse deoparte în adăstarea vreunui nevoiaş şi te-mbia, rugător: «Ia mă banii, nu fi zevzec!»„... („Pământul”, 27 mai 1935.)

Ion Biberi: „Ca scriitor, Panait Istrati nu a fost nici cerebral, nici estet, migălind cuvinte şi ordonând simetrii. Scrisul lui răsfrânge accentul dramatic al omului în luptă cu viaţa, adesea încercând să o domine, dar întotdeauna împrumutându-i ritmul, dramele şi suferinţele. (...) A fost natural, necontrafăcut, în purtare şi în scris, redând în operă sinceritatea îndurerată a unui om pe care viaţa a putut să-l înfrângă, fără însă a-i anula omenia. (...)

Spre deosebire de scriitorii aparţinând unei regiuni, unei şcoli literare, unei literaturi naţionale, Panait Istrati a fost un cetăţean al universului, de origină română. (...) Recunoaştem în Panait Istrati pe unul dintre marii scriitori ai poporului român, revendicat ca atare de Mihail Sadoveanu şi de numeroşi alţi cunoscători ai literelor româneşti. A venit momentul în care vicisitudinile şi nedreptăţile vieţii lui să fie reparate, ceea ce se şi întreprinde.” („Informaţia Bucureştiului”, 9 noiembrie 1967.)

Geo Bogza: „Pe-atunci eram foarte tineri, dar mi-am adus bine aminte cum mi se tăiase respiraţia, sub imperiul unei prea puternice emoţii şi cum îmi dogoreau obrajii aplecaţi pe o carte ce se numea Chira Chiralina.

În acea clipă saxofonul a plâns cu glas mai omenesc ca oricând – şi între noi s-a ivit umbra lui Panait Istrati Era acolo, între noi, dar ne dădeam seama că e prezentă pe tot malul mării, până la Istanbul şi mai departe, peste Mediterana, până la Alexandria, plutind peste toată acea lume însetată de fericire şi dreptate, pe care o făcuse să trăiască atât de patetic şi colorat, şi mai mult decât fugara clipă, în paginile cărţilor sale.

Mă bucur acum că aceste cărţi vor fi reluate de noi rânduri de cititori, că ei vor cunoaşte aceleaşi emoţii şi aceeaşi dragoste de umanitate, pe care eu însumi le-am cunoscut, cu ani în urmă, când îmi încălzeam inima la paginile fierbinţi ale Chirei Chiralina, ale Unchiului Anghel, ale Haiducilor, şi nu puteam zări marea fără să-mi aduc aminte:

Pe malul mării, pe prundiş,
Neranţula fundoti!
O fată îşi clătea fusta...
Neranţula fundoti!

(„Contemporanul”, 12 octombrie 1956.)

Demostene Botez: „Panait Istrati a fost figura cea mai atacată din literatura şi chiar din viaţa politică a României. Căci el a izbutit să fie la fel de neînţeles, şi de prieteni şi de adversari. Sinceritatea e greu de priceput. Ea este substanţial dezagreabilă şi revoluţionară, mai ales când se găseşte împreună cu un suflet tumultuos şi o bunătate în toate încrezătoare. (...) Orice se iartă, dar tenacitatea sincerităţii, niciodată. (...) Cât a trăit, a oferit lumii spectacolul unui om care se lupta cu toţi, neobosit deşi istovit, chiar după ce a ajuns la acea concepţie de neaderare la nimic, în care se întrevede adâncul unui nihilism unde fusese impusă cea mai vie şi mai neastâmpărată activitate (...). Panait Istrati a fost atacat în onestitatea sufletului şi a credinţei lui. Asta nu poate trece fără intervenţia mea. Nu pentru că mă erijez în apărător al memoriei lui, la care-i stă de strajă o operă formidabilă de umbra căreia ar putea să se sperie şi să cadă la pământ toată generaţia lui (...) simt nevoia să intervin, fiindcă am cunoscut sufletul lui Panait Istrati, fiindcă el era incapabil de actele reprobabile cu care-i azi încărcat, fiindcă mă revoltă ca pe el, până la violenţă, o nedreptate.

Căci e nedrept să se spună că Panait Istrati înjura un stat socialist în construcţie, fiindcă acesta n-a vroit să-i acorde o situaţie... „burgheză”. E nedrept să se scrie Că „el era un om a cărui energie epuizată nu putea face decât rău”. E nedrept să se scrie că „a dezertat de peste tot. Şi e nedrept să se răstălmăcească fără a cunoaşte tot adevărul (...), pentru a se trage de păr un semn de trădare. E nedrept! („Cuvântul liber”, 9 noiembrie 1935.)

„Era cunoscut pe tot globul. Cărţile lui (...) aduceau, într-o literatură artificială, căznită, ce voia să fie cât mai încărcată de filozofie şi de conflicte psihologice de intelectuali ultrarafinaţi, nişte povestiri simple, pline de un dramatism real, cu oameni simpli, săraci, chinuiţi, din marginea

societăţii, de o mare elevaţie sufletească, de o omenie care creşte pe locuri virane, unde năpădeau şi spinii violenţei (...). Slab, uscat aproape, cu ochii expresivi, măriţi de nişte ochelari exageraţi, era numai gesturi, numai mişcare (...). Vorbirea lui era plină de o mare căldură. Era volubil şi pasionat (...). Opera lui cucerise lumea. Era altceva decât ceea ce scriau cei mai celebri scriitori ai timpului. Ea se adresa parcă, între patru ochi, fiecărui cititor aparte şi fiecare, oricine ar fi fost şi orice limbă ar fi vorbit, îşi găsea în el „semenul" (...). Oamenii umili şi obişnuiţi – şi aceştia erau aproape toţi – au găsit în cărţile lui vorba şi sufletul lor, şi îl iubeau ca pe nimeni altul." (Memorii, Editura Minerva, 1970.)

Marin Bucur: „Ultimii ani de viaţă ai lui Panait Istrati s-au scurs într-o dramă a prăbuşirii speranţelor şi a visurilor sale. (...) Sunt anii trişti ai lui Panait Istrati, de care avea să-l apere numai adevărul vremurilor de mai târziu (...) a fost un demn şi sincer, plătind greu acest preţ rar al calităţii scrisului. Niciodată nu şi-a dezis opera şi crezul în care crease. Don Quijote se trezise însă din visare şi nu mai putea să vadă nici o moară de vânt. Zbaterea pe viu, consumul într-o luciditate necruţătoare şi o suferinţă materială acută, obligându-l să primească subvenţii caritabile, părea unora un fel de evidenţă a „descompunerii" morale a scriitorului.

Cine era vinovatul că Panait Istrati ajunsese în situaţia de a aştepta pomeni? Ar fi imoral să condamnăm tot pe aceia care îi dădeau şi să închidem ochii la toţi aceia care organizaseră boicotul operei, îl epuraseră din rândurile lor.

Scriitorul trăia într-o rupere de utopie, nu de crez şi de credinţă. Erau anii grei ai Utopiei* nu ai conştiinţei scriitoriceşti ai lui Panait Istrati. Dovadă hotărâtoare o constituie un document de o rară frumuseţe a mesajului literar, ce ne-a fost relevat prin intermediul operei lui George Orwell[213]. (...) Prefaţa lui Istrati – la cartea lui Orwell – este, simbolic, un testament literar, ea fiind în acelaşi timp şi postfaţa la propria sa operă." („Viaţa românească", februarie 1982.)

Alexandru Balaci: „Drumul lui Panait Istrati e luminat de marile speranţe pe care le poartă în sine conştiinţa de a servi omul, încrederea nestrămutată în mutaţiile pozitive ale conştiinţei umane. El a demonstrat aptitudini excepţionale în a sonda în vastele zăcăminte ale vieţii interioare a oamenilor şi în primul rând a propriei trăiri, pentru a purta în faţa lumii

sâmburele iradiant al fiecărei creaturi. El caută frumuseţea şi adevărul, iar protagoniştii operei sale, de la Chira Chiralina la Neranţula, vor să demonstreze că valoarea umanistă a lumii este în realitate o aspră ascensiune etică.

Dincolo de abstract şi metaforic, paginile literaturii lui Panait Istrati sunt un elogiu adus omului, neliniştii şi aspiraţiilor sale, trecerii acestei făpturi, singura raţională din univers şi care încearcă să lase o urmă durabilă în curgerea timpului ireversibil. Omul, în vicisitudinile, în pendulările alterne ale vieţii, nu trebuie să renunţe la demnitatea care îl diferenţiază în lume. Aceasta poate fi finalitatea paginilor lui Panait Istrati, care a izbutit să omogenizeze transfigurarea poliedricei realităţi la focurile proprii marelui talent, stabilind un perfect sincronism între fantezie şi adevăr.

Înscris totdeauna în realitate, rampa de lansare pentru oricât de îndrăzneţ vis, Panait Istrati a fost creatorul propriului său destin de artă şi emblematic al omului pe care a căutat să-l reprezinte drept cea mai vie şi mai conştientă dintre toate fiinţele care trăiesc. (...) Dar el nu a aspirat spre trăirea singulară în lunga sa confesiune dramatică despre propria viaţă împletită cu a celor mulţi, ci spre cunoaşterea şi revelarea structurilor şi adevărul marilor probleme care agită viaţa şi de ale cărei unde fremătătoare nimeni nu se poate izola pe insule solitare (...) Examen al conştiinţei scriitorului, reflectare în apele de lumină ale verbului, opera lui Panait Istrati reduce universalul la unitatea psihologică a creatorului, el însuşi om atât de viu, înrădăcinat adânc în realitate, înţelegând arta ca acţiune. El a purtat, în paginile sale, întreaga încărcătură a omului care nu este înzestrat numai cu clara raţiune, ci este şi o trestie mlădioasă care se îndoaie în bătaia vântului contrar. Niciodată nu a putut să existe o pozitivă atitudine etică dincolo de aria infinită a libertăţii omului. Totdeauna morala şi-a aflat izvoarele clare din zonele înalte ale libertăţii cucerite... Aceia care au luptat împotriva libertăţii au făcut parte din forţele oarbe antiumaniste, ridicându-se, implicit, împotriva sensului etic care orientează faptele demne de a se înscrie în patrimoniul spiritual al omenirii, în arcul evoluţiei sale. Libertatea este echivalentă pentru acela care meditează umanist asupra acestei magnifice noţiuni, cu capacitatea, dar şi cu voinţa fermă de a înţelege complexitatea lumii, naturii, societăţii şi omului. Acesta este sensul etic al literaturii lui Panait Istrati”. („România literară”, 24 mai 1984.)

Henri Barbusse: „Panait Istrati este una din acele minţi şi unul dintre acei artişti care aparţin omenirii întregi, Şi, în această calitate de cetăţean universal, îi aduc omagiul meu, salutându-i personalitatea în hotarele ei fireşti, (...) Rezervată numai privilegiaţilor acestei lumi, literatura a purtat multă vreme stigmatul originii sale. Trebuia să faci un fel de selecţie printre producţiile fanteziste ale spiritului, printre operele create din imaginaţie, ca să poţi deosebi rarele cazuri excepţionale ale mentalităţilor privilegiate, ale ideilor şi virtuţilor aristocratice. Dar, puţin câte puţin, literatura s-a descotorosit de aceste subtilităţi preţioase, ancorând în viaţa mulţimilor, prin forţa lucrurilor, a importanţei, şi a gravităţii misiunii sale. (...)

Unul din marii noştri fraţi a lărgit şi împins mai departe misiunea artistului muncitor, a artistului producător care ştie să scormonească viaţa întocmai ca plugarul sau minerul. Un atare artist este Maxim Gorki, care a evocat atât de real sufletul şi destinul mulţimilor. (...)

Panait Istrati este un alt Gorki, care se ridică. Încă de la primele sale scrieri nu ne-a înşelat. Nu era vorba de însemnări pitoreşti şi ciudate, trecute pe dinaintea ochilor cititorilor, totdeauna sensibili la amănuntul «exotic». Era viaţa însăşi, carnea omului din popor, ţăran sau haiduc român.

La apariţia Chirei am spus: «Iată un universal», unul dintre acei scriitori, care poate fi categorisit cel puţin «un european». (...) Când a apărut Moş Anghel, impresia a fost încă şi mai puternică, mai clară. Cartea năvălea ca un meteor în mijlocul bizantinismului scriitorilor noştri la modă. O lumină puternică, orbitoare, pătrundea în Casa literelor franceze, care mătura din cale inspiraţia artificială şi parfumul factice, făcându-te să simţi suflul adevărat al eternelor năzuinţe omeneşti.

Talentul puternic şi impresionant al lui Istrati este revoluţionar (...) semnifică echilibru şi umanitate. A fi revoluţionar, înseamnă să fii profund uman, să vrei ca fiecare să-şi aibe locul pe care-l merită, chiar dacă pentru asta ar trebui să zgudui şi să dărâmi vechile instituţii criminale, atât de scumpe câtorva paraziţi”, („L’Humanité”, 1 iulie 1925.)

Ernst Bendz: „Istrati n-a reuşit niciodată să scrie franţuzeşte ca un francez (...). Nici Conrad n-a putut, până la sfârşitul vieţii, să-şi cureţe stilul de numeroase polonisme sau galicisme – ceea ce nu l-a împiedicat ca limba engleză să-l adopte încă de la debut, iar englezii de bun-gust să aprecieze rafinamentul artei sale, mândri de aportul său la literatura engleză (...) Cazul Istrati nu mi se pare diferit. Romanele, povestirile şi paginile sale

autobiografice au meritul de a fi introdus în literatura franceză din acea vreme, un temperament, un ton, un gen de subiecte şi o prezentare absolut noi şi cu adevărat personale.

(...) L-am cunoscut şi ne-am împrietenit, după lectura Chirei, în 1924. De la prima vedere, m-a izbit la el un fel de distincţie moştenită de la cine ştie ce strămoş, reflectată prin comportarea sa degajată şi naturală, prin ţinută îngrijită. Detesta dezordinea, în ciuda existenţei sale adesea turmentate. Scriitor autodidact – ce se considera un „intrus” în literatură – şi vagabond poliglot, şi-a câştigat gloria literară printr-o muncă supraomenească şi o existenţă cotidiană ordonată şi cât mai firească. Mă înclin cu tot respectul în faţa voinţei sale dârze de a fi în continuă mişcare, în continuă ascensiune către culmi, răzbunându-se astfel pe-o origine socială modestă şi o educaţie imperfectă. (...)

Moartea lui m-a lovit ca un doliu personal. Cine n-a fost cucerit de farmecul său? Nenumăraţi necunoscuţi îi scriau, spovedindu-şi amărăciunile, cerându-i un sfat, un sprijin, sau pur şi simplu copleşindu-l cu dragostea lor. Se adresau omului, descoperit înapoia scriitorului, încurajaţi de atitudinile sale dezinvolte, de elanurile sale generoase. (...) Istrati n-a fost un caracter de oţel, nici model de fidelitate în prietenie sau de extremă delicateţe în relaţiile de la om la om. Boem înrădăcinat – chiar sub înfăţişarea de gentlemen improvizat – multe din părerile sale nu respectau preceptele regulii generale.

Nu fac aceste aprecieri ca să-l micşorez. Ci pentru a protesta împotriva unor încercări de a-l „idealiza”. A atenua slăbiciunile unui om, chiar rar, înseamnă a-l deservi, a-l denatura. (...) A fost un om mare? Această presupunere l-ar fi făcut să zâmbească. N-a fost nici măcar un «mare scriitor». Şi totuşi, se aflau într-însul anumite trăsături indispensabile – cel puţin aşa cred – atât «marelui om» cât şi «marelui scriitor», şi anume: curajul şi sinceritatea.

Am recitit Vers Vautre flamme (...) ruptă total de opera sa propriu-zis artistică. Ei bine, această carte a fost un gest de curaj şi de sinceritate ieşit din comun, un strigăt de sfidare ce şi-a avut răsunetul. Această carte marchează splendid ruptura sa cu viaţa de până atunci, cu fraţii de luptă şi de clasă, cu credinţele sale cele mai scumpe, cu speranţele sale cele mai deznădăjduite. Ea a făcut din Istrati un izolat predat răzbunării celor care se socoteau «trădaţi», printr-un act care voia tocmai să denunţe o trădare şi,

efectiv, un învins. El a cutezat totuşi s-o scrie, pe deplin conştient de urmările dezastruoase ce aveau să se abată asupră-i.

Panait Istrati n-a fost niciodată popular în Peninsula Scandinavică şi nici iubit de critici. Higienicii mei compatrioţi nu s-au lăsat seduşi de poveştile sale cu haiduci şi frumoase îndrăgostite, care miroseau a usturoi şi mizerie orientală. (...) Azi, pe deasupra prăpastiei anilor ce s-au scurs, îmi reamintesc cu vie plăcere de acest prieten, atât de tandru şi de sensibil în faţa suferinţei umane.” (Visages d'ecrivains, Les Presses de la Cite, 1948.)

Jean-Ricchard Bloch: „Am fost printre primii care am avut privilegiul de-a recunoaşte geniul autorului Chirei Chiralina. Am avut cu atât mai multe ocazii de a admira acest geniu, cu cât, din prietenie, i-am citit manuscrisele primelor sale cărţi. Progresele sale în mânuirea limbii franceze au de ce să surprindă. Nu i-au trebuit decât doi ani, pentru a deveni maestru...” („Monde”, 15 februarie 1935.)

Jean-Louis Bory: „A scrie înseamnă pentru Istrati a te elibera de tot ce e mai bun în tine, fără a face din asta o obişnuinţă, un meşteşug. Nu arta, ci viaţa este vocaţia lui Istrati. A scrie înseamnă să arzi, să te laşi mistuit de flacără. După aceea, vântul poate să-ţi spulbere cenuşa în cele patru colţuri ale lumii. (...) Oriental, Istrati ştie să povestească. Mai mult chiar, ştie să asculte poveştile altora. Excelează ca nimeni altul «În a trage oamenii de limbă.» Povestiri, legende şi balade de la Dunăre (...), el le amestecă în povestea unor destine excepţionale, al căror număr creşte de la o carte la alta.

Ce vijelie, ce jăratic, ce vuiet! (...)

Adrian Zografi este contemporanul lui Delteil şi al suprarealiştilor lui Cocteau şi Giraudoux, al lui Morand şi Montherlant. Nu-i însă acelaşi vuiet şi nici aceeaşi vijelie sau jăratic. Adrian nu face literatură (...). El se serveşte de ea, pentru a protesta mai întâi că «multe lucruri sunt rău alcătuite de oameni şi de Creator». Apoi, de-a salva din această harababură universală tot ce înseamnă bucuria-de-a-trăi-cu-orice-preţ, adică libertatea şi dragostea (prietenia fiind una din formele dragostei).

Curaj, generozitate, frăţie, devotament – totul arde cu strălucire în paginile operelor sale. Frumoasă cutezanţă într-o epocă (ce durează încă) în care se decreta că sentimentele alese sunt incompatibile pentru a face literatură bună.

... Când Istrati a murit în 1935 (avea 51 de ani), Jean Paulhan i-a scris un scurt elogiu funerar, pe cât de vibrant, pe atât de discret: «Odată cu Istrati dispare în acelaşi timp atât un mare povestitor cât şi unul dintre ultimii reprezentanţi ai romantismului revoluţionar».

A dispărut? Nu! Iată-l reapărând. („Les Nouvelles Litteraires”, 30 aprilie 1970.)

Louis Bovey: „Nu i-au trebuit decât şapte ani pentru a-şi făuri în întregime (...) o sintaxă care să-i fie proprie, voit percutantă, adesea poetică, întotdeauna evocatoare şi frumos articulată, în stare să însufleţească personaje şi spaţii izbucnite din imaginaţia sau amintirile sale” (Prefaţa, la vol. Oncle Anghel, Tsatsa Minnka, Editions Rencontre.)

Georg Brandes: „Romain Rolland l-a adoptat pe Istrati, prezentându-l micului său cerc de prieteni de la Paris şi sfătuindu-l să-şi încerce aptitudinile de scriitor. Trebuia deci să se înfăţişeze ca scriitor de limbă franceză. (...)

Cu şapte ani în urmă, Istrati s-a încumetat să înveţe limba franceză singur, fără nici un profesor, citindu-i doar pe cei mai buni scriitori francezi. Astăzi, el stăpâneşte atât de bine noua sa limbă, încât cine nu cunoaşte realitatea, cu greu ar bănui că nu-i francez sadea. Cărţile scrise până acum i-au creat o faimă întemeiată. Recunosc că printre scriitorii europeni Panait Istrati a devenit de multă vreme favoritul meu. El nu aparţine tagmei scriitorilor. (...) Vagabond înnăscut, a cutreierat peste mări şi ţări şi a încercat numeroase meserii (...). De la bun început a acumulat o enormă rezervă de amintiri. Întâmplările prin care a trecut sunt violente, zbucnind de forţă, de asprime şi cruzime, de patimă ca şi de credinţă (...).

Istrati a început să citească de timpuriu, îmbogăţindu-şi cunoştinţele cu un zel neobişnuit. Probabil că la început l-au impresionat puternic marii scriitori ruşi: Tolstoi, Dostoievski, Gorki. De foarte tânăr a citit în traducere românească tot ce s-a tipărit din literatura nordică. După cum mi-a scris, a cunoscut la 18 ani lucrările mele de critică. Este uimitor cum, în grelele sale condiţii de viaţă, a găsit timp şi energie pentru a citi.

(...) În ciuda vieţii sale aspre, a rămas un sensibil în adâncul fiinţei sale. Şi-a păstrat dragostea de oameni, deşi ştie cât valorează cei mai mulţi dintrei ei. Extraordinar pare faptul că el socoteşte prietenia ca o floare a

vieţii omeneşti, dându-i un înţeles aproape mitologic. Cinste lui Rolland şi grupului său că au reînsufleţit puternic credinţa lui Istrati în prietenie.

Prima şi poate cea mai valoroasă dintre cele trei cărţi publicate acum de Istrati este Chira Chir alina (...). Important de reţinut: extraordinara siguranţă cu care descrie oamenii. Referindu-ne doar la prima sa povestire, Chira Chiralina rămâne de neuitat. Întruchipează setea de viaţă (...), pe care o iradiază în jur cu însetare şi nesaţ. Personifică bucuria de a trăi, exprimată cu o frumuseţe şi tărie imposibil de închipuit în nordul nostru. Aici, această eroină ar fi fost simplă şi crudă. Pe când Chira lui Istrati s-a născut, ca şi Beatrice a lui Shakespeare, sub o stea jucăuşă (...).

Multe din cele povestite de Istrati amintesc de literatura saga-urilor din Islanda (...). Oricât ar părea de ciudat, la haiducii români de acum cincizeci de ani întâlnim mai multă cruzime şi prospeţime sufletească decât la islandezi, care se trag din vikingii de acum 1800 de ani. Dar cărţile lui Istrati nu se reduc numai la atât. Ele cuprind şi numeroase descrieri magistrale ale naturii nerelevate de nimeni până acum". („Social-Demokraten", 2/6 iunie 1926.)

Jacques Brenner: „Panait Istrati dă cuvântul personajelor sale şi prin gura lor repetă ceea ce a auzit în tinereţe. Sau intră în scenă, sub numele lui Adrian Zografi, şi relatează experienţa vieţii sale de vagabond. Se disting astfel două filoane în operă: 1) evocarea trecutului în povestiri eroice, în tradiţia O mie şi una de nopţi şi 2) povestiri contemporane, autobiografice, care aparţin tradiţiei picareşti.

Niciodată Istrati nu se fereşte să brodeze. Se poate chiar spune că opera sa este o succesiune de broderii, pe teme ce-i sunt esenţiale. Aceleaşi amintiri ne apar modificate, în diferite cărţi. Panait Istrati utilizează un număr limitat de situaţii romaneşti, care îi îngăduie variaţii fără sfârşit (...). Legenda şi adevărul nu pot fi disociate la Istrati (...).

Pe parcursul vieţii, Panait Istrati a dat exemplul unui curaj măreţ. Dar el a murit descurajat, în 1935. Luptându-se mereu cu boala care l-a răpus, dezamăgit de situaţia politică din Europa, îndoindu-se chiar de prietenie şi de dragoste – pe care le preamărise atât de frumos nu mai avea chef să cânte. Spunea: «Nu mai am flaut». Dar acest flaut noi continuăm să-l auzim în cărţile sale, iar curajul care-l părăsise, Panait Istrati îl transmite cititorilor săi". „Le Nouvel Observateur". 13 ianuarie 1969.)

Marcel Brion: „Devii romancier; te naşti povestitor. Niciodată n-am înţeles mai bine acest adevăr, valabil deopotrivă lui Gorki, Kipling şi Conrad, decât citindu-l şi ascultându-l pe Panait Istrati.

Nu m-a surprins faptul că el n-a renunţat la arta sa nici în ceasurile de grea cumpănă. N-o făcea din vanitate sau profituri materiale. Şi una şi alta îi erau străine. Destinul său era să scrie. Şi-a îndeplinit această misiune» sperând că, după moarte, opera sa va supravieţui (...).

A suferit mult. Amărăciunea i-a fost prezentă în ultimele sale articole, în care apăra dreptul la gândire liberă şi de căutare a adevărului. Nu i se discuta opera; era atacată viaţa sa, ideile sale. (...) A murit ca unul dintre eroii săi. Un sfârşit logic. Măreţ. Just.” („Oran-Matin”, 25 aprilie 1935.)

G. Călinescu: „Cu toate că Panait Istrati a dat şi versiuni române ale operei sale franceze, el nu va fi niciodată scriitor român, deoarece versiunilor le lipsesc spontaneitatea şi traducţia aceea servilă a idiotismelor ce fac în franţuzeşte efect exotic. Şi, lucru care trebuie să dea de meditat emigranţilor, istoriile literare franceze îl ignorează şi ele. Bedier-Hazard Thibaudet nu fac menţiune nici măcar la indice”. (Istoria literaturii române, de la origini până în prezent, Editura Fundaţiilor, 1941).

Otilia Cazimir: „Ne dăduse la fiecare un exemplar, un autograf, din ultima lui carte: Le refrain de la fosse, povestea Neranţulei, mica sacagiţă de pe uliţa grecească a Brăilei.

— Ce înseamnă «Neranţula» pe greceşte? l-a întrebat George Topârceanu.

— Naramză.

Şi Panait Istrati ne-a cântat cântecul vechi al Neranţulei:

Kato sto yialo,
Kato sto perighiali...

Înalt şi uscat, cu ochelari în rame groase şi negre, cu o şuviţă de păr căzut peste frunte, cu un nu ştiu ce aristocratic în toată ţinuta lui, – haimanaua de pe vremuri a uliţelor brăilene îşi cânta şi-şi dănţuia cântecul copilăriei, cântecul puilor de grec din mahalaua lor, sărind sprinten peste un şanţ imaginar, plin până sus cu apa zăpezilor topite de soarele primăverii:

Neranţula fundoti,
Neranţula mu condi...

Un singur epitet, care ar părea ciudat pentru oricine nu l~a cunoscut mai de-aproape pe Panait, i se potrivea atunci: era fermecător. În ochii trişti şi iscoditori i se aprinsese, curată, toată lumina depărtatei lui copilării...” („Prietenii mei scriitori...”, Editura pentru literatură, 1960.)

Şerban Cioculescu: „Panait Istrati a fost o cutie de rezonanţă, în care au vibrat mesagii unanime. (...) El nu aducea nici un fel de educaţie sau experienţă scriitoricească. În schimb, cumula o experienţă nebănuită de viaţă care s-a revărsat ca un prisos torenţial. (...) Apariţia sa în scrisul occidental, prin mijlocirea generoasă a lui Romain Rolland, a avut caracterul dezlănţuirii unei forţe elementare a naturii. Panait Istrati venea în aparenţă numai cu un capital de povestiri exotice. Era ca un fel de comoară, de 1001 de nopţi, în ediţie modernă. (...) Dar, subteran, era cu totul altceva: o capacitate de simţire adâncă, răscolitoare, într-o vreme de uscăciune generală.

(...) Într-un veac de deshidratare, de anxietate, care ia toate aparenţele unei clinici psihopatologice, Panait Istrati a fost un om viu, un om adevărat, un autentic. (Ne îngăduim în mod excepţional acest cuvânt.) Cu o energie oarecum plebeiană, de veşnic răzvrătit, s-a exprimat întreg, fără sfială şi fără ruşine. A făcut profesiune de om, în timp ce se face din ce în ce mai mult profesiune din tăierea firului în patru.

Succesul său european nu a izbutit să-l falsifice. Deşi era conştient de preţul său fără curs oficial, dar de circulaţie universală, a rămas până la capăt unul şi acelaşi, oţelit în sănătatea sa morală, de protestatar. (...) Panait Istrati nu era un colectivist, un nivelator, cu preţul crucificării individului în folosul obştei. În miezul credinţelor sale zăcea ireductibil instinctul de libertate, care se scutură împotriva oricărui jug. Un impenitent libertar, care nu consimte să abdice de la dreptul de a respira în voie şi, prin urmare, de a gândi nesilnic, – acesta a fost adevăratul Panait Istrati...” („Adevărul”, 18 aprilie 1935.)

„Identitatea morală a lui Panait Istrati trebuie căutată în volumul Trecut şi viitor, pagini autobiografice („Renaşterea”, Bucureşti/ 1925). Este şi întâia lui carte românească, după ce o jalnică tălmăcire a Chirei îl scosese din sărite pe autor şi-l silise să se traducă singur. De la primele pagini, Panait Istrati îşi dezvăluie firea de revoltat şi hotărârea să se numere „printre luptătorii pentru dreptate”, ca să contribuie la dărâmarea unei societăţi inicve. (...)

Panait Istrati a cunoscut în adâncime infernul uman, denunţat de Victor Hugo în Mizerabilii, şi s-a zbătut cât a trăit să aducă lumii o notă nouă de omenie, răscolindu-i inerţia, zguduind-o prin tablouri uimitoare de modernă Halima.

Închis farmecului muzical al naturii, mai puţin poet decât Mihail Sadoveanu, autorul lui Moş Anghel a desferecat simţirile tăinuite ale celor „umili şi ofensaţi”, în numele cărora a scris, năzuind să contribuie la edificarea unei lumi mai bune.” („România literară”, 14 august 1989.)

„Apariţia fulgurantă a lui Panait Istrati în literatura franceză, îndată apoi răspândirea ei în lumea întreagă onorează ţara noastră şi, în primul rând, locul lui de naştere, Brăila.

Se spune despre Homer că şapte cetăţi l-au revendicat ca fiul fiecăreia. Panait Istrati este, neîndoielnic, al Brăilei, care se poate mândri cu el, dar prin scrisul său este scriitor francez, prin origine român, şi prin adânca lui omenie, al omenirii întregi. Nici unul din contemporanii săi n-a simţit ca dânsul prietenia, iubirea de oameni, de dezmoşteniţii soartei, de-acei vântură-lume care nu-şi găsesc nicăieri un căpătâi.

Sunt cu inima alături de toţi cei ce-l preţuiesc, îl iubesc şi venerează pe acest mare înaintaş”. („Înainte”, Brăila, 4 septembrie 1984).

Pompiliu Constantinescu: „Din fiu al câmpurilor sălbatice şi îndrăgostit de albastrul nesfârşitului Danubiu, poezia copilăriei irosite pentru totdeauna, nota accentuată de umor picurat de tristeţe sau întunecat de episoade tragice, toate acestea ne readuc pe Istrati cel adevărat, povestitorul plin de culoare, animatorul atâtor tipuri, deşteptate din lumea bogată a amintirilor, strânse pe cărările sângeroase ale calvarului său de peregrin. În La stăpân şi «Căpitan» Mavromati sunt pagini autobiografice la înălţimea Amintirilor lui Creangă; prin ele dl. Istrati devine scriitor român, posedând organic limba maternă, în expresivitatea ei neaoşe, pitorească, cu aceeaşi uşurinţă cu care scrie în limba franceză.” („Mişcarea literară”, l-8 august 1925.)

...Prin atitudine şi prin procedee expresive, considerăm pe autorul Chirei Chiralina esenţial romantic. (...) Acest regizor al unei lumi mânate de un miraculos destin înnoieşte tradiţia populară, din lotul basmului, cu noi altoiuri, tăiate din arborele mirific al fanteziei orientale; aci stă adevărata autohtonizare a lui Panait Istrati. (...) Căutând a-l degrada, unii i-au găsit filiaţia în literatura fasciculară a lui N. D. Popescu; haiducii exaltaţi în

proza lui Istrati n-au nimic comun cu senzaţionalul plat al popularului şi fals prezumtivului său înaintaş; generoşi, pitoreşti, simbolici, prin atitudine eroică ei ţâşnesc dintr-o imaginaţie iritată de carbonar (ne gândim mai ales la facticea până la contrafacere Domniţă din Snagov), dar se agită în acelaşi cadru de basm şi furie, cu o cruzime a tonurilor îndulcită de fantezie, demonul constructiv al acestui talentat povestitor.” („Viaţa literară”, 3 martie 1928.)

Louis-Ferdinand Celine: „Bietul Istrati! (...) A avut de-a face direct cu omenirea. Alţi scriitori au trişat cu toţii şi trăiesc foarte bine.” („Cahier de VHerne”, 21 ianuarie 1963.)

Henri Clouard: „Romanele sale de suferinţă, revoltă, ură, vagabondaj epic – Les Recits d'Adrien Zografi (1926-1928). Le Pecheur d'eponges (1930) – zugrăvesc o umanitate primitivă şi ardentă, plină de comploturi eliberatoare şi sângeroase, de iubiri şi morţi, de tragedii nobile şi abjecte, de legende violente şi gingaşe, toate situate într-un peisaj dezolant şi povestite într-un spirit de deznădejde nihilistă, cu mijloacele unei limbi solid rustice şi îndrăzneţe, pe care Istrati pretindea să şi-o fi perfecţionat prin Fenelon, Voltaire şi Rousseau.” (Histoire de la litterature frangaise, Albin Michel, 1962.)

Louis Coquelin: „Opera pe care ne-a lăsat-o este un amestec rar şi savuros de culori exotice, de pasiune violentă, de romantism literar, de căldură orientală, de iluzii naive crud plătite, de pitoresc exprimat într-o limbă dintre cele mai simple şi mai naturale. Stilul său nu-ţi lasă nici o îndoială asupra gradului de asimilare a resurselor limbii de adopţiune. Este încă unul dintre acei străini care au adus un omagiu destul de emoţionant limbii noastre, alegând-o drept cea mai nimerită pentru a-şi exprima speranţele ca şi durerile sufletului lor.” (Larousse mensuel, octombrie 1935.)

Benjamin Cremieux: „Pentru mine, românul Panait Istrati şi polonezul Ferdinand Goetel sunt cei mai buni povestitori, revelaţi după război.” („Comoedia, 14 noiembrie 1930.)

Lucia Demetrius: „Toţi îmbătrânim pe un capăt de gând, pe care l-am prins şi care e al nostru, toţi împietrim în clipa în care ne-am precizat

opiniile, toţi murim la vârsta la care considerăm că ne-am maturizat, ne-am limpezit, că ştim, ca şi cum s-ar putea şti ceva, ca şi cum între adevăr şi neadevăr, bine şi rău, ar fi trase cu creta linii drepte de mâna noastră savantă pentru ochiul nostru inteligent. Sunt însă şi oameni care nu îmbătrânesc, oameni care nu înţepenesc în faţa unei idei, ca ultimă şi necesară, oameni care înţeleg că adevărul poate să fie aici, dar e poate şi dincolo şi pretutindeni, – oameni care rămân toată viaţa întrebare, foame, fugă. Nici o păcălire nu-i blazează, nu-i oboseşte, nu-i deznădăjduieşte.

Şi Panait Istrati, acest om fără carne şi fără măruntaie, e sub ochii noştri o admirabilă, o continuă căutare, o inepuizabilă tinereţe, o viaţă de foc. Greşelile, naivitatea lui, fac parte din el şi nu i-ar putea lipsi. Dacă ar mai trăi o-sută de ani, foamea lui Panait Istrati n-ar obosi intensitatea, disperările lui (e poate chiar acum într-un moment de disperare, a crizelor de entuziasm care le urmează), puterea lui de dragoste, de încredere, furia şi bucuria nu s-ar consuma în sufletul lui. (...)

Pentru această admirabilă sete, pentru această adâncă, sonoră, mereu proaspătă tinereţe, pentru cât a iubit, iubeşte, poate iubi Panait Istrati – omul cu o mie de suflete într-un singur slab şi fierbinte piept – dragostea pentru el se cere spusă.” („Credinţa”, 7 martie 1934.)

Ion Dongorozi: „Este interesantă şi totuşi firească – dacă ţii seamă de structura ambianţei – reacţiunea ce s-a produs la noi faţă de „fenomenul” Panait Istrati. Cei mai mulţi dintre confraţi au tăcut mâlc, – strategie de cafenea (...). Câţiva i-au negat, din capul locului, orice merite. Alţii, dimpotrivă, i-au exagerat calităţile (...). Pe toţi i-au uluit şi cătrănit gloria şi câştigul ce realiza din scris hoinarul de ieri, pornit în lumea largă, fără busolă şi licăr de nădejde.

Va trebui să mai treacă timp şi să se apropie careva, cu răbdare, înţelegere şi obiectivitate – mai ales cu nepărtinire – ca să poată desluşi zgura de fărâmele de aur curat, din opera masivă a povestitorului Panait Istrati.” („Pământul”, 27 mai 1935.)

Mihail Dragomirescu: Creangă a transformat memoriul istoric în poezie. A făcut ceea ce a făcut La Fontaine când a transformat în poezie fabula esopică. Creangă a ridicat un gen inferior literar la rangul de gen complet. Amintirile lui Creangă rămân ca ceva de sine stătător, din care nu

poţi să rupi nimic, nu poţi să modifici nimic. E o capodoperă de autobiografie.

La Panait Istrati, ce ne interesează? (N. e., în Chira Chiralina.) O observaţie a lui Romain Rolland a fost interpretată de dl. Iorga că familia lui Stavru e familia lui Istrati şi se revoltă că şi-a dat mizeriile familiei în vileag. Aşa se întâmplă, când te apuci de critică, cu patimă, în loc de inteligenţă clară.

Ce avem aici? Avem ceva ca Amintirile lui Creangă, care ar vrea să devină roman. Amintiri nu ca autobiografie, ci ca formă literară. Impresia care ne-o face e de natura amintirilor lui Creangă, numai că nota, în loc să fie umanistică, e patetică.

N-au putut să devină roman; dar sunt interesante în dezlânarea lor, nedezlipită de subiectivitatea lui Panait Istrati. Care e defectul? Căci are un defect care nu se bagă de seamă, din pricina compoziţiei ciudate.

În toată povestirea, Stavru e cu desăvârşire altceva decât ceea ce e Stavru în înfăţişarea sa de povestitor. El e un erou îndoelnic, echivoc, un erou care n-are simţul moral. Nu e numai un pervertit fizic, ci şi un pervertit moral. Iar în toată povestirea, el e cel mai moral. Aici e defectul. Eroul Stavru e făcut din bucăţele şi numai talentul de povestitor ne face să nu băgăm de seamă defectul. Acest defect ne arată însă însuşirea capitală a lui Panait Istrati: aceea de admirabil povestitor.” („Buletinul Institutului de literatură”, 3 decembrie 1924.)

Al. Dumitriu-Păuşeşti: „De origine proletară, autodidact, sprijinit de Romain Rolland, Istrati devine autor cunoscut de romane şi povestiri cu vădit caracter autobiografic, evocând romantic şi pitoresc aspecte din viaţa ţăranilor din Bărăgan, lumea porturilor dunărene, aceea a haiducilor etc. Scrierile lui sunt expresia spiritului său de revoltă individualist şi anarhic, exprimat prin intermediul eroilor săi, firi violente, pătimaşe, răvăşit de sentimente puternice, adesea pradă viciului şi angajaţi în conflicte dramatice cu sfârşit tragic.” (Dicţionar al literaturii franceze, Editura Ştiinţifică, 1972.)

Eugene Dabit: „Într-o prefaţă înflăcărată şi gravă, Panait Istrati ne spune ce va fi Viaţa lui Adrian Zografi, care ar fi trebuit să constituie la început toată opera sa. Această Viaţă va fi cea mai serioasă şi mai cinstită dintre cărţile sale. Pentru scrierea ei, nu se va sinchisi de artă, ci de adevăr,

de dreptate, de dragoste (...). De-a lungul acestei serii, Adrian Zografi va trăi în mod liber şi fără a adera la nimic, ne spune Istrati. «Şi cel care nu-şi va găsi ceea ce caută, în fiecare volum, să mă părăsească îndată». (...)

Nu, nu te vom părăsi, Panait Istrati. Noi ştim că fiecare din aceste pagini le-ai smuls morţii, una câte una, cu destulă încredere. În ele recunoaştem accentul primelor tale cărţi, un apel şi mai răsunător şi mai fără înconjur pe care l-ai plătit atât de greu, pierzând totul.

(...) Să se afle, oare, aici întreg adevărul, toată drama unui om? Dramă pe care o disimulează acest pasionat furnicar omenesc din cărţile lui Istrati, e mai mult decât o dramă. Apeluri deznădăjduite, solitare. Mâini care vor să prindă viaţa, în toate chipurile, în toate locurile şi nu izbutesc. Toate gesturile lui Adrian par a fi dictate de firea sa, de urile şi dragostele sale, care se contrazic, se luptă, se nimicesc, lăsându-ne stingheri, în setea noastră (...). O operă nouă care, prin esenţa şi orientarea ei este – spre bucuria noastră – aceea a unui povestitor.” („Europe”, 15 aprilie 1933.)

Roger Dadoun: „Mediterana este pentru Istrati, în mod fundamental, o probă de sine, spaţiul în care se caută şi se pune la încercare. Dacă este legitim să marcăm peregrinările sale cu pecetea literaturii, dar a unei literaturi viitoare, a unei literaturi ca pământ al făgăduinţelor, nu am putea încadra călătoriile lui Istrati în categoria literaturii de călătorie, ţinând de o anumită retorică: scriitorul, artistul se ducea într-o ţară străină, îndepărtată, pentru a găsi acolo materie pentru peisaje, pentru efecte de bravură literară, pentru a-şi împrospăta sau ascuţi cuvintele, frazele, ritmurile şi pentru a confirma în acelaşi timp fineţea privirii sale şi măiestria limbajului său. Mediterana lui Istrati nu este un periplu turistico-literar, ea este un jar de pericole, locul în care el se arată (În toate sensurile tari ale acestui termen) în toată goliciunea sa: Ecce homo! (...)

Dar iată, mai întâi, ceea ce nu sunt, ceea ce nu vreau să fiu, ar putea începe să răspundă Istrati: o fiinţă care poate fi supusă, care poate fi închisă într-o categorie determinată; eu nu sunt nici acest ucenic, nici acest muncitor din docuri, nici acest militant socialist, nici acest copil al Brăilei, nici chiar fiul mamei mele! De toate aceste haine care îl strâng, haine ale familiei, ale colectivităţii, ale obiceiurilor, ale partidului etc. (...), Istrati se dezbracă. Suspendarea în Mediterana este o desprindere: să se lepede de «bătrânul» care este aici «tânărul» Istrati, pentru a încerca să ajungă la propria sa umanitate. «Astă seară, 12 decembrie 1906, evadez din ţara

mea», scrie Istrati. În acest gest de evadare, el decide chiar, după cum precizează, să părăsească pe mama sa: el nu lasă lângă ea – fiinţa care i-a fost cea mai dragă şi în care el ştie că sfărâmă astfel un resort vital esenţial – decât umbra lui însuşi, pentru a alerga după o altă umbră a lui însuşi, sau umbra unui alt el însuşi, care nu există încă, aşa cum nu există încă scriitorul. Căci nimic nu există încă: Mediterana care îl cheamă pe Istrati nu este, zice el, decât «feerie», «cea mai frumoasă poveste din visele mele», «un basm pe care îl voi trăi» etc. Istrati povestitorul este el însuşi aici personajul unei poveşti, eroul «feeriei mediteraniene» – şi această viziune de vis este mai mult decât suficientă pentru a-l smulge siguranţei mediului său şi a-i da îndrăzneala de a înfrunta cele mai rele pericole ale corpului şi ale sufletului. Dacă Mediterana îi oferă promisiunea de a se găsi sau de a se regăsi, este şi mai sigur că ea multiplică riscul de a se pierde. (...)

A se expune din punct de vedere literar, adică a scrie, şi a se expune din punct de vedere uman, adică a vieţui şi supravieţui, în legătură intimă, în identitatea acestor două mişcări, rezidă, s-a spus îndeajuns, originalitatea lui Istrati.

În vagabondajul său mediteraneean, care îl duce de la Alexandria la Cairo şi la Beirut şi la Damasc şi în diverse alte locuri, Istrati nu încetează de a se expune loviturilor, mizeriei, epuizării, opresiunilor şi represiunilor de tot felul. Succesiune de probe în care am putea vedea, a posteriori şi cerebral, o dimensiune iniţiatică. Dar mai curând aş vedea, reluând termenul lui Montaigne, “Încercări» (essais), încercări de a fi, mereu avortate, se pare. A fi sau a nu fi; to be or not to be. Dar cine a spus asta, cine a scris asta, pe scurt, «Cine este autorul lui Hamlet?» Este semnificativ în cel mai înalt grad episodul care poartă acest titlu şi pe care Istrati îl inserează în lumea Mediteranei – Apus de soare şi care ni-l arată obsedat de uitarea numelui lui Sh... (nu-l spun pentru a păstra suspansul) şi alergând prin tot Damascul pentru a încerca să regăsească numele pierdut, şi asta timp de mai multe zile şi neezitând pentru aceasta să-şi rănească prietenii cei mai dragi.

Această irupere a lui Hamlet şi a întregii încărcături culturale, precum şi a filozofiei al cărui purtător este, confirmă, în felul său, cheia literară a operei, dar trimite la ceva încă mai esenţial: la interogaţia asupra fiinţei sale însăşi pe care Istrati o urmăreşte prin Mediterana «sa» (şi al cărui răspuns nu-i va fi dat decât la sfârşitul episodului, oarecum în grabă, de un prestidigitator numit Moldova Verde şi care este, fără îndoială, «un evreu

din România», adică un compatriot, un om «de acasă». De ce atunci să cauţi în altă parte?).

În această coborâre în spirală în interiorul unui sine însuşi în stare de fugă sau de pierdere permanentă (Cine este autorul lui Hamlet?) Istrati întâlneşte, se agaţă, se izbeşte de ceilalţi oameni, fraţii săi. (...) Istrati ne vorbeşte de turci, de egipteni, de greci, de evrei, de români, de armeni şi cu ei îşi populează povestirile. Acesta este poporul povestirii, un popor anonim, topit într-o masă sau o mulţime mişcătoare şi vagă – dar această mulţime este umanitatea, sau, mai exact, este acest fund de umanitate, format (adesea un străfund) din realitatea umană comună, elementară, frustă şi universală. În contrast cu această mulţime, pe care o observă, o înfruntă, o traversează o scrutează, Istrati ia act de datele primitive ale realităţii umane: să se hrănească, să supravieţuiască, să respire, să menţină comunicarea cu celălalt, să evite suferinţa, epuizarea, moartea; şi în acelaşi timp, fără îndoială, se percepe şi pe el însuşi, ca pe un «animal din hoardă», ca pe un element al acestei mulţimi, atras de această mulţime gata să se topească şi să dispară în ea, pentru că necesităţile o impun. Nici o iluzie la Istrati: fundul uman este străfund, dar el este fără încetare pământul de o forţă a grandorii, de o tandreţe profundă. Pe aceasta s-a dus să o caute Istrati în Mediterana sa, spaţiu de umanitate în ce are ea mai bun şi mai rău, împletite într-o teribilă îmbrăţişare pe care nici un maniheism n-ar putea-o desface". (Din comunicarea Mediterana lui Panait Istrati, ţinută la „Paris III-Nouvelle Sorbonne", 9-11 mai 1984.)

Jean Desthieux: „Panait Istrati a fost un alt Jean-Jacques. Aceeaşi sensibilitate şi dragoste pentru natură, aceeaşi credinţă în omenie, acelaşi destin. A dat literaturii franceze şi europene câteva cărţi magnifice (...). Soarta lui se aseamănă cu a lui Rousseau: aceeaşi origine umilă şi dificultăţi în ucenicie, aceeaşi tinereţe vijelioasă şi rătăcitoare, aceeaşi nevoie de-a şti pentru ce suferă oamenii şi nu se înţeleg, aceeaşi atitudine faţă de femeie (multă timiditate în bravările sale), aceeaşi ostilitate şi certuri, aceeaşi sete de prietenie. Nici unul, nici celălalt n-au fost înţeleşi; au fost persecutaţi (...).

A fost batjocorit, bănuit, învinuit de trădare şi înjurat până în ultima clipă a vieţii. Dar trebuie să menţionez că toate astea nu l-au impresionat deloc. Fiindcă nu se putea îndoi de conştiinţa sa de om liber, el care se

îndoia de stilul său, de condeiul său, de arta şi de viaţa sa cea cu atât de aspre nelinişti.” (Heures perdues, Nisa 1935.)

Josane Duranteau: „Dragostea şi revolta inspiră, de la un cap la altul, opera lui Panait Istrati. Dragoste pentru săraci, pentru năpăstuiţi, pentru cei care năzuiesc zadarnic să se bucure de libertate, care-i însăşi demnitatea omului. Revoltă în faţa exploatării omului de către om şi a violenţei răspândită pretutindeni în lume (...). Prin glasul său se rostesc popoare de necăjiţi, care trudesc din greu, dar nu primesc nimic din partea societăţii omeneşti, striviţi de mizerie şi fără speranţa că vor scăpa odată de aspra lege a celui mai tare, care le opresează viaţa de condamnaţi. Opera lui Panait Istrati a dat, dintr-o dată, glas celor muţi până atunci. (...) A dispreţuit până în ultima clipă «angrenajele» şi «rotiţele» maşinăriei sociale. (...) A fost credincios doar prieteniei, care a îndeplinit o funcţiune esenţială în viaţa sa.

I s-a reproşat lui Panait Istrati că ar fi avut o concepţie egoistă în prietenie (...). Pentru el, prietenia însemna o reciprocitate afectuoasă (...), visul frăţiei care unea pe prieteni era însăşi esenţa întâlnirii şi sensul adânc al apropierii lor. Comuniune în aceeaşi dragoste pentru om şi pentru lume însemna însuşi actul credinţei, voinţa comună de a nu mări numărul nedreptăţilor, aceeaşi hotărâre de a lupta în tabăra celor exploataţi.

Ca un adolescent – care nu prinde rădăcini, dar îşi trăieşte o disponibilitate cât mai mare posibilă – el şi-a dăruit o bună parte din timp bucuriilor prieteniei, călătoriei şi confesiunii, lux neîntâlnit decât printre vagabonzi. (...)

Acest «vagabond de geniu» (...) a devenit pentru noi o figură legendară, eroul exemplar al unui destin excepţional: el readuce în conştiinţa civilizaţiei noastre, vieţile întunecate ale celor pe care toată lumea le-a uitat, le dă un nou act de naştere şi o nouă demnitate, ne învaţă să ne socotim împreună cu ei şi, de asemeni, poate să ne dăm seama de propria noastră barbarie, deoarece legea celui mai tare este legea noastră, aici.” (Litterature de notre temps, Casterman, 1970.)

Victor Eftimiu: „Un Gorki balcanic, – iată ce era Panait Istrati al nostru. Toţi iluminaţii pământului l-au citit, toţi nemulţumiţii, toţi cei ce visau ceva mai bun, mai omenesc. L-au citit şi esteţii revistelor din metropole şi snobii saloanelor şi toţi au fost vrăjiţi de darul povestitorului

(...). Nici un artificiu literar. Numai peisaje văzute, numai viaţă trăită. Simplicitate. Putere de a evoca oameni şi fapte scăldate în lumină. O paletă scânteietoare. O magie a cuvântului, pe care prea puţini – chiar dintre cei mai mari – au stăpânit-o. (...)

Panait Istrati a fost un admirabil povestitor – povestitorul ideal. În alte ţări, în alte veacuri, ar fi fost un trubadur, un colaborator al Seherazadei, un rapsod al insulelor homerice. Pentru că freamătul mulţimilor sărace îi însufleţea opera, pentru că acest freamăt l-a ridicat, el a crezut că trebuie să fie şi un luptător social. Şi-a atribuit misiuni revoluţionare. A militat în acest sens, după ce povestise. Toate locurile comune ale umanitarismului i-au împănat scrisul final. (...)

Un admirabil povestitor, care a dus faima numelui românesc pe toate colţurile globului, acesta a fost Panait Istrati şi nu i se pot găsi destule cuvinte de laudă şi de recunoştinţă. Pentru că a scris în altă limbă, unii îi refuză titlul de scriitor român. Dar toate darurile sale: simplicitatea, luminozitatea, verva, ironia, coloritul, umorul său sunt specific româneşti. Mai mult decât sângele cuiva, mai mult decât graiul în care oficiază, spiritul cuiva îi scrie numele în patrimoniul unei naţiuni. Iar spiritualitatea lui Panait Istrati, fiu al unui colţ caracteristic al acestei ţări, a trecut biruitor hotarele, a cucerit sufragii spontane, contribuind, mai mult ca multe ambasade oficiale şi subvenţionate, la cunoaşterea şi buna preţuire a acestui popor atât de înzestrat." (Portrete şi amintiri, Editura pentru literatură, 1965.)

Mircea Eliade: „Acest om şi mare scriitor a avut desigur un destin al său, care l-a împiedicat să adere oricum şi sub orice condiţii; care l-a împiedicat, mai ales, să-şi trăiască fericit şi confortabil rămăşiţa de viaţă pe care i-o îngăduia tuberculoza (...). Istrati a avut o uluitoare capacitate de a rupe prieteniile, de a-şi strica relaţiile, de a se compromite. De la întoarcerea din Rusia şi până la moarte, a fost şi a rămas un „renegat", un „haiduc al Siguranţei", un „fascist şi antisemit". În acelaşi timp, partidele şi presa de extremă dreaptă continuau să-l înjure şi să-l calomnieze (...). Se uita marea iubire de oameni din opera lui Istrati, marea sa revoltă împotriva umilinţei şi sărăciei claselor subjugate, după cum se uita faima pe care România o câştigase peste hotare prin munca şi talentul acestui om. Ceea ce n-au izbutit să facă milioane de lei – cu propagandă şi cu articole plătite în presa străină – a făcut Chira Chiralina. Ceea ce nu izbutise să facă toate

comitetele antifasciste din România, izbutise să facă zece cuvinte răspicate ale acestui hamal celebru. Dar toate acestea s-au uitat de mult. (...) Destinul lui Panait Istrati este de o dramatică simplitate. Acest mare scriitor a crezut că datoria oricărui om care ţine un condei în mână este să ia o atitudine politică şi socială.” („Vremea” 25 august 1935.)

Ilya Ehrenburg: „În 1925-1929, francezii citeau cu nesaţ cărţile lui Panait Istrati. Operele sale erau traduse în mai multe limbi, îndeosebi*În Uniunea Sovietică, unde în decurs de doi-trei ani apărură nu mai puţin de douăzeci de ediţii ale cărţilor lui Istrati (...).

Prin firea sa, Istrati nu era scriitor, ci povestitor. Ştia să povestească excelent, se înflăcăra, încât până la urmă nici el nu mai ştia dacă ceea ce prezentase drept realitate se întâmplase cu adevărat sau nu. Aşa se petrece adesea cu povestitorii de talent. Îi asculţi cu sufletul la gură, nici n-ai timp să te opreşti cu gândul la istoriile vesele sau triste pe care ţi le deapănă (...). L-am cunoscut când era în culmea succesului (...). Era naiv şi şiret ca un copil; fermecător ca ţiganii din poemul lui Puşkin, ca povestitorii orientali, plini de imaginaţie, ca lăudăroşii levantini, dar, totodată, şi un visător obişnuit care păstrase, în ciuda foamei şi a bătăilor, dorul de dragoste, de stele, de adevăr (...). Cel mai mult îl atrăgeau haiducii. Ei apărau pe cei asupriţi, nu cunoşteau disciplina de partid şi Istrati, lipsit de voinţă, dar fire turbulentă, care toată viaţa lui a fost un anarhist, îi considera pe haiduci dascălii săi, fraţii săi mai mari. (...) Gândea în imagini de basm. Pentru el, lumea se împărţea în două: cei răi şi cei drepţi, cocioabele mizere ale Neapolelui sau ţărmurile vrăjite ale râurilor unde curge lapte şi miere. Uneori mi-era greu să discut cu el: nu-şi imagina că în Rusia Sovietică poţi găsi oameni proşti sau fără inimă. Seherazada povestise ani de-a rândul basme, Istrati se apucase să denunţe pe califii moderni.

Curând după aceea, a plecat în România. Despre ultimii ani ai vieţii sale ştiu puţine lucruri. (...) Oamenii apucaseră să-l uite.

Mulţi ani mai târziu, am văzut o nuntă într-un sat îndepărtat din România şi am avut impresia că regăsesc pe eroii lui Istrati, tot atât de plini de viaţă şi gingăşie. În cântecele lor, răsunau revolta şi tristeţea...” (Oameni, ani, viaţă, Editura pentru literatură, 1968.)

„Europe”: „Romain Rolland l-a adus într-o zi la Europe, ca un mag care recunoştea «tumultul geniului», într-un altul mai tânăr. Printre noi şi-a

format primul cerc de prieteni. Am avut norocul de a fi primii cărora le-a împărtăşit bucuria ce sălăşuia într-însul. Şi numerele acestei reviste îi datoresc adesea gloria şi strălucirea. A fost admirat pretutindeni. Aici însă a fost iubit întotdeauna.

La moartea prietenului nostru Robertfrance, Istrati şi-a mărturisit aici oroarea faţă de tot ce-ar putea semăna a elogiu convenţional – sau de circumstanţă, – chiar dacă această circumstanţă ar fi fost moartea. El spunea că prietenia trebuie să amuţească atunci, tăcerea fiind cel mai mare omagiu. A cerut, când va muri, să treacă un timp, până se va vorbi iarăşi despre el şi opera sa.

Memoria, operele sale n-au nevoie de noi ca să dureze în timp. A lăsat unora dintre noi o anumită imagine mult-tulburătoare şi care nu ne va părăsi niciodată. Într-o zi, aceşti prieteni vor încerca s-o facă să trăiască iarăşi.” (15 mai 1935.)

Gala Galaction: „Cine putea să-şi închipuiască, acum 17 ani, că anonimul corector de la «Tipografia poporului» va fi într-o zi sărbătoritul Panait Istrati!... Odiseea acestui frate întru suferinţă şi literatură stă alături cu biografiile cele mai fantastice, pe care le cunoaştem de la Ulisse încoace! (...) Acest om, povestitor incomparabil, artist în vorbă, în gest, prestigios şi cuceritor, aparţine unei familii numeroase, cu care nu ştim să mai spunem dacă ne înrudim prin alianţă sau prin seculară descendenţă. (...) Panait Istrati se ridică – înduioşător până la lacrimi – şi mai mult al nostru, al pământului pe care ne găsim, al Dunării cu caice din Levant, al tradiţiilor şi povestirilor care se revarsă cu Dunărea, până la Stambul şi la Sfet-Agora (...) din şesurile şi din bălţile Dunării (de la marginea Bărăganului) şi vorbeşte limba pescarilor şi a negustorilor de cai.” („Vlăsia”, 9 noiembrie 1928.)

Paul Georgescu: „Da, am scris o carte de vreo două sute de pagini despre Panait Istrati. Sigur, simpatia pentru acest scriitor se leagă de aceea pentru Romain Rolland. Această carte, intitulată Invitaţie la incandescenţă, se află tot acolo unde se află şi traducerea mea din Nonrritures terrestres.

Am făcut cunoştinţă cu Panait Istrati, în felul următor: nu reuşeam să învăţ la şcoală franţuzeşte; aveam o profesoară zăpăcită. Tatăl meu, care avea toate cărţile lui Panait Istrati, în ediţii franceze, mi le-a dat şi mi-a spus: «Citeşte-l! Gândeşte în româneşte. Are o sintaxă românească şi

douăzeci la sută din cuvinte sunt româneşti!» într-adevăr, aşa am început să citesc cu uşurinţă în franţuzeşte şi în acelaşi timp m-am apropiat şi de acest scriitor aspru şi generos, care a cunoscut viaţa în ceea ce are ea mai teribil şi mai sordid, care a vorbit despre cele trăite cu o anumită puritate.” (Vârstele raţiunii. Convorbiri cu Paul Georgescu, Editura Cartea Românească, 1982.)

Ioan Grigorescu: „Marea dispută în jurul lui Istrati în franceză a continuat îndelung, aţâţată fiind atât de contestatarii din ţară, cât şi de unii dintre pretinşii lui apropiaţi din vremea şederii scriitorului în Franţa. Cei dintâi nu-i contestau numai scrisul, ci şi talentul. Ceilalţi lăsau să înţeleagă că nu Istrati ar fi fost autorul operelor sale apărute în franceză, ci „corectorii” lui.

Nici Rolland, nici Bloch, nici Robertfrance nu şi-au atribuit vreodată «meritul» de a fi scris ceva în locul lui Istrati. Integritatea operei acestuia îi aparţine, atât în franceză cât şi în română. Orice interpuşi sunt nuli şi neaveniţi.

Admiratorii i-au zis «plăsmuitor de feerii» sau «pelerinul inimii». Nu era nici una nici alta. Ci doar un mare povestitor şi un incomod militant pe baricada dreptăţii”. („Luceafărul”, 16 ianuarie 1982.)

Pentru a fi avut curajul să rămână întotdeauna el însuşi, pentru sfidarea adresată academismului de orice natură, pentru dreptul la adevăr în numele căruia a luptat, pentru faptul că şi-a scris o mare parte a operei direct în franceză, Istrati a avut de suferit mai mult decât întreaga confrerie de breaslă a generaţiei sale. Şi a fost pedepsit. Cea mai nedreaptă, mai neînduplecată şi mai nemeritată pedeapsă la care a fost condamnat, i-au dat-o cei ce i-au refuzat dreptul de a se numi scriitor român...

Nici opera lui, nici eroii lui, nici Istrati însuşi nu şi-ar revizui apartenenţa. Este deci cazul să revizuim şi noi dicţionarele şi să dăm Cezarului ceea ce aparţine Cezarului. Deoarece Istrati este universal, tocmai pentru că este român”. („Luceafărul”, 30 ianuarie 1982.)

André Gide: „Am citit cu o plăcere uneori deosebit de vie, Chira Chiralina de Istrati, care are o savoare cu totul aparte şi, în acelaşi timp, te face să gândeşti la anumite povestiri din O mie şi una de nopţi sau la nu ştiu care roman picaresc. Are însă o sensibilitate mult mai sclipitoare decât Lesage sau Smollet.” (Jurnal. Pagini alese 1889-1951, Editura Univers, 1970.)

Marcel Girard: „România a dat limbii franceze numeroşi scriitori de calitate. Elena Văcărescu, prinţesa Bibescu, etc, poeţi ca Tristan Tzara, Pius Servien şi o pleiadă de neo-suprarealişti. Dar cea mai puternică realizare în domeniul prozei a fost Panait Istrati (...). Franţa l-a făcut celebru pentru romanele sale Chira Chiralina, Moş Anghel şi Casa Thuringer (1933). Prefaţa ultimei cărţi trebuie citită pentru adâncimea ei.” (Guide illustre de la litterature frangaise moderne, Seghers, 1968.)

Maxim Gorki: „În ultima sută de ani, omenirea a făcut un pas spre lumină. Pe acest drum înaintează cot la cot toţi cei care sunt demni de a purta numele de om. Printre ei, în primele rânduri, se află Panait Istrati, despre care d-ta, scumpe maestre şi prieten, mi-ai vorbit şi a cărui adresă te rog să mi-o trimiţi numaidecât, cu viitoarea scrisoare.” (Din corespondenţa cu Romain Rolland, relatată în „Figaro litteraire”, 20 mai 1950.)

Louis Guillaume: „Acest fatalism deznădăjduit fi-va, oare, rezultatul revoltelor succesive ale lui Panait Istrati? Cuminţit, presimţindu-şi sfârşitul, el îşi strigă – într-o ultimă revoltă – nevoia de vis, de ideal, de iluzie a sufletului omenesc... În răspunsul la scrisoarea lui Francois Mauriac se putea citi printre altele: «Nu practicul şi utilul material întruchipează viaţa, ci numai sublimul absolut. Din acest sublim, Creatorul a aruncat o picătură până şi în cea mai josnică dintre făpturile omeneşti. Doar această picătură de sublim există şi ne întruchipează viţa. Doar ea, singura, îşi reclamă imperios continuitatea de-a lungul secolelor. Ea este singura care torturează fiinţa omenească, mai mult decât foamea, decât boala, decât gândul morţii».

Trădare anticipată! spun unii. Criză de scepticism, provocată de presimţirea morţii, de căinţă, spun alţii; întoarcerea fiului risipitor ca efect al graţiei divine.

Şi totuşi, era oare această gândire într-un atât de total dezacord cu ideile precedente ale lui Istrati? Nu dispreţuise el totdeauna confortul material, supunându-se doar impulsurilor sufletului său? Şi n-a căutat el, toată viaţa, în noroiul omenesc, picătura de sublim ce trebuia să se afle acolo?

Viaţa lui Panait Istrati n-a fost decât o îndelungă adoraţie, şi aşa se explică de ce flacăra sa a supravieţuit morţii. Adevărata supravieţuire în timp, poate... Frederic Lefevre scrie: «Va dăinui ca egalul celor mai mari

spirite; egal cu un Gorki, cu un Dostoievski, cu un Romain Rolland, care ca şi el au încercat să pună adevărul lor deasupra unor adevăruri". („Mediterranea", ianuarie 1936.)

Kleber Haedens: „Mare povestitor, plin de mişcare, de mirezme şi de viaţă este de asemenea vagabondul român Panait Istrati (...).

Încă de la primul său roman, Chira Chiralina, ne-a arătat ceea ce întâlnim în toate cărţile sale şi anume: spiritul său inventiv şi de revoltă, veselia şi suferinţa sa, capacitatea de a descoperi fiinţe neobişnuite şi tineri candizi, sufletul său delicat şi sensibil, ca şi facultatea de a regăsi, în chiar epoca noastră, vechea feerie a povestirilor orientale." (Une histoire de la litterature frangaise, Grasset, 1970.)

„Nimeni n-a protestat împotriva mizeriei, într-un fel atât de impresionant ca Panait Istrati. Împotriva mizeriei şi a celor care o provoacă sau o întreţin... Şi totuşi, în povestirile sale se află nu ştiu ce zâmbet şi nu ştiu ce rază de soare, care te îndeamnă s-o porneşti împreună cu el pe urmele Chirei Chiralina şi a părului ei înmiresmat." („France-Soir", 18 ianuarie 1969.)

Ernst Hemingway: „Îl cunosc şi îl iubesc pe Panait Istrati (...) eu nu pot să-l condamn. Îl consider, ca şi Romain Rolland, un scriitor talentat, deşi marele scriitor francez s-a îndepărtat de el şi, trebuie să spun, pe nedrept, deoarece Istrati nu făcea altceva decât să lase să vorbească conştiinţa sa, neputând să ascundă anumite decepţii ale sale. (...) E un poet înnăscut, îndrăgostit din tot sufletul de lucrurile cele mai simple – aventura, prietenia, revolta, carnea, sângele – incapabil de un raţionament teoretic şi, în consecinţă, incapabil să cadă în capcana unui sofism, oricât de bine construit. (...) Cu câţiva ani în urmă, când şi-a făcut cunoscuta şi mult comentata călătorie în Rusia, el s-a întors de acolo cu un anumit sentiment de frustrare. Dialogul pe care-l avusese el cu un demnitar, după ce vizitase unele închisori şi lagăre de muncă, denotă o doză de deziluzie şi de incertitudine ce-l cuprinsese. Acest demnitar, încercând să-i dea lui Istrati o explicaţie în legătură cu nedumerirea sa şi spunându-i că «nu se poate face omletă fără să spargi ouăle», s-a trezit cu răspunsul prompt al lui Istrati: «Aş putea fi de acord cu această explicaţie, dar, din nefericire, am văzut mai mult ouăle sparte decât omleta». (...) Nu vreau să jignesc pe nimeni. Cu atât mai puţin pe ruşi. (...) Sunt convins că Istrati a rămas până la sfârşitul vieţii

sale acelaşi îndrăgostit al omului, al libertăţii sale.” („România literară”, 8 mai 1980.)

G. Ibrăileanu: „Exotismul lui Istrati, înţelesul romantic în care a fost întrebuinţat cuvântul (...) nu poate fi singura cauză a succesului său, căci literatura franceză e bogată în exotism, original ori tradus. Şi nici prefaţa lui Romain Rolland care, departe de a fi vorbit ca un «maestru», nu e admirat decât în foarte puţine cercuri literare din Franţa, iar Istrati a fost preţuit în toate cercurile. Şi apoi o operă literară nu place sincer, real, decât prin ceea ce este. Les Plaisirs et les jours, a iui Proust, apărute în 1894, au rămas nevândute, deşi erau prefaţate de Anatole France, atunci în culmea gloriei lui.

Afară de talent, bineînţeles, şi de faptul că opera sa e prima fereastră deschisă în Occident asupra unui original aspect al vieţii europene, (...) cred că pricina hotărâtoare a succesului d-lui Istrati e naturalul operei sale. (...)

Ceea ce în adevăr este deosebit de «exotic» la Istrati şi place prin acest exotism – şi nu numai în Franţa, dar şi la noi – este impresia de adevăr ce o dă opera sa, de lucru trăit, de lucru «adevărat». Prin acest caracter, opera d-sale seamănă cu literatura rusească mai veche, cu Dostoievski ori Tolstoi (...).

Istrati, biograficeşte, n-a ieşit din viaţă. E în viaţa reală de toate zilele; e întâi un om şi apoi un scriitor. (...) Ba, când a luat condeiul să scrie Chira Chiralina, era numai un om şi încă deloc scriitor. A început să scrie din viaţă, dacă se poate spune astfel, din mijlocul vieţii, din afară de artă. A putut aduce, astfel, spontaneitatea, simplitatea, adevărul vieţii nealterate (...). Dar ceva mai mult. S-a întâmplat ca viaţa din care s-a ridicat, din care a crescut proza lui, să fie o viaţă excepţional de serioasă, o viaţă grea, o viaţă de suferinţă, de luptă, cu alte cuvinte un maximum de viaţă, – aşa cum e viaţa când e supusă în mod elementar legii numită «lupta pentru a trăi». De aici accentul serios, se poate spune tragic, al operei sale. (...)

În opera lui Istrati e o tensiune de viaţă, de la început până la sfârşit. O tensiune care dă şi caracterul special al compoziţiei şi al stilului. E o explozie de energie care nu vrea să se supună (...). Istrati a avut cu el nu numai talentul său, viziunea şi puterea sa de expresie, ci puterea de expresie, viziunea, invenţia, estetica, – talentul unui întreg popor. De aceea a şi plăcut aşa de mult. E triumful spiritului specific românesc în faţa criticii franceze.” (Scriitori români şi străini, Editura pentru literatură, 1968.)

Iorga: „O prefaţă a d-lui Romain Rolland recomandă călduros publicului francez o lungă povestire a unui scriitor brăilean, aşezat de mult timp în Franţa, dl. Panait Istrati. (...) Culegerea de anecdote romantice, fabricate cu oarecare vervă şi redate cu extraordinară curiozitate în amănunte, se cheamă Chira Chiralina (...).

Ceea ce se povesteşte sub această firmă de baladă străveche nu poate constitui însă memoriile unui om, care câtuşi de puţin are respectul fiinţei omeneşti. Un tată asasin, care rupe în bătăi şi desfigurează o mamă deprinsă a primi noaptea fel de fel de oaspeţi, o soră de aceeaşi calitate, un unchi care practică pederastia, toate aceste erori nu le poate grămădi soarta asupra aceluiaşi grup uman, şi nu s-ar găsi pe lume cineva care să se coboare atât de jos, încât să prezinte o astfel de istorie familială (...) în tot ce ni se prezintă este o notă dominantă care poate trezi interes în Franţa, dar la noi e de mult uzată până la dezgust.

E nota lui Ghiţă Cătănuţă, a lui Radu Anghel şi a lui Bujor Haiducul. D. Steinberg, din Şelari, şi-ar recunoaşte, dacă ar şti franţuzeşte, editura. Numai cât noi am isprăvit o întreagă generaţie cu N. D. Popescu. Că el învie în Franţa poate fi regretabil pentru gustul francez; pentru noi însă înviatul nu mai prezintă nici un interes. („Ramuri,” Craiova, 15 iunie-1 august 1924.)

„În ce taine de nepătruns e înfăşurată această biată viaţă omenească! Din ce adâncuri fără fund ne vin chemările şi călăuzirile! Şi ce neputincioasă e şi cea mai ascuţită inteligenţă, cea mai aprigă dârzenie faţă de poruncitoarea lor magie!

Iată aşa şi cu acela aprig în luptă, sfidător de opinie publică, părăsitor de ţări şi răsturnător de lume cu puterile unui real talent care vrăjea tocmai prin lipsa a ce dă – şi a ce strică – acea cultură generală de care l-a lipsit soarta (...), trecut prin toată stratosfera laudelor şi frământat prin toate vijeliile luptelor sociale, lăudat peste măsură şi cu cruzime batjocorit (...).

Panait Istrati a vrut să fie aiurea decât în lumea sa, în ţara sa (...). Iluzia ispititoare a balaurului revoltei l-a prins? l-a învârtit în aer, l-a aruncat în slăvi la care nimeni dintre ai noştri nu s-a ridicat. Furtunosul ionian, care i-a fost tatăl, l-a azvârlit în aceste furtuni ca acelea pe care neamul lui le-a înfruntat pe ape. Dar ţăranca noastră, mama lui, l-a chemat cândva la sine şi, bolnav, zdrobit de glorie, el s-a întors la dânsa.

A zăcut aici, şi-a închis ochii aici – şi ea îl aşteaptă acum, aşa cum a vrut ea din mormânt, lângă dânsa...

Eroi ai marilor aventuri, din orice domeniu, ceea ce vă aşteaptă, aceasta e...” („Neamul românesc”, 18 aprilie, 1935.)

Mircea Iorgulescu: „Două valori sunt fundamentale în lumea prozei lui Panait Istrati: «sufletul» şi «libertatea», în formularea eroilor înşişi, a căror existenţă se desfăşoară întotdeauna în sensul căutării şi afirmării lor pătimaşe. Nici vorbă, cum s-a pretins, de «feerie», în această proză substanţial gravă şi dramatică, ale cărei virtuţi aşa-zise poetice au fost adesea exagerate parcă anume spre a i se extompa adevăratul caracter, născut dintr-o înaltă fervoare etică, prin care Istrati este mai apropiat în spirit de literatura lui Dostoievski decât de aceea a lui Gorki. (...) Fiindcă nu un scriitor exotic şi pitoresc, aducând parfumurile grele ale unui Orient ispititor, a fost Panait Istrati; ci un neliniştit căutător al orizonturilor comuniunii şi fraternităţii umane, bazate pe iubire şi pe adevăr. Acolo unde mulţi au preferat să vadă pe făcătorul de cuvinte colorate şi somnolente, se afla de fapt un creator zbuciumat şi atras obsesiv de drama umană exprimată prin însingurare şi pierderea libertăţii.

(...) Nu este singura direcţie a unor necesare noi evaluări şi interpretări ale operei lui Panait Istrati. Reeditarea integrală, începută prin volumul Chira Chiralina, a scrierilor sale în româneşte pune şi alte chestiuni decât aceea a îndepărtării etichetelor atât de nepotrivite de «pitoresc», «feeric», «poetic» şi «oriental». Una este aceea a apartenenţei lui Panait Istrati la literatura română, în cadrul căreia ori a fost puţin discutat, ori a fost aliniat unor orientări estetice şi spirituale de care în realitate marele scriitor a fost cu totul străin. O consecinţă, una din cele mai grave de altfel, a fost abandonarea dispreţuitoare a versiunilor româneşti datorate lui Istrati însuşi.

Apoi se poate discuta, de astă dată la obiect, despre ce înseamnă cu adevărat a dobândi o reputaţie literară internaţională; una reală, nu fictivă, pur statistică. (...)

Oricum, perspectiva, deschiderea problematică şi spirituală a operei lui Panait Istrati nu pot fi înţelese, dacă nu se ia în discuţie conştiinţa de scriitor european a autorului Chirei Chiralina. Accidentul prin care s-a impus mai întâi în spaţiul literaturii franceze nu trebuie şi nu poate fi, de aceea, un obstacol în calea unei mai juste înţelegeri a raportului dintre provincial şi

universal, raport pe care Istrati l-a ilustrat în mod strălucit şi care obligă la reflecţie”. („România liberă”, 18 ianuarie 1983.)

„A fost, poate, o întâmplare că întâia carte, scrisă de Panait Istrati în româneşte, este una de confesiuni: dar o întâmplare fericită. Scriitorul devenit celebru la Paris, intră în literatura patriei sale, spovedindu-se: «Mă aflu în clipa asta – scrie Panait Istrati în Trecut şi Viitor – pe cale de a păşi pragul unei case sfinte: mă înfăţişez cititorilor mei din România». Succesul parizian nu l-a speriat şi nici nu l-a ameţit; dar i-a amplificat sentimentul responsabilităţii. De aceea pătrunde în «casa sfântă» a limbii materne, fără orgoliu şi fără umilinţă, având mai degrabă conştiinţa gravă că trăieşte un moment sacru. (...) Ceea ce surprinde însă în aceste pagini autobiografice este absenţa delimitării între prezent şi trecut (...) paginile acestea, deşi intitulate «autobiografice», configurează mai mult o viziune asupra lumii decât un personaj. (...) Cel care se «spovedeşte» este scriitorul Panait Istrati. Omul este învins de creator, autoportretul face loc profesiunii de credinţă.

Este aici o asumare dramatică a condiţiei de scriitor. Biografia este sacrificată în favoarea literaturii. Planul existenţial devine secundar sau, mai bine zis, este absorbit în creaţie. Există, de aceea, în toate confesiunile lui Panait Istrati un soi de exclusivism al conştiinţei literare, frenetic şi autoritar în primul rând cu sine. Omul trecuse prin inimaginabile umilinţe şi mizerii şi chiar încercase, într-un moment de disperare, să se sinucidă, act suprem de dispreţuire a vieţii; scriitorul are însă o idee foarte înaltă despre scris şi despre literatură, punând responsabilitatea creatorului mai presus de orice. Intransigenţa lui este absolută şi nu acceptă nici o tranzacţie şi nici un compromis. Va sfârşi prin a fi un mare izolat. Un învins? Nicidecum: un învingător. Printre cei dintâi în acest secol, Panait Istrati a arătat că un mare scriitor trebuie să fie şi o mare conştiinţă.

Opera lui se cere citită din această perspectivă. Acum (...) descoperim tot mai mult că literatura pe care a scris-o este, toată, o mărturie zguduitoare asupra condiţiei umane”. („România literară”, 19 aprilie 1984.)

Blasco Ibanez: „Este un boem inspirat şi genial, din aceeaşi familie cu Gorki şi Jack London. Un vagabond neliniştit, care a cutreierat Orientul european pentru a-şi potoli setea de a cunoaşte, de a-şi explica totul prin impresii proprii (...). Apreciez în Panait Istrati, la fel de bine, pe om ca şi pe scriitor. Fost muncitor, s-a ridicat prin forţa talentului său literar, neuitându-şi tovarăşii de suferinţă. (...) Admirabil povestitor, el a rămas alături de

muncitorii români, fiind în contact permanent cu organizaţiile revoluţionare româneşti (...). Povestirile lui Panait Istrati (...) vor obţine succesul meritat în ţările de limbă spaniolă.

România este o ţară latină şi povestirile orientale ale acestui mare scriitor (...) au câteodată culoarea viguroasă a romanului spaniol. Unele dintre ele, în special cele unde apar «haiducii generoşi» din România, eroici justiţiari reamintesc «romancero»-ul nostru popular.” (Prefaţă la Chira Chiralina, Editorial Lux, Barcelona, f.a.).

Neuzat M. Iusuf: „Scrierile lui Panait Istrati răspundeau unor dorinţe de mult simţite, o literatură inspirată din realitate, o literatură în care să se simtă colbul stepelor, pâinea şi lacrima amară a periferiilor. Scrierile lui se traduc într-o perioadă în care generaţia tânără de scriitori turci, încurajaţi de reformele lui Kemal Ataturk, atacă teme care erau considerate periculoase până atunci. În această perioadă se desfăşoară din plin activitatea scriitoricească a unuia dintre reprezentanţii cei mai de seamă ai noii generaţii de scriitori, Sait Faik Abasiyanik. Găsim foarte multe puncte comune în creaţia acestuia şi a confratelui român. Şi personajele lui S. F. Abasiyanik sunt alese din lumea nevoiaşă, din periferia oraşelor (...). Drumul parcurs de aceste personaje este ascendent şi dinamic, de la răzvrătirea prin fugă împotriva samavolniciei bogătaşilor, până la devenirea exponentului tuturor ţăranilor nevoiaşi, luptând fără ezitare pentru drepturile lor. Figuri de haiduci din creaţia lui Panait Istrati, înzestraţi cu o «vitalitate debordantă» cum sunt Ieremia şi Cosma, au multe tangenţe cu figuri de haiduci din literatura turcă. (...) Haiducul Iudje Mehmet din romanul cu acelaşi titlu al lui Iaşar Kemal este echivalentul lui Cosma.

Fără îndoială, influenţa lui Panait Istrati asupra prozatorilor turci este evidentă. (...) Astăzi, în Turcia, dintre scriitorii străini numai Dostoievski se bucură de preţuirea la care a ajuns Panait Istrati”. („Gazeta literară”, 3 noiembrie 1967).

Josue Jehouda: „Prietenia noastră, pecetluită de un roman scris împreună (Familia Perlmutter, apărut la NRF, în 1926), se întemeia în parte pe faptul că ne completam de minune. (...) Fiecare din noi respectam personalitatea celuilalt. Astfel, am putut să ne păstrăm prietenia intactă până la moarte, în ciuda pretinsei sale convertiri la antisemitism. Când l-am revăzut la Nisa, în 1934, mi-am dat seama că era pentru ultima dată. Era atât de slăbit, încât nu se putea ţine pe picioare (...).

A scrie însemna, pentru Istrati, să denunţe fărădelegile celor puternici pe spinarea celor slabi. El s-a rostit cu muşcătoare ironie despre scriitorii occidentali care, pretinzând că se ocupă de «frumos şi adevăr», îşi urmăresc doar propriile interese! El a întors spatele, cu dezgust, formulei sterile «artă pentru artă». S-a dorit fratele tuturor năpăstuiţilor. (...) Refulând viaţa superficială a Occidentului, s-a străduit să ajute şi să crească tot ceea ce se leagă de viaţă. A fi indiferent înseamnă crima supremă.

egoismul. Istrati şi-a adus contribuţia la înţelegerea paşnică între oameni (...) Bunătatea este singurul lucru preţuit de el. Şi această bunătate el a întâlnit-o mai degrabă la sărmanii năpăstuiţi – sălbatici şi ignoranţi – decât la omul „civilizat”, ghiftuit şi congestionat, de un egoism fără pereche. (...) înflăcărat de prietenie, el a creat „o operă care revarsă căldura vieţii”. Pentru Istrati, doar prietenia prilejuieşte cunoaşterea; graţie ei trăim minunea că nu mai simţim greutatea nenorocirilor, care ne apasă pe fiecare. (...) Axioma sa: să te dăruieşti fără calcule vieţii. Pentru el, toate religiile au dat faliment (...). Şi nici nu contează în ochii lui, de altfel. Doar bunătatea umană i se pare de preţ, apreciată în raport cu puterea de a sacrifica tot ceea ce ai şi tot ce eşti, pe altarul dragostei şi al prieteniei.” („Les Cahiers de l'Association Panait Istrati”, nr. 4, 1975.)

Edinond Jaioux: „Panait Istrati este un povestitor oriental de prim ordin, nu de modă rusească, cum spune autorul lui Jean-Christophe, asimilându-l cu Gorki, de care se apropie doar prin viaţa sa agitată. Este un povestitor de 1001 de nopţi, de aventuri extraordinare într-o lume modernă. Panait Istrati le scrie direct în franţuzeşte.

Iată doi scriitori noi: Panait Istrati şi Joseph Kessel, care nu sunt francezi prin naştere sau Jean Cassou şi Emmanuel Beri, care sunt doar pe jumătate. S-au hrănit la cultura noastră, căreia îi aduc sensibilităţi ce nu le avem. Câtă bogăţie şi câte surprize în perspectivă!

Asistăm, fără îndoială, la naşterea unei lumi noi (...) s-o întâmpinăm cu bucuria renaşterii primăverii în fiecare an şi să-i urmărim cu interes evoluţia.” („Les Nouvelles Litteraires”, 20 septembrie 1924.)

Joseph Jolinon: „În Chira Chiralina reapare, în simplitatea firească a genului, povestitorul instinctiv al timpurilor biblice, cel care nu are habar de gramatică, fiindcă o precede cu secolele, şi care înduioşează atât pe omul din mulţime cât şi pe cel rafinat. Aşa s-a născut, nu fără strălucire,

personajul literar Adrian Zografi, devenit un clasic în peste douăzeci de limbi, povestitor liric al boemei şi revoltei (...).

Haiduc el însuşi, până-n măduvă. Nesupus la toate. Iubind femeile cu frenezie nebunească şi părăsindu-şi adorata după o săptămână, pentru a-şi regăsi libertatea, adevărata lui stăpână. Prietenos cu toţi şi de îndată nestatornic, punând totuşi, în mod constant, prietenia mai presus de orice. Pe scurt, un om neobişnuit, în afara claselor şi a etichetelor. (...) Trebuia să fie cunoscut şi auzit. Judecăţile şi părerile sale se sustrăgeau legilor obişnuite. În direcţia aceasta, socot că s-a comis o nedreptate socotindu-l un haiduc în piele de iepure. În realitate era un haiduc în felul său specific, aparte, de ftizie vizionar. Nu se aflau într-însul numai imagini şi dorinţe, sentimente şi pasiuni.

Oricât de scurtă i-a fost trecerea printre noi, el lasă în urmă o operă, vreau să spun o contribuţie, o creaţie care îi e proprie, şi-şi trage seva din sufletul său, – o operă care are un ton propriu.” („Lyon republicam”, 20 mai 1935.)

A. M. de Jong: „Sunt oameni născuţi cu un suflet şi o stare de spirit ce nu le îngăduie odihna, niciodată şi nicăieri. Au în sânge nostalgia depărtărilor. Ar putea fi comparaţi cu copilul care ţine morţiş să vadă ce se petrece la orizont, fără a-şi da vreodată seama că orizontul, deşi există în aparenţă, nu-i decât o himeră în realitate, depărtându-se, pe măsură ce încerci să ţi-l apropii. Istrati a fost un atare căutător de orizont. (...) Demonul curiozităţii nepotolite îl împingea mereu mai departe. Drumurile pământului îl ademeneau, în fiecare zi cu o nouă surpriză; la fiecare răspântie părea să-l aştepte fericirea cea mare, realizarea marelui vis care-l exacerba la culme.

Dar ce vis? îl ştia, oare, el însuşi? Nimeni n-a putut şti care a fost în realitate visul ce i-a hăituit pe marii vagabonzi, pe marii cuceritori sau aventurieri (...). Istrati se credea în căutarea prieteniei, a dragostei, a înţelepciunii, a libertăţii, a dreptăţii, a măreţiei nobilelor sentimente. Ei bine, el a întâlnit prieteni pasionaţi, a iubit şi a fost iubit de femei încântătoare, a cunoscut inteligenţe rare, – într-un cuvânt, a văzut Frumosul sub diferitele lui forme, fermecat în faţa sentimentelor de o grandoare inexprimabilă. Şi întotdeauna, după ce le-a gustat un timp oarecare, el şi-a abandonat prieteni, amante, peisaje, adoraţiuni. Adesea, e drept, le-a părăsit plângând, blestemându-şi soarta îndrăcită, nestatornicia firii sale, sufletul

său misterios de evreu-rătăcitor... Nu putea sta locului. Undeva, acolo la orizont, vocea destinului îl chema imperios. Şi el trebuia să i se supună.

Istrati rătăceşte prin lume, gustă din toate fructele vieţii, se adapă la toate izvoarele bănuite a avea apa miraculoasă care te întinereşte, îţi dă înţelepciune şi fericire. Uneori îşi dă seama prea târziu că a muşcat dintr-un fruct înşelător, că a sorbit dintr-o apă noroioasă sau otrăvitoare. Ce-are a face! Mâine, el va găsi ceea ce-i mai bun! Mâine, poimâine sau peste o lună. Viaţa e lungă, iar pământul, fără margini.

Graţie acestei capacităţi de a înţelege viaţa, Panait Istrati a devenit artistul ce stârneşte admiraţia noastră şi care l-a uimit chiar pe Romain Rolland, expert în ale psihologiei şi posibilităţilor literare (...). Ceea ce izbeşte în opera sa este miracolul forţei de pătrundere, cu inteligenţă occidentală, până în străfundurile sensibilităţii exuberante a sufletului oriental. Aici se află măreţia sa incontestabilă, cauza succesului său, mai degrabă enigmatic (...).

Nu cunoştea din 1001 de nopţi decât ceea ce ştiu şi copiii: Ali-Baba şi cei 40 de hoţi, Lampa fermecată a lui Aladin, fragmente din Sinbad marinarul. Am zâmbit, la rândul meu, şi i-am dat primul volum din cele şaisprezece ale traducerii lui Mardrus. Neîncrezător, începu să citească. Ce surpriză, ce revelaţie pentru el! Striga de bucurie, de admiraţie, uluit în faţa imnurilor dedicate prieteniei, dragostei, plăcerilor vieţii de vagabond, în faţa descrierii naturii, a răbufnirii tuturor pasiunilor. (...) Nu se mai sătura citind. Voia să aibă această operă imensă şi fără seamăn, pentru a se pierde în ea ca-ntr-un ocean, ce i se părea tot atât de familiar ca şi casa părintească. Apoi, căzu pe gânduri: «Pe dracu! dar ăsta sunt eu în întregime! Cum a fost, oare, posibil? Mai mult ca sigur câţiva arabi s-or fi strecurat printre strămoşii mei». Apoi deveni nemulţumit, frământat: «Ah! am trăit aproape cincizeci de ani, fără să fi cunoscut această frumuseţe prietenă şi minunată, în care se află partea cea mai bună din mine!» Dar repede entuziasmul îl cuprinse iarăşi, reluă lectura, fericit ca un copil căruia îi dai un cadou de mare preţ.

Romain Rolland l-a numit «foc nestins». (...) Flacăra s-a stins. Dar, printr-o fericită minune a artei, lumina ei a rămas, iluminând drumul frumuseţii ei eterne. Să-i fim recunoscători. Îi datorez orele sclipitoare şi de neuitat ale unei frăţii în care am crezut amândoi. Îi datorez săptămânile de vagabondaj voios, debordând de entuziasm, alintat de o fericire greu de închipuit. Îi datorez cunoştinţa unor oameni de o rară valoare umană.

Ce a fost Panait Istrati, cel atât de ridicat în slăvi şi tot pe atât de renegat? Un vagabond de-a lungul drumurilor pământului. De asemenea, un vagabond şi în ale spiritului. Mai mult vizionar, decât artist în sensul obişnuit al cuvântului: mai degrabă un revoltat, decât un revoluţionar (...). Apariţie fascinantă (...). Nimic într-Însul n-a fost stabil, cu excepţia voinţei nemărginite de a trăi. (...) O viaţă deszăgăzuită ce şi-a croit drum de-a lungul anilor, ca un torent de munte: fermecător şi înspăimântător, copleşitor şi mânios, năpustindu-se asupra unor stânci inevitabile, urlând de durere sau de triumf, rămânând totuşi tulbure în adâncurile sale învolburate. Abia după ce a parcurs un drum lung şi aventuros, torentul şi-a regăsit liniştea în oceanul eternităţii.

Dacă e adevărat că fiece om are un drac pe lângă el, apoi Istrati a trăit înconjurat de o ceată de draci, care i-au transformat viaţa într-o luptă aprigă împotriva absurdului. Această luptă i-a pricinuit multe suferinţe şi nenorociri. Datorită acestei lupte, el ne-a dăruit frumuseţea tulburătoare a povestirilor sale sălbatice şi eroice.

O umanitate mare şi vehementă, cu multe slăbiciuni şi mari defecte, de pe urma cărora nimeni n-a suferit poate atât de crud ca el însuşi. Un vagabond genial, o flacără rătăcitoare, un exilat printre oameni. Un om pe care te simţeai împins să-l iubeşti cu o dragoste de nezdruncinat, în ciuda tuturor defectelor sale. Aşa vreau să-l păstrez în amintirea mea.

O veche şi înţeleaptă vorbă ne sfătuieşte a ierta mult, celui care a iubit mult. Şi, fără îndoială, mai ales celui care a suferit foarte mult. Tot astfel trebuie să iertăm totul lui Panait Istrati, neaducându-ne aminte decât de măreţia sa de artist, de creator de frumuseţi orbitoare şi eterne”. („Les Cahiers des Amis de Panait Istrati”, nr. 12, decembrie 1978.)

Karel Jonckeere: „M-am născut şi am trăit peste o jumătate de veac într-o ţară mică din aşa-zisa lume occidentală, în Belgia, la Ostende, pe ţărmul Mării Nordului (...). Cititor asiduu, încă din copilărie, am vrut să-mi întregesc cele o sută optzeci de grade ale ceţosului meu orizont maritim, cu privelişti, cu gesturi, cu climaturi exotice, în toate direcţiile rozei vânturilor.

Spre regretul meu, trebuie să mărturisesc că România nu era prezentă decât în foarte mică măsură (...). Cel dintâi şoc puternic, adevărată descoperire a unei optici binefăcătoare, a fost pentru mine lumea lui Panait Istrati, care m-a îmbogăţit cu un nou „continent”. Toate râurile Flandrei duceau acum spre o Deltă care-mi lărgea dintr-o dată măsurile aplicate până

atunci riveranilor de pe Escaut şi de pe Lys. Delta şi locuitorii ei îmi internaţionalizau, prin literatura lui Panait Istrati, propriul meu decor". („Secolul 20", august 1974.)

Hubert Juin: „Panait Istrati a scris trei capodopere: Chira Chiralina, Moş Anghel şi Ciulinii Bărăganului.

Vagabond înflăcărat şi păcălit, pe care nedreptatea îl scotea din sărite, având o inimă nemăsurat de mare, – în toate călătoriile sale dificile, în toate cărţile sale scrise cu sufletul la gură, în toate protestele sale cu glas tare, nu şi-a uitat niciodată cele trei figuri ale copilăriei: Dumitru, Anghel, Joiţa. Adică, dragostea pentru pământul românesc, pasiunea pentru libertate, ura împotriva soartei. (...) Aceste trei chipuri personifică Dunărea, zările joase ale Dobrogei, sângele ţăranilor răsculaţi, toate suferinţele dar, în acelaşi timp, şi toată speranţa". (Prefaţă la Kyra Kyralina, Oncle Anghel, Club des' Libraires de France, 1958.)

Monique Jutrin-Klener: „Aportul lingvistic român în opera lui Istrati se remarcă prin trei moduri diferite: cuvinte româneşti explicate şi traduse în majoritatea cazurilor; transpunere în franţuzeşte a expresiilor tipic româneşti (dictoane şi proverbe, idiotisme şi locuţiuni verbale); întorsături sintactice calchiate după limba română.

Unii critici şi cititori francezi au reproşat lui Istrati inserţia pur şi simplu a cuvintelor româneşti (...). Alegerea lor a fost totdeauna judicioasă. Trebuia să pătrundem într-o lume nouă, unde opinca nu este „la sandale", iar cozonac este cu totul altceva decât a noastră „brioche". (...) Şi cum să traduci mămăliga, care nu-i „la polenta" italienească, sau plăcinta, care nu poate fi comparată cu nici un „gateau au fromage" al nostru (...) cavalul este fluierul ciobanului, iar doina, cântecul său (...).

Devenit scriitor într-o limbă străină, Istrati a rămas îndrăgostit de cuvintele limbii materne, fericit să le cinstească, să le audă răsunând. El preferă adesea un cuvânt românesc, chiar dacă există un echivalent francez, fiindcă îl leagă sufleteşte de copilărie, îi evocă mai bine acest acord subtil care împleteşte imaginea cuvântului şi a gândirii (...).

Numeroase dictoane şi locuţiuni uzuale se însufleţesc de o viaţă nouă, când le traduce. Alese cu grijă, transpuse cu gust, ele au prospeţimea unor adevărate truvaiuri. Este un procedeu stilistic utilizat frecvent de Istrati. Povestirile sale abundă în dictoane şi proverbe populare româneşti (...)

Osmoza subtilă între cele două limbi latine rezistă analizei. Introducerea unei nuanţe, a unei inversiuni neobişnuite poate reflecta când o inadvertenţă, când o căutare. De o parte, greşeli de franceză semănate în scrisori şi manuscrise; prezenţa lor din ce în ce mai rară îngăduie a fi urmărit progresul lui Istrati în folosirea limbii franceze. Pe de alta, efecte voite de autor şi analizate la începutul acestor rânduri. Între aceste două extreme operează schimburi inconştiente, inerente cunoaşterii simultane a celor două limbi (...). Toată viaţa Istrati a avut ezitări, referitor la proprietatea termenilor, folosirea modurilor şi a ortografiei. Nu putea scrie fără consultarea dicţionarului (...).

Proza lui devine poetică, atunci când fraza ritmată se populează cu imagini. Istrati gândeşte mai degrabă prin imagini, prin inimă, decât prin raţiune. Universul său este guvernat de intuiţie şi instinct, nu de logică (...). O altă fiinţă se defineşte şi se impune prin frumuseţea privirii sau a zâmbetului, prin poezia gestului (...).

Un glas care se-ndreaptă către noi, impunându-se auzului nostru, inimii noastre. Dacă ne oprim să-l ascultăm, ne farmecă, uitându-i stângăciile, din plăcerea de a asculta o poveste frumoasă şi tristă. (...) Prin tematica, structura şi limbajul lor, povestirile sale reintroduc în franceză o simplitate pierdută: ele apar ca o supravieţuire a artei orale, deşteptând nostalgia acelor menestreli pe care Occidentul i-a pierdut odată cu inventarea tiparului (...). Românească prin rădăcinile ei, franceză prin formă şi universală prin caracterul ei profund omenesc (...) ea este o operă după chipul eroilor ei, operă de haiduc (...). Un Rousseau modern, prin contradicţiile sale, prin credinţa în om şi nevoia veşnic-prezentă de auto justificare”. (Panait Istrati, un chardon deracine, Maspero, 1970.)

Nikos Kazantzakis: „Figura sa, slabă şi brăzdată de riduri, mi-a plăcut din prima clipă, prin expresia ei de învingător chinuit. Epopeea eroică a vieţii sale îmi era cunoscută. În vinele sale curge năvalnic sângele de vagabond al Cefalonitului. În ochi îi arde dorinţa de a cunoaşte, iar mâinile veşnic nesătule de a atinge acest pământ, vremelnic şi drag, pe care îl călcăm cu picioarele noastre. Flămând, fără adăpost, a cutreierat lumea, muncind şi purtându-şi sărăcia, îmbătat de fericire. Acest lucru trebuie subliniat în chip deosebit. Puţini oameni pe lume au fost atât de fericiţi ca Panait Istrati. Sufletul său puternic preface foamea în hrană, iar

vagabondajul şi sărăcia în libertate. Acolo unde alţi oameni ar putea pieri, Istrati respiră adânc şi recunoscător aerul întregii lumi.

Acelaşi lucru se întâmplă şi cu opera lui Istrati: sete nesăţioasă de viaţă, dragoste pentru tot ce-i viu care suferă şi trăieşte, izvor clocotitor care ţâşneşte din sfânta mocirlă în care trăim, bucurându-se de soare.

Istrati nu este nici povestitor şi nici romancier. El este un oriental peste măsură, de o primitivitate care-l apropie de forţele elementare ale pământului şi sufletului. (...) Rareori un om a putut povesti cu atâta graţie şi forţă. Ascultându-l, ai impresia că pământul îşi îndepărtează zările. Abdar-Rahman, vestitul sultan al Spaniei, se adresa astfel poetului său iubit: «Isaa, când te aud vorbind, hotarele regatului meu se lărgesc». La fel şi cu Istrati: când îl ascultam, simţeam cum creşte regatul nostru – sufletul.

Istrati este fericit să-şi audă glasul, fericit să contemple viaţa, să râdă şi să plângă, să-şi răsfeţe inima şi să chiuie. Toate ideile abstracte i-au hrănit marele-i suflet de naiv. Nu a fost nici comunist, nici burghez, nici muncitor, nici intelectual. A trăit dincolo de etichetele efemere ale frazeologiei contemporane. El este, pur şi simplu, sufletul care se zbate în corpul omenesc pentru libertate.” (Colette Janiaud-Lust: Nikos Kazantzaki, 1970, Frangois Maspero.)

Joseph Kessel: „L-am iubit pe Istrati pentru rădăcinile sale. Se născuse la Brăila, port la Dunăre, unde se amestecau toate neamurile din Balcani şi desculţii Orientului apropiat. Părinţii lui trăiau liber. Maică-sa, o tânără române, spălătoreasă. Taică-său, un grec contrabandist. (...)

L-am iubit pe Istrati pentru meleagurile unde a crescut. Cătunul Baldovineşti, cu ţăranii, pescarii şi meşteşugarii săi – totul impregnat de amintirile dominaţiei otomane şi a poveştilor, legendelor, cântecelor de apă şi al răzmeriţelor. Apoi, străzile murdare şi periculoase ale Brăilei, pe care le-a vânturat – mai ales copil – într-o lume ce învălmăşea mizeria şi culorile orientale, strigătele negustorilor ambulanţi şi larma bazarelor, dorul de călătorie (...).

L-am iubit pe Istrati pentru primii săi prieteni. N-au fost copii. Se ferea de joaca şi de copiii de vârsta lui. Codin, ocnaşul generos, l-a iubit până la moarte. Mai târziu, tot la Brăila, a fost «căpitan» Mavromati (...). Bunătate sălbatică de ocnaş; umilă recunoştinţă şi poveşti ale bătrânului marinar. (...)

L-am iubit pe Istrati în Mihail şi pe Mihail în Istrati.

Mihail îşi purta secretul primei părţi din viaţă (...). Istrati i-a fost tovarăş, alter-ego, ani de-a rândul... Doar moartea îi despărţi.

L-am iubit pe Istrati pentru călătoriile sale, pentru vagabondările sale (...) din nevoia de a descoperi, de neprevăzut, de aventură, mai puternice decât aceea a pâinii... Singura avere: întâmplarea; singura busolă: norocul şi tandreţea inimii omeneşti (...).

Am iubit la Istrati revolta organică împotriva suferinţei impusă omului de către semenii săi şi societate. Mizeria, nedreptatea, exploatarea, rapacitatea şi mai ales vătămarea demnităţii, a libertăţii – îi erau de neconceput. Socotea drept o imensă puşcărie toate acele obligaţii, constrângeri şi reguli nemiloase prin care guvernele, proprietarii şi patronii îngenuncheau popoarele. Se sufoca (...). Oroarea în faţa nedreptăţii, mila, pentru cel flămând şi slab, pentru cel umilit, îl răscoleau şi-l zguduiau până-n măruntaie. (...) Nu concepea ca lumea să fie împărţită în buni şi răi. Cutreierase mult, cunoscuse mulţi oameni şi pretutindeni se lovise de ne justa alcătuire a orânduirii sociale. Discuţii... Dezbateri... Înfruntări... L-am iubit şi pentru această revoltă(...).

Predispoziţiile şi instinctele sale, aventurile şi povestirile sale m-au înfrăţit cu Istrati. Dar, în afară şi dincolo de prieteni, am resimţit faţă de ei nevoia unui soi de reverenţă şi gratitudine pentru că destinul îi oferise un miracol.

Nu găsesc un alt cuvânt mai nimerit aici. Termeni ca: joc al întâmplării, capriciu al norocului sau împrejurări uimitoare mi se pare prea palizi, pentru a marca cele întâmplate.

În 1916, un tuberculos, evadat din Balcanii în război, este internat într-un spital din Elveţia romandă. Fără o para chioară în buzunar. Nu cunoaşte pe nimeni. Habar n-are de franceză. Câţiva ani mai târziu, din încleştarea mizeriei, a disperării şi a morţii ţâşneşte un scriitor de limbă franceză, a cărui faimă cucereşte lumea. E acelaşi vagabond...

După mine, trebuie rostit cuvântul: Miracol. Şi chiar strigat în gura mare, pentru a îmbărbăta pe toţi cei încleştaţi în lupta eternă cu tortura existenţei lor, împiedicându-i să se prăbuşească din cauza nereuşitelor. De asemenea şi pentru a oţeli credinţa celui ce zace claustrat în hăul nopţii de nepătruns, ferecat de porţi grele şi muşcat de disperarea cea mai cumplită şi cea mai rezonabilă, asmuţindu-l să creadă în steaua lui, în forţa lui, în eliberarea lui, pentru că şi alţii au fost în situaţii asemănătoare, condamnaţi ca şi el.

În esenţă, pentru miracolul său, noi suntem toţi debitori lui Istrati”. (Des Hommes, Gallimard, 1972.)

E. Lovinescu: „Unii compatrioţi au văzut în scriitorul brăilean un povestitor de haiduci, crescut în umbra venerabilă a lui N. D. Popescu. Romain Rolland văzuse inel un urmaş autentic al lui Gorki. Asemănări exterioare: nici haiducul naţional, nici vagabondul rus nu constituie elementul esenţial al literaturii lui Istrati. Firul legăturii se urcă, mai degrabă, spre povestitorii orientali ai celor O mie şi una de nopţi: literatură de miraculos şi de invenţie, de aventuri fără preocupări psihologice şi etice, literatură ce se îndreaptă spre curiozitatea mereu deşteaptă şi mereu nesatisfăcută, fără intenţii artistice, literatură modernă, nepăsătoare, pătrunsă de o ataraxie universală, fatalistă deci, clasică oarecum prin mulţumirea de sine, proaspătă totuşi prin naivitatea cu care sunt privite întâmplările vieţii... În cadrele acestei feerii orientale îndepărtate, Istrati a reuşit să integreze un orientalism apropiat; mahalaua pestriţă a Brăilei se dizolvă în culoare locală, de un pitoresc neaşteptat şi cu aventuri inepuizabile, al căror sens moral nu trebuie căutat. Prin mişcarea fără scop, prin invenţia fără ştiinţa gradaţiei şi a compoziţiei, literatura d-lui Istrati, saturată de pitoresc şi miraculos, trezeşte curiozitatea şi chiar emoţia în faţa neprevăzutului întâmplărilor şi, mai ales, în faţa contemplativităţii resemnate şi deci filozofice a eroilor săi de «dincolo» de bine şi de rău... Rămas în această formulă, el ar fi interesat literatura franceză prin limbă, şi cea română prin decorul unei vieţi trecute printr-un suflet oriental naiv – pueril chiar, dar multiplu, candid în viţiu şi umanitar în nepăsare:.. Asistenţa lui Romain Rolland a da literaturii un scriitor (...)”. (Istoria literaturii române contemporane, Editura „Ancora” S. Benvenisti, 1926.)

René Lalou: „Cu un atare om (Panait Istrati), imposibil să fii decepţionat. În opera sa – încă de pe acum remarcabilă – poţi prefera cutare povestire, poţi chiar să le clasezi în baza unor principii literare, poţi vorbi despre „mai bun” sau „mai reuşit”. Dar în nici una dintre ele esenţialul nu lipseşte. Acest «esenţial» – pe care ne-am obişnuit să-l primim de la Panait Istrati şi pe care el îl risipeşte ca un nabab – este însăşi firea sa înflăcărată şi naivă, speranţele şi dezamăgirile sale, experienţele şi pasiunile sale, întreaga sa fiinţă, întreg sufletul său”. („Les Nouvelles Litteraires”, 5 august 1933.)

Armand Lanoux: „Nu l-am cunoscut personal pe Panait Istrati, dar am fost impregnat de opera lui, în tinereţe. La optsprezece ani, m-au emoţionat profund Moş Anghel şi Ciulinii Bărăganului.

Mă bucur că operele sale au reapărut, după o absenţă atât de îndelungată. De altfel, cititorii l-au aşteptat cu legitimă nerăbdare. (...) îl consider unul dintre cei mai mari scriitori din lume.” („Tribuna”, 28 august 1969.)

Phileas Lebesgue: „Născut dintr-o ţărancă româncă şi un contrabandist grec, Panait ar fi putut opta, cu folos, pentru naţionalitatea franceză, deoarece publicase cele mai bune opere ale sale în franţuzeşte şi în Franţa. N-a încetat să simtă însă, niciodată, tot ceea ce-l lega de pământul românesc. A murit prematur, în România, fiind îngropat alături de maică-sa.

Bogat n-a fost niciodată şi ar fi putut să fie (...). Nimic părtinitor la Istrati. Cea ce contează la el este credinţa în adevăr. Îşi dă seama că o eră de înnoire totală s-a început în lume şi munceşte în această direcţie. Dar cinstea lui temeinică îl împiedică să se ferece într-o doctrină împietrită. Spectacolul pe care i-l oferă lumea contemporană îl constrânge să caute încă. Constatând cât de amare sunt fructele Arborelui Ştiinţei, al căror gust este cel al Morţii, el s-a întors spre Arborele Vieţii şi, ca Faust, ca bătrânul Gilgameş din poemul babilonian descoperit pe tablele de la Ninive, el s-a străduit să biruie tragica incompatibilitate a două ramuri de activitate: existenţă şi gândire. El a simţit că Creierul fără Inimă nu înseamnă nimic şi că facultăţile într-adevăr creatoare ale omului se aflau altundeva decât în calculele tehnice sau construcţiile logice. Iată pentru ce a fost şi va rămâne mare. Iată pentru ce numele detractorilor săi va fi uitat cu vremea, în timp ce al său va străluci pururea.” (Prefaţă la Ma croissade ou notre croissade, Soutraine, 1941.)

Frédéric Lefèvre: „Toată viaţa lui Istrati a fost devorată de pasiune: pasiunea de a vedea, de a iubi şi care se contopea cu pasiunea de a ajuta, de a scrie în această minunată limbă franceză, pe care şi-a însuşit-o din dragoste, fără profesori, numai citind pe clasicii noştri. Sunt încredinţat că într-o zi se va scrie o frumoasă teză despre aportul lui Panait Istrati la limba franceză (...).

Generaţiile viitoare, neglijând certurile noastre, vor continua să se entuziasmeze pentru opera sa. Numele lui va însemna şi pentru ele ceea ce a reprezentat totdeauna pentru noi: frumuseţe, poezie profund omenească, dragoste pentru viaţă şi oameni. („Les Nouvelles Litteraires”, 20 aprilie 1935.)

„Panait Istrati este prietenul meu şi sunt mândru de asta. Şi mai mândru, considerându-l cel mai mare povestitor din lume, în clipa de faţă. Nu fac această afirmaţie în baza prieteniei (...). Opera acestui anarhist este de o sută de ori mai sănătoasă decât opera atâtor romancieri catolici, începând cu Frangois Mauriac şi câţiva alţi convertiţi iluştri. Este o operă generoasă, tonifiantă; respiră bucuria de a trăi şi inspiră bunătatea. (...) Opere ca ale acestui scriitor genial pot contribui puternic la încetarea rupturii primejdioase dintre literatură şi popor” („La Republique”, 7 iulie 1930.)

Jacques-Henry Levesque: „Printre toate laşităţile, abandonurile, compromisurile, îngenuncherile cu care ne-au prea obosit contemporanii noştri, împreună cu toate bunele motive, toate artificiile şi «necesităţile tactice», ce pot fi invocate, Panait Istrati ne face să auzim cu totul «altceva». E glasul unui om care a regăsit sensul vieţii, crezând în ea, prin experienţă personală, dincolo de teorii, de dogme şi organizaţii. Şi căruia, fiindcă este o conştiinţă liberă, i se pare firesc să rostească adevărul (lucru atât de rar astăzi), întărindu-şi faptele prin vorbele sale (ceea ce dă, pentru noi, toată greutatea spuselor sale).” („Orbes”, mai 1933.)

Nicolae Manolescu: „Rolland încearcă să îndrepte revolta lui Istrati în sensul creaţiei, temă prin excelenţă camusiană; acest apel la creaţie îl impresionează pe Istrati, care decide să dea o formă literară impulsurilor ce-l stăpânesc. Scrisorile lui (...) sunt agitate, febrile, vădind un suflet dostoievskian (...) trece repede dintr-o extremă în alta, de la orgoliu la umilinţă (...), de la încredere la disperare, de la exaltare la completă apatie. Un mic roman dostoievskian se consemnă în aceste rânduri, care emoţionează profund pe Rolland, spirit măsurat şi limpede. (...) Istrati are ceva din Arkadi Dolgoruki, scriindu-şi “Însemnările» când se justifică în faţa lui Porfiri Petrovici, din Mîşkin care îşi recunoaşte suferinţele şi infirmităţile, tot acel amestec de nemaipomenită sfidare şi de umilinţă aparţine deopotrivă scriitorului român ca şi eroilor lui Dostoievski. (...)

Rolland are o intuiţie extraordinară a «sufletului slav» al lui Istrati şi corespondenţa lui vădeşte o înţelegere plină de tact pentru salturile de umoare şi pentru injustiţiile prietenului său. („Luceafărul”, 12 iunie 1971.)

Victor Margueritte: „Nimic din ceea ce este omenesc nu a fost străin acestui mare călător – la început, multă vreme vagabond. Ceea ce-l apropie, pe scară mondială, de toţi visătorii îndrăgostiţi de acţiune, este adâncul sentiment al mizeriei şi speranţei, atât de impresionant la Panait Istrati, deoarece izvorăşte din propria-i viaţă, legată inseparabil de operă.

Iată pentru ce limba franceză se simte onorată, numărându-l printre cei care o propagă şi o face iubită.” („La Volonte”, 27 iulie 1930.)

Eugène Marsan: „Se află (În Chira Chiralina) un accent inedit sau nemaipomenit – accentul unui singuratic. Dacă ar fi murit înainte de a fi scris, nimic nu l-ar fi putut înlocui. (...)

A fost comparat cu povestitorii din Orient. Într-adevăr, are trăsătura lor caracteristică, maniera lor de a povesti în episoade. Ca să-l deosebească, s-a spus, pe bună dreptate, că a relevat un Orient al său. Pe scurt, nu este povestitor ca oricare altul, ci un scriitor nou căruia trebuie să-i discerni şi să-i sesizezi noutatea”. („Action frangaise”, 5 iunie 1927.)

Maurice Martin Du Gard: „Noi am avut scriitori importanţi, care au contribuit (nu cu puţin) la îmbogăţirea patrimoniului culturii. Sainte-Beuve, într-una din ale sale «Causeries du Lundi», a stăruit asupra lui Hamilton, de origine englez, care a scris într-o franceză dintre cele mai curate şi mai corecte. Lui îi datorăm Les Memoires du Chevalier de Grammont (...), care sub Charles al II-lea anunţau stilul lui Voltaire, având o influenţă incontestabilă. În zilele noastre, polonezul Conrad înzestrează magnific literatura engleză. Oare Franţa se îndreaptă spre o aventură tot aşa de fericită, cu acest român care ne dăruie povestirile sale populare?

Istrati (...) este un adevărat autodidact. Sorbona sa – întâmplarea! Extraordinar destin! Nevoia de-a hoinări îl stăpâneşte cu putere (...). Se remarcă la el daruri surprinzătoare de povestitor şi poet. Un povestitor interesat mai ales în a zugrăvi figuri de oameni, un poet aspru şi tumultuos al naturii, cum rareori pot fi întâlniţi în Occident. Dar ceea ce-l aşază pe Istrati în fruntea autorilor de povestiri populare este pledoaria sa, aproape la fiece pagină, pentru pasiune şi prietenie. «Prietenia este prima între virtuţi,

deoarece le înglobează pe toate». Istrati poate fi considerat deci, astăzi, drept cel mai bun discipol al lui Aristotel. (...) Totul într-însul este vocaţie spontană, încredere, îngăduinţă. Atât de tandru, încât era să-şi dea sufletul în singurătate (...).

Romain Rolland a pretins că opera lui Istrati «se va impune prin forţa inimii, dar mai întâi nu în Franţa, ci cu siguranţă în Europa». Nu suntem de părerea autorului lui Jean-Christophe şi Beethoven. Şi asta nu poate decât să-l bucure”. („Les Nouvelles Litteraires”, 15 februarie 1924.)

C. H. J. Millou: „Realism sănătos, umanitate generoasă. Este însuşi tipul de artă accesibil poporului. Imposibil ca un muncitor francez, sau unul dintre autodidacţii ce frecventează bibliotecile noastre, sau un om din popor de la noi să nu se recunoască în Adrian şi prietenii săi; să nu se regăsească în sufletul muncitorilor din portul Brăilei – acel suflet care freamătă însetat de eliberare, de mişcările şi revoltele ce zguduie atât proletariatul nostru cât şi al ţărilor de pretutindeni.

Alături de acestea, notaţii pitoreşti despre viaţa românească, (...) truvaiuri de stil viguros, colorat puternic şi adesea de o delicateţă ce dezvăluie o sensibilitate aparte (...), o operă pasionantă, unde trăiesc fiinţe adevărate, neînfrumuseţate sau zugrăvite în negru (...). Opera lui ne dovedeşte că Romain Rolland a avut dreptate să-l îmboldească la scris. Istrati este unul dintre cei mai buni martori ai conştiinţei populare europene.” („L'Avenir de l'Yonne”, 2 martie 1933.)

„Le Mois”: „Viaţa aventuroasă nu l-a împiedicat să se instruiască. A citit tot ce i-a căzut în mână, cu furia specifică autodidacţilor. Şi nu numai romanele marilor scriitori ruşi şi francezi, ci şi lucrări temeinice de sociologie (...). Întâlnirea cu opera lui Romain Rolland avea să facă un scriitor din Panait Istrati. Bucuria de-a fi cunoscut, n-a fost desfătarea unui literat (nici nu devenise aşa ceva) în faţa unei opere de artă (ceea ce nu-i sigur că ar fi putut fi Jean-Christophe). A fost ceva mai mult: o comuniune adâncă. Idealul uman ce-şi făurise, îl avea acum în faţă. Felul preferat de a gândi i-l oferea Jean-Christophe. Nu se întâlnise cu un erou de roman, ci cu un om adevărat pe care i-ar fi plăcut să-l aibe prieten (...).

S-a rostit numele lui Gorki, dar la Panait Istrati este cu totul altceva decât asprimea scriitorului rus. Desigur, Istrati este un povestitor, dar un

povestitor oriental. Din rasa Şeherezadei (...). În câţiva ani, devine scriitorul de limbă franceză cel mai mult tradus în străinătate.

Vagabondul trebuia să devină un scriitor? Revoluţionarul avea să se schimbe? Gloria-i neaşteptată nu l-a schimbat deloc pe Istrati (...) Sortit să cutreiere lumea pentru a propaga cuvântul dragostei şi al prieteniei, s-a străduit cu folos. S-a spus că viaţa sa nu are nici o pată de egoism. Chiar de-ar avea, ar trebui să i se ierte, în amintirea cântecului de flaut care este opera sa". („Le Mois", aprilie 1935.)

Paul Morelle: „Istrati se descria drept omul care nu aderă la nimic. Practic, asta însemna «omul care adera la totul: la viaţă, dragoste, vin, prietenie, natură, moarte, la creaţie în ansamblul ei. Iată de ce astăzi continuăm a adera la operele sale (...).

În opera lui Istrati există două filoane.

Unul, care evocă fapte şi povestiri auzite despre o epocă veche de peste o sută de ani şi pe care o preamăreşte cu ajutorul imaginaţiei. Este filonul minunat care se corelează cu O mie şi una de nopţi, unde haiduci cu inimă aspră îşi eliberează surorile ferecate în haremuri, unde bruta cea mai asasină tăinuieşte un suflet de copil, unde vagabondul cel mai zdrenţuros maschează un prinţ al înţelepciunii şi spiritului. Se află în această fantasmagorie lirică un Giono din prima perioadă (aceea din UUn de Baumugnes).

Al doilea filon, cel din La stăpân, Biroul de plasare este mai realist, mai contemporan şi mai direct autobiografic. El uneşte etapele unei vieţi plină de colorit, de pitoresc, aventuroasă şi frământată, ale cărei episoade sunt înfrumuseţate sau dramatizate cam în maniera lui Celme sau Henry Miller (fără stil ameţitor, dar cu multă poezie instinctivă, elementară).

Aceste două filoane, care se întretaie neîncetat, îşi găsesc cea mai desăvârşită expresie în Ciulinii Bărăganului, fără îndoială, cea mai bună carte a sa." („Le Monde", 19 octombrie 1968.)

Al. Oprea: „Care este adevărul istoric oglindit în povestirile sale, care de atâtea ori au fost identificate cu fabulosul oriental? în ce constă specificul lor naţional? Este Panait Istrati un scriitor francez – ţinând seama de limba în care a scris – sau un scriitor român? (...). Elucidarea acestui «caz» constituie pentru critica şi istoria noastră literară şi o obligaţie patriotică, întrucât figura scriitorului brăilean interesează nu numai publicul

cititor de la noi, dar şi din multe alte ţări, unde cărţile lui au fost citite şi lăudate. (...) Panait Istrati a adus patriei noastre, prin povestirile sale, un imens serviciu, răspândind în multe colţuri ale globului icoanele pământului românesc.

Analiza operei lui Panait Istrati nu poate fi neglijată pe motivul că aparţine unui scriitor de limbă străină. Există deosebiri fundamentale între autorul Ciulinilor Bărăganului şi acele persoane care s-au expatriat în Franţa, având puţine contingenţe cu viaţa poporului nostru. Se ştie că Istrati a ajuns în străinătate în urma unor împrejurări cu caracter întâmplător, şi a refuzat să accepte o altă cetăţenie (iar după 1930 s-a stabilit definitiv în România). Despre ţinuturile natale, el a vorbit întotdeauna cu duioşie şi veneraţie (...). Opera lui Panait Istrati nu poate fi înţeleasă în toate particularităţile şi meandrele ei, fără a fi raportată direct la realităţile şi condiţiile literare româneşti (...). Istoriei noastre literare îi revine misiunea de a da o judecată completă asupra activităţii sale beletristice, încorporând-o – pentru întâia dată! – în tradiţia literaturii române.

Pentru a repeta memorabilele cuvinte folosite de academicianul George Călinescu, în cazul lui Creangă, putem spune şi noi că Panait Istrati trebuie aşezat în vremea şi în ţara lui”. (Panait Istrati, Editura pentru literatură, 1964.)

Anders Osterling: „Istrati ar fi putut (...), cu aventurile sale «multicolore», să procure o existenţă fără griji unei duzini de romancieri europeni. Dar putea el însuşi să trateze, ca artist, acest material năvalnic? A dovedit, în mod incontestabil, că e în stare cu toate că pentru aceasta a folosit o limbă străină pe care a învăţat-o de unul singur (...). Povestirile lui Istrati-Zografi apar (...) ca un amestec de realism şi fabulaţie. (...) Ceea ce trebuie admirat, în toate privinţele, este strălucitul său talent de a povesti. Fără reguli şi înflăcărat de ceea ce rosteşte, el se năpusteşte năvalnic, cu impetuozitatea unui torent. Ceea ce ştie Istrati despre oameni nu e spicuit din cărţi, ci crestat adânc pe răbojul experienţei de zi cu zi, – pe drumuri prăfuite de ţară, prin pieţe însorite şi mişunând de lume unde se întâlnesc o sumedenie de rase. Factorul etnografic se împleteşte cu cel psihologic. Oamenii lui sunt pe jumătate sălbatici, trăiesc din instinct, rătăcesc într-o lume înşelătoare şi în care nu este bine să te avânţi neînarmat (...). În Orient, călătorii obişnuiesc să-şi ţină la chimir banii şi lucrurile mai de preţ. Stavru are nenorocirea să i se fure chimirul, într-un han slinos din Beirut. În

vâltoarea şi vicisitudinile vieţii sale, Istrati, straniul vagabond din Brăila, şi-a păstrat la loc tainic chimirul. Datorită lui există azi ca povestitor. Comorile acestui chimir: dorul de aventură, vitalitate de neînfrânt şi dragoste pentru culoare, chiar dacă viaţa este înecată în deznădejde şi mizerie". (Prefaţă la Chira Chiralina, Editura Albert Bonniers, Stockholm, 1926.)

Perpessicius: „Fixată, astăzi, în planul şi în conştiinţa literaturii universale, opera lui Panait Istrati se cuvine încetăţenită, cu aceleaşi onoruri, şi în mica noastră republică a literelor. (...) Omul acesta care-şi refuză, cu oarecare insistenţă cochetărie, titlul de romancier sau de scriitor profesionist, aşa cum l-au consacrat timpurile din urmă, era totuşi din ginta celor miruiţi de Apollo să scrie carte după carte, până ce-şi va fi tors întreg caierul, până ce-şi va fi comunicat toate mesagiile cu care-l investise un destin nepătruns. (...) A fi înălţat pe eroii cântecelor noastre bătrâneşti şi din figuri schematizate oarecum, ca nişte fresce bizantine ale istoriei noastre sociale, a-i fi promovat în planul epopeelor orientale şi homerice, iată ceea ce a izbutit Panait Istrati, iată originalitatea lui în conspectul literaturii noastre naţionale. Eroismul acestor haiduci, ai soartei şi ai codrilor, împătimiţi de libertate şi onoare, chiar când e vijelios şi năprasnic, păstrează o ţinută şi o demnitate, o nobleţe pe care o întâlnim numai în marile creaţiuni homerice. Vorba lor e cumpănită şi aleasă, pentru că-n ea picură înţelepciunea veacurilor (...). Panait Istrati e, după Creangă, unul din cei mai înţesaţi de ziceri populare, în scrisul său (...) atât pitorescul vieţii noastre de ţară cât şi specificul înţelepciunii noastre populare sunt urmărite şi puse în lumină cu constantă dragoste. Este însă chiar mai mult. Substratul acesta de credinţe populare urcă până la vârsta dintâi, a bogomilismului (...).

Literatura lui Panait Istrati (...) nu este numai ilustraţia acelui captivant dar de povestire, al cărui debit firesc făcea pe Romain Rolland să vorbească de prezenţa «unui tumult al geniului». Literatura lui Panait Istrati este literatura unui suflet, a unei inimi mai curând, a unei sensibilităţi, profund umanitare, pentru a folosi un termen de care s-a cam abuzat şi din pricina aceasta literatura lui a încălzit inimile cititorilor, prin omenescul întâmplărilor şi simplitatea cu care sunt înfăţişate. Mai mult decât celelalte sentimente, ceea ce a ţinut Panait Istrati să consemneze în paginile cărţilor lui – şi chiar în cele extraordinare ale haiducilor – sunt bătăile inimii,

omenia, bunătatea, spiritul samaritean. Inima e în centrul acestui personal sistem al operei lui (...).

Ciulinii Bărăganului şi Neranţula sunt cu adevărat două din cărţile lui cele mai izbutite şi care au darul, ca şi Chira Chiralina, ca Moş Anghel şi ca în lumea Mediteranei, să ne introducă în însăşi inima acestui povestitor şi făuritor de legende. S-a spus, în trecut, că Ciulinii Bărăganului este romanul revoluţiei agrare de la 1907. Însă Panait Istrati este cel mai străin cu putinţă dintre scriitorii noştri, de concepţia romanului social aşa cum l-au înţeles şi realizat, pe chiar tema aceasta a răscoalelor ţărăneşti, Liviu Rebreanu şi Cezar Petrescu (...).

Ciulinii Bărăganului sunt de fapt poemul pustietăţilor, al zărilor necuprinse, al împărăţiei scaieţilor, porniţi în lume odată cu crivăţul care-i alungă ca pe tot atâtea suflete neliniştite. Este, aici, un Bărăgan altul decât cel clasic, cum ni l-a transmis Odobescu, şi dacă ar fi să-i aflăm un corespondent, l-am apropia mai curând de viziunea troglodită a Bordeienilor lui Mihail Sadoveanu.

Cât despre Neranţula (...) ea este, dimpreună cu cele mai bune pagini din Mihail, însuşi poemul Brăilei. Niciodată peisajul acesta dunărean, de un exotism autohton totuşi (...) – niciodată toate aceste detalii de viaţă, de moravuri şi de ritual, dictate nu de dragul pitorescului, n-au fost evocate cu mai multă poezie, ca în aceste două cărţi ale lui Panait Istrati. (...) Neranţula ilustrează, împreună cu Ciulinii Bărăganului şi în lumea Mediteranei, simplitatea patetică spre care se îndrepta tot mai mult scrisul lui Panait Istrati (...).

Literatura noastră modernă îl revendică cu hotărâre pe Panait Istrati, pe fiul pierdut şi revenit, ca şi Ulise al versului francez, după o miraculoasă călătorie. Opera lui Panait Istrati întregeşte peisajul literaturii româneşti din ultimii douăzeci de ani, căci, dimpreună cu Mihail Sadoveanu şi Liviu Rebreanu, autorul Chirei Chiralina alcătuieşte treimea cea de o fiinţă a celei mai unitare substanţe epice (...) ca şi aceştia, Panait Istrati este, dintre toţi ceilalţi scriitori moderni ai noştri, acela care aduce cele mai multe probleme, cei mai mulţi eroi şi cea mai puternică individualitate". (Jurnal de lector, Editura Casa Şcoalelor, 1944.)

Petre Pandrea: „Gloria lui Panait Istrati a mers crescând. Romanele sale s-au succedat într-o avalanşe de surprize şi într-un cor de laude, de la Leon Daudet până la *L'Humanité*. Grăise un ins din «poporul abisului», un

om din familia lui Jack London şi a lui Maxim Gorki. Aducea din mijlocul hamalilor, al muncitorilor din porturi şi al ţăranilor arşi de soare din Baldovineştii Brăilei, un parfum nou şi în limbajul lui colorat se concentrau înţelepciuni străvechi, multă obidă şi un farmec nespus. Artistul Panait Istrati va rămâne în istoria literaturii europene din ultimele decenii. Drama lui Istrati a început de când s-a decis să ia o atitudine politică. Spirit protestar, era firesc să fie atras de extreme (...).

Prin temperament, Istrati era predestinat să fie un învins al vieţii sociale, care are reguli de aramă şi de crudă stricteţe. Aceste înfrângeri au fost subliniate, de altminteri, de artist, într-o serie de cărţi, care formează

O galerie incontestabilă (...). La moartea lui ne-a cutremurat destinul artistului solitar". („Dimineaţa", 18 aprilie 1935.)

Ion Pas: „Ca şi existenţa lui London, aceasta a lui Panait Istrati a fost agitată, colorată, vibrantă ca o pagină de literatură, ca paginile pe care le-a scris apoi şi care au stârnit interesul cititorilor – în special al celor din Apus. Acolo, povestirile cu haiduci, pustiul Bărăganului, pitorescul Brăilei de altădată şi întâmplările cu vagabonzi din Orient prezentau farmecul ineditului, într-o mai accentuată măsură decât la noi. De aceea, preţuit şi tălmăcit în peste douăzeci şi cinci de limbi, Istrati a fost în România admirat şi atacat cu egală ardoare – dar nu citit, sau în orice caz citit foarte puţin. E drept că la crearea şi menţinerea atmosferei de ostilitate în care trăise aici, a contribuit şi el prin irascibilitatea şi contradicţiile naturii sale (...). Rămâne însă în urma lui opera scrisă, alcătuită din vreo douăzeci de volume, legate între ele printr-un fir – firul vieţii lui Adrian Zografi, care-i însuşi povestitorul. Caierul amintirilor nu era depănat cu totul. Fusese prea bogată în întâmplări şi în experienţe existenţa vagabondului, pentru ca ea să fi încăput în opera care putea să fie cantitativ mai mare, dacă boala pe de-o parte şi pe de alta irosirea scriitorului în polemici sterile nu-i răpeau cea mai bună parte din timp." („Şantier", 1 mai 1935.)

I. Pellz: „Niciodată nu se va uita că în tinereţele sale mult-chinuite a trăit printre muncitorii din portul Brăilei şi a luptat cot la cot cu ei. Că s-a ridicat cu hotărâre împotriva asupritorilor şi a suferit prigoana burgheziei; că a militat prin scris pentru promovarea idealurilor clasei muncitoare, a demascat pe exploatatori, a biciuit tagma „stăpânilor"; nu se va putea uita că tocmai în această fază când scriitorul se simţea legat de clasa sa, a dat tot

ce e mai valabil în cartea sa. (Cum i-am cunoscut, Editura pentru literatură, 1964.)

Dan Petraşincu: „Panait Istrati, în mijlocul tradiţiei franceze, era însuşi simbolul literaturii româneşti în mijlocul celei franţuzeşti”. („Rampa”, 18 aprilie 1936.)

Camil Petrescu: „S-a spus, cu miere şi cu sare în frază, că Panait Istrati ar fi un simplu povestitor de «vieţi de haiduci», care a cucerit străinătatea, datorită farmecului exotic al subiectelor însăşi... Cine judecă însă aşa, e un năuc al valorilor, al bogăţiilor artei... Acestor subiecte stupide, Panait Istrati le-a dat o substanţă sensibilă, o plasticitate de o vigoare rareori ajunsă în literatura universală. Ca poet, depăşeşte desigur şi pe Gorki şi pe Romain Rolland, patronii lui spirituali. Ceea ce a cucerit douăzeci şi două de popoare ale lumii nu sunt istorii «poliţiste», fie ele şi haiduceşti, ci o viziune a vieţii, halucinantă şi înfiorată ca un univers nou. Fireşte, opera lui cuprinde şi altfel de întâmplări, ca de pildă povestea unică a Chirei Chiralina, dar anumite fapte şi portrete haiduceşti au căpătat sub pana lui o măreţie cu ADEVĂRAT homerică... Dar pentru făcut aceste constatări e timp nesfârşit, căci opera lui Panait Istrati e sortită multor veacuri, şi oamenii viitorului nu-şi vor mai închipui, probabil, că aşezându-se cu ura lor pe un cadavru, acoperă şi sufocă o parte din geniul speciei însăşi”. „Gazeta”, 29 aprilie 1935.)

Cezar Petrescu: „Fără îndoială, încercarea lui Panait Istrati de a-şi refixa rădăcinile sufleteşti în pământul natal n-a fost prea fericită. Puţini prieteni l-au întâmpinat cu inima şi cu braţele deschise. Manifestaţiile s-au dezlănţuit mai mult împotriva lui, decât pentru dânsul (...). Sosise acasă şi se simţea mai singur decât în ceasul plecării. Era pentru omul şi scriitorul Panait Istrati, o dramă. Pentru noi, o ingratitudine. Căci omul şi scriitorul meritau ceva mai mult (...).

Ne cucerise opera. Ne cucerise temperamentul. Simţeam ceva mai puţin banal, în om şi în operă, decât tot ce ne puteau oferi profesioniştii literaturii, industriaşii volumelor cu tiraj (...). Scriitorul aducea altceva, proaspăt şi tragic. Experienţa omului care a înfruntat pieptiş destinul, a trăit direct şi patetic, a cunoscut deznădejdea şi a cunoscut ceva mai rar, – consolarea prieteniilor, când sufletele se deschid de la om la om, altfel decât

în lumea deşartă a literaturilor (...). Această umanitate, Panait Istrati a cunoscut-o prin experienţă directă, i-a fost apropiată, s-a identificat cu ea (...) şi a exprimat-o în opera literară, cu un farmec oriental de povestitor şi cu o adâncă iubire de tot ce e umil şi dureros în viaţa umiliţilor (...). Unica preocupare i-a fost să-şi plătească o grea datorie faţă de tovarăşii dintre care a pornit şi pe care niciodată nu-i părăsise”. („Curentul”, 21 septembrie 1931.)

Al. Philippide: „Izvorâtă dintr-o puternică nevoie de destăinuire, opera de povestitor a lui Panait Istrati este pătrunsă de sentimentul prieteniei. Aproape toţi eroii lui Panait Istrati, începând cu autobiograficul Adrian Zografi se pot reduce la un singur tip dominant: omul care tânjeşte după prietenie, care trăieşte pentru prietenie şi care vede suprema mulţumire sufletească în găsirea unui suflet bun. În această căutare a prieteniei se subliniază şi se topesc toate celelalte sentimente (...). Omul descris de Istrati este un căutător de imposibil. Aşa cum caută prietenia visată, el caută şi dreptatea socială, bunătatea, sinceritatea. (...) Un realism violent şi crud, o observaţie nemiloasă a firii omeneşti şi o adâncă experienţă a vieţii temperează romantismul personajelor şi restabilesc totdeauna adevărul situaţiilor. Acolo unde acest adevăr ar putea fi pus la îndoială (ca în ciclul povestirilor cu haiduci), tonul de legendă şi de baladă veche transfigurează realitatea şi o înalţă pe culmile poeziei epice. (...) Suntem departe aici de vagabonzii sublimi şi de criminalii neprihăniţi din unele romane ruseşti. Vagabonzii şi golanii lui Istrati sunt frământaţi desigur şi ei de năzuinţi sublime, dar ei sunt în acelaşi timp umani şi adevăraţi, supuşi la patimi şi la cusururi, încătuşaţi de pasiuni violente, copleşiţi de păcate, fulgeraţi de ură sau înrăiţi de dragoste neizbutită (...) fondul sufletesc al tuturor este bun şi numai societatea şi împrejurările potrivnice şi nedrepte îi fac păcătoşi şi răi. Este aici, la Istrati, o bună parte de tezism şi un rousseauism cam naiv (...) consecinţă firească a setei aceleia de sentimente absolute, care înainte de a fi a eroilor lui, este a scriitorului însuşi. (...) «Cazul» lui a produs un răsunet european. Şi într-adevăr este ceva uimitor şi rar, în cariera literară a acestui om, care la 40 de ani ajunge să scrie opere pline de culoare, de sevă şi de originalitate stilistică, într-o limbă care nu e a lui, pe care a învăţat-o târziu, la 35 de ani şi pe care cu o îndrăzneală nemaipomenită şi candidă o înfloreşte cu idiotisme româneşti, traduse ad-literam, cu cuvinte şi expresii româneşti transpuse fără nici un înconjur, reuşind totuşi să aibă o frază de o

eleganţă clasică şi să fie atât de român în haina lui străină (...) pentru o bună parte din publicul nostru cititor, omul acesta, care a fost unul din cei mai mari poeţi-povestitori ai noştri, este însă scriitor francez. Soarta ciudată şi plină de peripeţii a lui Panait Istrati îl urmăreşte, în opera lui, şi după moarte”. („Adevărul literar şi artistic”, 18 aprilie 1937).

Al. Piru: „Factorul decisiv pentru stabilirea naţionalităţii unei opere literare este limba. În această privinţă Panait Istrati, care a scris exclusiv în limba franceză, poate fi socotit scriitor român? (...) Spre deosebire de un Joseph Conrad însă, care scriind în limba engleză şi-a uitat cu totul patria sa de origine (Polonia), Panait Istrati izbeşte prin specificul românesc al operelor sale. De aceea toţi cei care vorbesc în străinătate de el îi amintesc originea (aşa Lalou, Larnae, printre francezi, aşa Adriano Tilgher, printre italieni; acesta din urmă, critic de mâna întâi, scrie în La Cultura din 15 decembrie 1927 un articol elogios despre Un narratore rumeno-francese: Panait Istrati). (...) Fără îndoială că nu numai specificitatea acestor opere, dar şi conţintul lor protestatar, realist critic, determina pe Ibrăileanu să le analizeze în „Viaţa românească”, să le recomande cititorului român”. („Viaţa românească”, februarie 1957.)

M. Pop: „Puţin cunoscută, opera literară a lui Panait Istrati, deşi scrisă în limba franceză, poartă un puternic caracter naţional. Talentul autorului nu mai are nevoie de vreo recomandaţie; el a fost remarcat şi subliniat la vremea sa de Romain Rolland. Ar fi greu să caracterizăm creaţia lui Panait Istrati în câteva cuvinte. E cert însă că prin cele mai bune pagini ale sale, ea se încadrează în realism şi merită interesul corespunzător al editurilor şi al istoricilor literari”. („Scânteia”, 26 septembrie 1956.)

Magdaleine Paz: „Dacă citeşti cu atenţie confesiunile lui Istrati despre sine, eşti izbit de faptul că atât virtuţile, cât şi scăderile sale îl predestinau la cariera de povestitor. Înzestrat cu un temperament de foc (...) nu cunoaşte decât stările de paroxism; se mişcă neîncetat de la un pol la altul, – delirând de entuziasm sau de tristeţe; înfometat de libertate, urând toate servitutile, el este vagabond până-n măduva oaselor, wanderer-type, nomadul prin excelenţă care nu-şi găseşte echilibrul decât într-o rătăcire continuă. Vagabondând întruna, cunoaşte o mie şi una de aventuri: el este bun, brav,

generos, dornic să împartă, să-şi deschidă inima, punga, uşa casei şi să-şi ofere mâinile scheletice.

Atâta mobilitate sufletească, o stofă atât de aspră şi somptuoasă, o atare experienţă bogată, o nebunie atât de magnifică în dăruirea de sine, n-aşteptau decât şansa de a înflori în povestiri cu miez şi colorit proaspăt. Graţie

„Vocii de la Villeneuve”, cum o numeşte Istrati, opera sa a prins formă – operă viguroasă, emoţionantă, muşchiuloasă, înfrumuseţată de tinereţe şi forţă populară.

Dar în destinul lui Istrati se află o dramă de care nu-şi dă seama şi pe care o frază din prefaţă la Maison Thuringer o exprimă în întregime: «Nu mă simt născut să distrez pe oameni, ci ca să-i învăţ, frăţeşte». Iată nenorocirea! (...) Câtă vreme povestea pur şi simplu, cu vorbele sale, răzbătea revolta; de când vrea să instruiască, o batjocoreşte (...). Cât de tulburător era Istrati, cât de preţios îi era mesajul, atunci când nu era decât un povestitor!” („Monde”, 11 martie 1933).

Henry Poulaille: „Cazul acestui scriitor a fost interesant. El dezminţea pe viu profeţiile care pretindeau că autodidactismul nu există. Istrati, scriitor autodidact român, o demonstra într-o limbă colorată şi robustă, care nu era a sa.

Când Rolland l-a numit pe Istrati «un Gorki balcanic», a făcut-o având puternic întipărită figura autorului Vagabonzilor. Istrati i-l evoca prin subiecte şi în acelaşi timp pentru că era muncitor. Întreaga operă a lui Gorki este şi ea autobiografică. Ca şi Gorki, Istrati vagabondase douăzeci de ani, ducând o viaţă plină de aventuri extravagante, la cheremul intemperiilor şi al necazurilor, din lipsă de bani. Istrati a trebuit să facă toate meseriile pentru care nu se cere ucenicie, fiind pe rând: băiat de prăvălie, plăcintar, lăcătuş, lucrător la terasamente, hamal, mecanic, om-sandvici, servitor, pictor de firme, zugrav, ziarist, garajist şi, în sfârşit, fotograf. Călătorea adesea clandestin pe vapor, prins şi aruncat jos la prima escală. În felul acesta, autodidactul are în universul său amintiri ce nu sunt la îndemâna scriitorului de profesie (...). Istrati aduce o întreagă lume de amintiri, făcându-ne să le retrăim în cărţile sale.

Este aportul viu pe care-l conţine opera sa. Ea ni se oferă ca un album cu imagini mărite şi violente, care glăsuiesc despre drama mizeriei omului, sub lovitura soartei haine (...).

Istrati era un oriental, într-o măsură de care nu-şi da seama, de o exuberanţă fără nuanţe. A avut cel puţin atâţia prieteni, câţi şi duşmani. Oficia prietenia, dar cam ca un profet, foarte egocentric. I-am fost prieten (...). Chira Chiralina m-a entuziasmat; Moş Anghel nu mai puţin. Când a apărut, a fost departe de a culege aceleaşi sufragii ca şi primul volum al Povestirilor lui Adrian Zografi. Au urmat mai multe săptămâni de tăcere. Se părea că i se purta pică scriitorului pentru că nu-şi dezminţise promisiunile... Această tăcere mi-a dat ideea creării unui premiu literar, care făcu vâlvă în februarie 1925. I-am decernat Premiul fără Nume – premiu strict moral (...). Moş Anghel n-a putut fi îngropat. Editura „Rieder" n-a îndrăznit totuşi să-i pună banderola Premiul fără Nume. (...) În această carte nu se află nici un fel de vorbărie (...), cu o limbă care curge alertă, plină de vervă, personajele sunt sculptate cu vigoare. Arta povestitorului are aici o strălucire dintre cele mai impresionante. Zadarnic am căutat la cei mai buni realişti ai noştri un atare simţ al racursului, ca cel dovedit în povestea vieţii lui Anghel, nefericitul în căsnicie, pe care o soartă stranie îl va duce la cel mai înspăimântător sfârşit. În faţa decăderii lui Anghel, te gândeşti la povestea lui Iov din Biblie. În povestirea lui Istrati se află însă un tragic nemaipomenit, inexistent în povestea biblică. Cosma are un accent nu mai puţin excepţional, fără egal nici la Gorki, nici la Kipling, nici la vreun alt mare povestitor. Realizarea acestei povestiri ţine de miracol.

Cosma are un accent nu mai puţin excepţional, fără sfârşitul lui Cosma, care-i de un tragic neaşteptat, cititorul este ţinut în chinga încordării şi numai urechi, ca un copil care devoră o carte ce-l subjugă, aproape că strigă: «Încă... Încă!» – într-atât este de extraordinar farmecul povestitorului.

Moş Anghel este una din cele mai frumoase scrieri ale lui Panait Istrati şi una dintre cele mai minunate din limba noastră. Dacă n-ar fi scris decât această operă, Romain Rolland, având-o în mână, ar fi putut vorbi cu îndreptăţire despre geniu. Fiindcă Istrati, chiar dacă a avut destule defecte ca om şi scriitor, a avut de asemeni şi geniu. Moş Anghel este una din dovezi". Prefaţă la Moş Anghel, Editions Club francais du Livre, 1951.)

Jean Prevost: „Această prefaţă (la Casa Thuringer, în ediţie franceză) domină cartea. Şi dacă am citit-o până la capăt, este mai întâi pentru strigătul angoasat al unui om care-şi simte vitalitatea atinsă, care încearcă să-şi rezume toată opera viitoare într-un singur cuvânt: «Ca să respir, nu

mai am decât baza plămânilor. Nu pot face două sute de paşi, nici vorbi cinci minute, fără să nu mă sufoc. Şi corpul meu, ars de febră, nu cântăreşte mai mult decât cincizeci de kilograme... Totuşi, nu pot muri!» Aici, în acest testament precipitat, se află totul: lichidarea vechilor prieteni, o mare ranchiună împotriva dragostei, ambiţia de-a instrui, în loc de-a amuza (ambiţia lui Tolstoi la bătrâneţe). (...) Credinţă în viaţă, cu orice preţ, şi mai ales naufragiul marei sale speranţe în eliberarea colectivă, atunci când îşi pune întrebări asupra destinului omenirii (...). Istrati ne anunţă că nu mai face altă artă şi nici nu va mai face (...); eu cred contrariul: el a redescoperit arta." („Notre Temps", 19 februarie 1933.)

Robert Quatrepoint: „E un povestitor minunat. Chira Chiralina e una din cele mai frumoase cărţi din câte am citit în viaţă. Există ceva indefinisabil în maniera lui de a povesti. E o viziune a lumii, a poetului, unică. Chira Chiralina e de un farmec şi o frumuseţe înduioşătoare, sfâşietoare, dureroasă, fără îndoială, fiindcă aceste atribute aparţin vieţii, vieţii pur şi simplu, captată de poet şi restituită de el cu discreţia sensibilă a genului. E o şansă de a-l avea pe Istrati! („România literară", 28 septembrie 1972.)

Lothar Rădăceanu: „Lumea din care s-a născut Panait Istrati este şi lumea primelor sale cărţi, mahalaua pestriţă a Brăilei de la începuturile noastre capitaliste, primitive şi abia străbătând un trecut plin de pitoresc, dar fără dinamismul antagonismelor de clasă. Eroii lui se ridică tot din această lume aflată în plină disoluţie, dar ei nu ajung robii noului stăpân al ţării, capitalismul. Ei rămân la margine, între clase, în afara lor, outsideri, vagabonzi, haimanale. Talentul d-lui Panait Istrati ni-i prezintă simpatici, profund umani, filozofi, ahtiaţi după libertate şi independenţă. Ideologia operei lui Istrati este aceea care se degajează, în mod firesc, atunci când însuşirile şi pornirile acestei pături sociale sunt ridicate în sfera idealizării. Dor de libertate, cinste sufletească, devotament pentru prieteni, umanitarism, dar individualism extrem, totodată, nesociabilitate, – iată, ca să zic aşa, «suprastructura» sufletească pe care o inventează scriitorul în beneficiul haimanalelor. Mai ales ultimele cărţi ce au apărut în româneşte (Casa Thuringer etc.) confirmă de minune această caracterizare. Ele constituie oglindirea ridicării proletariatului român în sufletul unui outsider al lui, amestec de haimana şi lumpenproletar." („Şantier", 1 ianuarie 1935.)

Valeriu Râpeanu: „Istrati a început să scrie către sfârşitul primului deceniu al secolului nostru, într-un moment în care semănătorismul agoniza în paginile penibile ale unor manufacturieri minori. Dar a crescut şi s-a format într-o perioadă când acest curent căpătase vitalitate. Opera Panait Istrati se înscrie nu în cadrul postulatelor ideologice ale curentului cunoscut sub acest nume, (...) ci într-o tendinţă mai generală a literaturii şi culturii româneşti de la începutul veacului trecut, şi anume abordarea acestor teme şi subiecte care să reflecte specificul nostru naţional (...). La Panait Istrati se pot identifica şi unele ecouri ale curentului dar, în acelaşi timp, şi replica acestui curent. Şi el, şi Sadoveanu, Goga sau Agârbiceanu vor crea o literatură dramatică în esenţa ei, străbătută de fiorul marilor conflicte umane ce exclud idealismul semănătorist. Panait Istrati este scriitorul care surprinde la o înaltă tensiune artistică, interferenţa dintre sat şi oraş, momentul de început al mutaţiilor demografice care au dat o sinteză sufletească atât de originală şi de ciudată. Într-o epocă literară în care era frecvent tipul inadaptabilului, al omului înfrânt, Panait Istrati este unul dintre cei care au impus un erou plin de vitalitate, de o forţă şi o energie rar întâlnită.” („Lupta de clasă”, decembrie 1965.)

Liviu Rebreanu: „Naiv şi inadaptabil, ca orice scriitor adevărat, Panait Istrati şi-a cheltuit multă energie şi tot atâta talent să îndrepte lumea după chipul şi asemănarea sufletului său. În lupta cu nedreptăţile vieţii sociale, el, cel cu inima deschisă, franc şi leal, era mai dinainte înfrânt, destinat să rămână singur. (...)

Panait Istrati a sacrificat tot, pe altarul unei lumi mai bune, în care dreptatea să împartă fericire tuturor. E cel mai fanatic profet al paradisului integral pe pământ, cât mai grabnic. Câte decepţii şi câte răni adânci i-au amărât viaţa plină de toate încercările?

Dincolo de zbuciumările lui pentru o omenire mai bună, rămâne consolatoare literatura lui, pură şi fragedă (...). Povestirile acelea sfătoase, pitoreşti, simple şi antrenante, par a fi dintr-o nouă O mie şi una de nopţi. Accentele de revoltă ale povestitorului au acolo ceva din basmele eterne în care oamenii îşi realizează visurile. Panait Istrati se realizează în povestirile sale. Luptătorul poate avea duşmani şi prieteni. Povestitorul are numai preţuitori (...). Puţini scriitori au preţuitori mai mulţi, în mai multe limbi şi de mai multe neamuri, ca Panait Istrati. Dragostea celor mulţi, dezinteresată

şi credincioasă, e mai preţioasă ca admiraţiile zgomotoase de ocazie.” („România literară”, 6 mai 1933.)

Vintilă Russu-Şirianu: „(...) în cei şapte ani de activitate în capitala Franţei, am avut prilejul de a auzi direct păreri despre Istrati, (...) din care îmi îngădui să consemnez pe cele ce mi-au părut mai interesante:

Eduard Herriot: «E limpede: Istrati e un fabulos fiu al folclorului. Marea lui artă constă în a nu redacta, ci în a vorbi, cu pana».

Francis de Croisset: «Da, ador povestirile acestui ciudat poet-vagabond. De ce? În primul rând, fiindcă n-aş putea scrie nici o pagină ca el».

Elena Văcărescu: «Panait Istrati?... Ce poezie imensă, plină de incendii!... În paginile lui, fără rime, fără măsură, fără cenzură, câte mii de versuri violente şi mângâietoare, brutale sau graţioase».

Erich Maria Remarque: «Însuşirile lui excepţionale de narator pornesc dintr-un vast fond poetic. În fond, acest Istrati este un muzician care farmecă realitatea, o creează din ficţiune printr-o chimie literară stupefiant de simplă».

Paul Valery: «Acest Istrati e liber şi gol ca o vietate din junglă. Ce fericire pentru el, ce desfătare pentru noi».

Jean Bruhnes: «Cum să nu-mi placă, tinere prieten? Sunt minunate pagini din specialitatea mea: geografia umană, în formă poetică». (Vinurile lor, 1969, Editura pentru literatură.)

Edouard Raydon: „Prin moartea lui Panait Istrati, dispare un vagabond de geniu, un om excepţional.

Excepţional prin darurile sale literare, prin revoltele sale, prin dezinteresarea şi renunţările sale. Excepţional, de asemeni, şi prin dragostea înfocată faţă de om, fratele său. (...) La fel cu alţi scriitori pe care viaţa i-a cuminţit, Istrati ar fi putut deveni «bogat şi respectat». N-a vrut-o.

Opera nu va muri şi omul va supravieţui.

Aparţine falangei «Uriaşilor gândirii generoase», către care şi-a îndreptat crezul toată viaţa şi care va trebui să-i facă loc în Parnasul său.” (Vagabond de genie. Edition Municipales, 1968.)

Michel Ragon: „Opera lui Panait Istrati nu este, propriu-zis, o operă de scriitor proletar. A avut nenumărate meserii, mai mult ca aventurier, decât

ca proletar. Dar acest autodidact, care a reuşit minunea de a scrie 18 cărţi într-o limbă care nu era cea maternă, ne-a lăsat un fel de epopee populară balcanică, pasionantă şi care nu poate fi comparată decât cu opera-soră a lui Gorki. (Histoire de la litterature proletarienne, Albin Michel, 1974.)

Eugen Relgis: „Istrati n-a fost numai un scriitor, ci şi un luptător social. Unii afirmă că proza sa n-ar fi decât reflexul luptelor sociale la care a participat. În realitate, ceea ce-l caracterizează pe Istrati este spiritul de independenţă, căutarea neîncetată a fraternităţii, dezgustul în faţa minciunii şi dorinţa arzătoare de dreptate”'. (Heures de mon calendrier, Humanida, 1970.)

Pierre-Andre Rieben: „Nu întâmplător, Camus se întâlneşte cu Panait Istrati în conştiinţa despre caracterul derizoriu al vieţii cotidiene. Această «sclavie deghizată în libertate» – imaginea monstruoasei evidenţe a nedreptăţii în lume – se apropie, efectiv mult, de conştiinţa absurdă. Pentru copilul sărac din Brăila, absurdul se naşte, ca şi la Camus, din sentimentul “Înstrăinării» sale faţă de universul înconjurător: «E greu să te simţi străin în propriul tău oraş şi familie... Sunt momente, când alung fiinţele iubite şi vin aici, singur, să-mi strig durerea la Dunăre.» (...)

Analogiile cele mai izbitoare, între gândirea din Mitul lui Sisif şi viaţa lui Istrati, se manifestă mai ales în rezultatele pe care cei doi scriitori le trag din experienţa lor. La Camus, singurul răspuns dat absurdului este revolta care, contrar speranţei sau sinuciderii, menţine opoziţia conştientă între dorinţa de lumină, prezentă în om şi iraţionalul lumii. Istrati respinge, din răsputeri, resemnarea, dar nu sucombă nici la tentaţia idealismului. La el, nostalgia binelui e inseparabil legată de conştiinţa răului. Nu prin negarea acestei antinomii va rezolva drama resimţită în adâncul său, ci dimpotrivă, căutând s-o păstreze mereu prezentă într-însul: «dragoste şi ură inuman împerecheate». Aşadar, contradicţia pe care Camus o stabileşte în cartea sa, prin reflexie la nivelul inteligenţei, la Istrati domneşte la nivelul sensibilităţii.

După Mitul lui Sisif, a trăi o experienţă, un destin, însemnează a-l accepta în întregime... A nega unul din termenii opoziţiei în care trăieşte, însemnează să i se sustragă! Situaţie identică şi pentru Istrati care a voit să cunoască mizeria umană de pretutindeni, cu preţul suferinţei proprii. Aci nu este vorba de a opta pentru un aspect uman privilegiat, ci de a accepta viaţa

aşa cum este, chiar şi în contradicţiile sale: «Nu scăpăm de înjosire, decât împletindu-ne viaţa cu tot ceea ce constituie binele şi răul în jurul nostru».

«A-ţi împleti viaţa cu tot ce e viu», atât pentru Istrati ca şi pentru Camus, înseamnă trăire la maximum, ca urmare a revoltei. Or, numai un suflet destul de puternic poate suporta revolta. Or, numai un suflet înzestrat cu destulă forţă ca să suporte mizeria şi destul de nobil ca să înţeleagă frumosul poate să îmbrăţişeze o atare existenţă, deoarece, spune Istrati, «întinderile iubite de fantezia mea au fost desţelenite de coada tenace a dracului şi fecundate de sămânţa fierbinte a lui Dumnezeu». Această atitudine se manifestă la el prin suferinţă şi dragoste. Prin suferinţa «acceptată, implorată chiar, ca o izbăvire», răul mârşaveste integrat ordinii umane. Deoarece suferinţa este un rău trăit în carnea şi sufletul omului, respins în numele binelui negat şi fără de care n-ar fi existat. Ţăranul, călcat în picioare la curtea boierului, atestă prin chinul său existenţa unei justiţii, fiind posibilă încălcarea ei, suferinţa leagă fiinţa umană de cei doi termeni ai contradicţiei, care-i alcătuiesc soarta şi realizând între ei instabilul echilibru în afara căruia domnesc aceste două încarnări ale morţii: răul voit şi răul trecut sub tăcere. Acest echilibru, Istrati îl numeşte: stăpânirea de sine. Împreună cu «luminoasa şi aparenta indiferenţă» este singurul răspuns dat răului absurd.

La multiplicarea existenţei în adâncime prin suferinţă, dragostea universală îi adaugă una, în întindere. Este vorba de un elan generos care împinge pe om să se alăture tuturor formelor creaţiei. Istrati afirmă că este o greşeală a crede că trebuie să cunoşti mai întâi viaţa, ca s-o poţi iubi. Dimpotrivă, înainte de a o iubi, trebuie să fii însufleţit de o dragoste nemăsurată faţă de ea. Şi omul, care poartă în sine diversitatea vieţii, care are atâţia ochi câte aspecte suferă ea, este singurul în stare de o atare dragoste. Reproşului că a avut «două feţe», Istrati a răspuns: «Două feţe? Nătărăilor! Am nu două, ci treizeci şi şase de mii». Aceste nenumărate feţe, unele mai însetate decât altele în a vedea şi a iubi, i-au creat o lume pe măsura a ceea ce a cerut şi dat vieţii. Acest perpetuu schimb a căutat de-a lungul vagabondajelor sale. La fel (...) cu don Juan, citat de Camus, fiinţe «care ţin să se epuizeze»; de-a epuiza cu pasiune necuprinsul teritoriu al experienţei pe care îl oferă realitatea, surprinsă în multiplicitatea ei. Dintre toate figurile care se dăruiesc dragostei, în universul lui Panait Istrati doar aceea a omului este cea mai impresionantă. Iar prietenia – această altă formă a schimbului – se află aci pe primul loc. Comuniunea cu aproapele

este cea mai autentică confruntare cu cele două adevăruri ale lumii: «Omule, cu figura aprinsă de dorinţe, răscolită de spaimă... plămădit din generozitate. Omule, care apari în calea mea, cu existenţa ta milenară: eu nu sunt decât un nestatornic; dar când îţi iau chipul între mâinile mele şi-l privesc, într-atât mă adăp de la forţa ta, încât te poţi întoarce după aceea la viteaza ta singurătate şi să te gândeşti toată viaţa la întâlnirea noastră. Deoarece în acea clipă te-am golit, precum tu însuţi m-ai golit. Tu mi-ai dat comoara dragostei tale, care-ţi prisosea, iar eu pe-a mea, care mă împovăra». (Prefaţă la Les Chardons du Bărăgan, Kyra Kyralina, Rencontre, 1961.)

Jacques Robertfrance: „Un punct comun, între atâtea altele, la Istrati şi la Gorki, este acela că filozofează, devenind de îndată amândoi insuportabili. Atât unul, cât şi celălalt – şi mai ales Istrati, care este mai expresiv – nu urmăresc doar să povestească sau să spună ce au văzut. Ci să formuleze judecăţi, în mod subtil şi pedant. Ei se tem ca nu cumva să-i scape cititorului înţelesul moralizator al povestirii. Gorki îşi face însă comentariile cu mai multă discreţie, poate fiindcă a avut maeştri mai buni.

Cele mai bune povestiri ale lui Istrati sunt Chira Chiralina şi Codin, densitatea faptelor împiedicând orice alunecare spre consideraţii exterioare. Cea mai puternică operă a acestui scriitor este însă Ciulinii Bărăganului (...), a cărei inspiraţie dezvăluie un orizont neîntâlnit în alte cărţi ale sale.

Ciulinii Bărăganului sunt construiţi pe un mit. Acest simbol popular al ciulinilor rostogoliţi de crivăţ toamna pe pustietăţile Bărăganului, ca şi goana fantastică a copiilor ce-i fugăresc, au acelaşi rol ca al temei legendare a haiducilor din primele Povestiri ale lui Adrian Zografi. Istrati se depărtează aici de Gorki, de care nu poate fi apropiat – în general – decât prin meandrele hazardate ale adolescenţei. Gorki este un vizual: zugrăveşte numai ceea ce vede (...) în timp ce Istrati imaginează. Imaginează pentru că vorbeşte. Un cuvânt naşte alt cuvânt. Este o foarte veche legendă a psihologiei, pe care Alain a scos-o în evidenţă (...).

Această povestire este construită, în întregime, pe o legendă, mai puternică decât oamenii, care o suportă ca pe o fatalitate: «Când soseşte toamna, întinsele câmpii ţelinoase ale Munteniei dunărene se pun să trăiască, timp de o lună, existenţa lor milenară». Povestea izvorăşte din temă, ca un fluviu din izvorul său. Această divinitate a anotimpurilor este singura sa hrană şi unde tinereţea lui Homer este atât de vizibilă. Tot ce

lipseşte în Mihail, care-i un roman al individului, este just în Ciulinii Bărăganului, care este un roman al satului, al naturii: melodie, entuziasm, vervă populară şi acest ecou care răsună în toate inimile omeneşti (...). Ciulinii Bărăganului, Chira şi Codin atestă virtuţile epopeii.” („Europe”, 15 decembrie 1928.)

Romain Rolland: „Ceea ce i-a lipsit mai mult, a fost o metodă de muncă. Dacă s-ar fi supus cerinţelor unei discipline, ar fi putut crea o operă grandioasă, de vreme ce a fost străbătută de scânteieri de geniu. Dar, născut boem, a rămas toată viaţa astfel, atât în cuget şi în simţire. (...) N-a trădat pe nimeni. Pe nedrept i s-a lipit o etichetă, obligându-ne a-l vedea numai sub un singur aspect...

Ştiu că nu a înţeles atacurile a căror victimă a fost şi că mâhnirea i-a îndoliat profund ultimele zile. Bolnav, cu judecata puţin zdruncinată, supus unor influenţe rele, i-au lipsit prietenii credincioşi, capabili, prin dragostea lor, să-i dea mângâierea de care avea atâta nevoie. („Europe”, ianuarie-februarie 1955.)

Aprecieri asupra operei din corespondenţa cu Panait Istrati:

„Admir mult Moartea lui Moş Anghel, (...) e grandioasă. Cosma l-ar fi fermecat în întregime pe Victor Hugo. (6 decembrie 1924.)

„Deşi Haiducii sunt departe de noi, cei din Occident, (...) cu toate că aceste povestiri ne readuc în aparenţă la romantismul din epoca Missolonghiului (...), această carte e o nouă capodoperă. Eşti un geniu înnăscut, (...) eşti singurul geniu al povestirii, al frumoasei povestiri, al nuvelei, al prozei artistice, pe care-l cunosc în proza actuală (...). Volumul acesta este mai bine închegat decât precedentul. Această suită de nuvele câştigă prin faptul că este legată într-un mănunchi (şi aceasta e noutatea în cărţile d-tale, în care uneori spicul era mai frumos decât mănunchiul); ele formează o puternică unitate, iar finalul (geneza şi replica sa) neaşteptat (prin logica sa). E o lovitură de geniu, zguduitoare şi tragică (...). Avanti Istrati! (2 august 1925.)

„În ansamblu, multe pasaje tulburătoare, antrenante (...). În ce priveşte povestirea propriu-zisă, (Domniţa din Snagov) principala scădere se datoreşte temperamentului d-tale. Frumoasa haiducă e privită prea mult cu ochi de îndrăgostit (precizez: de îndrăgostit, iar nu de amant, – sunt două noţiuni diferite). Ai «idealizat-o» în chip nemăsurat. (...). N-are căldura şi firescul Chirei şi al neuitatei sale mame.” (18 iulie 1926.)

„Isaac este excelent. Nu are nevoie să-i mai adaugi ceva. E conceput, ca toate povestirile d-tale, în genul nuvelei. (...) Mă tem că «lungirea» de către Jehouda a discuţiilor dintre Isaac şi Iusuf (oricât de inteligente ar fi) vor îngreuna cartea, făcând-o greţoasă. Cât despre motivele religioase ale discuţiilor lui Isaac, a iluminismului său, ne putem lipsi! Sunt aceleaşi în toate religiile. În locul tuturor religiilor, eu prefer viaţa, care-i prima dintre toate. Fii credincios instinctului d-tale artistic! Este bun şi sigur. Perfecţionează-l, pe măsura firii d-tale. N-ai nimic de câştigat, dacă-ţi lipeşti «peruci» psihologice, împrumutate de la alţii. (13 noiembrie 1926.)

„Am recitit Mihail. Ce torent arzător! Mai ales prin temperatură te deosebeşti de toţi cei care scriu în prezent, şi nu numai în Occident, ci chiar în Rusia şi în Orient. Dacă vei izbuti să concentrezi acest foc lăuntric în cât mai puţin spaţiu, eliminând superfluul (valul de vorbe), apoi violenţa torentului clocotitor va arunca totul în aer; nimeni şi nimic nu-i va putea rezista.

Recitind Mihail, mi s-a părut că «artistul» din d-ta a făcut mari progrese; punerea în valoare a episoadelor a dublat efectul.” (21 decembrie 1927.)

„E ceva măreţ, de la un capăt la altul. (Mai ales începutul epic.) Cartea cea mai cu miez (Ciulinii Bărăganului) cea mai desăvârşită din tot ce-ai scris. Măiestrie deplină. (...) Este o operă definitivă.

Nu-ţi pot spune, cât sunt de fericit. A fost ceva frumos, când ai apărut. E un lucru şi mai frumos, văzând nu numai că te menţii, dar că devii mare.

Iată, în sfârşit, o carte! Aproape tot restul literaturii de azi mă dezgustă. Şi uneori mă întreb: «Pierdut-am, oare, pofta de a citi?» Nu! n-am pierdut-o. Am devorat Ciulinii d-tale, ca un animal. Se află în ei toată seva şi toată căldura pământului. În timp ce ceilalţi scriitori nu-mi dau să mănânc decât hârtie.” (21 iulie 1928.)

„În lumea Mediteranei este una din cele mai bune cărţi ale d-tale. Niciodată arta şi stilul d-tale n-au fost mai simple, mai mlădioase, mai despuiate de orice retorică şi înfloritură greoaie (pline cu totul de arta cea mare, apropiată cu totul de natură). Dar, în acelaşi timp, această natură e descrisă cu ochi mai puţin amari şi mult mai limpezi decât în ultimele d-tale cărţi, al căror „naturalism” e adesea îngroşat şi neplivit.

Ceea ce mă înduioşează, mai ales, este un accent de omenie deziluzionată, atât de sfâşietor şi de înţelegător, neîntâlnit nicăieri în vreuna din cărţile d-tale. Desigur, nu fără mare pagubă pentru unii dintre vechii d-

tale idoli, ca de pildă Mihail (de altfel destul de aspru încondeiat în cartea precedentă). Ce cădere! Şi dacă dintre toţi el nu cade cel mai jos, apoi se rostogoleşte de la mare înălţime. Şi rostogolirea lui este cea mai jalnică dintre toate... Sărmane Mihail!... Dar să spun mai bine: sărmane Panait!

Deoarece a fost nevoie de multe lacrimi ca să ai asemenea ochi dezamăgiţi. Se ghicesc... Dar, în ciuda a tot ceea ce au putut să te coste încercările, sunt fericit că ai izbutit să scoţi la iveală o inimă şi o artă dintre cele mai adevărate, dintre cele mai omeneşti şi mai bune". (18 decembrie 1934.)

Mihail Sadoveanu: „Primul volum al lui Panait Istrati a stârnit la noi între unii nedumerire, între alţii o explozie duşmănoasă. Vorbesc de primirea pe care i-au făcut-o confraţii întru literatură, căci publicul cititor, atunci când cugetă, cugetă bine. Au fost şi în breaslă capete care au judecat drept şi unii care s-au bucurat. Mai multe însă au fost judecăţile ostile (...). L-au privit de sus şi l-au repudiat. Mai ales că era un biet băiat din mahalaua Brăilei (...). Au fost jigniţi că unul dintre cei mai umiliţi ai noştri a ajuns deodată la o faimă europeană? Se permite asta conteselor şi prinţeselor noastre, şi nu se permite golanului de la Brăila?

Eu totuşi îl voi revendica pe Panait Istrati ca pe un frate al meu şi fiu al acestui pământ (...). Îl revendic, mai ales după ce am citit pe Moş Anghel (...). Nici în acest volum Istrati n-are tirade lirice, care ar putea îmblânzi patriotismul nostru. Pretutindeni însă pulsează viaţa acestui pământ (...) ale zărilor familiare ş-ale cerului unic; nu pot să fie niciodată uitate, căci sunt ale copilăriei (...), ţăranii brăileni, oamenii de margine, aprigi, îndrăzneţi, violenţi, tari la chef şi la pumni, între care se găsesc tipuri ca Irimia, fecior de haiduc care pune la gura oala de jumătate de vadră s-o soarbă, apoi farmă-n dinţi şi în măsele gura oalei şi-o scuipă bucăţi în juru-i (...) cineva cântă din fluier sârba ori bătuta şi ceilalţi joacă de se cutremură casa, chiuind şi strigând (...).

Pentru aceasta şi multe alte motive, eu deci voi stărui să socotesc pe pribeag ş-al nostru, deşi e al unei literaturi străine." („Lumea", 4 ianuarie 1925.)

„Împrejurările au făcut să nu fiu lângă Istrati la eliberarea lui definitivă din suferinţă, sau mai curând la evadarea lui dintr-o lume în care a căutat, pentru cei obijduiţi, din care se trage, dreptatea. Himera aceasta cu două capete l-a îndemnat să se mire o clipă de formulele comunismului, pe când

el era un individualist până la cea din urmă fibră şi să creadă că atitudinile naive de copii răzvrătiţi ale artiştilor pot aduce schimbări imediate în iarmarocul vicleniilor şi răutăţilor timpului.

Noi românii avem cusururile şi calităţile sentimentalismului nostru, şi prin acest sentimentalism Panait a fost fratele nostru cel mai bun. Istrati avea şi calitatea sau defectul de a nu fi discret; din pricina asta şi-a atras duşmănii şi prietenii care s-au răsucit şi s-au contrazis: el însă a rămas statornic, credincios impulsiunilor inimii şi sincerităţii.

Aş fi vrut să-i strâng mâna să-i spun la revedere. La revedere într-o creangă, într-un zbor de pasăre, într-un zâmbet de floare din locurile pe care le-am văzut împreună, când el s-a întors din pribegia lui, din străinătate.

Aş fi vrut să-i pun mâna pe frunte, ca să nu plece dincolo neliniştit. Într-o mie de veacuri, lumea va fi ceva mai evoluată în înţelegere şi iubire. Vom avea timp să aşteptăm asta împreună, în somnul cel mare pe când lumina ochilor noştri, în forme noi, se va desfăta la acelaşi soare.

I-aş fi spus, în clipa odihnei: Ai iubit mult; trebuie să ţi se ierte. Iartă-i şi tu pe cei care te-au lovit fără a te cunoaşte şi ţi-au întins după aceea mâna, cunoscându-te tot atât de puţin.

Iartă-i, pentru că sunt şi ei oameni şi nu ştiu ce fac. Cum Dumnezeu nu pot fi, vor rămâne totdeauna aşa. Iartă-i şi pe cei ce se bucură de bunurile lumii pe nedrept, în dauna umiliţilor şi ofensaţilor, căci în noaptea asta, sau în alta, va veni asupra lor îngerul negru şi li se va opri bucuria. Iartă-i pe cei ce nu guvernează bine, căci şi ei vor trece. Iartă-i pe toţi; adu-ţi aminte numai de acea clipă când, umblând pe drumurile munţilor Moldovei, ne-am oprit în preajma Ceahlăului şi când, cunoscând în sfârşit ceea ce este inefabil şi fără scădere în viaţă şi-n moarte, ai îngenuncheat cu ochii în lacrimi şi ai îmbrăţişat pământul. Cu această imagine în ochiul îngheţat poţi trece dincolo, ca să-ţi rămâie argument şi apărare.” (Opere, vol. XIV, E.S.P.L.A., 1958.)

H. Sanielevici: „Originalitatea lucrurilor pe care le povesteşte este zguduitoare, forţa, concizia, claritatea luminoasă a stilului amintesc antichitatea sau epopeile războinice ale evului mediu; dar orizontul lui este mărginit, instrucţia rudimentară, cultura morală aproape inexistentă (e un sălbatec!...), creează nu cu creierul ci cu instinctul, cum cântă pasărea şi cum clădesc albinele din fagurii lor de ceară... Minunată este arta lui de-a fabrica mierea din sucul florilor sălbatice (...). A supt sucul tuturor florilor

din literatura şi critica noastră literară (opera lui este înainte de toate o expresie reprezentativă – oarecum o sinteză – a literaturii române). Din străinătate, a luat puţin din Blasco Ibanez, un pic de la dumneavoastră (poetul-haiduc nu este el oare din timpul lui Colas Breugnon?...)”. (Corespondenţă inedită: H. Sanielevici către Romain Rolland, „Luceafărul”, 31 martie 1973.)

Lascăr Sebastian: „Opera lui Panait Istrati e a unui mare povestitor cum sunt puţini în literatura universală. (...) Frumuseţea povestirilor lui Istrati creşte prin stil. Istrati n-a fost numai un artist, ci un stilist. Stilist nu în sensul manierismului, ci al exprimării personale, intime – deşi universale, cu excepţionale mijloace artistice. (...) Panait Istrati n-a avut numai de spus frumos, el a avut de spus ceva. Întreaga lui operă respiră larg dragostea de viaţă şi de om. Dragostea pentru această făptură efemeră, dar sublimă prin zbuciumări, aspiraţii, conştiinţă. (...) în eternă luptă cu propria-i conştiinţă, Panait

Istrati a şovăit de-atâtea ori în lupta pe care ar fi voit-o laolaltă culturală şi politică, socială într-un cuvânt. (...) Pentru aceasta Panait Istrati nu poate fi micşorat în cadrul artei. Dacă luptătorii sociali îl pot renega ca pe un şovăielnic, în schimb arta nu-l respinge. Dimpotrivă, îl va păstra permanent.

Nu e cel dintâi şi, desigur, nici cel din urmă din artiştii chinuiţi de ei înşişi, de necesitatea găsirii adevărului pur, alb ca în visurile lui Fra Giovani, adevăr care nu există.” („Cuvântul liber”, 27 aprilie 1935.)

Mihail Sebastian: „Întâmplarea îi pusese pe umeri una din cele mai vaste glorii, pe care literatura o poate dărui cuiva. Tipărit în toate limbile pământului, iubit de marile mulţimi, numele lui era un mit, un miraj, o forţă. Cuvântul lui străbătea ţările. (...) îi lipsea până la absurd simţul confortului. (...)

«Descoperirea» lui de către Romain Rolland a fost un accident. Câţi Panait Istrati obscuri nu se plimbă şi azi pe cheiurile deşerte ale marilor porturi, făcând visuri imposibile, pe care viaţa le duce de-a valma odată cu valurile! Un brânci al destinului l-a smuls pe Istrati din mulţimea lor fără nume şi vagabondul care «cântase în surdină» – cum zice titlul unei cărţi de Knut Hamsun – a putut în sfârşit vorbi cu glas tare. Nu era un glas răzbunător. Era o voce calmă, bună, egală, puţin obosită, cu inflexiuni de

melancolie, sub care numai foarte rar răzbătea de departe tunetul revoltei. Poveştile lui aveau mult soare, multă lene, o nostalgie imensă după odihnă. Era uneori de-o simplicitate pastorală. („Rampa”, 18 aprilie 1935.)

Ioan Slavici: „De netăgăduit că Panait Istrati are mult talent şi mult simţământ în artă”. („Rampa”, 10 aprilie 1925).

Zaharia Stancu: „Nu este – după părerea noastră – scriitor adevărat scriitorul ale cărui opere nu slujesc cele mai nobile idei şi cele mai generoase năzuinţe ale umanităţii. Privit din acest punct de vedere, Panait Istrati a fost unul dintre cei mai mari scriitori europeni dintre cele două războaie mondiale şi, fără îndoială, o mândrie a literaturii române.

În orice parte a globului te-ar purta astăzi paşii, la aflarea ştirii că eşti român, vei auzi: «Am citit romanele lui Panait Istrati». Milioane de oameni de pe suprafaţa pământului au citit cu nesaţ romanele şi povestirile lui Panait Istrati, care vorbesc lumii despre Brăila şi despre bălţile Brăilei, despre Chira Chiralina şi Moş Anghel, despre Bărăgan şi despre Ciulinii Bărăganului.

L-am cunoscut pe Panait Istrati nu în primii lui ani de glorie. El a venit atunci în România, să-şi vadă patria şi să pună un buchet de flori pe mormântul mamei. Muncitorimea l-a primit cu aplauze, iar micii scribi fascişti cu injurii şi calomnii. Puţini scriitori au fost întâmpinaţi cu atâtea laude şi cu atâtea cuvinte de dragoste şi de preţuire ca Panait Istrati, după cum puţini scriitori au fost acoperiţi de injurii şi calomnii ca Panait Istrati.

L-am cunoscut pe acest mare scriitor al lumii, atunci când se afla în amurgul zbuciumatei sale vieţi şi când era atacat din aproape toate părţile. Uneori se revolta, luând cunoştinţă de aceste atacuri, alteori se întrista adânc. Răutatea lumii îl îndurera. Luptase, cu scrisul şi însăşi existenţa lui, pentru dreptate, pentru libertate, pentru omenie, – în fond luptase pentru o lume mai bună, pentru o lume cât mai bună posibil. Cu ce le greşise oamenilor? Panait Istrati a fost unul dintre cei mai buni oameni pe care i-am cunoscut, unul dintre cei mai generoşi scriitori români, în faţa căruia, prin trecerea mea prin lume, mi-am scos sfios, iubitor şi admirativ pălăria.

Vor trece ani, vor trece decenii, vor trece poate secole, fără ca scrisul lui Panait Istrati să se învechească, fără ca paginile lui să prindă rugină”. (Tableta de seară, Radio-Bucureşti, 19 iulie 1971.)

Ion Ştefănescu: „Se ştie că unii exegeţi literari din trecut i-au refuzat lui Panait Istrati intrarea în literatura română. Dar Panait Istrati şi-a cucerit singur locul său meritat în proza românească, prin universul şi problematica scrierilor lui. El este cel care a făcut din haiducii baladelor noastre populare purtători de moderne aspiraţii către o viaţă mai liberă şi mai bună. El este primul scriitor român care a scăldat lumea porturilor dunărene într-o lumină care le dă o poezie şi o profunzime nouă. Tot el este acela care a înnobilat figura vagabondului, conferindu-i rangul unui aspirant la frumuseţe, la iubire, la libertate. (...) Capacitatea de a influenţa a prozei istratiene este, de altfel, o probă convingătoare a încorporării lui în realitatea spirituală românească.

Despre Panait Istrati s-a vorbit adesea ca de un caz. Analiza atentă a faptelor, întreprinsă de istoria literară, scoate în evidenţă că scriitorul a fost un om de opinie, care şi-a surprins contemporanii printr-o extremă luciditate, în pofida unor critici şi contestări vehemente, unele din opiniile sale, condamnate la vremea exprimării lor, au fost verificate de timp, cel puţin ca întemeiate... Credinţele sale democratice au fost nestrămutate, consecvenţa sa umanistă indiscutabilă.

Se poate spune că Panait Istrati n-a fost numai un cetăţean al României, cum s-a revendicat cu ardoare sau un om care a găsit sprijin stimulator la personalităţi marcante ale literelor din Franţa. El a fost şi este, deopotrivă, un cetăţean al Europei, un cetăţean al lumii, visând utopic fericirea şi înfrăţirea tuturor oamenilor. A fost şi este una din marile voci ale conştiinţei literare româneşti şi europene. (...) La centenarul naşterii sale 'avem datoria să reflectăm la mesajul umanist al marelui scriitor – nobil îndemn pentru toţi cei care se dedică înfloririi şi progresului literaturii române contemporane.” („România literară”, 28 iunie 1984.)

Mircea Ştefănescu: „Străin a şi fost socotit Istrati, în momentul când aventura lui din sudul Franţei i-a deschis drumul gloriei. Aşa a fost şi prezentat cititorului român, ca un străin. Am şi acum în minte un articol, scris totuşi de unul dintre gânditorii noştri cei mai subtili, dar care interzicea pur şi simplu menţionarea numelui lui Istrati în literatura românească, cedându-l bucuros literaturii franceze. (...) Şi totuşi, marea fericire a lui Istrati a fost originea lui românească. Ei îi datorează aproape întreaga operă pe care o lasă. Ei, cu tot ce i-a dat ea din prospeţimea unui pământ

necunoscut. A fost primul care i-a găsit, pentru dincolo de graniţă, mai ales, accentul revelator". („Gazeta", 21 aprilie 1935.)

Octav Şuluţiu: „N-a fost un conformist. A fost un om sincer cu sine însuşi". (Jurnal, Editura Dacia, 1975.)

Galina Serebreakova: „În tinereţe, mi-a fost dat să cunosc pe scriitorul român Panait Istrati. (...) Curând după 1926, a apărut în Uniunea Sovietică, în traducere rusească, romanul Chira Chiralina care a fost îndată remarcat de critică şi apreciat de cititori. Numele celui care scrisese această carte l-am auzit pentru prima oară rostit de Maxim Gorki, însoţit de epitete elogioase la adresa talentului romancierului român. Curând după aceea, am făcut cunoştinţă cu Panait Istrati şi el a devenit un oaspete des şi totdeauna drag în familia noastră.

Îl ţin minte, ca acum: slab, puţin adus de umeri, cu chipul prelung şi parcă ascuţit, veşnic în mişcare, în agitaţie, părea a fi un vârtej de sentimente şi idei. Pe omul acesta nu l-am văzut niciodată stând locului, odihnindu-se sau rămânând nemişcat. Şi trebuie să mărturisesc că setea lui de discuţie, de polemică, dorinţa lui aprigă de a cerceta şi descoperi ne contamina şi pe ceilalţi cu care venea în contact.

Mi-l amintesc şi acum, cu părul lui negru care-i cădea în şuviţe mari pe fruntea deschisă, bombată. Îi văd ca acum chipul supt, ce trăda o boală nemiloasă. N-am să uit niciodată nici privirea lui pătrunzătoare, cercetătoare, inteligentă, care te scruta parcă din dosul ochelarilor, nici râsul lui de băieţandru, atât de contagios.

Panait Istrati avea un dar uimitor de a povesti şi un simţ deosebit al umorului. Pentru noi, povestirile lui aveau un farmec deosebit, farmecul ineditului, al pitorescului; ele ne descopereau o lume nouă, pe care nu o cunoşteam şi care ne atrăgea cu personalitatea ei originală. Din povestirile lui se conturau în faţa noastră satul românesc, lumea, oraşele din România, apăreau oameni, moravuri, o poezie deosebită, autentică, dar şi o lume de frământări, de greutăţi, de probleme nerezolvate.

Au trecut de atunci mulţi ani, ani de frământări, şi totuşi nu l-am uitat pe Panait Istrati. Amintirea lui stăruie clară şi puternică, aşa cum ţi-o lasă întâlnirile cu o personalitate ieşită din comun, dar şi cu un om sincer care-ţi vorbeşte din inimă. Noi toţi, tineri scriitori sovietici pe-atunci, în preajma lui 1930, eram aspri în relaţiile cu cei care păreau a avea alte idealuri decât

noi, dar şi noi mergeam adeseori pe căi ocolite, rătăceam în căutarea adevărului. În zilele în care l-am cunoscut, Panait Istrati era un om care alesese cu fermitate drumul deschis de Marx şi Lenin. Cu înflăcărarea care-l caracteriza, el pleda pasionat pentru apărarea şi fericirea omului pe pământ, a celor ce muncesc, năzuia spre adevăr şi dreptate.

Datorită lui Panait Istrati ştiam ceva despre România (...) povestirile lui mă făcuseră să îndrăgesc această ţară, pe care el o iubea atât de mult şi despre care vorbea cu atâta căldură şi farmec. („Secolul 20”, februarie 1967.)

Victor Serge: „Mă aplec cu emoţie către memoria lui... Era tânăr pe atunci, de o slăbiciune extraordinară şi atât de dinamic, în ciuda tuberculozei; atât de însufleţit de dorinţa de-a trăi! (...) Scria fără să-i pese de stil sau gramatică. Era poet înnăscut, cu sufletul dăruit în întregime vagabondajului, prieteniei, revoltei, cărnii, sângelui. Incapabil de un raţionament teoretic şi prin urmare imposibil de a cădea în capcana vreunui sofism, oricât de bine ticluit (...) A murit sărac, părăsit, descumpănit, în România. Am supravieţuit, datorită în mare parte acestui prieten. (Memoires d'un revolutionnaire, Seuil, 1951.)

Andre Stil: „Pentru cine o citeşte sau reciteşte în zilele noastre, cu sau fără surpriză, îi apare cu certitudine că această operă are încă ceva de spus. Şi această impresie nu-i provocată numai pentru că romancierii americani din «beat generation», de pildă, ar putea vedea în el un precursor, una din temele principale fiindu-le dragostea de vagabondaj, veşnica mişcare, negarea anarhistă a oricăror valori sociale, morale etc. Se află ceva mai mult şi mai bun la acest scriitor inepuizabil, care n-a istorisit poveşti, ci dimpotrivă, viaţa reală, propria sa viaţă, reconstituită prin forţa amintirii care încălzeşte prin fidelitate.

Nevoia «de a înţelege», iată cuvântul care-l stăpâneşte pe narator, fie că-l cheamă Adrian Zografi sau Panait (...) dar a înţelege, a învăţa, este posibil mai ales în viaţă, în cea mai aspră dintre vieţi: «Hei, mânzule! – îi spune Codin lui Adrian – dacă vrei să cunoşti adevărul, vino cu mine într-o zi pe la patru dimineaţa, ca să vezi cum se împart sacii». Şi-l duse în port, printre hamalii care se încăierau ca să-şi apuce sacul: «Într-un sfert de oră, ai învăţat mai mult decât în zece ani de şcoală. Ai văzut faţa adevărată a lumii».

A înţelege, de exemplu, că «viaţa asta îi face pe oameni haini». Nimic nu s-a scris mai frumos ca în O noapte în bălţi despre mizeria umană, despre adevărul oamenilor săraci, despre nefericirea lor, ca şi despre demnitatea şi cerbicia lor. Atunci când oamenii luptă, ei trebuie să ştie de asemenea pentru ce şi pentru cine. Haiducii şi Domniţa din Snagov sunt departe de a vorbi numai despre trecut: «E mai uşor să omori un om, decât să-l convingi (...) Marii criminali rămân, fără îndoială, oamenii care guvernează lumea şi nu-şi respectă singura îndatorire: aceea de a obliga lumea să fie dreaptă, fiind mai întâi ei înşişi drepţi. Pe aceşti criminali trebuie să-i vâneze haiducul, căci omul nu-i în culpa de a fi rău şi lacom, câtă vreme este înrobit; vina lui se transformă în crimă de stat, în ziua când ia cârma conducerii unui popor pentru a-l zdrobi mai bine».

Şi apoi, această definiţie a omului-ecou: «În furnicarul omenesc există unii cărora nu le ajunge propria lor viaţă, cu suferinţele şi bucuriile ei; ei simt nevoia să trăiască ceea ce frământă suflarea omenească a pământului; o mie de beatitudini nu-i împiedică să audă un geamăt; o mie de dureri nu-i împiedică să tresară în faţa unui chiot de bucurie. Aceştia sunt oamenii-ecouri: totul răsună într-înşii! Noaptea ei aud strigătul cărnii omeneşti muşcată de ferocitatea plăcerii; ziua ei tresar laolaltă cu toate trupurile desfigurate de truda animalică a muncii. Sunt unul dintre aceşti oameni: sunt un haiduc!»

Nimic mai scump «omului-ecou» decât prietenia. «Dragostea pentru prietenie ». «Pasiunea prieteniei». Această luptă pentru viaţă împotriva vieţii poate fi şi luptă de om la om, om pentru om.” („L’Humanité”, 23 ianuarie 1969.)

I. O. Teodoreanu: „Lumea a fost creată de poet pentru visător, spune Wilde”. Poet a fost Panait Istrati, visător a fost. Şi ceva mai mult: a fost om. Om în cea mai înaltă accepţie pe care acest cuvânt o poate avea. Om a fost în viaţă. Şi în scrisul lui, om a fost”. („Dimineaţa”, 19 aprilie 1935.)

Ionel Teodoreanu: „A intrat o singură dată în redacţie, între Conu Mihai şi Mironescu, un bărbat uscat, smolit, cu o ardere patetică în fiinţa lui. Omul acelei singure vizite însă a rămas, avându-şi loc definit în amintire. E Panait Istrati, arzătorul frate valah al lui Don Quijotte. Panait Istrati în întregime nu era decât o flacără a inimii lui, – aşa că toate păcatele

vieţii îi erau purificate. Cum spune Shakespeare undeva, asupra unui astfel de om şi îngerii ar arunca tămâie.” (Masa umbrelor, E.S.P.L.A., 1957.)

George Topârceanu: „Cu voia sau fără voia noastră, acestui vântură-lume i-a fost dat să spargă cel dintâi zidul de indiferenţă care desparte literatura română de spaţiul larg al literaturii universale (...) salutul nostru unanim de dragoste şi încurajare şi să-l revendicăm, cât mai e vreme, literaturii franceze care l-a încetăţenit cu atâta grabă.” („Lumea”, Iaşi, 2 noiembrie 1924.)

D. Trost: „Mai puţin sentimental ca un Jack London, mai puţin rafinat ca un Knut Hamsun, Panait Istrati face totuşi parte din această restrânsă şi aleasă familie de povestitori, care au ştiut să zugrăvească suferinţele şi moravurile unui anumit proletariat în ordinea burgheză. Trăsătura cea mai evidentă a unei atari literaturi este anticonformismul ei (...).

Ca toţi marii povestitori ieşiţi din proletariat, Panait Istrati a folosit în primul rând autobiografia (...). Ferit de modernismul îngust, Panait Istrati a redat zbuciumul unei societăţi, printr-o privire atentă, care excludea tezele, dar care descoperea faptele elocvente. Din solicitarea lirică a faptelor izvorăşte cu maturitatea unei literaturi care îşi găseşte puţine antecedente, dar care e robustă prin apropierea ei imediată de sectoare vitale necunoscute şi pline de vlagă (...). În romanele lui se simte sufletul unui om care ştie că, prin artă, el poate domina materialul uman. (...) Scriitorul încheie, de altfel, alături de scriitori cu care se înrudeşte, un anumit ciclu literar. Literatura revoltei nu va mai lua aceste forme autobiografice, lirice, de prezentare a unui trecut furtunos unor cititori pasionaţi de senzaţional şi de compasiune înţelegătoare faţă de o clasă căreia i se deschid alte drumuri.” („Azi”, 23 aprilie 1939.)

Jean Texcier: „Scriitor de limbă franceză, aducea literaturii noastre moţăinde o podoabă de răsunet: soarele marei vagabondări, mireasma câmpiei, şopotul pădurii (...). Amestecată cu argou popular, limba de care se slujeşte are o poezie stranie. Adesea aspră, ca în Chira şi Moş Anghel, alteori de o nemăsurată gingăşie, ca în Ciulinii Bărăganului” („La Revue anarchiste”, februarie 1930.)

Adriano Tilgher: „Panait Istrati este un mare scriitor francez. E comparabil lui Conrad, polonezul scriitor în limba engleză, pentru a fi mânuit cu măestrie o limbă ce nu-i aparţinea prin naştere. Istrati este pentru Franţa (ca şi Conrad pentru Anglia) un mare noroc. Asemenea producţii sunt daruri măreţe pe care alte naţii ale Europei le fac literaturilor mai bătrâne, spre a le răsplăti pentru comoara cu care au îmbogăţit spiritul. (...) Limbii străvechi i se aduce astfel un nou pigment, o savoare nemaicunoscută până atunci, o nouă mireasmă exotică. Sub pana scriitorului alogen, cuvintele se îmbină în armonii neobişnuite, cu parfumuri aduse pe aripi din îndepărtate ţări.

Panait Istrati nu e un stilist şi nu scrie cărţi cu însuşiri formale, independente de întreg. Nu caută cuvinte rare, nici nu născoceşte imagini noi. Stilul lui este simplu şi firesc şi are frăgezimea şi farmecul unei lumi pentru întâia oară descoperite. Preţioasă la el nu este măestria literară, ci puterea de obiectivare a unei umanităţi simple şi generoase.

Istrati povesteşte cum floarea înfloreşte şi vântul suflă, din nestăpânitul îndemn al firii sale. Povestirea la el nu este scop: ci mişunare în suflet de istorii şi basme, de întâmplări ce se cheamă una pe alta. El se lasă în voia bucuriei de-a povesti: dintr-o istorie răsare altă istorie, dintr-un mugur alt mugur. (...)

Personajele principale ale lui Istrati sunt făpturi care dispreţuiesc viaţa îngustă şi meschină de toate zilele, jugul normelor şi al convieţuirilor sociale. Ele vor să ducă o viaţă ce este revărsare de patimi, dezlănţuire furtunoasă a simţurilor, bucurie şi durere laolaltă. Eroii freamătă de voluptate, beau cu nepotolită sete la fântâna vieţii şi se lasă în voia patimilor, într-o inocenţă şi sfântă moralitate. N-au dorinţe înăbuşite, care dospesc, sunt sănătoşi şi voioşi, privesc viaţa aşa cum e, nu se răzvrătesc împotriva rânduielii inexorabile, se bucură cât şi până când pot, ştiind că bucuria este efemeră. Apoi, când durerea şi moartea bat la uşă, nu plâng, nu se roagă, ci ies întru întâmpinarea lor cu suflet împăciuit şi bărbătesc. Istrati visează o umanitate dornică de a cutreiera şi de a haiduci, senzuală şi generoasă, certată cu morala burgheză, dar bogată de o morală ce vine din adâncurile inimii. (...) în fundul viziunii vieţii şi lumii, la Panait Istrati este un simţ al vieţii, ca luptă veşnică de puteri vrăjmaşe, unde nu totul este bun, dar totul este necesar.

Personajele lui Istrati sunt devorate de o sete nestinsă de viaţă (...). Este de reţinut locul pe care prietenia îl are în lumea de sentimente a eroilor.

(...) în ei, prietenia izbucneşte ca o patimă fulgerătoare ce leagă fiinţa pentru toată viaţa. Odată găsit sufletul înrudit, ei se strâng în el cu atâta violenţă, încât, uneori, înspăimântându-l, şi-l înstrăinează. Iar când prietenia este trădată, când duioşia este răsplătită cu batjocură şi trădare, suferinţa devine spasmodică (...).

Istrati este un minunat zugrăvitor al sufletelor copilăreşti. Copilăria pe care ne-o zugrăveşte este vârsta luptelor, provocărilor, jocurilor, curiozităţii, prieteniilor absolute, patimilor irevocabile, experienţelor de orice soi; este vârsta încă fluidă şi clocotitoare, nehotărâtă însă şi neîncheiată, care – arzând de violenţa celor mai carnale şi pământeşti instincte – se află dincolo de hotarul dintre bine şi rău, nevinovată, ingenuă, pură (Neranţula). Inferior mijloacelor sale se arată Istrati, când e vorba să adâncească sufletele închise şi singuratice, devorate de patimi lăuntrice (Mihail).

Totul este limpede, totul este simplu, totul este nud în aceste povestiri şi totuşi totul este grav şi adânc, totul are accentul serios al destinului şi freamătul eternei nelinişti umane. Figurile au caracterele realităţii celei mai precise şi totuşi răsar într-o atmosferă impalpabilă de vis. Este epopeea modernă, în chip de povestire poporană, având drept eroi vagabonzi însetaţi de aventuri şi doruri ce-i poartă din ţară în ţară, fără odihnă, hetaire frumoase şi senzuale, haiduci inimoşi şi generoşi pe care i-a împins spre munte şi pădure, împilarea puternicilor, cruzimea soartei dorul de o viaţă mai bună şi simpatia pentru ţăran şi umil. (...) Un penel sobru şi puternic evocă în trăsături de neuitat locurile, bălţile, pădurile, munţii şi câmpiile dunărene.” („La Cultura”, 15 decembrie 1927.)

Jean Tousseul: „Anumite pagini din Ciulinii Bărăganului se înrudesc cu amintirile din copilărie ale lui Gorki. Ele sunt pline de poezie sălbatică, de compătimire şi de revoltă. Într-o zi, nădăjduim să regăsim în paginile unei frumoase antologii goana vântului îngheţat care mătură câmpiile Valateei dunărene. Este un poem minunat.” („Le peuple”, Paris, 21 octombrie 1931.)

Mircea Vaida: „Este o eroare cumplită a crede că Panait Istrati este frate cu Fenelon, Cornelille, Balzac, Proust ori Camus, în felul în care sunt înfrăţiţi Budai-Deleanu, Anton Pann, Creangă, Eminescu ori Blaga. E o excepţie, un caz izolat în contextul literaturii franceze (...). Istrati gândeşte româneşte, structura frazei, coloritul sentimental al sensurilor, structura

operei de la celulă până la capitol şi întreg, e profund străină de ceea ce ar putea scrie orice autor francez (...).

Oricum, ceea ce a lăsat Istrati este această operă scrisă şi publicată în franceză. Toţi eroii lui sunt nişte ofensaţi ai sorţii, oameni respinşi şi loviţi de societate, trăind dincolo de legile ei. În genere, ei se împart în două mari tagme, cei învinşi de nedreptate şi cei răzvrătiţi care nu cred decât în luptă. Aceştia din urmă nu pot fi înfrânţi, ci, aşa' cum spunea Hemingway, pot fi doar distruşi. Personajele din lumea lui Istrati se grupează în jurul a două tipuri fundamentale: călătorul şi haiducul. Ambele sunt manifestări ale neconformismului.

Primul tinde spre bunătate şi frumuseţe, prin fuga din cercul cenuşiu al banalului, căutând refugii în visuri aurii, în orizonturile mişcătoare ale apei şi norilor. Aşa e Adrian, Stavru, Dragomir şi miraculoasa Chira Chiralina (...). Celălalt termen al personajelor lui Istrati, haiducul, stihie a pământului şi simbol de statornicie românească. Neîmpăcat cu soarta, ca şi «călătorul», haiducul (...) e răzvrătit, lipit locului şi prin voinţă încearcă să schimbe faţa locului (...). Cosma, Ieremia, Floricica şi ortacii lor au rădăcini adânci în solul românesc. Ei nu numai visează şi plutesc, ci luptă. Semnul apei, această Dunăre lunecând spre alte zări, predispune la contemplaţie. Semnul pământului, teluricul, împinge omul la acţiune şi faptă.

Romain Rolland, Brandes, lumea literară a Occidentului a fost aproape unanim încântată ca în faţa unei revelaţii de apariţia meteorică a lui Panait Istrati. O sinceritate dureroasă, suferinţa proiectată sub culorile vii ale Orientului, îi captivează pe cititori şi critic?!. Ceea ce uimea şi fermeca era şi simplitatea spontană a naraţiunii, croită din cel mai curat aur levantin, turnat însă în tiparele unui duh profund românesc.” (Prefaţă la Chira Chiralina, Colecţia „Arcade”, Editura Minerva, 1973.)

Tudor Vianu: „Opera lui Panait Istrati (...) este un fierbinte imn închinat vieţii, bucuriilor ei cele mai simple şi elanurilor ei mai înalte, prieteniei şi dragostei, fericirii de a călători şi cunoaşte pentru a afla feţele zâmbitoare ale altor tărâmuri şi chipul omului vecinie, în serviciul căruia n-a încetat nici o clipă să se ostenească. Rareori a fost înălţată o operă care să cuprindă mai mult soare şi spaţiu, mai multă veselă şi prietenească armonie, culeasă din tălăzuirea mărilor, din forfota oraşelor îndepărtate şi a tărâmurilor unde poposesc corăbiile împinse de râvna harnicelor neamuri din miazăzi.

Să nu uităm însă că şi gândul şi viziunea lui Panait Istrati au preamărit deopotrivă leagănul meridional al civilizaţiei noastre şi locurile neuitate ale obârşiei lui. Şerpii lucioşi ai Dunării, tabia Brăilei, asprii mărăcini ai Bărăganului. (...) Panait Istrati a fost, în aceeaşi măsură, om de-al nostru şi fiu al Mediteranei. Când numele lui a ajuns a fi pronunţat în mai toate limbile culte ale pământului, omenirea a resimţit îndoita revelaţie a miracolului mediteraneean şi a farmecului românesc. (...) A scris în franţuzeşte, înainte de a-şi jertfi ultimele puteri readucerii operii sale în graiul nostru. Consideraţi însă aceste opere franceze ale lui Istrati şi veţi vedea, în filigranul lor, modul de a gândi al românului, ba chiar sutele de particularităţi ale vorbirei noastre, introduse cu o hazlie silnicie în graiul lui Voltaire. Implicaţiile mai adânci ale limbajului, chipul de a-ţi reprezenta şi de a resimţi lumea, legat pentru fiecare om de cuvintele limbii învăţate din gura mamei sale, toate acestea au fost la Panait Istrati româneşti şi numai româneşti. Să ne oprim o clipă asupra acestei constatări. Ea restabileşte un fapt prea adeseori trecut cu vederea.” (Scriitori români, Editura Minerva, 1971.)

Teodor Vârgolici: „Ca scriitor, Panait Istrati a avut un destin puţin fericit. Opera sa, scrisă în limba franceză, a fost, din această cauză, cunoscută mai mult în alte părţi ale lumii şi prea puţin în ţara noastră. (...) Faptul că şi-a scris opera în limba franceză şi şi-a publicat-o în străinătate, nu trebuie să ne ducă în eroarea de a nu-l considera scriitor român. Panait Istrati este, hotărât, scriitor român. Opera sa nu numai că descrie oameni şi realităţi din ţara noastră, dar cuprinde în ea, clocotitoare, simţirea şi sufletul poporului nostru. Cât a trăit, autorul Ciulinilor Bărăganului a fost adânc îndurerat de respingerea lui în cadrul literaturii române. În repetate ori, el a cerut să fie considerat, cu dreptate, fiu al poporului din care s-a ridicat.” („Tânărul scriitor”, 2 februarie 1957.)

Aida Vrioni: „Ce a avut Panait Istrati în viaţă? Lipsuri de tot felul: mizerie, frig, foame, boli, apoi succesul, gloria; ambele altoite pe un biet corp măcinat de tuberculoză. (...) A crezut în prieteni, uitând că sunt oameni, şi ei l-au lovit cu armele laşe ale relei-credinţe. Chiar şi acum, în ultimile momente, prietenii de altădată, dintr-o ţară îndepărtată, l-au acuzat de naţionalism ca de o crimă; pe când neprietenii de aici îl acuzau de lipsă de naţionalism. Hărţuit din toate părţile, îşi păstra totuşi încrederea în

lumina vie din suflet: credinţa într-un ideal, într-o umanitate mai bună, care trebuie să vie.” („Revista scriitoarelor şi scriitorilor români”, martie-aprilie 1935.)

Jean Vagne: „A trecut ca o cometă prin literatura noastră. 1924: articole răsunătoare salută Chira Chiralina. 1935: moartea autorului, ocultarea operei. Zece ani de prezenţă scriitoricească, sfârşiţi în atacuri violente, tocmai din partea celor care ar fi putut, care ar fi trebuit să-l înţeleagă cel mai bine.

Cei care au văzut meteorul, au rămas fermecaţi şi continuă uneori să-l pomenească la gura sobei. Alţii îl ignoră, pe bună dreptate. Cu excepţia câtorva reimprimări, mereu aceleaşi, opera lui a fost de negăsit până la retipărirea întreprinsă de Galllimard.

Pitorescul vieţii acestui scriitor – vagabond, zugrav, fotograf ambulant, muncitor cu ziua, lăudăros, douăsprezece meserii, treisprezece nenorociri, mare cutreierător de drumuri şi de fuste – ca şi accentul neaşteptat al operei sale, au cântărit cu siguranţă mai greu în succesul său decât cauţiunea de prestigiu a lui Romain Rolland.

(...) A fost Istrati, un scriitor? Unul mare? Să fim bine înţeleşi. Dacă un scriitor înseamnă gândire chibzuită, inspiraţie robustă, profunzime, sistem filozofic, – hotărât, nu! Dar dacă înseamnă o vorbă care-ţi merge la inimă, vioiciune, flacără, cântec; dacă înseamnă sclipire, zumzet, viaţă mieroasă sau usturătoare; dacă înseamnă o floare, un cal, un chiot, o fustă, – atunci da! Este un scriitor şi nu unul dintre cei mici. (...) Are privirea pătrunzătoare şi limba gata să dea replica. Din instinct, găseşte imaginea care te uimeşte, săgeata care nimereşte la ţintă.

(...) Istrati povesteşte, nu istoriseşte. Este un povestitor de mare clasă, inspirat, susţinut şi transportat de o substanţă vie, moştenită odată cu sângele şi temperamentul natal. A fost categorisit un fel de Gorki din tinereţe, un Tolstoi din povestirile populare. De asemenea, o Seherazadă (deşi se pare că a cunoscut foarte târziu O mie şi una de nopţi, în versiunea lui Mardrus). Şi nu-i întâmplător că Orientul l-a subjugat tot timpul vieţii sale. (...) Păcatul său în ochii multora: nu-şi bate capul cu nici un fel de probleme, nici cu teorii sau fidelităţi (...). Felul său de a se exprima, stăpânit cu mână de maestru, nu poate fi pus la îndoială. Este un vehicul în care excelează, făcându-i plăcere să-l conducă. Niciodată nu încearcă să se depărteze de povestirea sa. Dimpotrivă, se lipeşte de întâmplări, de oameni,

se vâră în ea, face haz sau se emoţionează că se află acolo şi o spune. (...) Când dojeneşte, o face dintr-o convingere neclintită: nu-i place să descrie strălucirea mizeriei sau a vagabondului. El ar vrea ca oamenii să tragă învăţătură din asta. Şi dacă se mâhneşte, văzându-i nenorociţi, nu mai simte acelaşi lucru dacă-i vede resemnaţi, incapabili să se lecuiască de suferinţă.

Prietenie, nu te pot explica; aş vrea să te cânt, – iată secretul tău. Tot astfel, nu poate fi explicată nici dragostea ce i-o purtăm. („La Quinzaine litteraire”, l-15 mai 1970.)

Vercors: „Mai vârstnic decât mine, în epocă, Istrati nu era un novice în ale artei. Spre deosebire de mine, trăise totul înainte de a se hotărî să scrie: mizeria, perioadele fără lucru, lupta, vagabondările, meseriile fără număr, izbucnirile pe ici-pe colo în gazetărie şi activitatea sindicală. Purta în carnea sa întreaga suferinţă şi experienţă a oamenilor. Şi ardea în fiinţa lui, ca o vâlvătaie, nevoia de a urla adevărul în urechile lumii. (...) Dacă la douăzeci de ani nu cunoştea limba franceză, la mai mult de treizeci o folosea destul de stângaci. Trebuia s-o înveţe ca să poată scrie. (...)

Oare cine nu s-ar fi descurajat în faţa atâtor obstacole? Şi ce «foc» lăuntric, oricât de intens ar fi fost el, nu s-ar fi stins în cele din urmă?

(...) Cuprins de disperare şi în pragul sinuciderii, Istrati îi scrie lui Rolland, în biata lui franceză. (...) Istrati era dintre acei oameni care pur şi simplu nu pot accepta lumea aşa cum este. Natură sensibilă, totul îi provoacă strigătul. Când suferi la culme, cum să-ţi poţi domoli vorbirea? Uneori el încearcă să-şi păstreze calmul. Dar nu reuşeşte pentru mult timp. Nici în bucurie, nici în durere. Descoperise printr-un prieten opera lui Romain Rolland şi singura lui dorinţă e să fie recunoscut de unicul om din lume care îi inspiră încredere şi admiraţie. Cum să nu izbucnească recunoştinţa lui printr-un torent de vorbe nestăvilite?

Şi iată: sub o franceză stângace şi un stil contrastant şi bolovănos – şi mai ales excesiv în geamăt şi reproş – Romain Rolland ghiceşte «stofa» unui scriitor. El nu-i evaziv, ci îl îndeamnă să aibe curaj. Câteva luni mai apoi, suntem martori ai succesului mondial al unui scriitor fără pereche: popular, epic şi picaresc.

Mi-amintesc şi acum de puternica impresie provocată de primele sale cărţi: Chira Chiralina, Moş Anghel şi epopeea Haiducilor. (...) Toată viaţa Istrati şi-a păstrat prospeţimea sufletului din copilărie. Cea mai mică nedreptate îl lovea, îl rănea. Un pasionat al Prieteniei, socotindu-se

totdeauna un nedreptăţit. Generozitatea lui – câtuşi de puţin trufaşă, împarte tot ce câştiga. Cu cât succesul e mai mare, cu atât e mai sărac. (...)

Noua sa orientare îi atrage fulgerele prietenilor săi revoluţionari. Istrati continua totuşi să fie un revoluţionar până în străfundul sufletului. Trăise mizeria celor de jos, a poporului şi o întâlnise pretutindeni. Revolta lui nu era doar un efect al firii sale, ci întruchipa întreaga sa fiinţă. (...)

Şi iată-l acuzat că a devenit agent de poliţie! Cei care îl ridicaseră în slăvi, îl acoperă acum cu insulte. Barbusse – care l-a iubit – îl acuză că a devenit «Haiducul Siguranţei». Istrati se va încumeta să ceară sprijinul marelui său prieten, deşi îi încălcase sfaturile? Un timp ezită, apoi o face. Şi, normal, Romain Rolland respinge aceste insulte. El îi scrie lui Jean Guehenno că «ploaia de ignominii», cu care L'Humanité îl acoperă pe scriitorul român «Îi provoacă dezgust şi dispreţ». (...) Astăzi noi ştim din «dosarul de la Siguranţă» că prezenţa acestui revoluţionar era socotită primejdioasă la Bucureşti şi că era pus sub supraveghere straşnică. Nu! Istrati n-a fost un agent al Siguranţei. Romain Rolland n-a dat niciodată crezare acestor calomnii. Nu l-a felicitat el pe Istrati pentru cele două scrisori adresate secretarului G.P.U-ului? «Aceste pagini sunt sacre, i-a scris el. Te iubim şi te venerăm pentru că le-ai scris, dar nu le publica.» El ştia că, faptic, Panait Istrati are dreptate.

P.C.F. a recunoscut şi l-a reabilitat recent pe Panait Istrati, în coloanele ziarului L'Humanité. Desigur, sprijinul lui Romain Rolland, în epocă, ar fi avut o greutate considerabilă. Or, deşi cunoştea totul, Romain Rolland i l-a refuzat. (...) Puritatea l-a împins pe Istrati să-şi strige dezamăgirea. Puritatea l-a conjurat pe Rolland să tacă, public. Amândoi aveau dreptate (...). Şi unul şi celălalt se bucură în ochii mei de toată onoarea". („Lettre internaţionale", Paris, nr. 2/1984.)

Mircea Zaciu: „Asociat marelui său protector, scriitorul era revendicat şi prin limba în care scria, de literatura franceză. Numai câteva povestiri au fost redactate de el direct în româneşte sau au fost adaptate ulterior în această limbă (...). Bogata paletă a stilului, pitorescul expresiei şi atmosfera orientală, se cer gustate în original, adică în franceză.

Se pune aşadar întrebarea: cărei literaturi aparţine Istrati? Prin limba în care a scris, el stă alături de alte nume dăruite de poporul nostru literelor franceze: Elena Văcărescu, Anna de Noailles, Martha Bibescu... Dar câtă deosebire între timbrul grav şi sensul umanitar înalt al operei lui şi poezia acelor doamne (...). Ea (opera lui Istrati) e adânc impregnată de spiritul literaturii noastre populare şi culte, revendicându-şi înrudirea cu sufletul românesc, continuând o tradiţie în proza românească şi ilustrând o tendinţă specifică, în ciuda concesiilor pe care le-a făcut uneori naturalismului. Există certe înrudiri între unele elemente ale povestirilor lui Istrati şi materialul de construcţie sau interpretare ce capătă el în primele romane româneşti (...). Farmecul descripţiei peisajului natal (mai cu seamă Bărăganul, bălţile Dunării, forfota conacelor părăsite în mari pustietăţi) evocă pagini asemănătoare din Odobescu, Duiliu Zamfirescu sau Sadoveanu. Poezia aspră a muncii, mişcarea portului dunărean, chemarea irezistibilă a mării amintesc ceva din accentele poeziei vremii, animată şi ea de mirajul călătoriei, înfiorată de aşteptarea aventurii, febrilă ca însuşi peisajul urban către care se orienta cu precădere.

(...) Panait Istrati nu este un romancier. Darurile lui epice ţin mai curând de domeniul povestirii, înrudindu-se, sub acest raport, cu tonalitatea generală a operei sadoveniene. Este un povestitor, prin aluviunile orientale ale artei noastre, prin contactul mereu reînnoit şi viu cu lumea Halimalei, a cronicilor şi a mitului popular. Şi e un povestitor român, prin cele mai profunde accente ale scrisului său." (Prefaţă la Ciulinii Bărăganului, Editura Tineretului, 1957.)

Henri Zalis: „Dacă ar exista un aparat care să poată măsura gradul de reprezentare romantică a vieţii, Panait Istrati ar fi, cu siguranţă, declarat romanticul prin excelenţă al literaturii noastre, datorită puterii cu care a făcut loc în opera lui sentimentelor răscolitoare şi pitorescului împins până la exotism. Eroii săi, dominaţi de mediu şi de violenţa împrejurărilor în care sunt angrenaţi pentru a fi treptat sau brusc împinşi în marginea societăţii şi civilizaţiei, sunt, în pofida traiului lor chinuit, mai presus de evenimentele care îi încătuşează şi de pasiunile care îi înfrâng. Destinul lor concordă cu idealul poetic al autorului: să respecte fiinţa omenească, oricâte încercări şi primejdii o constrâng, oricâte nenorociri o pun la încercare. (...) Indiferent de locul acţiunii, fie el în Bărăgan (meleagurile copilăriei şi adolescenţei lui Adrian), fie în Orient (peregrinările lui Dragomir), mobilul este descărcarea sufletească de ceea ce inima opresată a povestitorului a adunat de-a lungul anilor. Iar suportul este materialul de viaţă oferit de realităţile naţionale. (...) întreaga literatură a lui Panait Istrati schiţează fruntariile unui basm enorm, cu tonuri îndulcite şi crude, fără «intrigă închipuită». Cu alte cuvinte, ca o istorie trăită, dar trăită în latura ei zguduitor omenească, fără subtilităţi dostoievskiene şi fără zbucium abisal (...). El prizează viaţa la sursă şi o retrăieşte cu sinceritate, îndrăgostit de toate stările schimbătoare ale firii (...) are predilecţie pentru viaţa neînchistată de rigorile educaţiei (...). Experienţa dobândită l-a îndrumat spre realism, însă temperamentul l-a condus către romantism (...). Momentele de tristeţe amară sau farmecul aventurii trăite frenetic reflectă dualitatea unei arte care explorează adâncimile memoriei autobiografice. Pe de o parte retrăirea propriului destin se încarcă de mirajul tuturor speranţelor irosite, pe de alta memorialul închipuit de Panait Istrati respiră revolta faţă de toate experienţele insalubre ale experienţei. De aici provin, deopotrivă, sufletul romantic al operei sale şi crisparea naturalistă asupra unor detalii de viaţă (...). Drama lui este cea a neacomodării cu starea artistului dezarmat. În incinta împietrită a universului burghez, povestitorul brăilean îşi strigă sonor cântul său de mântuire.” (Aspecte şi structuri neoromantice, Editura Cartea Românească, 1971.)

Const. Zetaru: „Puţinele bucurii sănătoase ca şi primele cunoştinţi temeinice, precum şi călirea acelui sentiment de prietenie, în jurul căruia s-a creat aproape întreaga sa operă, acelui trecut se datoresc. El îi formase subconştientul, el îi îngrăşase spiritul, iar acum ţâşnea ca lava vulcanilor, ca

apa izvoarelor, ca fulgerul norilor, prăvălind într-un torent năprasnic durerile şi suferinţele clasei sale. Ei bine, acel trecut în sânul mişcării socialiste şi l-a petrecut. Acolo a învăţat să citească, să lupte şi să iubească oamenii” („Proletarul”, 1 mai 1935.)

POST-SCRIPTUM LA EDIŢIA A II-A

Acum patru ani apărea prima parte a reconstituirii autobiografice Cum am devenit scriitor – carte ce avea să transmită un portret al adevărului, care a guvernat viaţa şi gândirea lui Panait Istrati. Comentariile, în presă şi la radio, au fost unanime în aprecierea că acest volum se înscrie ca un document de bază pentru cercetarea literară viitoare. De ce? Fiindcă – aşa cum se consemna într-un comentariu[214] – „Cartea Cum am devenit scriitor nu rămâne o bibliotecă răvăşită, o mapă de scrisori ori decupaje din epocă, spicuiri şi consemnări (...), ci s-a vrut şi a izbutit, cu o insistenţă dialectică, o evocare definitorie a celui care îşi repeta cu frenezie: «Viaţa mea s-a legat, uneori, atât de strâns de unii oameni, încât adesea s-a contopit şi s-a format una cu a lor»„. Aceşti „unii oameni” fiind – adăugăm noi – toţi cei care s-au calcinat la dogoarea visului de alungare a urâtului şi spaimei din lume. Dăruire spontană pentru „ceva mai bun, mai omenesc”, fără gând de profit personal. Pledoarie onestă cu faptele propriei vieţi.

Au trecut patru ani, zdraveni în fapte pentru memoria acestui mare înaintaş, spulberând neghiobii sau duşmănii ale trecutului, în viaţă încă până mai ieri.

Suntem bucuroşi să consemnăm că întreaga operă românească a lui Panait Istrati – scrisă, re-creată sau transpusă de el însuşi în limba română – a fost în sfârşit restituită patrimoniului literaturii române, în două volume masive. Ediţie ce s-a bucurat de un deosebit interes la marea masă a cititorilor, epuizându-se în timp record. La rândul ei, critica literară a subliniat că „importanţa acestei ediţii este foarte mare. Mai întâi pentru că ne restituie, în forma dorită de autor, versiunea românească a operei sale. Se poate discuta la nesfârşit despre calitatea acestei tălmăciri, preferând o alta, zice-se «mai artistă». Dar discuţia ar fi inutilă, pentru că aceasta a fost dorinţa autorului, care nu poate fi desconsiderată, ci trebuie respectată aidoma, ca o lege ce nu comportă interpretări. Prin această tălmăcire, scriitorul a voit să-şi legitimeze, firesc, opera în spaţiul literelor române. De fapt, această operă, deşi scrisă iniţial în limba franceză, este românească. A fost nu numai gândită în româneşte, dar întreaga ei substanţă este naţională”[215].

În plus, se subliniază că la sfârşitul fiecărui volum a fost inserată „o bogată addenda, care e de fapt un substanţial capitol de note şi comentarii”, referitoare la „geneza fiecărei opere, anul şi împrejurările tălmăcirii ei în româneşte, opiniile exegeţilor francezi şi români, complete repere bibliografice, observaţii întemeiate despre erorile unor ediţii anterioare, iar la sfârşitul volumului al doilea o foarte utilă bibliografie a operei lui Panait Istrati”.

Acestui „act de justiţie literară” i-a urmat punerea în discuţie a exegezei istratiene, marginalizarea în trecut a acestui scriitor, „alintat” de a fi fost doar „un povestitor oriental, pitoresc şi feeric, exotic, vagabond cu inima de aur” etc.

Încă de la începutul „carierii” sale de scriitor, Panait Istrati a prevenit „pe toţi oamenii de bine” să nu se lase înşelaţi de „uruitoarele” criticii române:

„...eu, Panait Istrati, «hamalul» de la Brăila, vreau să fiu, nu scriitor de basme cu reputaţie universală, ci PRIETEN şi CETĂŢEAN, cu reputaţie indestructibilă. Că eu sunt un prieten a cărui prietenie poate fi pusă la toate încercările; că sunt un revoltat “Înnăscut, iar nu făcut», a cărui revoltă nu poate fi răscumpărată nici cu bani, nici cu glorie şi că toţi banii şi toată gloria îi voi depune în serviciul idealului de DREPTATE”[{216}] (s.n. A.T.).

Profesiune de credinţă dusă întocmai până la capăt.

La o jumătate de secol de la moartea acestui scriitor – fără egal în literatura lumii – în critica noastră literară se remarcă o atitudine justă în judecarea operei istratiene şi a autorului ei. Şi anume: pledoarie pentru necesitatea unor „reevaluări şi reinterpretări” a operei istratiene, de pe poziţiile: „apartenenţa la literatura română” şi „conştiinţa de scriitor european” a autorului ei. Promotor al noii exegeze, criticul Mircea Iorgulescu a şi început într-o serie de articole reevaluarea şi reinterpretarea operei lui Panait Istrati, considerată „literatură scrisă de un om revoltat (...) mărturie zguduitoare a condiţiei umane”, iar autorul ei „o asumare dramatică a condiţiei de scriitor”.

„Printre cei dintâi în acest secol, conclude criticul, Panait Istrati a arătat că un mare scriitor trebuie să fie şi o mare conştiinţă”[{217}].

Pe aceeaşi poziţie se situează, în Franţa, profesorul universitar Roger Dadoun, autor al unor exegeze literare mult preţuite. Pentru scriitorul francez, Panait Istrati este „contemporanul nostru, – contemporan în ce priveşte degajarea de sisteme sclerozate, spre a ne conduce spre inima

omului, nu în virtutea unui sentimentalism vag, ci sprijinit pe cunoaştere exigentă, el – autorul «Omului care nu aderă la nimic» – nu aderă decât la fiinţa umană, la rădăcinile ei esenţiale: spre mai multă libertate, – ca valoare supremă; spre mai multă dreptate, – ca valoare centrală”[218].

Anul trecut, în primăvară, UNESCO a omagiat centenarul naşterii scriitorului nostru printr-o şedinţă solemnă, deschisă de D. Makamian Makagiansar, directorul general adjunct. Cuvântarea sa este însăşi sinteza omului şi scriitorului Panait Istrati, consacrat drept una dintre marile conştiinţe ale acestui secol: „Încă în viaţă fiind, adversarii autorului Chirei Chiralina s-au străduit să limiteze valoarea operei şi a mesajului său, încercând să-l ferece pe autorul ei în imaginea stereotipă a unui formidabil povestitor, fără contingenţe cu epoca sa. În realitate, activitatea literară a acestui scriitor, gândirea sa sunt intim legate de principalele frământări estetice şi sociale ale secolului XX. Panait Istrati e chiar unul dintre scriitorii contemporani care a trăit la cea mai înaltă cotă contradicţiile sociale ale lumii noastre. (...) La «rădăcinile» personalităţii sale se află nu numai un artist extraordinar, ci şi un om pasionat de justiţie.

Ar fi greu de separat în puternica personalitate a acestui scriitor cerinţele estetice, etice şi politice. Panait Istrati s-a dăruit aspectelor esenţiale ale timpului său, dându-le un stil coerent şi luminos, vital şi fascinant.

La o sută de ani de la naştere, el a câştigat proba timpului. Scriitor, profund rănit în idealul său social, până la a se fi vrut «omul care nu aderă la nimic», el şi-a adunat forţele, din moarte şi din uitare, pentru a răspunde «Prezent!» la chemarea numeroşilor săi admiratori şi prieteni din lumea întreagă”[219].

Şi pentru că ne aflăm la „ora adevărului”, am fi nedrepţi dacă nu am alătura în încheiere şi câteva rânduri din omagiul adus lui Panait Istrati la „Casa scriitorilor”, tot cu prilejul centenarului naşterii sale. În felul acesta, amintirea lui se va simţi într-adevăr acasă, printre ai săi:

„În peisajul literaturii române moderne (...) Panait Istrati a adus un timbru nou, o notă proprie, specifică, îmbogăţind şi diversificând structura majoră a prozei noastre artistice cu o problematică inconfundabilă, având un superior mesaj umanist. Scrierile sale sunt dinamice, au o mare capacitate emoţională, o puternică forţă de convingere, izvorâte din oglindirea, din zugrăvirea plină de autenticitate a realităţilor umane şi sociale. (...)

Nu trebuie uitat însă că Panait Istrati a fost un scriitor contestat şi controversat (...) scriitorul a fost un om de opinie care şi-a surprins contemporanii printr-o extremă luciditate. În pofida unor critici şi contestări vehemente, unele din opiniile sale, condamnate la vremea exprimării lor, au fost însă verificate de timp cel puţin parţial ca întemeiate. Cu toate că a pus mai presus de orice independenţa sa de spirit, Panait Istrati a rămas întotdeauna alături de năpăstuiţii şi învinşii lumii. (...) Credinţele sale democratice au fost nestrămutate, consecvenţa sa umanistă indiscutabilă.

Se poate spune că Panait Istrati n-a fost numai un cetăţean al României, cum s-a revendicat cu ardoare sau un om care a găsit sprijin stimulator la personalităţi marcante ale literelor din Franţa; el a fost şi este, deopotrivă, un cetăţean al Europei, un cetăţean al lumii, visând utopic fericirea şi înfrăţirea tuturor oamenilor. A fost şi este una din marile voci ale conştiinţei literare româneşti şi europene.(...)

Lecţia literară a lui Panait Istrati este o lecţie a demnităţii celui care a înţeles că numai extragerea substanţei epice din seva realităţii, transfigurată la un înalt nivel artistic, conferă, în cele din urmă, perenitate operei de artă”. {220}

Alexandru Talex

LEGENDA ILUSTRAŢIILOR

1. Panait Istrati împreună cu mama sa, Joiţa.

2. „Aici am figura exactă a mamei mele, mâna ei obişnuită, ochii săi, râsul şi bunătatea, până şi venele bărbăteşti ale frunţii. Din păcate, în fotografie părul e retezat şi capul oarecum neclar.”

3. Împreună cu un grup de fruntaşi ai mişcării muncitoreşti (1909-1910).

4. Samoilă Petrov (autoportret).

5. Herman Binder, proprietarul locantei „La Dorobanţul român”, din Alexandria (Egipt). Pe verso, fotografia poartă următoarea dedicaţie: „Spre amintire, vechiului meu prieten Istrate, de la mine. Herman Binder”.

6. Moş Dumitru, fratele lui moş Anghel şi al Joiţei Istrate. (Foto: Marco Klein, Brăila 1939.)

7. Panait Istrati şi Ştefan Gheorghiu (Bucureşti 1910). Fotografia are următoarea dedicaţie: „Lucrătorilor asociaţi. Recunoştinţă vouă, care daţi azil tuturor năpăstuiţilor, refugiaţilor şi derbedeilor. Panait Istrati, Ştefan Gheorghiu”.

8. Împreună cu prietenul său Mihail Mihailovici Kazanski. (Egipt, 1907).

9. Strada Malului din Brăila, unde, în adolescenţă, Panait Istrati obişnuia să meargă pentru a contempla panorama Dunării. (Fotografie făcută de scriitor.)

10. Într-una din plimbările sale în Grădina Publică din Brăila (1929), pe care o asemuia cu „grădinile suspendate ale Semiramidei”.

11. Fotograf pe Promenade des Anglais, la Nisa. Pe fotografie se poate citi însemnarea autografă: „Debutul meu în fotografia ambulantă, ianuarie 1921.”

12. Promenade des Anglais, Nisa. În dreapta, parcul „Albert I”, cu Monumentul Centenarului, unde a avut loc tentativa de sinucidere a scriitorului (3 ianuarie 1921).

13. Panait Istrati împreună cu Anna Munsch, soţia sa, şi doi prieteni, pe Promenade des Anglais (1922-1923).

14. Cu Iacob Rosenthal, la Nisa, într-un grup pe Promenade des Anglais.

15. Atena 1928. Panait Istrati şi prietena sa Marie-Louise Baud-Bovy (Bilili).

16. Vila Cimerose, la Nisa, în cartierul Rimiez, pe care Panait Istrati o zugrăvise şi unde a locuit în anul 1924.

17. Atena (1927-1928).

18-19. La Masevaux, în Alsacia, la locuinţa Annei Munsch (1924).

20. Capitolul Moş Anghel din manuscrisul de la Hautil-sur-Triel (vara lui 1922). Primele trei pagini ale manuscrisului nu au fost incluse de autor în ediţia princeps al volumului Moş Anghel, rămânând inedite. Acest manuscris a fost dăruit de autor celebrului pictor-grafician Frans Masereel, în ianuarie 1924. Actualmente, manuscrisul se află la Bibliotheque Naţionale, din Paris, care l-a achiziţionat în vara anului 1984, când a fost vândută la licitaţie întreaga arhivă a pictorului.

21. Panait Istrati în mijlocul unei familii de muncitori francezi, de la periferia Parisului, pe care o ajuta cu bani.

22. Compozitorul Stan Golestan, Panait Istrati şi Iacob Rosenthal (1925).

23. Panait Istrati şi traducătorul operei sale în Olanda, scriitorul A. M. de Jong, la Brăila (1932).

24. Cu Federic Lefevre, redactorul şef al săptămânalului Les Nouvelles Litteraires, la ferma acestuia „Aux Hetres rouges".

25. La Brăila, în anul 1931, împreună cu Mihail Sadoveanu.

26. În gara Brăilei. De la stânga la dreapta: Panait Istrati, George Topârceanu, Demostene Botez, dr. I. I. Mironescu şi Mihail Sadoveanu.

27. Nisa, 1933. Panait Istrati şi Margareta Istrati alături de fotograful ambulant A. Bernard, de la care Istrati a învăţat meseria.

28. La Viena, în anul 1929.

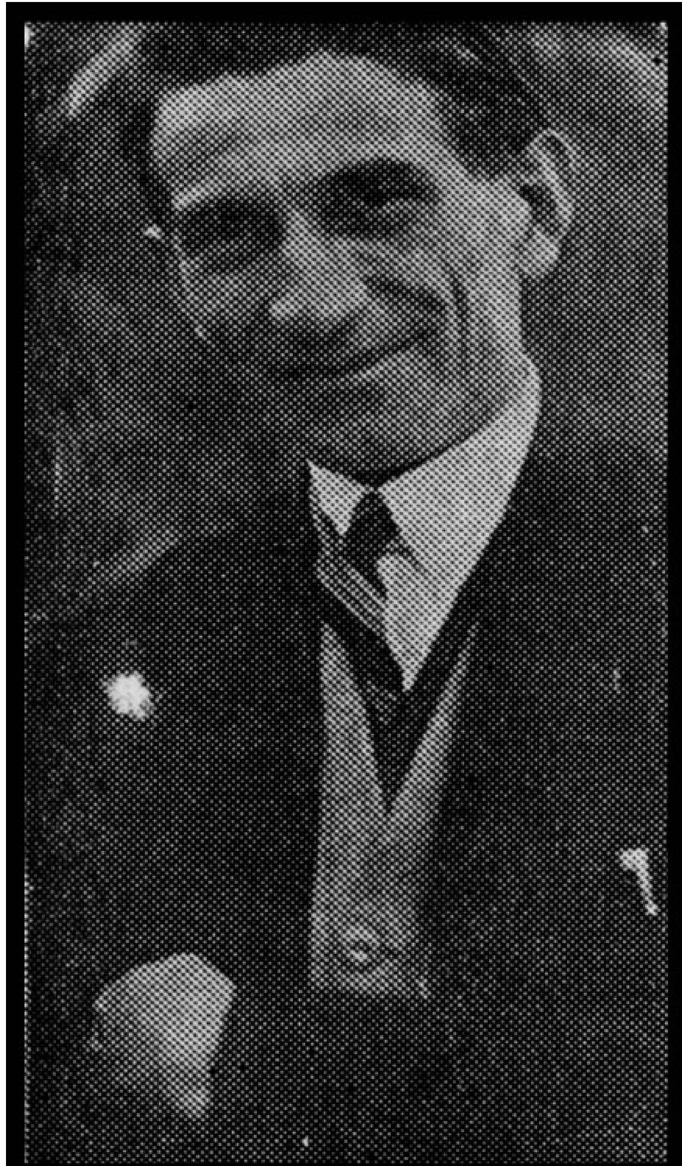

1

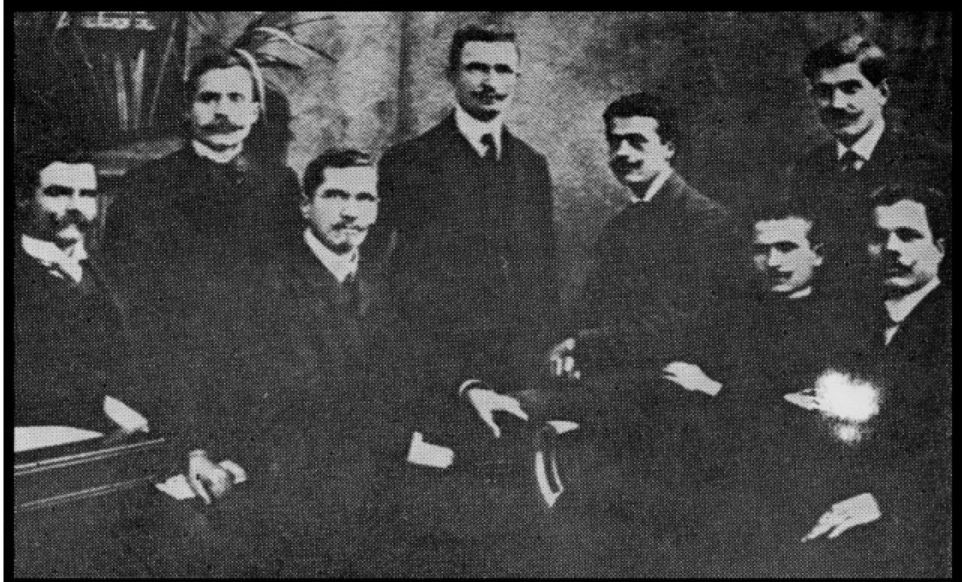
CARTE POSTALE

Ici j'ai le visage exact de ma mère
sa mine habituelle, ses yeux, son rire, sa
bonté, et jusqu'aux veines viriles du
front. Dommage pour les cheveux, qui
sont coupés et pour le flou léger de ma
tête.

2

2

3

4

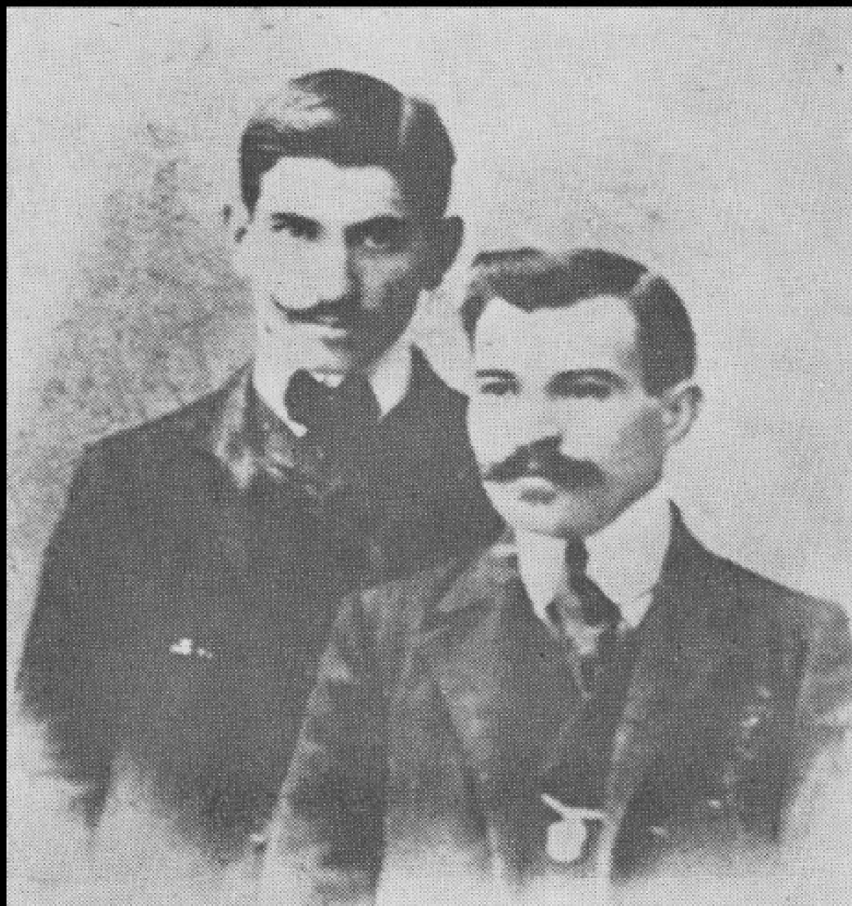
5

6

7

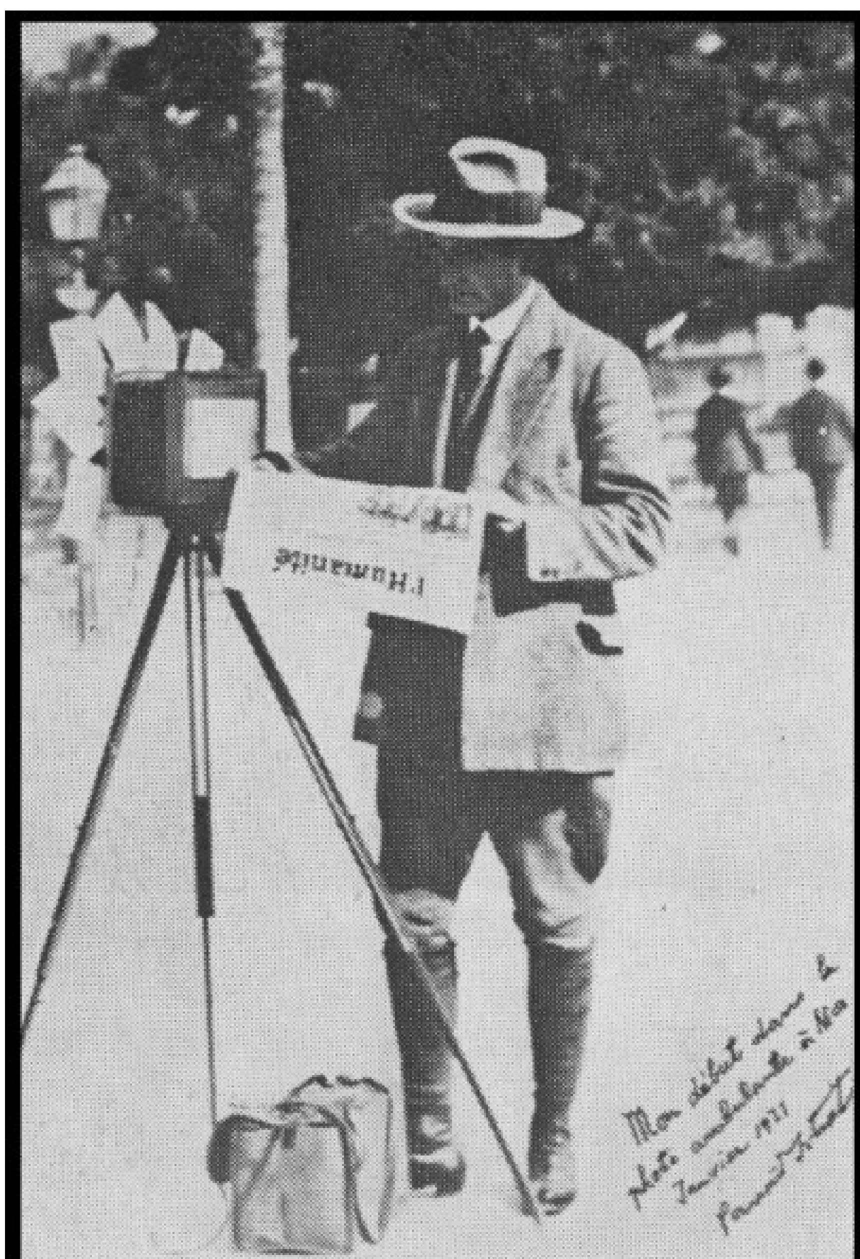
8

9

10

11

12

13

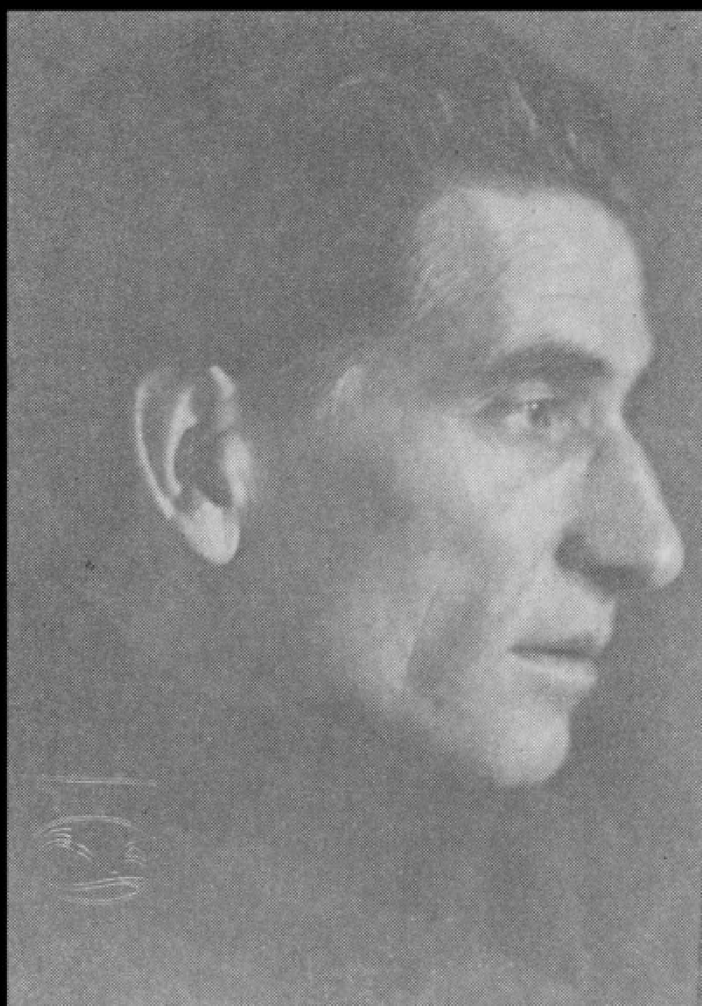
14

15

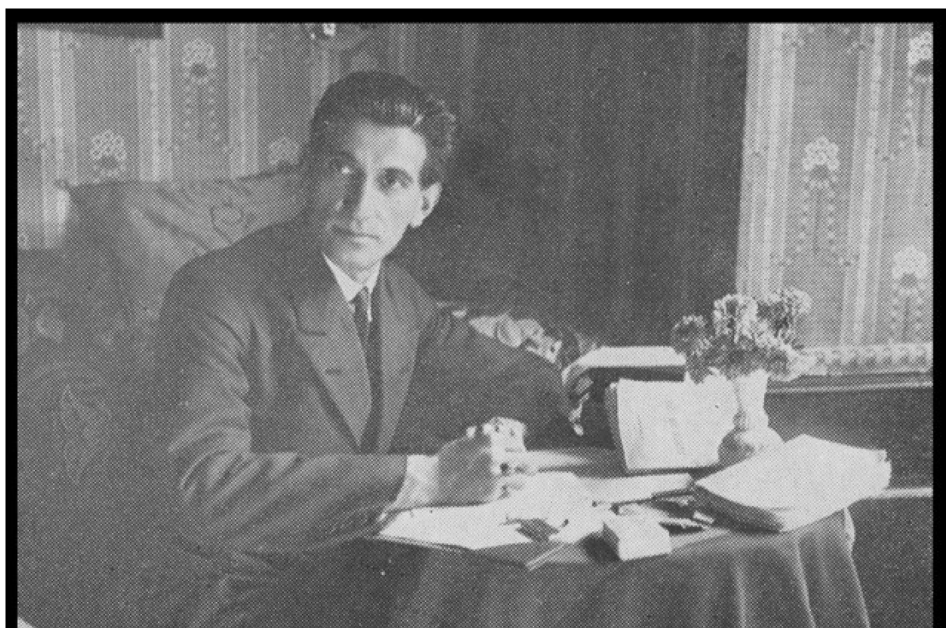
16

17

18

19

Manuscrit unique de l'Oncle Anghel

219

IV

A Frans Masereel
Panaït Istrati
le 1 janvier 1924

L'oncle Anghel

(„Trois, Seigneur, et tous les trois"!)

—

— Nous allons tous toquer des oeufs rouges!.. Qui veut
frapper ici, voici mon oeuf!..
La mère d'Adrien, réjouie de la belle rentrée et du
monde joyeux réuni autour d'elle, avait pris un oeuf
rouge et demandait un vis-à-vis pour toquer. Étant
la plus âgée de la maison, et la plus respectée pour sa vie de
travail sans relâche, elle avait été exemptée de toute corvée.
Tout le monde s'activait fébrilement, qui à mettre la table,
qui à chauffer les mets, préparés le matin pour toute la
journée. Adrien, qui justement entrait dans chambre
avec une table sur le dos, l'[empêcha] de toquer [son] oeuf:
— Attends, maman, je vais arranger moi le
[compagnie] pour toquer les oeufs!..
Et, la table mise, il l'arrangea si bien qu'il se fit
la part du lion, c'est-à-dire il prit Annette à côté de
lui. La mère, de la place d'honneur, dit un Pater noster
sans aucune dévotion, puis on attaqua les oeufs.

./.

20

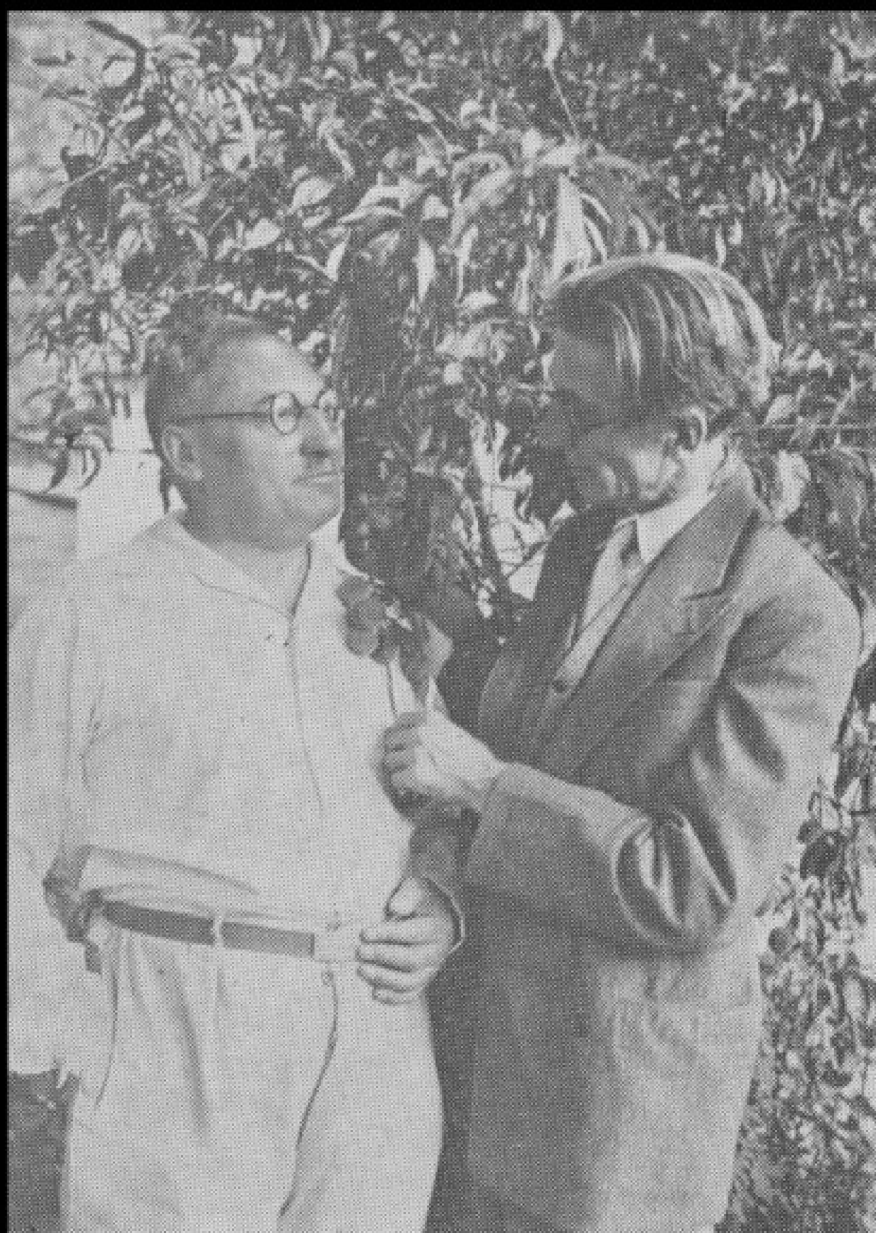

21

22

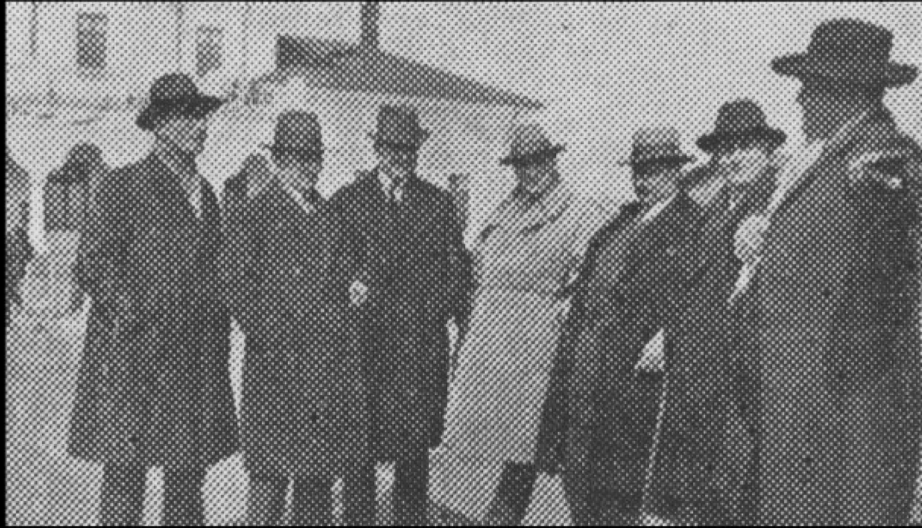
23

24

25

26

27

28

{1} 1932.

{2} La Mânăstirea Neamţ.

{3} La Maison Thiiringer, Le Bureau de placement, Mediterranee (Lever du soleil), Mediterranee (Coucher du soleil).

{4} Chira Chiralina, Codin, Casa Thuringer, Biroul de plasare şi în lumea Mediteranei (Apus de soare).

{5} Anul 1968 marchează „le retour de Panait Istrati” În actualitatea literară franceză. Editura Gallimard începe reeditarea întregii sale opere, în patru volume de înaltă ţinută artistico-grafică, prezentate de academicianul Joseph Kessel. Tot în acel an ia fiinţă Asociaţia „Les Amis de Panait Istrati”, iar în librării apar: prima monografie franceză Panait Istrati, un chardon deracine de Monique Jutrin-Klener şi evocarea Panait Istrati, vagabond de genie de Edouard Raydon, iniţiatorul asociaţiei. Reorganizată în 1975 de Marcel Mermoz, asociaţia editează cu regularitate un „caiet” trimestrial, cu preţioase contribuţii inedite la studiul vieţii şi operei scriitorului nostru. „Revenirea la lumina zilei a capodoperelor vagabondului român” (expresia aparţine lui Joseph Kessel) este întâmpinată cu numeroase articole şi cronici semnate de fruntaşi ai scrisului francez contemporan. Reţinem entuziastul şi documentatul eseu al academicianului Andre Stil, care subliniază între altele: „Pentru cine citeşte sau reciteşte astăzi, cu sau fără surpriză, opera lui Panait Istrati, îşi dă seama că ea mai are ceva să ne spună (...). Nimic nu s-a scris mai frumos asupra mizeriei omeneşti, asupra adevărului oamenilor săraci, asupra demnităţii şi cerbiciei lor (...). Această luptă pentru viaţă, împotriva vieţii, ar putea să fie şi luptă om-la-om, pentru om”. Viabilitatea operelor scriitorului nostru în contemporaneitate explică reeditarea lor cu succes în numeroase ţări din Europa, noi apariţii editoriale fiind semnalate în R. P. Chineză, Japonia, America Latină, Orientul Apropiat şi Cuba.

{6} În vol. Trecut şi viitor, editura „Renaşterea”, 1925, pp. 10-14.

{7} Pompiliu Constantinescu, „Mişcarea literară”, 1-8 august 1928.

{8} Perpessicius, Panait Istrati, „Revista Fundaţiilor”, nr. 6, iunie 1942.

{9}. Aprecierile criticului nostru uimesc, mai ales că el a exprimat, în două rânduri, alte păreri. Astfel, în articolul Adriano Tilgher şi Panait Istrati („Viaţa literară”, 3 mai 1928), traduce şi recapitulează studiul criticului italian despre Un narratore rumeno-francese, apărut în revista „La Cultura” (15 decembrie 1927). „Se înţelege – subliniază G. Călinescu, în încheiere – că judecata asupra întregii opere a lui Panait Istrati are o deosebită greutate pentru noi, cu atât mai mult cu cât opera scriitorului nu este despărţită de naţionalitatea sa, căreia i se recunoaşte dreptul de revendicare a unei creaţii ieşite din graniţele sale sufleteşti (...). Judecăţile lui Tilgher sunt măgulitoare pentru autor, dar mai măgulitoare pentru noi, ce vedem în ele recunoaşterea personalităţii noastre etnice”. În celălalt articol, Idei despre artă („Contemporanul”, 5 octombrie 1956), G. Călinescu apreciază că părerile lui Panait Istrati sunt sănătoase, că el „nu profesa recluziunea şi apatia, ci îndemna la curaj şi activitate”.

{10}. Cât priveşte recente Dicţionare ale literaturii române, criteriile de alcătuire îl ocolesc sau dacă îl prezintă, rareori se întâmplă să nu dezinformeze pe cititori. Un exemplu: Dicţionarul cronologic. Literatura română (coordonatori Al. Dima şi I. Chiţimia) care pretinde că Panait Istrati s-a născut la... Baldovineşti, Chira Chiralina este decretată...”roman autobiografic”, iar opera, în ansamblul ei, „prezintă subiecte (şic) pitoreşti, autohtone”. De asemenea, în recentul Dicţionar istoric-critic Literatura franceză (coordonator prof. univ. dr. Angela Ion), Panait Istrati a fost inserat cu aprecieri vădit diminuatorii (de exemplu, „un povestitor talentat”, „Kyra Kyralina primită cu entuziasm de unii scriitori ai epocii”), sau fanteziste („realismul se împleteşte cu fabulaţia, spre a evoca anii copilăriei şi ai adolescenţei”), titluri de cărţi greşite sau inexistente (Mediterana în loc de în lumea Mediteranei, O noapte în mlaştini în loc de O noapte în bălţi; Pour avoir aime la terre catalogat... „volum de povestiri”, când în realitate este o confesiune) etc.

{11} Ilarie Hinoveanu: Convorbiri cu..., Craiova, editura „Scrisul românesc”, p. 103. Menţionăm că, ocazionat de acest colocviu, revista „Secolul 20” a dedicat un număr special literaturii mediteraneene, din al cărui sumar” a lipsit tocmai „cel mai mare scriitor” din această zonă.

{12} Vezi Prefaţa la vol. I al ediţiei bilingve, pp. LVIII-LX.

{13} Panait Istrati a scris, direct, în limba română: Pescuitorul de bureţi, Sotir, La stăpân, „Căpitan” Mavromati, Cine e autorul lui „Hamlet” şi Nemurire, care au fost rescrise ulterior în limba franceză, cu unele adăugiri. De asemenea, el şi-a tradus din franţuzeşte Chira Chiralina, Moş Anghel, Codin, O noapte în bălţi, Bakâr, Kir Nicola, Ţaţa Minca, între un prieten şi o tutungerie, Casa Thuringer, Biroul de plasare şi povestirile care alcătuiesc volumul în lumea Mediteranei – Apus de soare.

{14} Tot un „trădător anonim” a schilodit, în zilele noastre, corespondenţa lui Panait Istrati cu Romain Rolland, publicată, de nu se ştie cine, în două numere consecutive în „Viaţa românească” (ianuarie-februarie 1964). Traducere încâlcită, agramată, cu exprimări ce ultragiază limba română şi cu ponos gratuit pentru Istrati, cititorul, mai ales cel tânăr, putând să

creadă că aşa se exprima scriitorul. În plus, grupajul de scrisori este însoţit de două „introduceri” (şi acestea tot anonime), cu informaţii şi aprecieri care dezinformează pe cititor.

{15} Panait Istrati: Mununc „Facla” cu puine, în „Facla”, 17 mai 1925. Republicat în vol. Pentru a fi iubit pământul, Editura Tineretului, pp. 64-65.

{16} Panait Istrati, Casa Thuringer, editura „Cartea românească”, 1934.

{17} Eugen Barbu: Mărturisiri, în „Luceafărul”, 20 mai 1970.

{18} Al. Oprea.: Argument, în vol. I al ediţiei bilingve, pp. II-IX.

{19} În revista „Europe” (septembrie 1952), apare interviul Julietei Pary: Le gnaf d'en face, în care cizmarul Gheorghe Ionescu îşi deapănă amintirile prieteniei cu Istrati. Interviul este prezentat de Pierre Abraham, directorul revistei care, cu vădită antipatie faţă de scriitorul nostru, afirmă Între altele că „revizuirea” manuscriselor lui Istrati a însemnat, în realitate, „rescrierea în întregime” a povestirilor respective. Şi ca să fie crezut (pe cuvânt), conchide că Jean-Richard Bloch (fratele său) „s-a achitat de aceste sarcini, cu modestia-i cunoscută” etc. Insinuarea lui Pierre Abraham merge mai departe, afirmând că „o parte din povestirile lui Istrati sunt urmarea directă a conversaţiilor sale cu Ionescu”. Singurul care ar fi putut răspunde acestor afirmaţii era numai Jean-Richard Bloch. La data apariţiei interviului în „Europe”, el nu mai era în viaţă. (A murit în 1947.) În corespondenţa sa cu Rolland se află însă o scrisoare care revelează posterităţii adevărul. (O reproducem în cadrul rândurilor de faţă.).

Insinuarea lui Pierre Abraham – că „o parte” din povestirile istratiene ar fi „urmarea directă a conversaţilor cu Ionescu” – este dezminţită de însăşi soţia lui Ionescu Marthe, într-o scrisoare (14 februarie 1955) care, în loc să fie trimeasă revistei „Europe”, a adresat-o unui prieten al casei (Jean Stănescu):

„(..) Încă o inexactitate şi mai flagrantă, spunându-se că Ionescu a fost inspiratorul povestirilor lui Istrati. Toţi cei care l-au cunoscut pe Panait ştiu că el nu avea nevoie de «inspirator», de povestirile altora. El era atât de plin de ele, încât se revărsau, trebuia să se elibereze de ele, izvorau din el şi curgeau, curgeau, fie oral, fascinându-ne în zilele de pomină, fie în paginile cărţilor sale”. De remarcat că „incriminările” lui Pierre Abraham n-au avut nici un ecou în Franţa, nefiind preluate nici măcar de Barbusse şi acoliţii săi. Poate fiindcă erau prea gogonate...

{20} Al. Oprea: în legătură cu Panait Istrati şi editarea operelor sale, „Contemporanul”, 5 martie 1965.

{21} Calendarul gregorian („stilul nou”) a fost adoptat în România de la 1 octombrie 1924. Diferenţa, între „stilul vechi” şi „stilul nou” era de 12 zile, în secolul trecut şi de 13 zile în secolul nostru.

{22} Mama: Joiţa Istrate, născută la 22 ianuarie 1855 (st. v.), în comuna Cazasu, plasa Vădeni, judeţul Brăila, Tatăl: Ghiorghios (Gherasim) Valsamis, născut în anul 1848, comuna Faraclata, insula Kefalonia (Grecia), conform registrului comunal de naşteri, pag. 7, poziţia 35.

{23} Relatări ale unor terţe persoane din epocă – care l-au cunoscut – apreciază că Gherasim Valsamis era o fire aventuroasă şi pătimaşă, se îndeletnicea cu contrabanda de tutun turcesc în ţinutul Brăilei şi Galaţilor, câştigând bani mulţi. Se pare că era un bărbat chipeş, vorbea bine trei limbi (greacă, turcă şi română), fire prietenoasă, întâmpinată cu simpatie oriunde „punea piciorul”. Nu-i plăcea să vorbească despre sine şi nu şi-a divulgat biografia, poate şi din teama de-a nu fi încolţit de poteră. Suferea de tuberculoză şi epilepsie.

O cunoaşte pe Joiţa Istrate la Baldovineşti, într-o zi de horă. Femeie frumoasă, „plăcută şi veselă din fire, cântând şi jucând ca nimeni alta”, se îndrăgosteşte de el şi părăseşte casa părintească, fără consimţământ, venind la Brăila. Acelaşi lucru îl face şi sora sa mai mică, Antonica: îşi părăseşte părinţii tot după un grec, trăind cu el tot nelegitim. Joiţa a continuat să vină la „joc”, întovărăşită de grec, care, fiind bolnav, nu putea să danseze; aşezat la o masă, bea, fuma şi o privea cu nesaţ. Când vreun flăcău întârzia prea mult în preajma ei, „apuca paharul în mână şi-l strângea până îl fărâma în pumnu-i însângerat”. (Vezi Edouard Raydon: Panait Istrati, vagabond de genie, Paris, 1968, Editions Municipales).

Căsătoria nelegitimă a lui Valsamis cu Joiţa Istrate a durat opt sau zece ani. În acest răstimp, la contrabanda lui participă şi „socrul”, – Stoica Istrate – care-şi pierde viaţa într-o încăierare cu potera, în împrejurimile Galaţilor. Pe actul de naştere al lui Panait Istrati, Ghiorghios Valsamis figurează ca „martor”, în vârstă de treizeci şi nouă de ani, locuind în „aceeaşi casă cu muma copilului” (str. Romană nr. 149). Actul mai precizează că martorul „s-a iscălit cu litere greceşti”, şi că era „de profesie precupeţ”, meserie simulată, din teama de-a nu fi descoperit şi pedepsit de autorităţi. Panait Istrati este al doilea copil al Joiţei Istrate cu Valsamis; primul murise când avea şase luni. În amintirea acestuia, va fi chemat Panait.

Prenumele Gherasim „a rămas în registrul de naştere. Nimeni nu mi-a zis Gherasim, ci Panait”. Pe la sfârşitul primăverii anului 1885, când Istrati împlinea nouă luni, Valsamis îşi abandonează familia, plecând în Grecia. Drum fără întoarcere...

Cu prilejul primei sale călătorii în Egipt (1906), Panait Istrati îşi descoperă la Cairo un unchi dinspre tată: Vanghelis Gheorghitis, mare bogătaş, proprietarul „Clubului Oriental”, din piaţa Mahomed Aii, care încearcă să-i facă un rost în lume. Acest Vanghelis se pare că a fost în România, deoarece îi cere veşti despre „fraţii Anghel, Dumitru şi sora Antonica”, vorbindu-i apoi despre „anii lui de haimanalâc, când visuri de haiducie îi frământau sufletul, despre ceasurile petrecute în tovărăşia unchilor Anghel şi Dumitru, haiduci adevăraţi şi îmi mărturisi că a trăit atunci cea mai frumoasă parte din viaţa lui”. (Vezi: Chir a Chiralina şi alte povestiri, Editura Minerva 1982, pp. 425-456.)

În ianuarie 1928, aflându-se la Atena, împreună cu Nikos Kazantzakis, Istrati îşi mărturiseşte dorinţa de-a cunoaşte Kefalonia şi de-a merge la Faraclata, „locul de baştină al tatălui meu, ca să mă documentez asupra originii mele paterne, despre care nu ştiu nimic”. Această intenţie nu se realizează, fiind expulzat de autorităţile greceşti, învinuit de propagandă comunistă.

Origina paternă a lui Panait Istrati face obiectul unor afirmaţii nefondate în monografia lui Al. Oprea: Panait Istrati, Dosar al vieţii şi al operei (Biblioteca pentru toţi, Editura Minerva, 1984). Pretextând că biografia scriitorului brăilean ar fi fost „predestinată aspectelor enigmatice” se născoceşte versiunea că tatăl lui Istrati s-ar fi numit Valsamos, care după ce a părăsit-o pe Joiţa s-a însurat cu altă femeie, a avut un alt copil şi a trăit la Bucureşti, unde a murit în 1929! Confruntându-şi „noile documente”, publicate în revista „Manuscriptum” (nr. 4/1974), cu actul de naştere al copilului Istrati, şi dând – cum era şi firesc – peste Valsamis, semnat ca martor, Al. Oprea se întreabă insinuant: „simplă eroare de copist?”.

Hotărât, nu! Avem de-a face cu o gravă eroare de istoric literar. Şi care nu este singura. Tot în această monografie, acelaşi autor afirmă că Istrati s-a născut la... 11 august, deşi actul oficial precizează că „azi 11 august” a fost înregistrat copilul „Gherasim, de sex masculin, născut ieri, vineri 10 curent, la ora şapte înainte de amează”. Acelaşi „biograf”, de astă dată nemaiinvocând nici un act, afirmă că Istrati a murit... la 13 aprilie, când în realitate data exactă este: 16 aprilie 1935.

A fost oare Gherasim Valsamis un personaj „inventat” de scriitor ca să-şi dea o origină paternă cu iz romantic? Răspunsul ni-l dă Adresa nr. 4567/10 septembrie 1966), prin care secretarul comunei Faraclata, din Kefalonia, atestă că „urmaşii în viaţă ai lui Gherasim Valsamis sunt următorii: Themistocle şi Epaminonda Valsamis”. („D'apres les renseignements du secretaire de cette commune, les deseendents de Gherasim Valsamis sont les suivants: Themystocle et Epaminondas Valsamis”).

Guvernul grec a sărbătorit, între 10-18 decembrie 1984, Centenarul naşterii lui Panait Istrati, considerat fiu al lui Valsamis kefalonitul şi una din gloriile literaturii universale, Elada aducându-i omagiul ei. Împreună cu delegaţia română – invitată la manifestări – am mers la Faraclata, unde s-a efectuat un pelerinaj la casa lui Gherasim Valsamis, tatăl lui Panait Istrati, dezvelindu-se o placă comemorativă, s-a dat unei străzi numele lui Panait Istrati. Activează deasemeni aici şi filiala asociaţiei „Prietenii lui Panait Istrati”, al cărei sediu central este la Atena. Presa, radioul şi televiziunea n-au contenit în a vorbi despre Valsamis şi feciorul său Panait... „Valsamis”!

Orice alt comentariu ar fi de prisos!...

{24} Pentru cumetrele din mahalaua Brăilei, Joiţa era „o văduvă spălătoreasă”, care „s-a ţinut” cu un grec, iar băiatul ei, un „caţaon” şi um „bastard”...

{25} Holera a bântuit la Brăila în anul 1897.

{26} În Biroul de plasare, vezi vol. Viaţa lui Adrian Zografi, Editura Minerva, 1983, pp. 139-278.

{27} Scrisoare datată 6 ianuarie 1927. Nu mai revine asupra acestei „întâmplări”.

{28} Vezi povestirea Ciulinii Bărăganului, în vol. Neranţula şi alte povestiri, Editura Minerva, 1984, pp. 461-540.

{29} Vezi O noapte în bălţi, în vol. Chira Chiralina şi alte povestiri, Editura Minerva, 1982, pp. 271-280.

{30} Nicolae Cernea, negustor de peşte, în balta Brăilei.

{31} Acest episod, mult mai dezvoltat, figurează şi în povestirea Moartea lui Moş Anghel. Este petrecerea organizată în preajma unui Crăciun, de fraţii Anghel şi Dumitru, ca să-şi mărite sora mai mare, fiecare susţinându-şi pretendentul preferat. Dumitru îl susţinea pe Neculai, „bărbat plăcut dealtfel, negustor de peşte la Brăila, câştigând bănet şi trăind vârtos”. Celălalt pretendent, susţinut de Anghel, se chema tot Neculai, „gospodar cu oarecare avere, văduv şi fără copii”. În timpul încăierării însă Joiţa dispare, înşfăcându-şi în braţe „singura comoară şi singura grijă”, pornind-o pe jos „spre Brăila, în plină noapte, înfruntând zăpada, frigul şi lupii... Se ducea spre gospodăria ei de văduvă, geloasă de neatârnare şi pătrunsă de singura-i datorie: aceea de a-şi creşte feciorul!... Pentru dânsa, se isprăvise cu cheful. Truda avea să înceapă chiar de a doua zi”.

{32} A fost înscris în clasa întâi primară, în toamna anului 1891, la Şcoala primară nr. 3 (azi „Tudor Vladimirescu"), din str. Griviţei nr. 328, având domiciliul în str. Ştefan cel Mare nr. 330. Repetent de două ori în clasa întâi, îl are ca dascăl pe directorul Petre Moisescu, începând din 1893 şi până în 1897, când termină cursul primar, „promovat al 13-lea din 54 de elevi". În acest ultim an de şcoală, locuia în str. Comorofca nr. 205, ceea ce are o oarecare înrâurire asupra notelor obţinute: conduita – 7; atenţiunea – slabă; silinţa – mulţumitoare. (După fişa matricolă-şcolară nr. 41.) în anii şcolari anteriori fusese promovat al şaptelea din 44 elevi. Dovadă grăitoare a aptitudinilor pedagogice ale directorului Petre Moisescu...

{33} Anul 1897.

{34} Crâşma lui kir Leonida, de pe strada Malului, „regină a zaiafeturilor eroice de altădată". (Vezi La stăpân, în vol. Chira Chiralina şi alte povestiri, Editura Minerva, 1982, pp. 365-400.)

{35} Într-un răspuns la o anchetă a ziarului „Rampa", asupra „debuturilor scriitorilor noştri", republicat şi în volumul Trecut şi viitor, cu titlul Cum am debutat eu, Istrati, precizează: „Poezii, ca tot românul, n-am făcut. Ba să nu mint: am făcut trei, şi cu rost. Prima, la 15 ani. Era o rugăciune adresată lui Dumnezeu, prin care îi ceream să-mi dea putinţa „de-a exprima ce-am cugetat".

A doua poezie o face în ajunul Anului Nou 1904, pe când era agent la Biroul de plasare al lui Gheorghe Cristescu: „Am ticluit-o cu elanul ce-ţi dă perspectiva unei mâncări calde, pe care o doreşti de mult. Nu-mi mai amintesc decât o strofă de la mijloc: Servitori şi servitoare. / Din birouri de plasare, / Noi, aceşti agenţi de rând / Vă servim din când în când". A doua zi, fiecare „agent" a avut de pe urma „urării" câte 3-4 leişori în buzunar. Şi am mâncat şi noi o varză cu carne de purcel, „de-i tremura şoriciul", şi-am băut vin de patru (bani chilul" şi am fumat „tutun adevărat", nu „lăcuste".

A treia poezie este un acrostih în memoria lui V. A. Ureche, compus pe când mătura odăile şi spăla vasele la un tânăr avocat, Victor Duculescu, de pe strada Brezoianu: „Cu şorţul alb după gât, deretecam prin casă, scoteam acrostihul şi-l admiram, când într-o zi îl pierd". Stăpânul, găsindu-i poezia, îl apostrofează ironic: „Ce, mă, tu eşti poet?!"

Istrati însoţeşte această amintire, cu următoarea reflexie amară: „Da, nu vă fie cu supărare, cinstiţi boieri... Poet. Pe malurile Senei am fost numit grand poete romancier, pe când la Bucureşti am rămas, după cât se pare, pentru unii, numai „hamal de la Brăila".

{36} Această „amintire tragică" din copilăria lui Istrati nu figurează în paginile autobiografice Mes Departs, ci numai în scrisoarea către Rolland, din anul 1919.

{37} În iulie 1898 intră ucenic în Atelierele mecanice din Docurile Brăilei.

{38} Prietenia cu acest enigmatic personaj, care a trăit în Brăila anilor 1900-1908, este evocată în paginile care reconstituie adolescenţa lui Adrian Zografi şi care alcătuiesc volumul Mihail, apărut în franceză la editura Rieder, în 1927. (Vezi vol. Neranţula şi alte povestiri, Editura Minerva, 1984, pp. 215-344).

{39} Căutând să ajungă din urmă „măreţul echipaj", Panait şi Mihail părăsesc Cairo, potrivit unui plan ce trebuia să-i ducă în Abisinia. Acolo urmau să devină „negustori ambulanţi de sticlă colorată", în schimbul căreia indigenii să le dea tot fildeşul lor, pe un pumn de sticlă colorată. Ei dibuiesc la Cairo un bătrân aventurier grec, "Întunecat personaj balzacian", care le dă pe datorie vreo zece kilograme de pietrărie, ce trebuiau achitate după vinderea fildeşului abisinian. În drum spre Port-Said, se împotmolesc la Alexandria, în căutare de bani pentru vapor... Visul înşelător începe să se destrame. Din vânzarea sticlăriei colorate agonisesc şase lire. Patru lire pentru Mihail, care intenţionează să plece la Sfântu-Munte, iar cu restul de două „şi curajul deasupra", Panait visează să ajungă în Franţa... (Peripeţiile acestei prime călătorii în Egipt sunt evocate în Între un prieten şi o tutungerie, în vol. Chira Chiralina şi alte povestiri, Editura Minerva, 1982, pp. 425-456.

{40} Rămas singur, Istrati pleacă la Giurgiu în port: „Descarc vagoane cu sare. Mizerie cumplită. Foame nemaipomenită. Mă culc într-o baracă, pe jumătate acoperită, pe un ger de 25 de grade, neavând cu ce mă înveli, fără saltea, pe paie. La fiece două sau trei zile, un codru de pâine cu un ceai, din mila armenilor. Cum de n-am murit? Adus de mama acasă, care, de bucurie, mă dojeni pentru a suta oară. – Iarăşi te-ai întors ferfeniţit, mort de foame şi plin de păduchi... Când o să-ţi intre în cap că degeaba baţi drumurile pentru o pâine? Tu nu vezi că toate naţiile vin la Brăila ca să-şi agonisească un codru de pâine, ba adesea chiar se înstăresc? Doamne! Ce te-oi fi făcut să vânturi pământul ca un apucat? Ţi-a intrat vreun ardei undeva?

Nu nevoia de pâine mă împinsese la Giurgiu! Niciodată, pâinea n-a jucat un rol precumpănitor în vagabondajele mele. O spun aici, ca să se ştie". (Sarkiss, în vol. Amintiri, evocări, confesiuni, Editura Minerva, 1985.

{41} Episoadele „mai importante ale visului său mediteranean” sunt investite în cărţile: Pescuitorul de bureţi, în Egipt, Familia Perlmutter. În lumea Mediteranei – Răsărit de soare şi în lumea Mediteranei – Apus de soare.

{42} Vezi Musa, în vol. Viaţa lui Adrian Zografi, Editura Minerva, 1983, pp. 281-310.

{43} La acea dată amândoi erau portari la „Hotelul Popescu”, de la Lacu-Sărat. În septembrie, Mihail se îmbolnăveşte de gripă, ceea ce le amână plecarea până după 6 decembrie. Mihail era slăbit de boală, incapabil de muncă şi dorea să petreacă doi ani în Egipt, ca să se repună pe picioare. Aveau economisiţi două mii şi cinci sute de lei. Dar cad în mrejele unui escroc care le mănâncă banii. În Egipt, sub forma unor „împrumuturi” rambursabile în România (găzduire gratuită şi fără termen la Câmpulung-Muşcel, „minunat colţişor de Elveţie românească”). Înşelaţi şi cu planurile zădărnicite, se reîntorc la Brăila, în primăvara lui 1909.

{44} Sosit la Kazan, cu prilejul călătoriei în U.R.S.S., Istrati îi scrie lui Rolland. „Prietene, zadarnic caut aici, de trei zile, umbra lui Mihail! Mă întreb dacă într-adevăr a existat sau dacă viaţa mea nu e decât un vis! Cu cât împing spre neverosimil această existenţă, cu atât îmi piere pofta de scris. S-a sfârşit!” (6 septembrie 1928.)

{45} Această călătorie este de altfel ultima din viaţă, pe care o face în Egipt. O tentativă, în 1930, de-a reveni pe aceste meleaguri, se loveşte de refuzul autorităţilor locale. (Vezi Pentru că am iubit pământul în vol. Amintiri, evocări, confesiuni, Editura Minerva, 1985, pp. 313-326.

{46} Cafard = idei negre (Larousse). În Sotir, Istrati l-a tradus „inimă acră”.

{47} Discuţiile „În trei” (Panait Istrati, Mihail Kazanski şi pictorul-sobar Samoilă Petrov) aveau loc, de regulă, mai în fiecare seară, la Brăila, în ceainăria Procop, din piaţa Galaţi sau acasă la pictor, în strada Ziduri nr. 8. Mahalaua îi şi poreclise „cei trei ţicniţi”.

{48} Întâlnirea” cu moş Popa are loc într-o după-amiază toridă a anului 1915. Moartea lui Ştefan Gheorghiu îl separase de prietenii din vechea mişcare socialistă, trăind claustrat în camera sa, suspinând după o inimă de prieten căruia să-i destăinuie amărăciunile. (Vezi manuscrisul neterminat Moş Popa, publicat în „Manuscriptum”, nr. 4(29), 1977, pp. 113- 129.) Figura lui Moş Popa este evocată şi în Artele şi umanitatea de azi.

{49} Plecarea la Bucureşti (În aprilie 1904) este precedată de obişnuita împotrivire a mamei Joiţa, care-i reproşează: „Pleci, vii... Pleci îmbrăcat, te întorci gol... Cât o să mai ţii aşa? Eşti om de douăzeci de ani şi n-ai şi tu, acolo, o meserie lămurită. Faci toate meşteşugurile, dar pe nici unul ca lumea”. Călătoria o face cu un tren mixt (vagoane de clasa a treia şi vagoane de marfă), străbătând distanţa Brăila-Bucureşti în peste opt ore. Îşi calmează remuşcările, cu exemplul „măreţ de voinţă, de viaţă independentă contemplativă”, personificat de Mihail şi-şi reînnoieşte legământul cu sine însuşi de-a cutreiera, cunoaşte şi contempla lumea „chiar cu preţul tuturor sacrificilor şi tuturor suferinţelor”.

Această nouă etapă de viaţă marchează contactul cu vechea mişcare socialistă, confruntarea cu contradicţiile sociale ale epocii, lărgirea ariei prieteniilor (Ştefan Gheorghiu, Christian Racovsky, Alecu Constantinescu, Gheorghe Cristescu), primii paşi pe treptele afirmării publice. (Vezi şi Biroul de plasare, în vol. Viaţa lui Adrian Zografi, Editura Minerva, 1983, pp. 139-278).

{50} Un timp practică şi meseria de zugrav, pe care o învăţase la Brăila, în tovărăşia lui Samoilă Petrov.

{51} Printre arestaţi se numără şi Istrati. Noaptea fură pisaţi „În lege”, la Prefectura poliţiei. A doua zi, fiecare provincial, însoţit de câte un agent, lua drumul oraşului natal, „trimes la turma lui”. Aşa revine la Brăila, întâmpinat de spaima mamei sale şi cleveteala mahalalei, care-i aflase „isprava” din ziare. După ce se prezintă în faţa Comisiei de revizie militară, care-l declară „inapt pentru militărie şi scutit”, P. Istrati se reîntoarce, pe la jumătatea lui februarie 1905, la Bucureşti şi tot la Biroul de plasare al plăpumarului Cristescu.

{52} În monografia Panait Istrati. Dosar al vieţii şi al operei, Al. Oprea corectează afirmaţia scriitorului, susţinând că debutul ar fi avut loc în 1907, cu articolul Biserică şi popi („România muncitoare”, 4-14 februarie 1907). Criticul Mircea Iorgulescu, cercetând cu atenţie colecţia publicaţiei muncitoreşti, afirmă în articolul Panait Istrati – recurs documentar („România literară”, 21 februarie 1985) că debutul a avut loc „cel puţin cu doi ani mai devreme” decât data menţionată de Istrati. Şi anume cu articolul Regina-Hotel („România muncitoare”, 19-26 noiembrie 1906).

Considerându-se şi fiind un ziarist militant, credem totuşi că Panait Istrati nu a greşit indicându-şi debutul cu articolul Un om cu scaun la cap, care exprimă o primă luare de poziţie, demascând plaga antisemitismului din epocă şi „animatorii” ei. Acest articol nu a putut fi identificat, colecţiile „României muncitoare” fiind incomplete sau deteriorate parţial.

Activitatea sa în presa socialistă este semnalată şi apreciată astfel: „După Conferinţa din 1907, apărură condeie noi (În „România muncitoare"). N. D. Cocea scria articolele de demascare a guvernelor reacţionare şi cronici literare, iscălite uneori Nicoară al lumii; Panait Istrati cu reportajele sale pline de sarcasm, scrise într-o limbă literară..." (Presa muncitorească şi socialistă în România, vol. II, Editura Politică, p. 161).

{53} „Dimineaţa" (17-26 martie 1909). Nici aceste reportaje nu au putut fi identificate. Mircea Iorgulescu a găsit trei reportaje intitulate Lipitorile muncii, apărute în ziarul „Dimineaţa", la datele 17, 18 şi 22 martie 1910.

{54} Puternica grevă din portul Brăila are loc în iunie 1910, antrenând, în semn de solidaritate, şi cele mai multe fabrici şi ateliere din localitate; în pregătirea acestei greve, „România muncitoare" publică la începutul anului 1910 reportajul Muncitorii din portul Brăila. Cum erau odată şi cum sunt astăzi. Rolul organizaţiei sindicale. Semnat: Panait Istrati. Secretar al Sindicatului muncitorilor din portul Brăila, Istrati participă la toate acţiunile de pregătire a grevei, ia cuvântul la întrunirile organizate fie la sediul sindicatului, fie în sălile din oraş. Rapoarte ale poliţiei locale îl descriu astfel: „sindicalistul Panait Istrati este unul din cei ce agită pe muncitori"; „atacă autorităţile"; „a adus insulte d-lui căpitan al portului", şi „a fost condamnat de dl. judecător urban la 300 lei amendă".

La Congresul comisiei generale a sindicatelor şi partidului social-democrat, ţinut tot în anul 1910, sub preşidenţia lui I. C. Frimu, Istrati este ales secretar, ca „reprezentant al muncitorimii din porturi". Semnificativ pentru activitatea sa este şi răspunsul la ancheta Pentru votul universal, („Viitorul social", nr. 7-8, 1910) şi în care spune între altele: „Votul universal egal, direct şi secret, nu poate fi obţinut decât prin constrângerea clasei diriguitoare de către poporul luminat şi conştient de drepturile lui", (Revista publică în acelaşi număr şi răspunsurile lui Const. Dobrogeanu-Gherea, Ovid Densusianu, Mihail Sadoveanu şi alţii).

{55} În „Adevărul", 14 mai 1910.

{56} Cei opt arestaţi sunt: I. C. Frimu, Gheorghe Cristescu, Dumitru Marinescu, Al. Oprescu, Panait Istrati, Al. Stănescu, Ilie Matac şi P. Tanescu. Procesul are loc în zilele de 30-31 octombrie 1909, în apărarea muncitorilor arestaţi pledând: N. Fleva, Const. Miile, Radu D. Rosetti N.D. Cocea şi alţii.

{57} La proces, Istrati este achitat, deşi acuzarea pusese un martor „dresat" ca să-l încrimineze. Înscenarea este relatată chiar de el: „E tipic cazul meu, în care un martor «cu vază» (...) depune la instrucţie mărturie mincinoasă contra mea, fără să fiu adus de faţă, supunându-se dresurei, ca orice copoi căruia îi e frică să nu piardă slujba (...). În timpul şedinţei mi-am schimbat locul în care fusesem aranjat, cu un alt muncitor. Învăţat de afară ce număr ocup eu, în rândul celor opt (martorul) vine şi la întrebarea dacă cunoaşte pe cineva dintre „inculpaţi", el arată pe acel ce ocupa locul meu şi din care cauză acesta îşi va face acum pedeapsa, de două ori nedreptăţit. Judecătorii au văzut din dosar (...) că nu „inculpatul" arătat de martor e cel acuzat la instrucţie. Au văzut, au tăcut (...). Iată adevărata lor faţă! Repet încă o dată; de la cel mai de jos, până la cel mai de sus, laşi! Sunt gata, domnilor, să-mi primesc pedeapsa; aveţi toate instrumentele la îndemână". („România muncitoare", 5 noiembrie 1909).

{58} Între 19 octombrie şi 6 noiembrie, ziarele „Adevărul" şi „Dimineaţa" duc o susţinută campanie în favoarea muncitorilor arestaţi. De asemenea, „Calendarul muncii pe anul 1910" consemnează că „indignarea a cuprins opinia publică. La cercul «România muncitoare» este un adevărat pelerinaj". Istrati va evoca mai târziu acest „19 octombrie 1909", atât în cărţile Biroul de plasare şi în lumea Mediteranei – Apus de soare, cât şi în două articole despre Racovski: unul în „L'Humanité" (14 mai 1922), iar celălalt, scris în 1927 pentru revista „Ogoniok", rămas inedit.

{59} Apar în „Dimineaţa", din 13 şi 15 martie 1910, cu titlul Monstruozitatea unui diacon. Ziarul publică însă într-un număr imediat următor o dezminţire sub forma unei „convorbiri cu episcopul Dunării de Jos".

{60} Istrati îşi încetează activitatea de corespondent, în urma convorbirii telefonice cu Const. Miile. Ancheta de la Tulcea apare în „România muncitoare", cu titlul Monstruozitatea diaconului D. Popescu, din Tulcea. Violarea unei copile de 12 ani (28 martie 1910). Cu prilejul'jubileului de douăzeci şi cinci de ani al ziarului „Adevărul", Istrati reactualizează „Afacerea diaconului de la Tulcea", publicând articolul O amintire banală („România muncitoare", 3 noiembrie 1910), sugerând ca ea să fie inclusă în „istoricul" acelui ziar.

{61} Calul lui Bălan (semnat: P. Istrati) şi Întâi Mai (semnat: P. Brăileanu) apar în „Calendarul Muncii" (pe anul 1912), iar Nostra Famiglia (semnat: Andrei Scutaru), în „Lumea nouă" (15 iulie 1911).

{62} S-au cunoscut în anul 1909, la sediul mişcării sindicale şi al celei socialiste, care se afla în Calea Victoriei, vizavi de Biserica Albă.

{63} Un articol al lui Istrati, în „România muncitoare” îl făcuse pe Alecu Constantinescu să-i descopere „un particular simţ al condeiului, lucru rar la un simplu lucrător zugrav cu patru clase primare. Această calitate a lui m-a atras şi m-a hotărât să-l înconjur cu toată atenţia mea, în speranţa că voi putea face din el un bun ziarist al socialismului şi mai târziu, după ce se va fi pus în curent cu marxismul, un teoretician al frumoasei noastre doctrine revoluţionare (...). Pierdeam cu el multă vreme, în discuţii amicale, câteodată nesfârşite.”- (O lămurire necesară: Prietenia mea cu Panait Istrati, în „Deşteptarea”, Detroit, 7 februarie 1932). Are discuţii nenumărate, aprinse şi interminabile cu Gheorghe Cristescu şi Alecu Constantinescu, asupra doctrinei şi moralei politice, rolul maşinismului „În lumea ce va să vină” şi în sfârşit pe eterna şi mult controversata temă: conştiinţa revoluţionară a militantului socialist. Istrati susţinea: independenţă şi onestitate; Alecu Constantinescu pleda pentru onestitate şi disciplină.

{64} „România muncitoare” şi „Cercul de editură socialistă”, unde fusese angajat ca secretar.

{65} Nu este singura „ieşire” violentă a lui Panait Istrati împotriva „şefilor mişcării social-democrate, de dinaintea primului război mondial. Ea se va accentua după moartea lui Ştefan Gheorghiu şi trădarea Internaţionalei a II-a, transformându-se în ruptură făţişă.

{66} Dumitru Theodor Neculuţă.

{67} Conferinţa pe ţară din 1906 a sindicatelor şi cercurilor socialiste. Ştefan Gheorghiu a condamnat „parodia corporaţiilor şi a legii meseriilor”.

{68} Jeaneta (Enta) Maltus. (Alteori apare cu numele: Malcos.)

{69} În octombrie 1910, Istrati este numit casier al Sindicatului muncitorilor din portul Brăila: „Pe lângă că este pe deplin priceput în ale mişcării sindicale, a sacrificat şi meseria de zugrav, în schimbul unui salariu de 120 lei lunar, ce primeşte de la sindicat, numai cu scopul de-a aduce lumină muncitorilor şi a le apăra cauza lor dreaptă”. (Dintr-un raport al poliţiei din Brăila).

{70} Sindicatul se afla în Piaţa Poporului, în colţul străzii Ştefan cel Mare cu Carantinei.

{71} Ştefan Grigoriu, întemeietorul Sindicatului muncitorilor din portul Brăila. „...A fost menit să dezarmeze, să îmblânzească şi să îndrepte pe calea socialismului cea mai sălbatică şi mai coruptă breaslă de lucrători. Astăzi, numai după patru ani de organizare, muncitorimea portului a căpătat culoarea obişnuită a unei mase organizate, înlăturându-se aproape toate asperităţile vicioase pe care orice breaslă neorganizată le are în felul ei (…). Pentru asta, în Casa Poporului de mâine, el trebuie să ocupe locul de cinste”. (Din necrologul apărut în „România muncitorească” la 7 aprilie 1913, semnat P. Istrati) .

{72} Toamna anului 1911.

{73} „Atunci, se ivi Panait Istrati cu propunerea lui de călătorie la Cairo, în Egipt. Propunerea este ademenitoare: aerul cald şi uscat al capitalei egiptene putea folosi plămânilor slăbiţi ai lui Ştefan; îndepărtarea de mediul lui de activitate era o garanţie pentru odihna forţată de care avea nevoie (...). Pe de altă parte, ideea însăşi a unei călătorii în străinătate, mai ales în ţara faraonilor, în Egiptul minunăţiilor şi misterelor antice, trebuia să-l fi atras cu o forţă magnetică pe veşnicul călător ce era Ştefan”. (Evocări, Ştefan Gheorghiu şi epoca sa, de M. Gh. Bujor, Editura politică, 1968, p. 174).

{74} Ştefan Gheorghiu a murit la 6 martie (st. v.) 1914, orele 3 dimineaţa, în vârstă de 35 de ani. A fost îngropat la cimitirul Bolovani, din Ploieşti.

{75} Peripeţiile acestei „acostări” forţate la Neapole sunt evocate în Diretiissimo. (Vezi vol. Neranţula şi alte povestiri, Editura Minerva, 1984, pp. 429-460).

{76} Lucra în redacţia ziarului „România muncitoare”.

{77} Graţie unei scrisori „de bună recomandaţie amicală”, dată de Alecu Constantinescu, care în confesiunea publicată în „Deşteptarea” (7 februarie 1932) precizează: „Ţineam ca să-l trimit în lumea mai complicată a Occidentului, să vadă, să studieze viaţa-maşină a muncitorului marii industrii şi să înveţe limba franceză, spre folosul ideologic al proletariatului român. După îndelungată insistenţă, reuşesc a-l hotărî să se ducă la Paris”.

{78} Singura referinţă despre această primă şedere la Paris, în 1913, este articolul Scrisori din Paris, La Pere-Lachaise, apărut în „România muncitoare” (16 ianuarie 1914). După cum a mărturisit-o mai târziu, a revenit în Franţa în anul 1920, pe altă „poartă”...

{79} Figura lui Ştefan Gheorghiu l-a obsedat puternic pe Panait Istrati. Ea este prezentă în unele pagini din opera sa (Trecut şi Viitor, Casa Thuringer), ca şi în „paginile de călătorie”. Fraţii săraci, manuscris început la Geneva, în timpul primului război mondial, dar abandonat. Avea în intenţie să scrie – în cadrul operei sale – un volum Agitatorul. Proiectul data din

anul 1925, când face apel la prietenii din mişcare, să adune „orice bucăţică de hârtie unde Ştefan a scris o slovă, scrisori particulare ori imprimate, oriunde se vorbeşte de el, în fine, tot ce mă poate documenta". Cartea urma să fie editată la „Renaşterea", iar beneficiul net „vărsat în întregime unui fond mobil de ajutorare a clasei muncitoare; sper să adun sumele necesare ca să fac la Brăila, apoi aiurea, ospătării populare unde să găsească hrană şi adăpost aceia care mai sunt azi pe drumuri, aşa cum am fost eu până ieri" (Nisa, 9 martie 1925).

{80} La un an de la moartea lui Ştefan Gheorghiu, Istrati profită de prilejul comemorării şi-i evocă amintirea în două mari articole ce ocupă întreg numărul „Tribunei transporturilor", din 6 martie 1915, vărsându-şi cu această ocazie „tot veninul" împotriva fruntaşilor social-democraţi, pe care-i socotea vinovaţi de moartea prematură a marelui său prieten.

{81} Jeaneta Maltus se căsătorise „de formă" cu Ştefan Gheorghiu, pentru a căpăta o stare civilă şi a nu fi expulzată de poliţie, din cauza activităţii revoluţionare şi neavând un domiciliu stabil.

{82} La 22 martie (stil vechi) 1916, obţine paşaport pe numele: Gherasim Panait Istrati, de profesiune zugrav, călătorind în străinătate pentru cauză de boală – Elveţia. În următoarele două zile obţine şi vizele austro-ungară, germană şi elveţiană.

{83} Părăseşte ţara prin punctul de frontieră Predeal, la 30 martie (stil vechi) 1916. Patru zile mai târziu se află la Dresda şi ajunge în Elveţia, la Leysin-Village, la 23 aprilie 1916, trecând prin Zurich.

{84} La Leysin-Village locuieşte „chez M-me Leibovici, Maison Chapuit. Sunt om sărac, lucrător manual (zugrav de case). Aici lucrez, atât cât îmi îngăduie sănătatea, ca să-mi câştig existenţa pe şantierul d-lui Jac. B. Creuse". Fiind tuberculos, doctorul Vautier, de la „Sanatorium Populaire" îl examinează de patru ori. (Date extrase din Paşapoarte şi scrisori ale lui Panait Istrati, de George Macovescu, în „Contemporanul", 8 martie 1968).

{85} A fost revizuit la „Insel-Hopital" din Berna, la 30 noiembrie 1916. În februarie 1917 i se eliberează un nou paşaport, cu domiciliul „Pension-Favre-Leysin. Revizuirea se face cu peripeţii. Somat în două rânduri să se prezinte la revizie, invocă lipsa mijloacelor băneşti spre a-şi plăti drumul Leysin-Berna, dus şi întors. În caz de plecare, cere Legaţiei să-i plătească „datoria de şaizeci de franci, familiei care mă întreţine şi la care am toate lucrurile amanetate. Nu pot pleca, lăsând obiectele amanet, ca un fugar".

{86} Despre aceşti „ani negri", scrisori ale lui Panait Istrati – aflate în arhiva Legaţiei României de la Berna – aduc completări zguduitoare: la 9 aprilie 1917 adresează Legaţiei un „umil şi călduros apel" de-a fi ajutat material, aflându-se în neagră mizerie. Se oferă a restitui suma, lăsând în gaj paşaportul şi certificatul de scutire militară. Ministrul îi trimite, personal, zece franci, Legaţia neavând fonduri disponibile. Primeşte „ajutorul" cu întârziere, deoarece se mutase la Lausanne, Avenue Simplon nr. 9. La 8 iunie 1918, Legaţia îi preschimbă gratuit paşaportul, neavând cu ce plăti taxele şi fiind „de mai multe ori suferind". Trăieşte dintr-o modică pensie acordată de Comitetul pentru ajutorarea românilor nevoiaşi. La 26 ianuarie 1920 solicită reînnoirea paşaportului expirat, scutit de taxe, şi întreabă dacă poate „spera reîntoarcerea în ţară pe spesele Legaţiunii". Răspunsul este negativ. Pe parcursul acestor ani, rareori găseşte de lucru, trăind în veşnică agitaţie, hăituit de grija zilei de mâine. Rătăceşte pe străzi, însingurat, cu gândul la maică-sa, singurul reazim ce-l mai ţine în picioare. Crăciunuri predestinate a fi triste, înlăcrimate de remuşcarea de-a fi părăsit o mamă, lăsând-o pradă dorului şi necazurilor zilnice. La Geneva, descoperă într-o zi, pe scările Consulatului, un ţăran român care evadase dintr-un lagăr german şi trecuse Rinul înot. Îi ascultă povestea şi o evocă într-un articol destinat să apară în vreun ziar elveţian din acea epocă. Articolul a fost publicat postmortem (Evadatul de peste Rhin, în „Analele Brăilei", decembrie 1971 şi în vol. Viaţa lui Adrian Zografi, Editura Minerva, 1983, pp. 512-517).

{87} Bolnav de gripă, a fost internat în ianuarie 1919 în clinica doctorului Cevey. A stat în sanatoriu trei luni.

{88} Joiţa Istrate a murit la 8/21 aprilie 1919, la Brăila.

{89} „La Tribune de Geneve".

{90} Scrisoare datată: Geneva, 20 august 1919.

{91} La data expedierii scrisorii, Istrati locuia pe 5, rue Verdene-Geneve.

{92} Paul Birukof, vechi prieten şi biograf al lui Tolstoi. În conferinţa sa pledează pentru tolstoism, considerând bolşevismul ca „o doctrină amorală, ce nu oferă nimic sufletului omenesc".

{93} Ziar pacifist care apărea la Geneva.

{94} În „La Feuille”, 24 iunie 1919.

{95} Lettre ouverte d'un ouvrier a Henri Barbusse, în „La Feuille”, 16 septembrie 1919. Răspunsul lui Barbusse apare în luna octombrie, acelaşi ziar.

{96} Daignerez-vous, în „La Feuille”, 11 octombrie 1919.

{97} Scrisoare datată Geneva, 5 septembrie 1919.

{98} „Omul străzii este o fiinţă pe care viaţa n-o mai încălzeşte. N-are decât două mâini, două picioare şi capul. Dacă-şi foloseşte sau nu braţele, inimii lui îi e totuna. Picioarele – mai de folos, mai legate de inimă – îl poartă departe de viaţă, adică departe de orice realitate indiferentă dorinţei sale de a trăi. Şi ar fi aproape fericit să se găsească acolo unde ele îl conduc, dar atunci intervine capul său groaznic, această «cutie» plină de întrebări, de năluciri, de planuri, speranţe, nelinişti, nostalgii, amintiri, – o învălmăşală de imagini cumplite care se străduie să-i dovedească, iar şi iar, că nu-i decât un om de pe stradă, un om pe care viaţa nu-l mai încălzeşte. Am fost un asemenea om. (Şi poate că mai sunt încă.) Din fericire, îmi găseam totdeauna soţi: sunt destui pe străzi. Fireşte, trebuia să aleg, căci oricât ar fi fost de oameni ai străzii, nu erau decât rareori posesori ai acelei «cutii» străbătute de necruţătoare sclipiri, care să-ţi amintească mereu cine eşti”. (Vezi paginile autobiografice Vântură-lume sau Lenin şi omul străzii, în vol. Amintiri, evocări, confesiuni, Editura Minerva, 1985).

{99} Se opreşte întâi la Paris, la prietenul cizmar Gheorghe Ionescu, apoi în toamnă se stabileşte la Nisa. Hotărârea de-a părăsi Elveţia o ia la sfârşitul lui ianuarie 1920, când de la Monthey scrie Legaţiei române de la Berna, întrebând „dacă acest paşaport îmi poate servi pentru a călători în alte ţări”. La Paris, îşi reia meseria de zugrav.

{100} O elveţiancă măritată (Yvonne) care-şi părăseşte căminul, plecând împreună cu Istrati la Paris, în martie 1920. Aici locuiesc la un hotel de pe rue Orsel, în Montmartre. Lipsa banilor şi imposibilitatea de-a găsi un mijloc de trai deteriorează relaţiile dintre cei doi amanţi, care până la urmă se despart. Istrati părăseşte Parisul în toamna aceluiaşi an, stabilindu-se pe Coasta de Azur, la Nisa. Încearcă diferite mijloace de a-şi câştiga existenţa: vânzător ambulant, amploaiat într-o librărie la ambalarea pachetelor etc. Se hrăneşte cu pâine goală, izgonit de proprietar pentru neplata chiriei.

{101} Gheorghe Ionescu, care-l revede deseori în răstimpul acestei şederi la Paris, declară că „Istrati se istovea în munci neplăcute, neavând tovarăşi de lucru inteligenţi. Chiar şi cu cei câţiva prieteni din cercul nostru el nu izbutea să închege un dialog, despre ceea ce îl frământa. Hărţuit de nevoia de-a scrie, ne spunea: «Când voi putea să-mi descarc în sfârşit sufletul »„ (Interviu publicat în „Marianne”, 24 aprilie 1935).

{102} Confesiune intitulată Ultime cuvinte scrisă la 1 ianuarie 1921 şi dedicată lui Romain Rolland, cu trei zile înainte de a-şi tăia beregata în parcul Albert I din Nisa. Scriitorul francez intră în posesia acestei dramatice confesiuni, abia în noiembrie 1922, cu ocazia primei vizite a lui Istrati la Villeneuve. Până la această dată, manuscrisul a fost lăsat în păstrarea poetului Pierre-Jean Jouve, prieten cu Istrati.

{103} Mihail Mihailovici Kazanski.

{104} Către sfârşitul lui decembrie 1920, Istrati solicită lui Gheorghe Ionescu să-i trimită de urgenţă cincizeci de franci. Răspunsul negativ îi parveni prin Matha Ionescu, care-i scrie: „Georges este bolnav de câtva timp... Avem cheltuieli foarte mari, fiindu-ne imposibil să facem ceva pentru d-ta, în clipa de faţă”. Umilit, Istrati a subliniat în scrisoare aceste ultime cuvinte de refuz categoric...

{105} Ziarele locale „L'Eclaireur de Niee”, „Le Petit Nigois” şi „L'Eclaireur du Soir” (4 şi 5 ianuarie 1921) relatează şi comentează faptul sub titlul Les Desesperes (Disperaţii): „Supusul român Gherasim Istrati, în vârstă de 36 ani, de meserie zugrav, domiciliat în str. Mareea nr. 15, a încercat să se omoare, tăindu-şi beregata cu un brici. Nenorocitul s-a prăbuşit peste grilajul scuarului Albert I, ce înconjoară monumentul Centenarului. Din cauza rănii teribile, a pierdut sânge din abundenţă, suferind îngrozitor (...) Din nenorocire, a trecut mai mult de o jumătate de oră, până să fie alertată poliţia şi transportat la spital. Sunt puţine şanse că va supravieţui. Printre hârtiile sinucigaşului s-a găsit o scrisoare în care declara că a vrut să scape de mizeria crâncenă, fiind doborât de griji morale şi materiale. A fost internat la spitalul Saint-Roch, unde i s-au dat primele îngrijiri”.

{106} Această scrisoare s-a pierdut. Amănunte despre conţinutul ei se găsesc în scrisoarea lui Fernand Despres către Romain Rolland (15 martie 1921) şi în evocarea Christian Racovski, scrisă de Panait Istrati, în februarie 1927, pentru revista „Ogoniok” (publicată postum în Les Cahiers des Amis de Panait Istrati, nr. 17, ianuarie 1975). Fernand Despres lucra în redacţia ziarului „L’Humanité”. (Colaborase şi la gazeta „La Feuille”, a lui Jean Debrit, însă nu-l cunoscuse pe Istrati. „Dacă l-aş vedea, poate l-aş recunoaşte”, adaugă el.) La sfârşitul lui ianuarie 1921, el intră în posesia unor „hârtii ale sinucigaşului”, trimise redacţiei. Iată relatarea sa: „Înainte de-a lua tragica hotărâre, Istrati scrisese o Scrisoare

deschisă ziarului L'Humanité, descoperită printre hârtiile sale. În ea spunea că «mizeria nu l-a speriat niciodată, întovărăşindu-l întreaga viaţă». Dar că «privaţiunile groaznice» din ultima vreme, «o viaţă obscură, sterilă» i-au zguduit puternic sănătatea, fără a mai număra şi «umilinţele cumplite ce l-au făcut odios în proprii săi ochi». Timp de douăzeci de ani, am cultivat în tăcere – spune el – calităţi vizibile, dovedite şi utile cauzei. O lipsă totală de supleţe şi adaptare la evenimente, ca şi o viaţă aventuroasă şi îndrăgostită de libertate şi independenţă au zădărnicit, însă totul. Lanţurile unui temperament prea pasionat au contribuit şi ele. «O fiinţă din popor căreia îi era ataşat» – şi l-a părăsit, cu siguranţă (deşi el n-o spune, dar se presimte), a pus capac vieţii sale turmentate. «Singurătatea şi izolarea fără voie» îi sunt mai penibile decât moartea. Această confesiune a sa se termina cu un salut adresat proletariatului francez pentru curajoasele sale realizări de până acum, exprimându-şi profunda admiraţie faţă de pionierii Cachin şi Frossard, ca şi pentru scriitorii săi preferaţi, Henri Barbusse şi Romain Rolland".

{107} Poliţia făcând descindere la domiciliul sinucigaşului, i-au găsit în haine scrisoarea din 1919 şi au trimes-o la ziarul L'„Humanite". Fernand Despres, care lucra în redacţie, a expediat-o lui Rolland. Dar nu numai atât: el pledează prin scrisori în favoarea vagabondului român, convins de marea forţă artistică ce se zbătea într-însul, căutându-şi drumul: „Acest Istrati are, desigur, o sensibilitate profundă. Mi-a trimis o povestire – un episod de grevă – (N. E., Nicolai Tziganou), pe care am dat-o lui Martinet (N. E., Marcel Martinet, directorul sectorului literar la ziarul „L'Humanité") şi care dezvăluie o forţă de gândire şi revoltă asemănătoare cu a lui Gorki. Remarcasem, de altfel, forţa sa de expresie, care-i cu atât mai admirabilă cu cât scrie într-o limbă străină. Dacă Martinet îi va publica povestirea, are nevoie mai mult de încurajare morală decât de bani. Sunt stupefiat, ca şi d-ta, în faţa acestor forţe delirânde de geniu, care se irosesc neştiute de nimeni. În imensitatea mulţimilor trăiesc atari necunoscuţi formidabili, striviţi fără scăpare de o soartă vrăjmaşă. Existenţa acestui om ne-a fost revelată aproape în chip miraculos. Putea dispare, fără ca cineva să ştie. Şi datorită doar unei simple scrisori din Geneva, câţiva dintre noi ne-am putut da seama de ce a putut să însemne viaţa acestui învins de geniu. Ce bucurie ar fi, dacă acest om ar avea stofa unui Gorki! E încă tânăr. Jean-Jacques Rousseau a debutat mult mai târziu... Cred că dacă şi-ar povesti viaţa de luptă şi vagabondaj, de înflăcărare şi deznădejde, el ar izbuti să scrie una dintre cele mai zguduitoare şi mai sumbre cărţi din câte s-au scris până acum. Este păcat că un om înzestrat cu atari daruri să fie lăsat pradă cruzimii soartei. Simţul său profund de independenţă se poate reconcilia greu cu exigenţele unei societăţi disciplinate până la absurd şi unde săracii, care nu se resemnează, sunt de regulă striviţi.

Drama de la Nisa a fost consecinţa unui lanţ de decepţii şi încercări. A suferit din cauza mizeriei şi mult mai mult de singurătatea morală. I-am scris şi acest salvat de la moarte mi-a răspuns. Ca să revie la viaţă, are nevoie de un curaj supraomenesc. Îl înspăimântă, mai ales, indiferenţa, lipsa solidarităţii tovărăşeşti. Este un om care ar putea aduce mari servicii, dacă ar fi folosit potrivit capacităţii sale.Cred că l-am putea ajuta să-şi refacă viaţa şi să recapete dorinţa de-a trăi. Nici un om nu se poate descurca prin forţe proprii – îmi scrie el – dacă nu este ajutat. Afară doar dacă nu-i un geniu». Din nenorocire are dreptate!". (Scrisori către Romain Rolland, 14 şi 15 martie 1921).

{108} Datată: Paris, 15 martie 1921.

{109} Printre aceste „bunăvoinţe", ivite pe vremea internării în spital, se numără şi Fernand Despres. El este cel care-l informează pe Romain Rolland despre starea sinucigaşului, descriindu-l cu simpatie: „O scrisoare din partea d-tale i-ar reda încrederea pierdută. I-ar decide poate vocaţia".

{110} Les Musiciens d'aujord'hui de Romain Rolland, editura Hachette. Cuprinde pagini despre viaţa şi opera lui Berlioz, Wagner, Saint-Saens, Vincent d'Indy, Hugo Wolf şi Strauss.

{111} La Geneva, în 1917, Istrati cunoaşte un „vântură-lume", Antonio, pe care îl reîntâlneşte în 1921, pe Promenade des Anglais, la Nisa şi „fac" împreună fotografie ambulantă şi zile de închisoare la „Maison Cellulaire". E mai mult ca sigur că acest Antonio nu-i altul decât A. Bernard, pe care l-a cunoscut într-o seară de restrişte sufletească, tot la Geneva, în 1917. Acest Bernard, la moartea lui Panait Istrati, a trimis o coroană de flori naturale, având inscripţia: „De la succesorul său pe Promenade des Anglais"...

{112} Lângă aparatul fotografic, avea un panou cu diferite „mostre, la minut" precum şi indicaţia publicitară: „Photo plein air Silhouettes, – P. Istrati, 2 rue Mas sena – Les photos sont livrables, le lendemain de la pose – Priere d'attendre Voperateur"...

{113} La îndemnul lui Rolland de-a „realiza opera", Istrati trimite la sfârşitul lui martie 1921 primele sale încercări literare, în franţuzeşte: Une rencontre şi Pendant la traversee. La 29 martie şi 17 aprilie 1921, Rolland îi răspunde: „Am citit de două ori povestirile d-tale. Nu fi neliniştit de franceza d-tale. Ai greşeli mari, dar uşor de îndreptat. Esenţial este că ai fost înzestrat cu darul exprimării şi că înseşi unele inversiuni de construcţie pot fi păstrate uneori în limba franceză, deoarece se calchiază cu supleţe pe meandrele gândirii d-tale. Va fi un lucru neînsemnat, pentru prietenul care te-ar citi ca să facă «toaleta» francezei d-tale. Şi nu mă îndoiesc că, dotat cum eşti, vei învăţa în scurtă vreme ceea ce îţi lipseşte (...). Cât despre povestire (Une rencontre) este bună şi ar putea fi publicată (...). Mi-au plăcut clipele de reverie însorită în mijlocul naturii (la Cressier), acest sentiment profund de

dragoste nemărginită, de confundare cu natura. În rest: povestirea în sine, dialogul, personajele, sunt vii şi naturale (...). În orice caz, poţi să ai încredere. Vocaţia d-tale de artist este evidentă. Şi oricare ar fi limba, ai fi, eşti un scriitor".

{114} La hotărârea bruscă de-a se da la fund, a contribuit, în cea mai mare măsură, o scrisoare prin care solicită de la Rolland un ajutor bănesc. „Mi s-a părut un sacrilegiu şi-am oprit-o pentru mine". Totuşi, Rolland îl ajută ca să-şi cumpere un obiectiv nou la aparatul fotografic. „Cu banii d-tale – îi va scrie la înapoiere – am putut să mă duc în Alpi şi să-mi câştig existenţa toată vara. După mine, banii nu joacă alt rol între oamenii cu suflet decât cel de-a ajuta pe orice om căzut în nevoie, chiar şi pe un beţiv. Acest fel de-a înţelege viaţa mi-a cauzat numeroase neajunsuri. Fi-voi în aceeaşi situaţie cu d-ta?". Istrati părăseşte Nisa, după 9 mai şi revine la 22 decembrie 1921, când reia corespondenţa cu marele său prieten, întreruptă pe toată durata „pustnicirii".

{115} Aceste pagini – sub forma unui caiet – sunt date lui Rolland la înapoierea la Paris, cu menţiunea: „Se află desigur în ele destule prostii, dar, în acelaşi timp, şi mult suflet; desigur, sufletul meu". (S-au publicat în româneşte, în revista „Manuscriptum", nr. 3, 1974.)

{116} Romain Rolland: Viaţa lui Beethoven, Viaţa lui Michelangelo şi Viaţa lui Tolstoi.

{117} În iarna lui 1921, locuieşte în inima Nisei, pe strada Massena nr. 2, într-o cameră frumoasă. Câştigă zilnic, cu fotografia, 60-80-100 şi chiar 150 de franci. Stabilitate materială. Îl invită, printr-o scrisoare, pe Romain Rolland, care era bolnav, să vină la Nisa şi să petreacă în locuinţa sa întreg sezonul. „Deoarece soarta a ţinut să-mi dea un Romain Rolland, vreau să-i onorez inima şi să mulţumesc astfel destinului. Vreau mai ales să onorez în el eternul". (Scrisoare datată 29 decembrie 1921). „Huzurul" nu ţine însă mult. Un an mai târziu, îi va scrie tot lui Rolland: „Sunt tare nenorocit, din cauza lipsei de bani. Fotografia a căzut baltă: vânt, ploaie, cer înnorat, nici un client şi prea mulţi fotografi"...

{118} Scrisoare datată 27 decembrie 1921.

{119} Scrisoare datată 18 ianuarie 1922.

{120} Datată Nisa, 2 ianuarie 1922. La această scrisoare, Rolland nu răspunde. Ca să-şi arate severitatea hotărârii luate, el întrerupe corespondenţa până în iunie 1922. Pradă unei frământări fără seamăn, Panait Istrati părăseşte Nisa, la începutul lunii mai, venind la Paris cu „intenţie precisă" de-a face o vizită inopinată lui Romain Rolland. „Nici o ambiţie, nici un scop material, nici un gând profitor nu-mi murdărea inima, tremurândă de emoţie (...) ci numai dorinţa sinceră, imaculată, congestionată de dragoste, de-a privi chipul d-tale şi de a-mi căli puterile şovăinde la suflul inepuizabilei d-tale credinţe". Amară decepţie însă! Portarul îl întâmpină cu răceală, spunându-i: „Domnul Romain Rolland e plecat în Elveţia!"... Ceea ce era adevărat, din aprilie îşi mutase reşedinţa la Villeneuve, ca să poată lucra.

{121} La toate scrisorile trimise de Istrati în primele cinci luni ale anului 1922, Rolland răspunde numai o dată şi atunci casant: „Îţi aştept manuscrisul. Voi fi fericit să-l citesc. Nu te grăbi să-l termini. Rezervă-I atâta timp de cât are nevoie (...). Suferinţele sunt îngrăşământul ogorului nostru. Opera d-tale trebuie să fie mănoasă şi viguroasă (...). Îţi mulţumesc pentru sentimentele prieteneşti din scrisori (...). Am nevoie să fiu singur. M-am instalat în Elveţia, cu sora şi bătrânul meu tată, care îmi apără singurătatea, netulburând-o. Să nu mă crezi un egoist! Mă obligă sănătatea, într-o oarecare măsură. Şi apoi, sper să folosesc mai bine puţinii ani ce mai am de trăit, concentrându-mi forţele într-o operă trainică, decât să-i irosesc în pălăvreli zadarnice". (Scrisoare datată Villeneuve, 25 iunie 1922).

{122} Nicolai Iziganov (În loc de Tziganou), în „L'Humanité", din 27 martie 1921. „Mâna franceză prietenă", care să-i corecteze manuscrisele, a format obiectul unui viu dialog epistolar cu Romain Rolland, care se grăbeşte să-l asigure: „Cât priveşte greşelile de franceză, nimic grav. O simplă lectură le va îndrepta (...). Important este că ai darul de-a scrie – în nu importă care limbă – graţie darului (adesea greu de suportat) de-a avea o inimă bogată în simţire şi arzând de dorul de-a se spovedi".

Rolland i-a corectat capitolul I din Chira Chiralina. („N-am schimbat decât cuvintele incorecte ori greşite ca grafie sau înţeles"). A doua „mână prietenă franceză" este Jean-Richard Bloch, ales şi propus de Rolland. („Înainte de-a fi dat la tipar, manuscrisul d-tale va fi revăzut de Jean-Richard Bloch, cu consimţământul d-tale, aşa cum am procedat şi eu în cazul Chirei".) A treia „mână franceză" este Jacques Robertfrance, care i-a revizuit manuscrisele până în 1932.

{123} Rolland îi combate, prin scris, hotărârea de-a renunţa să-şi scrie opera: „Nu sunt de acord deloc ca să renunţi la opera d-tale. Niciodată, să nu renunţi la ea!... A visa, nu-i de-ajuns. Şi nici chiar a trăi. A scrie, înseamnă să-ţi stăpâneşti visul şi să-ţi umpli viaţa." (26 martie 1921).

{124} „Duminică 5 mai 1922, Gheorghe Ionescu împreună cu soţia sa şi prietenul său Panait sosesc cu trenul la Triel, de unde urcă pe jos până La cătunul Hautil. Îi întâmpină prietenos Floscher, un om original şi simpatic, care locuia singur într-o casă veche. Acest pustnic este totuşi agreabil, trăieşte în mijlocul naturii; a citit mult şi a gustat din belşug viaţa, înainte de-a se retrage la Hautil (...). Panait este fermecat de acest ţinut liniştit şi odihnitor şi primeşte entuziasmat sprijinul generos al lui Ionescu. Se va instala aici, gazda îi va găti, iar el va scrie. Cheltuiala va fi suportată de Ionescu”. (Eduard Raydon: Panait Istrati, vagabond de ginie, Editions municipales.) întreţinerea lui Istrati la Hautil a costat o sută şi cincizeci de franci, lunar.

{125} 24, rue du Colisee, Paris.

{126} Această „primă carte” este un manuscris de 408 pagini care conţine povestirile: Sotir, Kir Nicola, Mihail şi Moş Anghel (prima parte). La 4 septembrie îl expediază lui Rolland, care-i comunică la 24 septembrie, între altele: „În unele din povestirile d-tale se află preţioase daruri ale vieţii şi ale artei. Câteva dintre ele (ţin-te bine!) au valoarea celor mai bune pagini ale lui Gorki sau chiar a povestirilor populare ale lui Tolstoi (...). În general, ceea ce este superior în opera d-tale, sunt figurile bărbăteşti: Sotir, Kir Nicola, Moş Anghel (capitol magnific) şi mai ales Mihail (...). Pictezi natura, nu numai cu ochii, ci şi cu inima. Sunt necesare uşoare retuşuri (atente), pentru a face din unele descrieri opera definitivă (...). Se află în dumneata o minunată vitalitate. Porţi în amintirile d-tale comori de umanitate. Nu lăsa să-ţi scape ora care trece. Aruncă pe hârtie cât mai mult cu putinţă din această lume care se agită în fundul sufletului d-tale. Profită, profită câtă vreme demonul vieţii se află în d-ta. Şi dacă ceea ce urmează va fi la înălţimea anumitor capitole din Adrian Zografi, pot să-ţi spun fără să greşesc că această operă se va impune datorită forţei inimii. Se va impune – poate şi în Franţa sau mai întâi prin Franţa – în mod hotărât însă în Europa!”

{127} Istrati ajunge la Villeneuve, la 22 octombrie, orele 8 seara. Locuieşte la „Hotel du Raisin”, în camera nr. 20, rezervată pentru el de Romain Rolland. Starea sănătăţii sale n-a fost prea bună, în timpul şederii la Villeneuve. Într-o scrisoare trimisă la hotel, la 31 octombrie, Rolland se arată îngrijorat: „Îmi pare rău că nu te pot vedea astă seară (...). Îngrijeşte-te. Stai la căldură (...). Şi mai ales veghează asupra plămânilor d-tale. Ei mă neliniştesc mai mult decât dantura. Când ai suferit atât, acum câţiva ani, trebuie să fii cu ochii în patru. Cea mai uşoară răceală îţi poate da de furcă (...). Dacă ai nevoie de cel mai mic ajutor (doctorii, tratament etc.) dă-mi de veste imediat”.

{128} E vorba de manuscrisul trimis de la l'Hautil, la 4 septembrie 1922.

{129} Confesiunea Ultime cuvinte..., scrisă la 1 ianuarie 1921 şi dedicată lui Romain Rolland. Rolland avea cunoştinţă despre această confesiune, dintr-o scrisoare a lui Istrati: „Se află la Jouve, o scrisoare de 27 pagini, destinată d-tale şi care a fost scrisă în ajunul tentativei de-a mă sinucide. N-am îndrăznit să ţi-o trimit niciodată, fiindcă-i prea întunecată. Cere-i-o, dacă dispar pe neaşteptate.” (30 iunie 1922).

{130} Scrisoare scrisă şi trimisă lui Rolland, din restaurantul „Hotel du Raisin” şi la care scriitorul francez nu a dat nici un răspuns.

{131} Istrati petrece, în tovărăşia lui Rolland, şi după-amiaza zilei de 4 noiembrie, până la plecarea trenului. A părăsit Villeneuve, la 17 şi 18 minute, ajungând la Paris, prin Vallorbe, duminică 5 noiembrie, la cinci şi Jumătate dimineaţa. La plecarea din Villeneuve, Rolland i-a dăruit pentru Martha şi Gheorghe Ionescu volumele Jean-Christophe şi Colas Breugnon, cu dedicaţie, precum şi ţigări şi o sticlă de vin de Yvorne, ce va fi băută cu tot ceremonialul în „subsolul Prieteniei”, din rue du Colisee, nr. 24.

{132} Scrisoare din 21 decembrie 1922.

{133} Manuscrisele Stavru şi Chira Chiralina au fost trimise lui Romain Rolland la 13 şi 22 decembrie 1922, însoţindu-le cu mărturisirea: „Vi le trimit pentru că prezenţa lor mă opresează. Sunt obsedat de ideea că fac rău pentru că m-am apucat de scris. Cred că voi fi luat, pur şi simplu, drept unul care deapănă poveşti, ceea ce nu este adevărat”.

{134} „Lui Arcos i-am condiţionat colaborarea la revista («Europe»), numai dacă publică anul acesta cel puţin un capitol din Istrati”. (Romain Rolland, în „Carnet”, XXXII, 1922).

{135} Această „autobiografie” reconstituie, pe ani, perioada 1884-1923. Textul ei a fost publicat integral în revista „Ramuri”, 15 februarie 1972.

{136} Anna Munsch.

{137} „În primele zile ale lui ianuarie 1921, o scrisoare mi-a fost trimisă de la spitalul din Nisa. Fusese găsită la un disperat, care îşi tăiase beregata. Era puţină nădejde să mai scape. Citii şi mă simţii pătruns de zbuciumul geniului. Era ca un pârjol cotropitor peste câmpii. Era spovedania unui nou Gorki din ţările balcanice (...). E un povestitor înnăscut, un povestitor din Orient, care se încântă şi se emoţionează de propriile-i povestiri, şi aşa de mult se lasă robit de ele că, odată povestea începută, nimeni nu ştie, nici chiar el, dacă va ţine o oră sau o mie şi una de nopţi (...). Acest geniu de povestitor e aşa de irezistibil (...) încât opera ca şi viaţa sa ar putea să fie dedicată Prieteniei: căci aceasta este pasiunea lui sfântă

(....). Trei sau patru din aceste nuvele, din volumele pe care le cunosc, sunt demne de maeştrii ruşi. Ele se deosebesc prin temperament şi lumină, prin decizia spiritului, prin acea veselie tragică, acea veselie a povestitorului care-şi liberează sufletul muncit". (Fragmente din prefaţa lui Romain Rolland la Chira Chiralina.)

{138} Este vorba de Ana Munsch, care-şi părăsise croitoria, întovărăşindu-l în vagabondajele de fotograf ambulant.

{139} Martha, nevasta lui Gheorghe Ionescu şi asociatul său, Ştefan Ionescu.

{140} Într-o mărturisire publicată în „Les Cahiers Panait Istrati" (nr. 1, septembrie 1976), Frans Masereel şi-aminteşte a-l fi întâlnit „pentru prima oară, la Geneva", la sfârşitul războiului 1914-1918. „Lucra la administraţia ziarului «La Feuille», unde publicam zilnic câte un desen. Nu l-am văzut decât de două-trei ori. Mai târziu, la Paris, ne-am întâlnit mai des. În 1922-1923, Panait Istrati venea adesea la noi, când locuiam pe strada Lamarck, sus în Montmartre. Uneori îşi petrecea noaptea povestindu-ne....Era un povestitor neobosit, iar ca om, impulsiv, foarte original, care-şi trăia viaţa după pofta inimii. Prietenii îi păstrează o caldă amintire."

{141} În scrisoarea-răspuns din 29 noiembrie, Rolland respinge afirmaţiile lui Pierre-Jean Jouve, precizând sentenţios: „Jouve n-are dreptate să-mi împrumute sentimente care nu sunt, care n-au fost niciodată ale mele. El nu mă cunoaşte deloc". La 12 februarie 1924, Romain Rolland îi confirmă primirea manuscrisului Chirei: „Sunt fericit să-l am de la d-ta".

{142} Acest proiect literar nu se realizează, opera lui Panait Istrati fiind redistribuită ulterior pe următoarele trei mari cicluri: Povestirile lui Adrian Zografi; Copilăria şi adolescenţa lui Adrian Zografi şi Viaţa lui Adrian Zografi.

{143} Este vorba de Kyra Kyralina, apărută la 30 mai 1924, la editura Rieder, în colecţia „Prozatori francezi contemporani".

{144} În „prefaţă", Istrati precizează, între altele, „tema generală, care se va întâlni în toate cărţile" sale:

„Adrian Zografi nu e, deocamdată, decât un tânăr căruia îi place Orientul. E un autodidact care îşi găseşte Sorbona unde poate, trăieşte, visează, doreşte multe lucruri. Mai târziu, el va cuteza să spună că multe lucruri sunt rău făcute de oameni şi de Dumnezeu. Ştiu că e foarte periculos să contrazici pe Dumnezeu şi pe oamenii care nu se ocupă cu zugrăvitul caselor sau cu facerea de fotografii ieftine, pe Promenade des Anglais; dar dumneavoastră, francezii, aveţi dreptate când spuneţi că în viaţă «nu poţi mulţumi pe toată lumea şi pe tată-tău». Nădăjduiesc totuşi că-i va fi iertată îndrăzneala aceasta lui Adrian. Căci, păstrându-şi întreaga libertate, el îşi va îngădui o altă îndrăzneală: aceea de a iubi şi de a fi mereu, în toate ţările, prietenul tuturor oamenilor de inimă. Sunt puţini, dar Adrian crede că umanitatea nu e aşa de vastă cum se presupune...

Aşteptând să ajungă la propria lui poveste, el nu face acum decât să asculte poveştile altora. Să ascultăm cu el, dacă vreţi".

{145} Într-un articol publicat în „Social-Democraten" (20 iunie 1926), Georg Brandes se declară un entuziast preţuitor al Chirei, afirmând între altele: „Recunosc că printre scriitorii europeni, Panait Istrati a devenit de multă vreme favoritul meu. El nu aparţine tagmei obişnuite a scriitorilor".

{146} Scrisoare datată Villeneuve, 20 iunie 1924.

{147} Primul război mondial. (Scrisoarea e datată Villeneuve, 7 noiembrie 1928).

{148} Aluzie la „Action frangaise", unde Eugene Marsan (Orion) semnalează încă din toamna lui 1923 „frumuseţea unei povestiri teribile, publicată de revista «Europe». Este intitulată Chira Chiralina". Cu ocazia apariţiei în volum, Eugene Marsan revine pe larg asupra acestei povestiri, subliniindu-i „accentul inedit, singular. Dacă autorul ar fi murit înainte s-o scrie, nimic nu l-ar fi putut înlocui (...). Nu e un povestitor ca oricare altul, ci un autor nou căruia trebuie să-i discerni şi să-i simţi noutatea". Cât despre Leon Daudet, care-i ceruse un exemplar din Chira, cu dedicaţie, spre a scrie un articol elogios ce i-ar „aduce 3 000 de cititori", Istrati răspunde sentenţios: „Chiar dacă articolul său mi-ar aduce de zece ori pe atât, n-aş da nimic asasinului lui Jaures" (7 iulie 1924).

{149} „Istrati are un mare succes. Mi s-a scris din America, ca să se asigure de drepturile de publicare în limba engleză." (Romain Rolland către Paul Colin, 10 iulie 1924).

{150} Vezi şi articolele semnate de Maurice-Martin du Gard, în „Les Nouvelles Litteraires" (31 mai 1924); Orion (Eugene Marsan), în „Action francaise" (5 şi 11 iunie 1924); Robert Kemp, în „Liberte" (25 iunie 1924); M. Azais, în „Essais critiques" (1 iulie 1924); Andre Billy, în „L'Oeuvre" (29 iulie 1924); Edmond Jaloux, în „Les Nouvelles Litteraires" (20 septembrie 1924); V. Ilona, în „La Nouvelle Revue Frangaise" (1 septembrie 1924); P. Audiat, în,Revue de France" (1 noiembrie 1924); Maurice Wullens, în „Les Humbles" (noiembrie 1924); A. Maduro, în „Revue europeene" (1 februarie 1925); J. Charpentier, în „Mercure de France" (15 februarie 1925); Jacques Robertfrance, în „Europe" (15 februarie

1925); Gerard d'Houville, în „Candide" (5 martie 1925); Joseph Kessel, în „La Nouvelle Revue Francaise" (1 martie 1925, 1 iulie 1925); Georg Brandes, în „Social-Demokraten" (2/3 iunie 1926), Adriano Tilgher, în „La Cultura" (15 decembrie 1927) etc.

{151} „Scriitorii Parisului suferă cu toţii – chiar cei mai buni – de esteticitate" acută. Le este frică să nu fie acuzaţi că n-ar fi esteţi puri! Ca şi când în arta cea mare nu ar fi cuprins totul (...). Te iubesc pe d-ta, fiindcă eşti un om viu; instinctul artei este mai cert în d-ta decât în toţi esteticienii lor". (Romain Rolland, scrisoare din 16 septembrie 1924).

{152} În dese rânduri, Panait Istrati face apel la Romain Rolland, spre a-l ajuta să-şi scoată opera de la „Rieder" sau să-i oblige a-şi respecta semnătura de pe contract. Scriitorul francez îl sfătuieşte, în cele din urmă, să recurgă la judecată. (Scrisoare datată Villeneuve, 25 ianuarie 1935.) între timp Panait Istrati se îmbolnăveşte grav şi moare. Opera sa trece în proprietatea editurii „Les Presses Universitaires de France", care cumpărase activul casei „Rieder", falimentară.

Abia în 1968, văduva scriitorului român (Margareta Istrati) izbuteşte să scoată opera de la „PUF", contractând cu Gallimard reeditarea ei integrală, în patru volume, începând din 1969.

La „conjuraţia tăcerii" faţă de opera lui Panait Istrati au contribuit astfel (voit sau din incompetenţă) şi editurile „Rieder" şi „Les Presses Universitaires de France".

{153} Pescuitorul de bureţi şi Sotir, reluat ulterior în ediţia franceză, cu amplificări.

{154} Tipărit la editura „Renaşterea", pe care o înfiinţase în iunie 1924, împreună cu J. Rosenthal şi care-şi propunea înainte de toate „editarea operelor lui Panait Istrati (...) ale cărui scrieri mai sunt, încă şi astăzi, aproape cu totul necunoscute la noi". De asemeni, „şi lucrările altor scriitori români şi străini: viguroasa Simona Basarab care a irupt de curând atât de vijelios pe poarta cea mare a literaturii româneşti" şi „un alt talentat scriitor român, cu totul necunoscut în România, Conrad Bercovici, unul din cei mai cu vază şi mai populari scriitori ai Americii".

{155} Apărută în „Facla" din 17 mai 1925, sub titlul Mununc „Facla" cu puine, republicată în vol. Pentru a fi iubit pământul, Editura Tineretului, 1969, şi în vol. Amintiri, evocări, confesiuni, Editura Minerva, 1985.

{156} Redactor la „România muncitoare", Istrati scrie articolul Facla la puşcărie (6 septembrie 1912), elogiind-o pentru îndrăzneala, competenţa şi talentul cu care duce „războiul sfânt de distrugere a viermilor care rod măduva vieţii (...). Puşcăria pentru ziaristul cinstit e arcul de triumf al acestor Napoleoni ai condeiului şi nu există certificat mai bun pentru dânşii decât «Foaia de eliberare» ce vor căpăta-o la ieşirea din închisoarea Văcăreşti. Pe aceste certificate, poporul ştie să aplice, în asemenea cazuri, nişte sigilii care nu se mai pot şterge!".

{157} Scrisoare datată 31 octombrie 1924.

{158} Scrisoare către Rolland, datată 6 iulie 1925.

{159} Henri Barbusse îl informase şi despre proiectul editării unei reviste, trecându-l printre colaboratorii principali. E vorba de „Monde", care va apare trei ani mai târziu.

{160} În „subsolul" magazinului lui Gheorghe Ionescu, din rue du Colisee nr. 24, a fiinţat în vara anului 1924 şi o „casă de ajutor" a dezmoşteniţilor ce-şi reclamau dreptul la viaţă omenească. Cei doi „samariteni" (Istrati şi Ionescu) le împărţeau pachete cu îmbrăcăminte de ocazie şi alimente; le „procurau" locuri de muncă sau de dormit şi chiar acte de identitate – ceea ce-l obligă pe Rolland, aflând acest lucru, să le atragă atenţia ritos într-o scrisoare: „Atenţie, la actele de identitate! Este periculos"...

{161} Aluzie la colaborarea de dinaintea primului război mondial, când a publicat seria de reportaje Lipitorile porturilor, în „Dimineaţa" (17- 26 martie 1909) şi articolul Burii sunt învinşi, trăiască burii!, în „Adevărul" (14 mai 1910).

{162} După apariţia Chirei, în revista „Europe", Stelian Popescu, – care se afla pe Coasta de Azur, încercase să-l angajeze, oferindu-i postul de corespondent al ziarului „Universul", la Paris. Pe lângă salariu, două sute de franci lunar în plus, ca „speze de transport".Refuzul lui Panait – la început şovăitor, dat fiind mizeria în care se afla – devine categoric, între timp cunoscându-l pe Rosenthal. „Prefaţa lui Romain Rolland n-a fost scrisă ca să mă ajute a deveni corespondentul lui «Petit Parisien» din România. Eu nu-mi vând condeiul. Şi apoi, n-am de ce să mă plâng pentru viaţa mea actuală: n-am stăpân, sunt un om liber". (Scrisoare către Rolland, 30 aprilie 1924).

{163} Activitatea publicistică la „Adevărul literar şi artistic" începe la 15 iunie 1924, continuându-se în fiece număr al revistei până la sfârşitul aceluiaşi an. Aici apar, între altele, două povestiri inedite, scrise direct în româneşte (Pescuitorul de bureţi şi Sotir), precum şi câteva profesiuni de credinţă şi pagini autobiografice.

{164} H. Sanielevici: Clasicismul proletariatului – Panait Istrati, în „Adevărul literar”, 31 august şi 7 septembrie 1924, retipărit ulterior şi în volum, la editura „Adevărul”.

{165} Editura „Adevărul” tipăreşte într-un timp record o traducere românească a Chirei Chiralina, care apare în ultimele luni ale anului 1924 (fără a se menţiona numele traducătorului).

{166} Al. Cazaban: Un Gorki căruia îi zice Istrati (În „Viitorul” din 18 iunie 1924) şi N. Iorga: Haiduci în franţuzeşte (În „Ramuri” din 25 iulie şi 15 octombrie 1924).

{167} Riposta lui Istrati: două „scrisori deschise d-lui Al. Cazaban şi d-lui N. Iorga (apărute în „Adevărul literar şi artistic” din 3 august şi respectiv 28 septembrie 1924).

{168} Mihail Sadoveanu este printre primii care-l revendică literaturii noastre, luând poziţie „Împotriva unor vorbe aspre” (În „Lumea-bazar”, 4 ianuarie 1925).

{169} Perspectivele mele în România: între banchet şi ciomăgeală, în „Facla”, 7 septembrie 1925.

{170} În interviul luat de Ion Nicoară (N. D. Cocea) şi apărut în „Facla” (31 august 1925), Istrati precizează între altele: „Volumele la care lucrez acum vor întrupa, încă şi mai mult decât cele din trecut, o parte din sufletul şi viaţa românească. Aveam nevoie să vin aici, la izvoarele inspiraţiei, să hoinăresc iarăşi peste dealuri, pe sub poalele pădurilor, pe lângă apele care mi-au şoptit primele impresii, ca să-mi reîmprospătez senzaţiile de altădată.

Primul volum din Haiducii a apărut şi se duce bătut de acelaşi vânt; dar cele două volume care îi vor urma îmi impun să iau contact cu cadrul de vis şi realitatea de zbucium, care constituie fondul lucrărilor mele. Voi revedea ţinuturi cunoscute şi oameni cunoscuţi. Voi căuta să văd şi părţi de pământ românesc pe care nu le cunosc încă. Nu sunt un romancier ci un povestitor. Şi povestitorul trebuie să viseze cu ochii deschişi”...

Şi, în încheiere, adaugă: „Pot să ţi-o mărturisesc fără greutate, în bună parte am venit şi pentru voi, prieteni vechi şi noi, prieteni de care mă leagă toate durerile şi bucuriile trecutului şi toate speranţele zilei de mâine. (...) Cu câtă bucurie am regăsit acum un ceas căsuţa modestă a unui vechi tovarăş. O casă în fundul unei mahalale. Un amestec ciudat de cămin bătrânesc şi de confort oarecum modern. Acoperişul lăsat pe-o sprânceană. Curtea plină de bălării. Dar în casă nici un grăunte de praf. Glastre cu muşcate pe pervazul ferestei. Miros plăcut de busuioc şi de levănţică. Şi figuri cunoscute, şi oameni buni, şi suflete rămase tot tinere şi tot voioase, deşi peste ele au trecut războiul, refugiul, molime şi toată urgia stăpânirii de la război încoace. Dacă mi-aş fi pierdut toate nădejdile în viitor, le-aş fi regăsit pe toate lângă prietenii aceştia de altădată, sub acoperişul lor strâmbat de intemperii, dar curat ca şi inimile lor”.

{171} La 21 septembrie 1925, Panait Istrati solicită Primăriei oraşului Brăila (nr. 20584/9 octombrie 1925, dosar nr. 37) să i se acorde „un loc de veci” în Cimitirul Sf. Maria, unde să fie depuse rămăşiţele pământeşti ale mamei sale şi chiar să fie înhumat el însuşi. Cererea i se aprobă, prin cedare gratuită a locului solicitat. (Decizia nr. 37 din 15 octombrie 1925.)

{172} Ziarul sau revista avea să se numească „Facla literară” şi intenţiona să o scoată împreună cu N. D. Cocea, de la 1 octombrie 1925.

{173} Alertaţi de ziarele franceze care anunţau că „Panait Istrati a fost arestat, sechestrat, ameninţat cu moartea în România”, Romain Rolland şi Jean-Richard Bloch intervin în favoarea sa pe lângă Jacques Kayser, fostul secretar al ministrului Edouard Herriot. Rolland îi cere în scris să intervină „cât mai energic şi de îndată”, punându-şi în joc „toată influenţa în guvernul actual”. În continuare, Rolland îşi susţine motivând că „Istrati e scriitor francez şi, ca atare, el ne aparţine. Suntem datori să ne preocupăm de soarta lui (...). Istrati, de care mă leagă o afecţiune personală, este unul din puţinii mari şi adevăraţi artişti pe care încă îi mai are Europa. A-l lăsa să dispară acolo, neajutorat, în această groapă însângerată a Balcanilor, asta ar fi o ruşine pentru noi toţi. Dacă guvernul român îl consideră pe Istrati ca un om periculos, din cauza opiniilor sale politice (deşi acest om independent nu aparţine nici unui partid politic, fiind alături de oamenii cinstiţi, revoltaţi în faţa crimelor de-acolo) – ei bine, să-l expulzeze şi să ni-l redea! N-au decât să se lepede de gloria celui mai mare artist! Noi îl vom adopta! (Romain Rolland către Jacques Kayser, 3 octombrie 1925).

{174} Înapoiat la Paris, două ziare franceze publică peripeţiile călătoriei sale în România, denunţând totodată şi atrocităţile poliţiei brătieniste: La Roumanie sanglante. Une lettre edifiante de Panait Istrati de retour de Bucarest, în „Paris-Soir” (din 1 noiembrie 1925) şi Contre les horreurs roumains. Un meeting de la Ligue de Droits de l'Homme, în „Le Quotidien” (din 13-14 decembrie 1925). La miting vorbesc Henry Torres şi Panait Istrati, a cărui cuvântare este reprodusă în extenso de ziar, care o însoţeşte de aprecierea că scriitorul român „nu şi-a înghiţit cuvintele sâmbătă seară, arătând guvernelor şi popoarelor din Occident, cât şi oligarhiei brătieniste, care sunt faptele”.

{175} Ziarul „L’Humanité” publică un protest în legătură cu fărădelegile denunţate la miting.

{176} Iniţiat de Societatea Scriitorilor Români, banchetul se contramandează. Organizatorii au fost „bucuroşi că scăpau de societatea unui comunist”. (Vezi relatarea din „Ideea europeană”, din 25 octombrie 1925).

{177} Scrisoarea doamnei colonel Margareta Manolache, înregistrată la Ministerul de Interne, la data de 27 octombrie 1925, face şi ea parte integrantă din „Dosarul” amintit.

{178} Vezi: „Citind pe Gala Galation... În vacanţă, apărut în „Adevărul literar”, din 24 septembrie 1924, republicat în vol. Pentru a fi iubit pământul, Bucureşti, Editura Tineretului, 1969, şi în vol. Amintiri, evocări, confesiuni, Editura Minerva, 1925.

{179} „Povestea de iubire între un arvanit brutar şi aleasa inimii lui” va fi evocată mai târziu de Istrati, având ca titlu Kir Nicola.

{180} Gala Galaction, Acum un an când a venit Panait Istrati, în „Vlăsia”, 9 noiembrie 1926.

{181} Radu Rosetti: în Egipt şi dr. C. Istrati: Bucureşti-Cairo.

{182} Istrati îi trimitea printre altele şi „Facla” lui N. D. Cocea. „Izvorul răcoritor al tuturor însetaţilor de pamflete biciuitoare, spune Istrati. O trimisei şi lui Herman Binder...”.

{183} Istrati evocă figura lui Herman Binder, în Familia Perlmutter şi Trecut şi viitor. O fotografie a crâşmei „La Dorobanţul român”, apare în cadrul articolului Panait Istrati în Egipt, de Al. Adrian-Botez (În „România literară”, 7 ianuarie 1940). Cu prilejul ultimului său voiaj în Egipt (februarie 1930), Istrati intenţionează să-l revadă pe moş Binder, aflat semiparalizat într-un spital. Autorităţile îi interzic debarcarea refulându-l în Italia.

{184} Vezi Musa, în vol. Viaţa lui Adrian Zografi, Editura Minerva, 1983, pp. 281-310.

{185} Compozitor elveţian (1870-1946), pe care l-a cunoscut în perioada neagră a anilor 1918-1919, în cantonul Valais. Parchet era pe atunci profesor de muzică la Sion, iar Istrati conductor de tractor pe arătură, cu care „desţelenea şi făcea să răsune valea Rhonului, între Sierre şi Villeneuve”.

{186} De la Arthur Parchet s-a păstrat o singură scrisoare adresată lui Panait Istrati (datată 6 ianuarie 1935) şi care consemnează deruta şi mizeria compozitorului, persecutat de clericii catolici ai cantonului Valais: „De trei ani, nu pot vinde nici o compoziţie (...) clerul îmi refuză orice angajament (...). Am peste două sute de opere corale de vânzare (...) continui să compun, deşi adesea mă întreb: la ce bun? (...) Am devenit un ratat, mai ales când îmi compar compoziţiile actuale cu cele pe care le-am scris în alte condiţiuni. (...) Trăiesc obsedat continuu că ceea ce scriu e fără valoare, şi asta e groaznic! Niciodată n-am compus în vederea vreunui câştig material, ci numai pentru că aveam ceva de spus, de exprimat, şi pentru că muzica este singura mea bucurie. Dar când încep să mă îndoiesc de mine însumi, ea se transformă într-un chin îngrozitor” (Les Cahiers des Amis de Panait Istrati, nr. 1, ianuarie 1976, la pp. 27 – A'S: Une amitie ignor ee – Panait Istrati et Arthur Parchet). Un vestigiu în timp al acestei prietenii este placa comemorativă „Panait Istrati” alături de-a lui Parchet, pe zidul primăriei din Vouvry, cantonul Valais (28 octombrie 1974).

{187} S-au reîntâlnit de două ori, în 1926 şi 1934, la Nisa şi Geneva. Au scris în colaborare Familia Perlmutter. „Ne completam unul pe altul, notează Jehouda într-o evocare rămasă inedită. Trăsătura noastră de unire: cinstea. Fiecare respectam personalitatea celuilalt. În felul acesta, prietenia noastră s-a menţinut până în ultima clipă. Ultima întâlnire, la Nisa, în martie 1934. Jehouda l-a acompaniat la gară, ţinându-i tovărăşie pe peron. În clipa plecării trenului, Istrati întinde prietenului stiloul său: „Ia-l! Ţi-l dăruiesc. Te va ajuta să-mi scrii necrologul”. Acest stilou se află şi astăzi în păstrarea lui Daniel Jehouda, fiul scriitorului.

{188} Scrisoare adresată lui Istrati la Mănăstirea Neamţului, unde se afla retras pentru îngrijirea sănătăţii. Jean-Richard Bloch se alăturase campaniei calomnioase a lui Barbusse, atacându-l pe Panait în articolul Ilomere, marchand de cacahuetes („Monde”, 15 februarie 1935).

{189} După Jacques Robertfrance, manuscrisele lui Panait Istrati au fost corectate de Philippe Neel, Jean Desthieux şi Marcel Martinet.

{190} Anna Munsch pe care o cunoaşte în vara anului 1923, în trenul ce-l ducea de la Paris la Nisa. Dragoste fulgerătoare şi peripeţioasă. Anna Munsch este un capitol de viaţă dezbătut pe larg şi în corespondenţa lui Istrati cu Rolland, unde este reflectat secvenţă cu secvenţă.

{191} Martor: poetul şi prietenul Pierre-Jean Jouve.

{192} După moartea acestei nepoate (octombrie 1925), considerată de ea, ca o „pedeapsă” cerească, Anna îşi întrerupe „obligaţiile conjugale”.

{193} Conferinţa se ţine în sala Athenee din Geneva, la 17 aprilie 1926, cu care ocazie i se ia şi un interviu de „Journal de Geneve”.

{194} Marie-Louise Baud-Bovy, fiica mezină a directorului Conservatorului din Geneva, Daniel Baud-Bovy. A trăit în „uniune liberă” cu Istrati, până în 1930, când îl părăseşte, măritându-se cu un medic vienez. Este cunoscută în biografia scriitorului cu diminutivul „Bilili”. Ea îl întovărăşeşte atât în călătoria din U.R.S.S. cât şi în România, cu prilejul anchetei asupra masacrelor de la Lupeni (1929).

{195} N-au mai reluat niciodată viaţa împreună. În nenumărate rânduri, Istrati îi cere să divorţeze, să intenteze acţiune în favoarea ei. Ca s-o ajute, îi asigură o mie de franci pe lună, până la sfârşitul anului 1930, Când divorţează (Sentinţa nr. 4. 29 ianuarie 1931, Tribunalul Judeţean Brăila, secţia I.) Anna Munsch se remărită cu Hasenbohler, ceea ce n-o împiedică să se considere în continuare... soţia lui Istrati, să-i scrie în diverse împrejurări. Astfel, când în toamna lui 1930 Panait Istrati se afla retras la Brăila, Anna Munsch se oferă să-l îngrijească: „Îţi mulţumesc – îi răspunde el, la 10 noiembrie 1930 – pentru generoasa ta ofertă de a te ocupa de mine. Dar, mai întâi, n-am nevoie de nimeni, deoarece nu mai sunt bolnav. Apoi, dacă ar fi să chem pe cineva la căpătâiul meu, n-aş apela la nici o soţie şi la nici o prietenă. Sunt sătul de grijile soţiilor, ca şi de ale prietenelor. Atât primele, cât şi celelalte, nu sunt decât duşmanele bietului om care le iubeşte sau mai degrabă ale bietului măgar care trebuie să crape pentru ele. Nu! Prefer să trăiesc printre străini... Ah, cunosc prea bine mila ta – fie, treacă de la mine – la fel ca şi mila tuturor femeilor de pe această lume, care nu sunt şi n-au fost mame”. Corespondenţa lui Panait Istrati cu Anna Munsch a fost publicată de George Cojbuc. (Vezi articolul: Panait Istrati, pelerinul inimii, în revista „Ateneu”, Bacău, martie 1965.) Prin intermediul aceluiaşi, Anna Munsch îşi publică amintirile în articolul Zece ani cu Panait Istrati, apărut în revista „Tribuna”, Cluj-Napoca.

{196} Este vorba de Neranţula, trista poveste a unei sacagiţe din Brăila, apărută în volum la „Editions de France”, sub titlul Le refrain de la fosse (Nerrantsoula).

{197} Frizerul Nicu Constantinescu.

{198} Margareta Izescu, originară din Brăila.

{199} „Dacă eşti hotărâtă să faci numai un pas mai mult spre mine, să ştii că aşa cum nu sunt acasă în toate zilele pentru multele mele neamuri, tot aşa nu voi fi acasă zilnic nici pentru ale d-tale. Mai mult: chiar dacă ai deveni într-o zi pentru mine acel gingaş stâlp sufletesc (...) pe care-l aştept de Crăciun cu tristă duioşie şi încă, nici pentru d-ta nu voi fi acasă chiar în toate zilele, căci eu am zile când nu vreau să fiu privit în faţă nici de proprii mei ochi... Nu e uşor de trăit cu mine. Dar, cel ce e în stare s-o facă, trăieşte toate ritmurile vieţii. Spune-mi dacă o atare perspectivă nu te înspăimântă?” (Din scrisoarea adresată Margaretei Izescu, 3 decembrie 1930).

{200} În subsolul lui Gheorghe Ionescu, din „24, rue du Coaisee”.

{201} Aluzie la anul 1922, când la Hautil-sur-Triel scrisese primele sale povestiri (manuscrisul de 406 pagini). Revine aici, după cinci ani, la aceeaşi pensiune, vila „Les Pommiers”, cu o sută şi cincizeci de franci lunar. „M-am întors din întâmplare, neştiind unde să-mi cuibăresc sufletul istovit de viaţa mea actuală”.

{202} De la sfârşitul lui octombrie 1926, inclusiv ianuarie 1927, Istrati este internat, din cauza unei recidivări a tuberculozei, la sanatoriul Monsur-Sierre, în Elveţia.

{203} Anna Munsch şi Marie-Louise Baud-Bovy.

{204} Între 18-25 iunie 1927.

{205} Interviul Une heure avec Panait Istrati, în „Les Nouvelles Litteraires”, din 1 octombrie 1927.

{206} Romain Rolland a sesizat această dramă sufletească a lui Istrati, de inadaptabilitate la mediul occidental, compătimindu-l într-o scrisoare încă de la începutul corespondenţei: „Sărmane Istrati! de câte ziduri de neînţeles s-a izbit în Occidentul nostru firea d-tale pe trei sferturi orientală! D-ta îi judeci reci, înguşti, fără inimă. Ei te socot a fi fără măsură şi fără echilibru. D-ta îţi ai măsura d-tale; ei inima lor”. (25 iunie 1922).

{207} Aluzie la marii săi prieteni grupaţi în jurul lui Romain Rolland şi al revistei „Europe”: Jean-Richard Bloch, Leon Bazalgette, Jacques Robertfrance, Joseph Jolinon, Eugene Dabit, Pierre-Jean Jouve şi alţii.

{208} Fragmente din articolul publicat în „L’Humanité” (1 noiembrie 1927), scris pe când se afla la Moscova şi care a prilejuit „muşcătoare ironii” în presa franceză. Referindu-se la acest articol, un an mai târziu, Istrati îşi menţine afirmaţiile privitoare la „plictiseala mea de-a trăi în Occident”, precizând că „dezgustul meu faţă de toropeala intelectuală a Occidentului nu a fost singura cauză a plecării precipitate. Soarta lui Racovski m-a târât cu sine”. („Monde”, 9 iunie 1928).

{209} S-au cunoscut cu prilejul întrunirii şi manifestaţiei de protest împotriva arestării lui Gorki şi a revoluţiei din 1905, când Istrati îşi primeşte „botezul revoluţionar. Asta îmi aduce o caldă strângere de mână de la Racovski... De-atunci n-a încetat o clipă să fie conducătorul nostru neînduplecat şi incoruptibil, până la măcelul mondial (primul), când, arestat la Iaşi, mujicii revoluţionari din armata ţaristă l-au scos cu triumf din închisoare”.

{210} Pour Christian Racovski, în „L'Humanité”, 14 mai 1922.

{211} Reîntâlnirea are loc în 1926, în biroul Ambasadei U.R.S.S. la Paris.

{212} „Pământ nou! Prietenie” sunt cuvintele de pe cartea poştală din Sebesch, trimisă lui Romain Rolland la 19 octombrie 1927, vestindu-i astfel sosirea pe pământul sovietic.

{213} Prefaţa pe care Panait Istrati o scrie în martie 1935, la cartea lui George Orwell: La Vlache enragée, apărută postum, în limba franceză, la editura Gallimard.

{214} Dan Mutaşcu: Viaţa ca un roman, în „Săptămâna”, 15 mai 1981.

{215} Z. Ornea: Panait Istrati sau triumful învinsului, în „România literară”, 31 mai 1984.

{216} Panait Istrati: Răspuns domnului E. Lovinescu, în „Rampa”, 24 iunie 1924.

{217} Mircea Iorgulescu: Panait Istrati – învins şi învingător, în „România literară”, 19 aprilie 1984.

{218} Roger Dadoun: Panait Istrati – Cent ans de passion, în „Libération”, Paris, 10 august 1984.

{219} Extrase din textul publicat în „Les Cahlers des amis de Panait Istrati”, nr. 28, iulie 1984.

{220} Ion Ştefănescu: Mesaj umanist, în „România literară”, 28 iunie 1984.